

Ex cultura abundantia.

Onderzoeksgids van Oost-Vlaamse landboeken, prijzijboeken, gebruikboeken, ommelopers en bijbehorende kaarten.

Pieter BEYLS (redactie)

Brussel
2015

EX CULTURA ABUNDANTIA.

ONDERZOEKSGIDS VAN OOST-VLAAMSE LANDBOEKEN, PRIJZIBOEKEN,
GEBRUIKBOEKEN, OMMELOPERS EN BIJBEHORENDE KAARTEN.

ALGEMEEN RIJKSARCHIEF
en
Rijksarchief in de Provinciën

STUDIA

155

Deze onderzoeksgids over de Oost-Vlaamse landboeken is uitgegeven door het Algemeen Rijksarchief en is het resultaat van een samenwerking met de Universiteit Gent, Vakgroep Geschiedenis (Onderzoeksgroep Economie, Ecologie, Demografie) en het provinciebestuur van Oost-Vlaanderen, vertegenwoordigd door de deputatie:

Jan Briers, gouverneur-voorzitter,
Alexander Vercamer, eerste gedeputeerde,
Geert Versnick, gedeputeerde,
Peter Hertog, gedeputeerde,
Jozef Dauwe, gedeputeerde
Hilde Bruggeman, gedeputeerde,
Eddy Couckuyt, gedeputeerde
Albert De Smet, provinciegriffier.

ISBN : 978 90 5746 837 7

Algemeen Rijksarchief

D/2015/531/085

Bestelnummer: Publ. 5542

Algemeen Rijksarchief
Ruisbroekstraat 2
1000 Brussel

Een volledig overzicht van onze publicaties kunt u gratis bekomen op eenvoudig verzoek
(publicat@arch.be) of raadplegen via www.arch.be

Inhoudstafel

Woord vooraf	7
Jozef DAUWE	
Verantwoording	9
Pieter BEYLS	
<i>Opgemeten om te betalen. De kadastrale documentatie in het graafschap Vlaanderen vóór het einde van het ancien régime met de nadruk op de zogenaamde ‘landboeken’. Een overzicht van hun ontstaansgeschiedenis en wetenschappelijke waarde</i>	13
Erik THOEN	
Transport: het fiscaal stelsel van het graafschap Vlaanderen als vertrekbasis	51
Herman VAN ISTERDAEL	
Ommelopers: een middeleeuws ‘kadaster’ voor polders en wateringen in Kust-Vlaanderen	83
Tim SOENS	
Van landboek en ommeloper naar hedendaags kadaster: “<i>Comme un très-grand pas fait dans le nouveau travail</i>”	121
Pieter DE REU	
De bronnen uit de prekadastrale en de kadastrale periode vergeleken	165
Pieter DE REU	
Het landboek als bron voor sociaal-economische geschiedenis: eigendomsstructuren in Oost-Vlaanderen tijdens de 17de en 18de eeuw	199
Thijs LAMBRECHT	
Het landboek als historisch-geografische bron	237
Lies VERVAET	

Belang van landboeken voor de lokale cartografie en geografie (met inbegrip van de historische opmetingstechnieken).....	277
Luc JANSSENS	
Het belang van landboeken en ommelopers voor het toponymisch onderzoek	309
Luc VAN DURME	
Bijlage 1: het toponymisch onderzoek in Oost-Vlaanderen	331
Bijlage 2: de voornaamste bestanddelen van Oost-Vlaamse plaatsnamen	346
Overzicht van gebruikte afkortingen	353
Overzicht van gebruikte illustraties	354

Woord vooraf

Landboeken en ommelopers zijn ongemeen interessante bronnen voor het geschiedkundige onderzoek. Niettemin worden die nog te weinig aangeboord. Diverse factoren liggen daaraan ten grondslag. Er is niet alleen de terminologie waaronder landboeken en ommelopers in de archiefinventarissen en in eigentijdse documenten zijn benoemd. De baanbrekende studie van Pieter Beyls “*Een werck seer schoon gemeten*”, die het provinciebestuur van Oost-Vlaanderen en het Rijksarchief in 2012 publiceerden, geeft aan dat euvel alvast een pasklare oplossing.

De bestudering van landboeken en ommelopers is een arbeidsintensieve bezigheid en vergt heel wat volharding. Maar de informatie die de studie ervan oplevert, loont die inzet ruimschoots. Het spreekt voor zich dat inzicht in de totstandkoming en in de initiële functie van landboeken en ommelopers een basisvoorwaarde vormt om die deskundig te kunnen exploreren. Dergelijke kennis geeft niet alleen de mogelijkheden voor het onderzoek aan, maar ook de beperkingen en valkuilen.

Landboeken en ommelopers zijn in se momentopnames. Toch kunnen die ingezet worden om over langere termijn evoluties te ontwaren. De combinatie van de filiatie van die bronnen met het negentiende-eeuwse en eigentijdse kadaster biedt tal van perspectieven. Het verbinden van landboeken en ommelopers met andere bronnen zoals de wettelijke passeringen, boedelbeschrijvingen, tellingen opent dan weer andere onderzoeksmogelijkheden.

Landboeken en ommelopers leveren onschatbare informatie voor het onderzoek naar landschapsgenese, ruimtelijke ontwikkeling, sociaaleconomische en economische evoluties, landbouwgeschiedenis, uitbouw (water)wegennet, ... Bovendien bevatten landboeken en ommelopers relevante inlichtingen voor historische deeldisciplines zoals de genealogie, de demografie, de volkskunde, de toponymie. Wat het geschiedkundige vorsingswerk vaak aangenaam maakt, is dat bij verschillende landboeken en ommelopers kaarten behoren, waardoor de informatie ook visueel aanschouwelijk is.

Deze onderzoeksgids wil de vorser op weg zetten om de landboeken, de ommelopers en de bijbehorende kaarten te consulteren, de informatie te interpreteren en reikt mogelijkheden tot aanvullend onderzoek aan. Geen louter theoretische beschouwingen, maar ook praktijkvoorbeelden. Samen met de eerder vermelde studie van Pieter Beyls en het repertorium, beschikken onderzoekers over een uitermate handige trilogie ter studie van landboeken en ommelopers. Deze trilogie past volkomen binnen het drieluik dat de provincie Oost-Vlaanderen rond landboeken en ommelopers realiseert: inventarisatie, publicatie van wetenschappelijke studies, conservatie en restauratie.

Ik stel er prijs op beide samenwerkende partners te danken voor hun constructieve inzet. Voor het Rijksarchief noem ik in het bijzonder dr. Chantal Vancoppenolle en dr. Thijs Lambrecht; voor de Universiteit Gent vermeld ik graag prof. dr. Erik Thoen. Ook de auteurs bedank ik van ganser harte. Hun expertise en eruditie stelden drs. Pieter De Reu, dr. Luc Janssens, prof. dr. Tim Soens, prof. dr. Erik Thoen, dr. Luc Van Durme, dr. Herman Van Isterdael en dr. Lies Vervaeke, geheel benevolent ter beschikking. En niet het minst bedank ik Pieter Beyls voor zijn ronduit schitterend werk in dit project.

Ik ben er vast van overtuigd dat ook deze onderzoeksgids talloze vorsers op weg zal helpen om landboeken en ommelopers met kennis van zaken grondig te verkennen en te exploreren.

Jozef Dauwe
Gedeputeerde voor Cultuur

Verantwoording

De voorliggende onderzoeksgids en het repertorium van Oost-Vlaamse landboeken, prijsijboeken, gebruikboeken, ommelopers en bijbehorende kaarten vormen het resultaat van een doorgedreven samenwerking tussen de academische wereld, de erfgoedsector en het provinciale bestuursniveau. De voorbije 50 jaar werd reeds meermaals en vanuit verschillende hoeken de nood gevoeld om te kunnen beschikken over een systematisch en beredeneerd overzicht van dit waardevol archiefmateriaal. Dankzij de steun en de inspanningen van een breed en interdisciplinair werkveld kunnen we thans deze veelzijdige bronnen ontsluiten voor een breed publiek.

De onderzoeksgids en het repertorium zijn complementair van opzet. Bij de aanvang van het onderzoek is het aangewezen dat de onderzoeker zich een beeld vormt van de context en de mogelijkheden van die bronnen. De hoofdstukken in de onderzoeksgids en de inleiding bij het repertorium kunnen hierbij als leidraad dienen. Ze behoren tot het genre van de broncommentaar en de archiefgids. Door dieper in te gaan op de archiefvorming en de onderzoeksmogelijkheden vormen ze een geijkt referentiekader van waaruit eigen onderzoeksvragen geformuleerd kunnen worden. Veel aandacht gaat uit naar de methodes waarmee de bronnen en de erin vervatte informatie verwerkt en geïnterpreteerd kunnen worden. Na een uitgebreid vooronderzoek kan de vorser zelf in het repertorium de vereiste bronvermeldingen verzamelen en de stukken raadplegen in het archief.

Erik Thoen brengt een synthese over de private en publieke landboeken in het graafschap Vlaanderen. Hij analyseert in hoofdstuk 1 de ontstaansgeschiedenis en de typologie van het bronnenmateriaal en situeert de Vlaamse kadastrale tradities in een West-Europees perspectief. Vervolgens bespreekt hij de waarde van de landboeken voor het wetenschappelijk onderzoek en gaat hij dieper in op de mogelijkheden en de beperkingen voor het historisch onderzoek.

Herman Van Isterdael schetst in hoofdstuk 2 stap voor stap de actoren en de procedures van de belastingheffing in het graafschap Vlaanderen. Daarna stelt hij een typologie op van de belangrijkste documenten die voortkwamen uit de administratie van de grondbelasting. Hij sluit af met enkele overwegingen over de belastingdruk en hoe die ervaren werd door de belastingplichtigen.

Tim Soens behandelt in hoofdstuk 3 de ommelopers van polders en wateringen. Hij vergelijkt die bronnen met de andere landboeken en stelt een korte typologie op van de archiefvorming van de waterbelasting. Vervolgens duidt Soens de ontstaansgeschiedenis van de ommelopers in Kust-Vlaanderen. Ook hier worden de procedures en actoren onder de loep genomen, met extra aandacht voor de achtergrond en de werkwijze van de landmeters. Daarna analyseert de auteur de mogelijkheden en valkuilen bij het gebruik van ommelopers voor onderzoek in de sociaal-economische geschiedenis. Hij toont zich tevens een vurig pleitbezorger voor een volwaardig en grensoverschrijdend repertorium van ommelopers.

Pieter De Reu vraagt zich in hoofdstuk 4 af in hoeverre landboeken en ommelopers werden geraadpleegd bij de opstelling van het hedendaagse kadaster. Hij ontleedt de context van de fiscale hervormingen in de overgangsfase van de 18de naar de 19de eeuw. De Reu neemt onder meer het besluitvormingsproces en de werking van de administratie in de Franse periode onder de loep. Vervolgens bespreekt hij de werkzaamheden van de landmeters bij de afbakening van het terrein en de opmeting en schatting van de percelen. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een overzicht van de wetgevende initiatieven die resulteerden in de kartering van de buurtwegen en onbevaarbare waterlopen en een evaluatie van de continuïteit in de boekhouding van de polders en wateringen.

In hoofdstuk 5 presenteert Pieter De Reu twee onderzoeksmethodes die op basis van (pre-)kadastrale bronnen de historische eigendomsverdeling en eigendomsverhoudingen in kaart trachten te brengen. Het betreft de retrogressieve trajectanalyse en de statische structuuranalyse. De Reu beschrijft voor beide methodes welke bronnen de onderzoekers ter beschikking staan en welke valkuilen men dient te vermijden. In zijn besluit geeft hij een kritische beoordeling van de gebruikswaarde van de pre-kadastrale en kadastrale documentatie voor het historisch onderzoek.

Thijs Lambrecht exploreert in hoofdstuk 6 de mogelijkheden van land- en gebruikboeken voor kwantitatieve onderzoeksmethodes. Op basis van een status quaestionis van het historisch onderzoek naar grondbezit en uitbatingsstructuren in Oost-Vlaanderen bouwt hij een referentiekader op dat als leidraad kan dienen voor toekomstig onderzoek. Lambrecht legt daarbij de nadruk op de noodzaak van een geïntegreerde visie waarbij meerdere aspecten van de eigendoms- en machtsverhoudingen in overweging worden genomen.

Lies Vervaeke benadert de landboeken en bijbehorende kaarten vanuit het onderzoeksparadigma van de historische geografie. In hoofdstuk 7 toont ze aan dat de historische leefruimte van een lokale gemeenschap gereconstrueerd kan worden op basis van landboek(kaart)en. Daarnaast gebruikt ze die bronnen om relictten in het huidige landschap te verklaren. Het samengestelde beeld van het historisch landschap biedt ook heel wat mogelijkheden om de sociale organisatie van rurale gebieden te onderzoeken. Vervaeke gebruikt GIS-toepassingen om de mogelijkheden van die onderzoeksmethodes toe te lichten.

Luc Janssens situeert in hoofdstuk 8 de methodes en werkzaamheden van de vroegmoderne landmeters binnen het toenmalige wetgevend kader. Hij besteedt ook aandacht aan de opmetings- en tekentechnieken die de landmeter in staat stelden om te voldoen aan de kwaliteitseisen van de opdrachtgevers. Op basis van een status quaestionis analyseert Janssens ten slotte de nauwkeurigheid van de prekadastrale lokale kaarten en evalueert hij de historische kritiek ten opzichte van de betrouwbaarheid van cartografische materiaal.

Luc Van Durme sluit de onderzoeksgids af met een taalkundige bijdrage. In hoofdstuk 9 betoogt hij dat binnen de actieradius van een plaatsnaamkundige ommelopers en landboeken een bijzondere plaats innemen. Voor de microtoponymie of de studie van perceelnamen vormen landboeken en ommelopers een uitermate geschikt uitgangspunt. Ze kunnen onder meer aangewend worden bij de topografische reconstructie van de historische perceelstructuur, een methode die toelaat om microtoponiemen exact te lokaliseren. Voorzichtigheid is echter geboden bij het interpreteren van plaatsnamen op basis van enkel postmiddeleeuwse attestaties, aangezien rekening moet worden gehouden met fonetische ontwikkelingen en herinterpretaties van plaatsnamen. Van Durme sluit zijn bijdrage af met een beredeneerde bibliografie van de stand van het toponymisch onderzoek in Oost-Vlaanderen en een verklarende lijst van veel voorkomende bestanddelen in Oost-Vlaamse plaatsnamen.

Onze dank gaat uit naar de vele personen die hebben bijgedragen aan dit project. In eerste instantie denken we dan aan de academici en heemkundigen die sinds de jaren 1970 met hun onderzoek en initiatieven de kiem hebben gelegd voor deze onderzoeksgids en het bijbehorende repertorium. In willekeurige volgorde vermelden we Julien Van Twembeke, Herman Van der Haegen, Erik Thoen, Roger Poelman en René De Clercq.

In 2010 kwam het samenwerkingsverband tot stand tussen de provincie Oost-Vlaanderen, het Rijksarchief en de Universiteit Gent met als doel de repertoriëring, conservatie en ontsluiting van de Oost-Vlaamse landboeken en bijbehorende kaarten. De hele onderneming kon slechts tot een succes gebracht worden dankzij de voortrekkersrol en coördinerende functie van gedeputeerde Jozef Dauwe en beleidsmedewerker Geschiedenis Ignace Van Driessche (provincie Oost-Vlaanderen), Chantal Vancoppenolle en Thijs Lambrecht (diensthoofden Rijksarchief Gent) en Erik Thoen (voorzitter vakgroep Geschiedenis UGent).

We danken van harte de auteurs die een bijdrage hebben geleverd voor de onderzoeksgids. Dank aan Jaak Ockeley, Peter Dirven, Martijn Vandenbroucke en Jean-Marie Duvosquel voor het delen van hun expertise. Een bijzondere vermelding verdienen Sven Vrielinck, die voor de publicaties een aantal geslaagde reconstructiekaarten heeft opgesteld, en Emmy Tavernier, die het schilderij van Jan Baele ter beschikking stelde.

Pieter Beyls

Opgemeten om te betalen

De kadastrale documentatie in het graafschap Vlaanderen vóór het einde van het ancien régime met de nadruk op de zogenaamde ‘landboeken’. Een overzicht van hun ontstaansgeschiedenis en wetenschappelijke waarde

ERIK THOEN

In deze bijdrage onderstrepen we het ontstaan en het belang van de voor het graafschap Vlaanderen bewaarde kadastrale registers, bekend onder de naam ‘landboeken’, die het voorwerp en de aanleiding vormen voor dit boek. We plaatsen ze daarom in het ruimer kader van de evolutie van de kadastrale tradities in Vlaanderen en situeren ze zoveel mogelijk in een West-Europese context, voor zover dat met de huidige stand van de literatuur mogelijk is. Er moge blijken dat Vlaanderen een meer dan geprivilegieerde positie bezit in dit overzicht, zeker ook wat de kadastrale cartografie betreft die er vanaf een bepaald moment mee samen ging. We overlopen tevens kort de ruime wetenschappelijke mogelijkheden (en beperkingen) van dit soort documenten die nog steeds niet de wetenschappelijke aandacht krijgen die ze verdienen.

1. Wat zijn kadastrale documenten?¹

Kadastrale documenten zijn documenten die dienen om een zogenaamd ‘kadaster’ op te stellen. Dit is een inventaris van onroerende goederen - gronden, huizen, gebouwen -, met de bedoeling om er op een overzichtelijke wijze lasten die erop drukken ten voordele van een derde te innen, lasten die meestal (maar niet altijd) in relatie staan met de grootte en de waarde van het belaste onroerend goed. Daarom bevatten kadastrale documenten vanaf de vroegmoderne periode meestal de oppervlakte van dat onroerend goed, de indicatie van de ligging en een indicatie van de waarde. Om die goederen gemakkelijker en eerlijker te kunnen belasten werden er vanaf een bepaald moment kaarten gemaakt van die belaste onroerende goederen, maar in principe hoefde dat niet. Kadastrale kaarten geven dus in principe de belastbare percelen visueel weer. In die zin verschillen kadastrale kaarten van topografische kaarten: kadastrale kaarten geven de belastbare percelen weer (‘eigendomspercelen’ genoemd, ook omdat ze in principe door de eigenaar dienen te worden betaald) die niet noodzakelijk visueel zichtbaar zijn op het terrein, terwijl topografische kaarten weergeven wat visueel zichtbaar is (althans een geschematiseerde selectie ervan). Zo kunnen er op

1 Met dank aan P. Beyls voor de nuttige tips bij het nakijken van dit artikel.

visuele, dus topografisch zichtbare percelen, hagen of bomenrijen of andere afsluitingen bestaan hebben die ‘kadastraal’ bij elkaar horen en in feite voor de lasten die erop rusten één geheel uitmaken (uitmaakten) en daarom op kadastrale kaarten ook vaak als één perceel zijn (waren) aangeduid. Zo zijn de topografische kaarten van het Nationaal Geografisch Instituut (de ‘stafkaarten’), zelfs al zijn ze op een zeer kleine schaal en staan de hagen en visuele afsluitingen (begin 20ste eeuw ook de door draad afgesloten percelen) er in detail op aangeduid, geen kadastrale kaarten! Niet Weinigen, zelfs wetenschappers, vergissen zich nog al eens in dat vlak.

Er bestaat dus een belangrijke band tussen de ontwikkeling van grondlasten en de ontwikkeling en het verschijnen in de archieven van kadastrale documenten. Maar het feit dat in de loop van het ancien régime grond en onroerend goed steeds meer als basis werden genomen voor het innen van lasten maakt dat nog andere aspecten een rol spelen in de verklaring van de evolutie van de kadastrale documentatie. Van groot belang is de evolutie naar steeds beter afgebakende eigendomsrechten op onroerende goederen. Die waren in de middeleeuwen nog veel meer divers, meer complex en meer gefragmenteerd van aard dan vandaag.² Vooral de evolutie in de late middeleeuwen en de vroegmoderne periode naar meer en beter afgebakende eigendomsrechten vooral voor de boeren leidde tot het opstellen van vele documenten op vraag van de boeren-gronduitbaters zelf.³ In andere gevallen of in andere regio’s gingen de eigendomsrechten duidelijk over naar grootgrondbezitters, hetgeen bijvoorbeeld mede aanleiding was tot het ontstaan van de “*enclosure*”-bewegingen in sommige Europese landen waaruit eveneens kadastrale opmetingen volgden. De eis naar toenemende klaarheid in grondrechten veroorzaakte ook steeds meer grensgeschillen die opnieuw vaak aanleiding gaven tot het maken van kadastrale documenten om ze op te lossen én te voorkomen in de toekomst. Ook de toenemende centralisatie en de opkomst van grote machtige, vaak oorlogvoerende, staten vereisten meer inkomsten; door rekening te houden met grondbezit en -gebruik kon men op relatief eenvoudige wijze sociaal onderscheid rechtvaardigen. Voorts werd de vraag naar duidelijke eigendomsrechten

2 Voor een evolutie van eigendomsrechten in de Nederlanden gedurende het ancien régime, zie VAN BAVEL B., VAN CRUYNINGEN P. en THOEN E., *The Low Countries 1000-1750*, in VAN BAVEL B., HOYLE R. e.a., *Social relations: property and power. Rural economy and Society in North-western Europe, 500-2000*, Brepols Publishers, Turnhout, 2011, p. 169-198.

3 KAIN R.J.P. en BAIGENT E., *The Cadastral Map in the Service of the State. A History of Property Mapping*, Chicago/Londen, 1992.

ook gestimuleerd in perioden van ontginning. Zo gaven ‘droogmakerijen’, aangelegd in de 17de-18de eeuw, ook vaak aanleiding tot het opstellen van kadasters om de nieuwe grondrechten te verdelen.⁴ Ten slotte zijn crisissen in de administraties van grootgrondbezitters vaak aanleiding geweest voor grondige inventarisaties van hun goederen en rechten.⁵ De cartografische voorstelling en opmeting werd dan weer bevorderd door de evolutie van de techniek. Vooral sinds de driehoeksmeting opnieuw werd toegepast vanaf het midden van de 16de eeuw nam de cartering van percelen een sterke vlucht.⁶

Globaal genomen kunnen er twee types van kadastrale documenten onderscheiden worden. Zo zijn er de private kadastrale documenten en de publieke kadastrale inventarisaties. We kijken wat hun belang was in Vlaanderen, waarvoor en wanneer ze zijn opgesteld en waarvoor ze nuttig zijn in het wetenschappelijk onderzoek. De nadruk ligt op de publieke kadastrale documenten van voor het einde van het ancien régime, die het voorwerp vormen van dit boek.

2. Private kadasters. Naar zogenaamde ‘grondboeken’

Private kadastrale documenten zijn beschrijvingen van onroerende goederen waarin ten voordele en in opdracht van een privaat persoon (bijvoorbeeld een adellijk figuur of een rijke burger) of een instelling, de eigendomsrechten op onroerende goederen worden opgelijst met een beschrijving van de grootte en (vaak en steeds beter ook) de ligging evenals de door de gebruiker te betalen last die op de grond drukt.

Zoals vermeld, waren in het verleden eigendomsrechten zeer

4 Vooral in Holland. Droogmakerijen zijn systematische droogleggingen van ondiepe meren die vaak ontstaan waren ten gevolge van turfwinningactiviteiten onder het maaiveld in de periode voor de drooglegging. Er zijn diverse kaarten gemaakt voor Hollands beroemdste droogmakerij De Beemster (1608-1612), maar ook voor de droogleggingen van De Moeren bij Veurne in de late 16de-18de eeuw. Zie bijvoorbeeld: REH W., STEENBERGEN C. en ATEN D., *Zee van Land. De droogmakerij als atlas van de Hollandse landschapsarchitectuur*, Wormer, 2005.

5 Een voorbeeld. De belangrijkste en zeer volledige goedereninventaris van de machtige Gentse Sint-Pietersabdij, het zogenaamde Liber Inventarius, werd in 1281 opgesteld na een faillissement van de instelling (RAG, Fonds Sint-Pietersabdij, eerste reeks, nr. 125). Steeds weer duikt overvloedige administratie van instellingen op in de restauratiefase na een domaniale crisis (vaak een oorlogperiode).

6 Voor een bondige geschiedenis van de lokale cartografie in Vlaanderen met kritiek en mogelijkheden van oude kaarten: THOEN E., *Cartografie en historisch onderzoek*, in ART J. (red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente?*, dl. IIb: hulpwetenschappen, Gent, 1996, p. 131-185.

gevarieerd en veel gecompliceerder dan vandaag. Meerdere personen, instellingen en instanties hadden eigendomsrechten op dezelfde onroerende goederen. Die eigendomsrechten werden concreet gemaakt door het innen van lasten, die dan door de gebruiker van het onroerend goed dienden te worden betaald. Die lasten konden karweien of diensten zijn, al zijn die in de loop van de middeleeuwen verdwenen. Vaak waren het zogenaamde ‘cijnzen’ (in de documenten ook vaak ‘renten’ genoemd)⁷; dit waren vaste, meestal onveranderlijke betalingen in geld of (en) in natura (graan, kippen, melkproducten, enz.). De meeste cijnzen dateren uit de vroege en volle middeleeuwen, maar het systeem bleef bestaan tot het einde van het ancien régime. Wanneer een stuk grond met een cijns belast werd, werden de eigendomsrechten gedeeld tussen de cijns houder enerzijds (de cijnsbetaler) en cijns sinner anderzijds. Dit gedeeld eigendomsrecht is in feite typisch middeleeuws al zijn er vele graden inzake eigendomsrecht van de ene of de andere persoon en was er in West-Europa meestal een tendens naar verminderende eigendomsrechten van de cijns sinner en vermeerderende eigendomsrechten van de cijnsbetaler of de gebruiker.⁸ Cijnzen hebben een gevarieerde origine. Sommige zijn ontstaan door afkoop van oude karweien; andere als vormen van gronduitgifte waarbij ofwel stukken van vroeger rechtstreeks geëxploiteerde gronden werden uitgegeven aan kleine boeren in ruil voor een vaste cijns ofwel boeren oorspronkelijk woeste gronden mochten onder de ploeg nemen, wat zeer courant was in de periode tussen de 9de en de 13de eeuw; andere vormen van cijns zijn het gevolg van de rechtsheerlijke macht waarbij oorspronkelijk niet-cijnsplichtigen verplicht werden om een cijns te gaan betalen in ruil voor bescherming (“*banale*” cijnzen). Dit laatste gebeurde eveneens vrij courant in de periode tussen de 11de en 12de eeuw toen overal machtige heren het voor het zeggen kregen (ontstaan van de heerlijkheden). Uit dezelfde periode dateert ook een specifieke, minder voorkomende vorm van cijns, het “*terragium*” of de schoofrechten waarbij een deel van de opbrengst diende te worden geleverd aan de eigenaar (zie ook hieronder). Het “*terragium*” kwam hier en daar voor in zandig Vlaanderen maar is er al snel ‘versteend’ tot vaste cijnzen in natura. De cijnzen werden erfelijk overgeërfd omdat ze als het ware ‘vast hangen’ aan de grond waarop ze gevestigd waren. Het is echter niet omdat een gebruiker cijnzen diende te betalen aan een instelling dat

7 In het Nederlands vaak 'erfelijke renten' genoemd; in het Frans: "*rente*", "*cens*"; in het Latijn: "*redditus*", "*census*".

8 Niet in Oost-Europa (het huidige Oosten van Duitsland, Polen, Hongarije, Rusland) waar vanaf ca. 1300 een zogeheten "*second serfdom*" plaats greep die de macht en eigendomsrechten van de grootgrondbezitters aanzienlijk vermeerderde.

hij (zij) zelf geen eigendomsrechten bezat op dit goed. Meestal is het zelfs zo dat de cijnsbetaler, die oorspronkelijk vaak de grondgebruiker was, veel eigendomsrechten had en, zeker in onze contreien, het recht had om zijn cijnsgoed te verdelen, vererven en verkopen. De cijns bleef echter steeds op de grond rusten en veranderde in principe niet. Wanneer de grond gesplitst werd, werd ook de cijns opgesplitst en dit naar rato van de verdeling, maar hij bleef wel verschuldigd aan de oorspronkelijke eigenaar of diens erfgenamen of degene aan wie hij de cijnsinkomsten had verkocht... Bij verkoop en vererving diende er vaak wel een bijkomende som aan de cijnsinner betaald te worden ('sterfkoop' of "*mortemain*"; 'wandelkoop' of "*reliefrecht*"), maar bij ons was dat niet algemeen en ook meestal geen al te zware last (in tegenstelling tot soms in Engeland).⁹ Wanneer de cijnzen van "*banale*" aard waren (zie hierboven), werd bij overlijden van de cijnshouder soms ook een "*beste kateel*" gevraagd van de nieuwe gebruiker¹⁰, dat is het beste stuk 'roerend goed' van de overledene, vaak een stuk vee en bij gebrek daaraan een kast, bed, klee... Dit kwam in het graafschap Vlaanderen niet zo courant voor maar bestond wel in sommige heerlijkheden van het Land van Aalst, de Oudburg, het Kortrijkse, het Land van Beveren. Belangrijker is dat, ten gevolge van inflatie, en/of omdat de grondwaarde en productiviteitswaarde van de grond in de loop van de tijden steeg, de cijnzen aan betekenis verloren en de facto de eigendomsrechten van de cijnsbetaler stegen bij de overgang van middeleeuwen naar vroegmoderne tijden. Die laatste kon bovendien zijn cijnsgoed vanaf ca. de late 13de eeuw ook verpachten (= verhuren) aan iemand anders of zelfs ook ondervercijnzen. De meeste vormen van cijns zijn bij ons afgeschaft kort na de Franse Revolutie maar ze waren nog massaal aanwezig in onze maatschappij tot het einde van het ancien régime en de inning ervan gaf aanleiding tot een immens aantal kadastrale documenten van private aard en een ingewikkelde administratie.

9 DYER C. en HOYLE R., *Britain*, in VAN BAVEL B., HOYLE R. e.a., *Social relations*, p. 51-110, vooral p. 55 en volgende.

10 In sommige gevallen zelfs de helft van alle roerende goederen ('halve have'), maar dat sloeg meestal op personen die een onvrij statuut hadden bewaard in de late middeleeuwen en die groep was heel klein. Dit bleef langer doorleven in sommige delen van Zuidelijk Vlaanderen en Henegouwen. Nog steeds één van de beste werken voor de betekenis van dergelijke zaken is VERRIEST L., *Le régime seigneurial dans le comté de Hainaut du XIe siècle à la Révolution*, Leuven, 1916. Verder ook: GODDING PH., *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Brussel, 1987. Voor Vlaanderen: THOEN E., *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst*, 2 dln., Gent, 1988, dl. 1, p. 302-512.

Geschillen in verband met cijnzen en cijnshouders (vooral cijnzen van banale oorsprong) werden binnen de rurale gemeenschap behandeld voor een aparte rechtbank: het 'laathof'.

We vermeldde al de opkomst van een andere, meer moderne vorm van private gronduitgifte naast (niet noodzakelijk in de plaats van) de uitgifte in cijns. Die werd vanaf de late middeleeuwen heel populair en gaf aanleiding tot het opstellen van vele kadastrale documenten en is tot op de dag van vandaag de belangrijkste vorm van gronduitgifte: de tijdpacht.¹¹ Bij tijdpacht bleef (blijft) het grootste deel van het bezitsrecht bij de eigenaar al evolueerde ook het pachtrecht, waarbij de eigendomsrechten van de pachter-gebruiker soms in de loop van de eeuwen ook stegen¹², maar dat was geen algemeen fenomeen. Tijdpacht is het resultaat van een tijdelijk contract tussen twee partijen: pachter en eigenaar. Na de afgesproken termijn - vaak een veelvoud van drie in Binnen-Vlaanderen, niet aan de kust -, of wanneer de pacht niet betaald werd, na een afwinningsprocedure, keerde het goed terug naar de eigenaar die dan de prijs en de condities¹³ kon aanpassen. De pachten weerspiegelen dan ook veel meer de productiewaarde dan cijnzen, al waren ze natuurlijk ook afhankelijk van vraag en aanbod. Vanaf de 13de eeuw werd het de gewoonte om vooral grote exploitaties in pacht uit te geven. Iets later zal ook de perceelpacht populair worden: kleine percelen die op basis van individuele contracten maar soms ook op basis van collectieve afspraken werden verpacht, soms tegen een bepaalde som per oppervlakte-eenheid. Goederen die tevoren wellicht in cijns zouden zijn uitgegeven werden vanaf dan heel vaak verpacht voor een bepaalde termijn met behoud van de eigendomsrechten voor de eigenaar en tegen een variabele som.

Naast de tijdpacht waren er ook andere vormen van pacht, met

-
- 11 Over het ontstaan van de pacht in Vlaanderen: SOENS T. en THOEN E., *The origins of leasehold in the former county of Flanders*, in VAN BAVEL B. en SCHOFIELD PH. (eds.), *The development of leasehold in Northwestern Europe, c. 1200-1600*, (CORN Publication Series 10), Turnhout, 2008, p. 31-56.
- 12 Bijvoorbeeld in de noordelijke provincies van de Noordelijke Nederlanden, (Overijssel, Gelderland). Zie BRUSSE P., SCHUURMAN A., VAN MOLLE L. en VANHAUTE E., *The Low Countries 1750-2000*, in VAN BAVEL B., HOYLE R. e.a., *Social relations*, p. 204.
- 13 De pachtvoorwaarden die vooral in grote exploitaties sterk konden verschillen; niet van alle pachten werd een (geschreven) contract opgemaakt; zij volgden het costumier pachtrecht. Vooral de manier waarop het goed diende achtergelaten te worden bij het beëindigen van de pacht (de zogenaamde 'lating') was van belang (nog steeds nuttig in dat verband is: LINDEMANS P., *Geschiedenis van de landbouw in België*, 2 dln., Antwerpen, 1952; heruitgave 1994 - met aanvulling van recente literatuur in de inleiding).

name de erfpacht, lijfpacht en de deelpacht. Bij lijfpacht werd het onroerend goed niet voor een bepaalde termijn verpacht, maar voor het leven van de pachter. Bij het overlijden van die laatste keerde het goed terug naar de eigenaar die het tegen om het even welk statuut weer kon uitgeven. Bij erfpacht daarentegen - dat veel minder voorkwam - kon het gepachte goed wel overgaan naar de erfgenamen van de pachter zonder aanpassing van de pachtsom. In die zin was er bij die vorm van uitgifte weinig verschil met (erf-)cijns maar erfpacht viel niet onder het laathof en de traditionele verheffingsgelden werden ervoor vaak ook niet gevraagd; de uitgifte was bovendien dikwijls een individuele uitgifte waardoor de hoogte van die pacht in vele gevallen belangrijker was dan die van cijns. Bij deelpacht werd een onroerend goed uitgegeven voor een bepaalde termijn in ruil voor een deel van de opbrengst, dit kon de helft zijn (helftwinning) maar was meestal een kleiner deel. Die pacht werd letterlijk geïnd in schoven of graanbussels vandaar dat men het vaak 'schoofrechten' noemde (men sprak over de derde schoof, de vierde schoof, de tiende schoof... al naar gelang van de zwaarte van de last. De 'vijfde schoof' was bijvoorbeeld gelijk aan 20% van de opbrengst). Zoals hierboven vermeld, kwam die vorm van uitgifte ook voor onder de vorm van cijns maar bij cijns was het gebruik en de cijnslast erfelijk, bij pacht niet. In het laatste geval was het immers een vorm van tijdpacht. Bij deelpacht leverde de eigenaar ook (een deel van) het zaaizaad, wat niet het geval was bij (deel-)cijns. Maar, zoals werd vermeld, was die vorm van pacht zeldzaam al kwam hij in de late middeleeuwen in mindere of meerdere mate voor van de Vier Ambachten tot in het Zuiden van Vlaanderen. Hij verdween in Vlaanderen echter geleidelijk en werd in de late middeleeuwen alleen nog toegepast na oorlogen omdat de pachter dan kon profiteren van de zaaizaadleveringen.

Een laatste belangrijke vorm van gronduitgiften waren de uitgiften in ('boeren-')leen. Niet alleen diensten, functies enz. werden 'verleend' vanaf de volle middeleeuwen maar ook gewone gronden werden in leen gegeven aan plattelanners-boeren. Voor dergelijke lenen betaalde men soms net als cijnsgoederen een jaarlijkse vaste som. De leenman had ook belangrijke eigendomsrechten net als bij cijns en kon zijn goed verkopen maar pas na toestemming en betaling van een "*relivium*" ("*reliefgeld*"). Bij overlijden werd eveneens een "*mortemainrecht*" betaald. Het grote verschil met cijns was evenwel dat tot de 17de eeuw het goed niet deelbaar was en alleen de oudste zoon het kon erven.¹⁴ Wellicht behoorden de boeren die een leengoed

14 Vanaf de 17de eeuw vergrootten dus ook de eigendomsrechten van 'boerenlenen'.

hadden hierdoor tot de lokale elite en de krijgsmacht van de heer van wie ze de grond in leen hadden gekregen (of aan wie ze hun grond hadden gegeven en teruggenomen in leen). In ruil kregen ze een geprivilegieerde bescherming. Conflicten werden beslecht in het prestigieuzere ‘leenhof’ in plaats van in het ‘laathof’.

Geen gronduitgiften maar toch tot op zekere hoogte te beschouwen als kadastrale documenten waren de tiendlijsten. Dit zijn lijsten met oorspronkelijk kerkelijke lasten waarbij meestal per parochie één tiende (in de praktijk bij ons vaak 1/11 of 1/12)¹⁵ van de oogst aan de kerk diende te worden afgestaan. In die zin bezat de kerk ook een vorm van eigendomsrechten over onroerende goederen. De inningen werden dikwijls verpacht op basis van en oogstschatting en de oppervlakte van de bewerkte percelen. Hiervoor werden in de vroegmoderne periode ook lijsten van bewerkte percelen aangelegd om de schatting van wat elkeen diende te betalen te vergemakkelijken.

Al het genoemde leidde tot een enorm kluwen van een onnoemelijk aantal rechten en betalingen die het gevolg waren van gronduitgiften en eigendomsrechten. Vele van die rechten waren trouwens met mekaar verweven: cijnsgronden werden soms in leen uitgegeven, cijnsgronden werden soms (onder-)verpacht of (onder-)vercijsd. Leengoederen werden verpacht, terragiuminkomsten eveneens, enz. Het was dus een hele klus om eraan uit te geraken en ongetwijfeld is men hier en daar in de tijd zelf al het soms subtiële onderscheid in de inkomsten en eigendomsrechten uit het oog verloren of vond men de betaler niet meer terug (dat zijn de zogenaamde ‘verdonkerde’ cijnzen die in sommige teksten en rekeningen vermeld werden).

Oorspronkelijk werden vele van die rechten en plichten bovendien mondeling overgeleverd en keken de ‘ouderen’ uit de gemeenschap en de afgevaardigden van de grootgrondbezitters toe op het goede verloop van de inningen. Met de stijgende bevolking, de gegroeide opsplitsing van de cijnzen, het vergrote aantal uitgiften, de steeds groter wordende afstand tussen de inners van de rechten en de betalers plus de vergrote verschriftelijking, werd de nood steeds groter om systematisch lijsten aan te leggen van de

15 THOEN E., *Landbouwproductie en bevolking in enkele gemeenten ten zuiden van Gent gedurende het Ancien Régime (14de-18de eeuw)*, in VERHULST A. en VANDENBROEKE C. (red.), *Landbouwproductiviteit in Vlaanderen en Brabant 14de-18de eeuw*, Gent, 1979, p. 131-200.

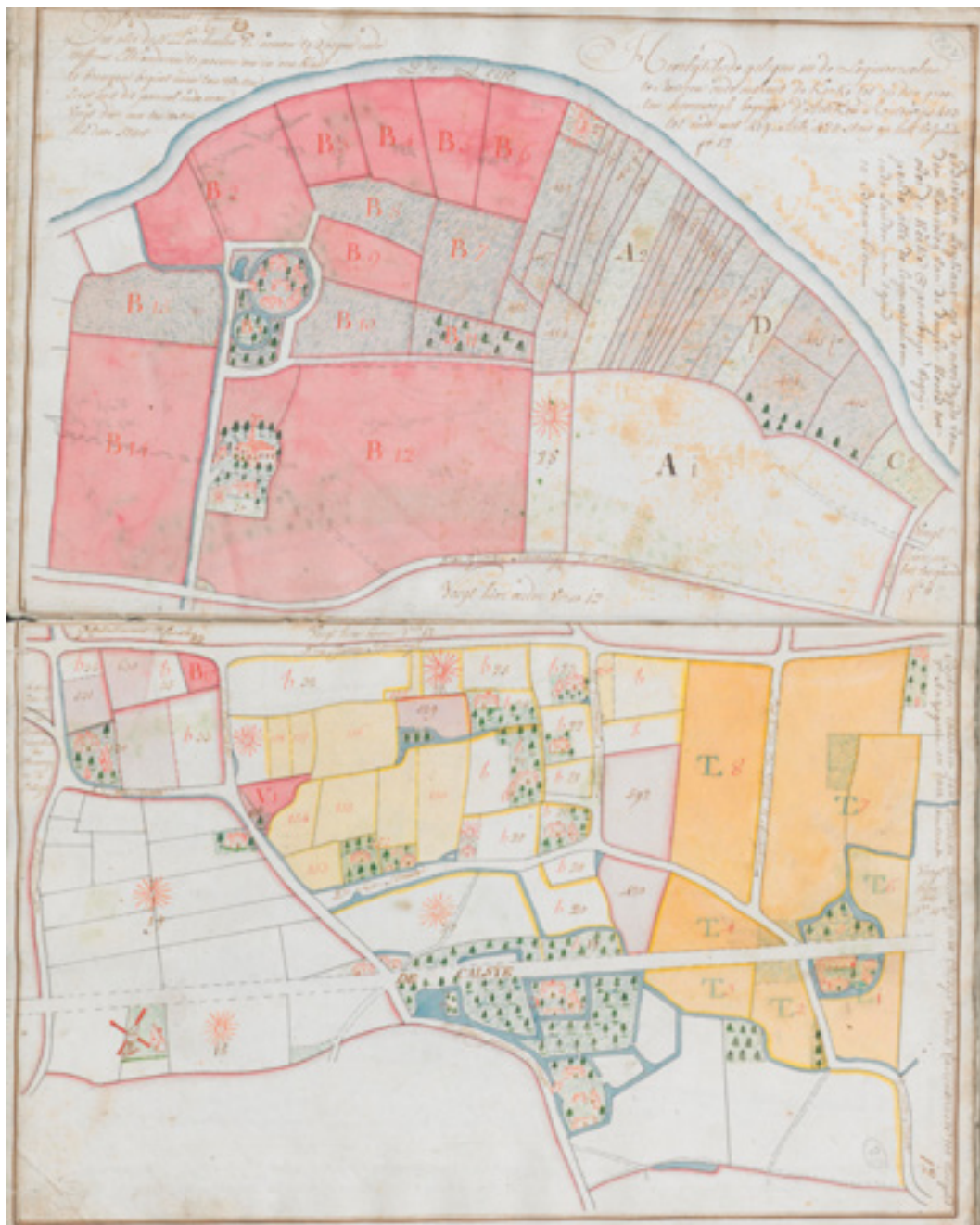
verschuldigde betalingen. Eerst waren die lijsten nog zeer summier en bevatten ze alleen de naam van de betaler plus een som. Het waren meestal fragmentarische cijnslijsten waarvan de oudst bewaarde voor onze regio's overigens binnenin oorkonden bewaard zijn. Vanaf de late 13de eeuw werd geleidelijk de beschrijving van de onroerende goederen vollediger, concreter en nauwkeuriger. Vaak werden steeds meer eigenlijke goederenregisters aangelegd. De oudste in onze streken dateren, op enkele belangrijke uitzonderingen na¹⁶, heel vaak van de late 13de eeuw. Het statuut werd beter verwoord (cijns, pacht, pachttermijn...) en de juiste ligging kreeg steeds meer aandacht. In de loop van de late middeleeuwen en het begin van de moderne tijden, hier iets vroeger daar iets later, evolueerde men naar een systematische aanduiding van de oppervlakte van het goed, een beschrijving van de juiste ligging waarbij de aangelanden in de vier windstreken werden aangeduid met naam en toenaam en een preciezere aanduiding van de aard van het grondgebruik (akkerland, verschillende types weiland en bos, enz.).¹⁷ De percelen worden erin topografisch, perceel per perceel, beschreven. Vanaf de late 16de eeuw waren vele goederenregisters ook voorzien van kaarten die door landmeters waren gemaakt, al bestond dit beroep in Vlaanderen al vanaf de 13de eeuw.¹⁸ De percelen kregen dan ook een nummer dat naar de kaart verwijst. Vanaf dan hebben vele instellingen, adellijke families dergelijke goederenregisters, vaak opgesteld door beëdigde landmeters, in hun archieven bewaard die als zeer waardevolle kadastrale documenten kunnen worden beschouwd. In de 17de eeuw werd het aantal grondboeken groter omdat, zo neemt men aan, het recht van de heer erkend werd om de onkosten voor hernieuwing der grondboeken door de grondgebruikers te doen dragen.¹⁹ Dergelijke (vrij) volledige goedereninventarissen voorzien van kaarten die op groot formaat en zeer formeel ten dele met perkament zijn gemaakt, duiden we als historici best aan met de term '**grondboeken**'. In

16 Zoals het fameuze "Cartularium 10" van de Gentse Sint-Pietersabdij (RAG, Fonds Sint Pietersabdij, eerste reeks, cartularia) of enkele goederenregisters van de Sint-Baafsabdij van dezelfde stad die al teruggaan tot 12de of begin 13de eeuw. Zie: VERHULST A., *Het oudste goederenregister van de Sint-Baafsabdij te Gent (eerste helft XIIIe eeuw)*, Antwerpen, 1964.

17 "Meers" voor natte weide, "wede" voor droge weide en soms ook voor tijdelijke weide ("dries"), "hettinge" (voor droge meestal niet bezaaide weide), enz. Zie ook de bijdrage van Luc Van Durme in deze publicatie.

18 DE SMET A., *Landmetertraditie en oude kaarten van Vlaanderen*, in *De Leiegouw. Vereniging voor de studie van de lokale geschiedenis, taal en folklore in het Kortrijkse*, 1966, 8, 1.

19 Voor Frankrijk opgemerkt door BLOCH M., *Les caractères originaux de l'histoire rurale française. L'histoire rurale de la France*, Parijs, 1936, p. 135-136.

Illustratie 1: Grondboek met kaarten van de heerlijkheid Sint-Pieters-Desselgem, opgemaakt door de landmeter Joseph de Coster (Desselgem), 1778. Kaart van de gronden gelegen te Beveren-Leie (RAG, Fonds Sint-Pietersabdij, reeks 2, nr. 1061, f. 23).

de bronnen zelf krijgen ze vele namen zoals “*terriers*”, “metingboeken” en zelfs “ommelopers”. Omdat de formele benamingen van de documenten in de bronnen zelf nogal verwarrend zijn, gebruiken we ze best niet. De waarde van de grondboeken voor de onderzoeker hangt af van de concentratie van de rechten van een grootgrondbezitter in een bepaald dorp. Ze bevatten vaak goede perceelbeschrijvingen. Door hun uitgebreide topografisch aanduidingen - onder meer via het ‘windstreken-aangelanden’-systeem - of omdat de percelen op de bijbehorende kaarten gesitueerd zijn in een landschappelijke context om ze onder meer via toponiemen gemakkelijker weer te vinden, verschaffen ze dikwijls meer informatie dan alleen over de percelen zelf waarop de eigendomsrechten betrekking hebben. Toch ligt de beperking van die documenten in hun geografische limieten: de meeste informatie heeft alleen betrekking op de goederen waarop eigendomsrechten en inningen waren gevestigd ten voordele van de grootgrondbezitters-opdrachtgevers, de rest is vaak blanco, ook op de vanaf de 16de eeuw bijbehorende kaarten. Bovendien koos men vroeger nogal eens de gemakkelijkste weg en waren de boeken niet altijd het resultaat van nieuwe heropmetingen op het terrein, maar dat is een euvel dat we vaak aantreffen bij alle kadastrale documenten. Bovendien moesten ze vele jaren of decennia meegaan. De kwaliteit van de kaarten is verschillend. Oorspronkelijk zijn het slechts visuele plans, zonder meting opgemaakt op zicht en de nauwkeurigheid verschilde volgens de auteur. Die kwaliteit verbeterde wanneer steeds meer professionele landmeters de kaarten maakten vanaf de 17de eeuw. Na ca. 1740 verbeterde de kwaliteit vaak nog verder en evolueerde men in een aantal gevallen naar een algemeen plan op verkleinde schaal plus bijzondere plans voor iedere wijk of gemeente. Soms zijn de kaarten heden apart bewaard en kunnen we kaarten en grondboek nog samenbrengen, ook al zijn ze in een apart fonds bewaard. Minder volledige maar vaak oudere kadastrale informatie kan teruggevonden worden in de meer praktijkgerichte beheersdocumenten van de instellingen of grootgrondbezitters: de vanaf de late middeleeuwen bewaarde domaniale rekeningen, de dikwijls per domeincentrum geordende cijnslijsten, de pachtboeken, leenregisters en leenverheffingen.²⁰ Soms worden de uitgebreidere goederenbeschrijvingen er ook in opgenomen maar vaak ook worden ze er alleen in afgekorte vorm in weergegeven (bijvoorbeeld alleen de naam van de exploitant en een som). Hun voordeel is evenwel dat ze dicht bij de concrete realiteit van de periode waarin ze zijn opgemaakt, stonden.

20 Soms met afschriften van de pachtcontracten.

3. Publieke kadasters

Publieke kadasters zijn de eigenlijke kadastrale documenten zoals we die term vandaag nog gebruiken. Het zijn openbare documenten die uitgaan van een openbaar gezag (in tegenstelling tot de private kadastrale documenten). Het gaat om ophijstingen van onroerende goederen op perceelniveau met het oog op het innen van belastingen voor een publieke overheid. Ze bevatten in principe alle belastbare gronden en immobiliën waarover die overheid rechten had. Wat dat betreft is Vlaanderen inzake documentatie één van de rijkere gebieden van Europa.

Waterschapslasten: de oudste, grootschalig geïnde, publieke kadastrale belastingen van Europa?

De oudste publieke kadasters van West-Europa zijn gemaakt voor het innen van publieke lasten met het oog op het in stand houden van de infrastructuur voor kustverdediging en afwatering in de kustgebieden of waterrijke gebieden. In die zin is Vlaanderen bijzonder geprivilegieerd omdat hier al vanaf de 13de eeuw organisaties ontstonden, de zogenaamde ‘wateringen’ (ook “*eveningen*”, “*everingen*” en later ‘polderbesturen’ en in de Noordelijke Nederlanden ‘waterschappen’ genoemd) die een zorgvuldige administratie op het getouw zetten voor hun waterbeheer. Wateringen waren instellingen van zeer verschillende oppervlakte en waarvan de grenzen niet samenvielen met de parochiegrenzen. Ze waren afgebakend door ofwel natuurlijk begrenzende elementen (geulen, duinen) of door de mens aangelegde infrastructuur (dijken, watergangen, wegen, sluizen). De onderhoudswerken van de infrastructuurelementen werden al vrij snel uitgevoerd met lasten die alle grondbezitters binnen het waterschap naar rato van de door hen bezeten oppervlakte dienden te betalen: de ‘geschot’ of ‘schot’-gelden.²¹

Om de inning van de geschotgelden goed te laten verlopen werden ‘**ommelopers van wateringen**’ gemaakt die bewaard zijn vanaf de 15de eeuw. Ze zijn in (door topografische elementen begrensde) wijken ingedeeld (“*beginnen*”) en kunnen als de oudste in groten getale en systematisch bewaarde kadastrale documenten van West-Europa beschouwd worden. De percelen zijn in de eigenlijke ommelopers topografisch geordend. Net zoals grondboeken bevatten die ommelopers vorm, aard, aangelanden,

21 SOENS T., *De spade in de dijk? Waterbeheer en rurale samenleving in de Vlaamse kustvlakte (1280-1580)*, (reeks: *Historische Economie en Ecologie*), Gent, 2009. (herwerkte versie van een doctoraatsverhandeling Universiteit Gent, promotor E. Thoen).

eigenaars en soms ook pachters/gebruikers (al is dit laatste niet algemeen en merkwaardigerwijze vooral typisch voor de oudste ommelopers). Vanaf de 16de eeuw worden ze nauwkeuriger en vanaf de tweede helft van die eeuw zijn er ook al sporadisch kaartjes aanwezig per begin. Ook hier zijn het eerst vaak schetskaarten, ook nog in de 17de eeuw maar vanaf de 18de eeuw worden ze beter en nauwkeuriger opgemaakt door landmeters. Dit betekent evenwel niet dat de metingen onnauwkeurig gebeurden; de in de documenten vermelde oppervlakte was bijna altijd nauwkeuriger dan de topografische voorstelling.²²

Naast de eigenlijke topografisch geordende ommelopers waren er ook meer summieri en praktijkgerichte documenten om de ‘geschatgelden’ te innen. De ‘kleine verhoofdingen’ of “*beterdingen*” waren lijsten per begin van de percelen met hun eigenaar en geklasseerd per eigenaar. Dit zijn ook de oudst bewaarde documenten en er zijn er voor Kust-Vlaanderen al bewaard van het einde van de 14de eeuw.

De wetenschappelijke waarde van de ommelopers ligt in het feit dat ze, indien voldoende gespecificeerd, toelaten om oude, al door latere overstromingen en herverkavelingen verdwenen perceelstructuren en bewoningssites²³ en natuurlijke geografische elementen die in de kustregio zeer talrijk zijn, te reconstrueren en dit via bepaalde technieken zelfs zonder dat er bijbehorende kaarten bewaard zijn. Ze gaan bovendien ver terug in de tijd.²⁴

22 Dit geldt voor vrijwel alle kadastrale documenten. Zie bijvoorbeeld VANDENBROUCKE M., *Landmeters in de kasselrij Kortrijk XVIIe-XVIIIe eeuw: de familie de Bersacques*, Kortrijk, 2004 (gebaseerd op een licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, promotor E. Thoen).

23 Zie bijvoorbeeld VANSLEMBROUCK N., LEHOUCK A. en THOEN E., *Past landscapes and present-day techniques: reconstructing submerged medieval landscapes in the western part of Sealand Flanders*, in *Landscape History*, 2005, 27, p. 52-64, waarin middeleeuwse 'verdrinken' perceelsstructuren in West-Zeeuws-Vlaanderen werden gereconstrueerd via ommelopers en luchtfoto's.

24 Zie voor details over voorkomen en waarde van ommelopers van watering en de bijdrage van Tim Soens in dit boek.

Inningen voor de centrale overheid. De centrale organisatie van de staatsfinanciën

In de middeleeuwse vorstendommen hadden de vorsten meestal voldoende inkomsten via hun ‘eigen domein’. Dit werd opgebouwd tussen de 10de en de 13de eeuw uit oude domeininkomsten die ze verworven hadden en uit nieuwe lasten die het gevolg zijn van het voortschrijden van het economische leven, zoals tollens. Daarnaast werden de inkomsten van dit vorstelijk domein soms aangevuld met speciale lasten die meer occasioneel geïnd werden om aan tijdelijke noden te voorzien, bijvoorbeeld in geval van oorlog. Dit waren de zogenaamde “*tallia*”.²⁵

Vanaf de 14de eeuw is men in Europa overal op veel systematischer en regelmatigere basis belastingen gaan innen voor de centrale overheden, die na de versnippering van de macht in de volle middeleeuwen geleidelijk weer aan macht wonnen en de macht van de lokale heerlijkheden steeds meer konden uitschakelen. Dit was zeer zeker ook in Vlaanderen zo. De inkomsten van het ‘eigen domein’ bleven wel bestaan maar volstonden niet meer voor de centraliserende staten. Dit eigen vermogen was ook sterk in waarde verminderd wegens de inflatie en devaluaties gedurende de 14de eeuw.²⁶ In Vlaanderen zijn de graven (en de latere opvolgers-hertogen) vanaf de jaren 1370 systematisch en jaarlijks inningen gaan heffen om de staatskas te spijzen.²⁷ De vertegenwoordigers van de verschillende standen (de ‘Staten’: Kerk, Adel en de Derde Stand) hadden in de loop van de middeleeuwen heel wat politieke en juridische macht verworven en onderhandelden vanaf dan mee over het niveau van de belastingen dat men aan de centrale overheid schuldig was (dit leidde ook vaak tot conflicten met die overheid). In Vlaanderen waren de zogenaamde Leden de vertegenwoordigers van de ‘Derde Stand’. Dit waren de drie grote steden Gent, Brugge en Ieper en ook één plattelandsdistrict, met name het Brugse Vrije. Hun ledenvergaderingen waren tot het einde van het ancien régime de belangrijkste representatieve organen en zij domineerden hier de ‘Staten’. De Staten van Vlaanderen was meer een instelling van symbolische representatieve waarde en in de loop van de 16de eeuw verdween die zelfs geheel ten voordele van de Leden die men vanaf dan ook ‘Staten’ ging noemen. De rol van de adel hierin bleef bijna volledig onbestaande in de Vlaamse representatieve organen tot - heel kort - in de late 18de eeuw. De

25 THOEN E., *Landbouweconomie en bevolking*, dl.1, p. 302 en volgende.

26 THOEN E., *Landbouweconomie en bevolking*, vooral dl. 1, p. 234-299 en p. 476-503.

27 THOEN E., *Landbouweconomie en bevolking*, dl. 1, p. 504-510.

clerus werd vanaf 1596 opgenomen in de ledenvergaderingen en kreeg dus opnieuw een zeker medezeggenschap. De kleine steden en kasselrijen hadden tot de 17de eeuw geen inspraak, maar dat veranderde enigszins vanaf 1614 wanneer de “*subalternen*” zoals ze genoemd werden eerst adviesrecht kregen en vanaf 1754 volwaardig lid van de vergaderingen werden. De vier leden bleven evenwel de vergaderingen domineren maar in feite was hun bevoegdheid ook steeds teruggedrongen omdat de rol van de representatieve organen die vroeger ook juridische macht en onderhandelingsbevoegdheid hadden vanaf de Habsburgers steeds beperkt werd en werd herleid tot vrijwel alleen fiscale bevoegdheid.²⁸ De vier leden bezaten elk hun kwartier - dit is een geografische entiteit van kleine steden en platteland - waarbinnen zij de fiscaliteit organiseerden. Binnen de kwartieren hadden de kasselrijbesturen dan weer de taak om de belastingsinningen van beden en subsidies voor de staat te organiseren.

De organisatie van de belastingen voor de centrale overheid en de belangrijkste soorten belastingen geïnd in het graafschap Vlaanderen tijdens het ancien régime, met de nadruk op de kadastrale lasten

Zoals in vele regio's van West-Europa waren de voor de vorstelijke administratie gevraagde belastingen dus ‘beden’ die door een volksvertegenwoordiging dienden te worden goedgekeurd. Eens goedgekeurd diende elke geografische omschrijving, parochie, heerlijkheid of stad, een bepaald bedrag op te hoesten om de gevraagde som te bereiken. De verdeling tussen die verschillende omschrijvingen gebeurde op basis van een theoretische ‘matrix’, de ‘transporttabellen’ waarvan de oudste dateren uit het begin van de 14de eeuw (ooit opgemaakt in de jaren 1330 voor het betalen van een boete van Vlaanderen aan Frankrijk na de nederlaag van Athis-sur-Orge in 1305). Die lijsten geven dus de theoretische omslagwaarden per omschrijving en werden op geregelde tijdstippen - maar zeker niet in verhouding tot de verschuivende economische betekenis - aangepast (1408, 1517, 1631; de laatste bleef in gebruik tot het einde van de 18de eeuw). De beden werden meestal over verscheidene jaren gespreid. De manier waarop het belastingsysteem in Vlaanderen vanaf de middeleeuwen georganiseerd was in de centrale en regionale administraties kennen we

28 Thesis online van FOLLEBOUT M., *De politieke besluitvorming bij de Staten van Vlaanderen, 1670-1680*, licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2003, hoofdstuk 3 (http://www.ethesis.net/staten_van_vlaanderen/svv_inhoud.htm).

goed.²⁹ In Vlaanderen waren het in principe de kasselrijbesturen die als tussenpersonen dienden voor het innen van de via de transporttabellen berekende belastingen die door de diverse dorpen en heerlijkheden dienden betaald te worden. Ook de inningskosten moesten nog bij de gevraagde lasten worden bijgeteld. De verschuldigde belastingen werden “pointingen en zettingen” genoemd’.³⁰

Vanaf de tweede helft van de 16de eeuw nam de belastingdruk een hoge vlucht.³¹ Dit heeft mede te maken met het feit dat Spanje als ‘moederland’ steeds minder goed de oorlogslasten kon dragen, onder meer wegens de verminderde inkomsten van zilver uit de Nieuwe Wereld. De Nederlanden zelf moesten meer en meer zelf de oorlogslasten van de opstand in hun eigen regio en van de internationale oorlogen dragen.³² Het is bovendien een internationaal verschijnsel dat mede te maken heeft met toenemende centralisatie in de vroegmoderne tijden (vergrote legeruitgaven, vergrote administraties en controle en ten dele ook drainage van gelden naar een steeds groter wordende vorstelijke elite-entourage).³³ Allerlei nieuwe lasten werden vanaf dan opgelegd waaronder nieuwe belastingen op onroerende goederen, roerende goederen en transacties.

29 Dankzij onder meer de bevindingen van de volgende studies: BLOCKMANS W.P., *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden (1384-1506)*, Brussel, 1978; ZOETE A., *De beden in het graafschap Vlaanderen onder Jan zonder Vrees en Filips de Goede*, Brussel 1972; MADDENS N., *De beden in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van keizer Karel V (1515-1550)*, Leuven, 1975; JANSSENS P., VERBOVEN H. en TIBERGHIE A., *Drie eeuwen Belgische belastingen. Van contributies, controleurs en belastingconsulenten*, Brussel, 1990; COPPENS H., *De financiën van de centrale regering van de Zuidelijke Nederlanden aan het einde van het Spaanse en onder Oostenrijks bewind (ca. 1680 - 1788)*, Brussel, 1992. Zie ook de bijdrage van Herman Van Isterdael in deze bundel.

30 Voor de lastenomslag op lokaal niveau cf. infra.

31 Een long-run grafische voorstelling van de fiscaliteit via beden vanaf de middeleeuwen tot het einde van het ancien régime in: THOEN E. en SOENS T., *The Social and Economic Impact of Central Government Taxation on the Flemish Countryside (end 13th. - 18th. centuries)*, in *La fiscalità nell'economia europea secc. XIII-XVII*, Firenze, 2008, p. 957-971.

32 COPPENS H., *Het overheidsbeleid. De overheidsfinanciën*, in JANSSENS P. (red.), *België in de 17de eeuw. De Spaanse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik. Band 1: politiek*, Gent, 2006, p. 195-213, vooral p. 196-197.

33 Ook in Engeland stegen de lasten sterk in de vroegmoderne periode. Zie bijvoorbeeld: O'BRIEN P. K., *England 1485-1815*, in BONNEY R. (ed.), *The Rise of the Fiscal State in Europe*, Oxford, 1999, p. 53-100.

Er werden eerst in elk kwartier verbruiksbelastingen ingevoerd waarmee eveneens beden werden betaald. Die “nieuwe *impositieën*” werden ingevoerd op wijn, bier en geslacht vee. Daarna kwamen hier vanaf 1591 nog lasten op de consumptie van vis, haring, brandewijn, zout en het houden en uitvoeren van levend vee bij (“*bestiaelgelden*”), evenals het maalterijrecht dat vanaf 1615 werd gebruikt voor het uitvoeren van openbare werken.³⁴

In de tweede helft van de 16de eeuw is men ook een nieuwe en systematische belasting gebaseerd op het bezit (gebruik) van onroerende goederen gaan invoeren, wat aanleiding gaf tot het opstellen van waardevolle kadastrale documenten. Voor de inkomsten werd niet meer (via een repartitiebelasting) uitgegaan van de vorstelijke noden die elk jaar verschillend waren al naar gelang van wat er door de vorstelijke instanties werd gevraagd en door de Staten was goedgekeurd en waarbij men de onderdanen (of regionale instellingen zoals kasselrijen) eigenlijk ten dele vrij liet om te bepalen hoe men het bedrag verzamelde, maar van een vooraf bepaald procent van de waarde van het belastbare goed of de belastbare transactie of inkomst. Vanaf 1543 liet men op onregelmatige basis 10de, 20ste en 100ste **penningkohieren** per dorp opstellen. Dit waren kwotiteitsbelastingen (procentuele waardebelastingen) op onroerende en roerende goederen. Ze waren oorspronkelijk bedoeld voor een éénmalige inning. De hertog van Alva probeerde die lasten evenwel permanent te maken maar slaagde er niet in. Die lijsten, die vooral voor de jaren 1570-73 bewaard zijn, geven per dorp zowel eigenaars als pachters met een beschrijving van de oppervlakte en de waarde van het belaste goed.³⁵ De juiste situering is niet altijd weergegeven en er zijn geen kaarten bij. Ze zijn dus moeilijk te gebruiken voor de situering van de onroerende goederen maar zeer nuttig voor sociaal-economisch onderzoek. Voor Oost-Vlaanderen

34 FOLLEBOUT M., *De politieke besluitvorming ...*, hoofdstuk 4.4.1; BEYLS P., *‘Een werck seer schoon ghemeten’ Studie van de archiefvorming en de terminologie van de landboekhouding in het graafschap Vlaanderen (16de-18de eeuw)*. Casus: kasselrij Oudenaarde en Land van Aalst, Brussel, 2012, p. 46.

35 Een recent overzicht van de uitgebreide literatuur over de extra lasten door Alva opgelegd is onder meer te vinden bij STABEL P. en VERMEYLEN F., *Het fiscale vermogen in Brabant, Vlaanderen en in de heerlijkheid Mechelen. De Honderdste Penning van de hertog van Alva (1569-1572)*, Brussel, 1997; zie naast de vele andere deelstudies die meestal slechts één dorp behandelen ook de algemenere studie van VAN DEN ABEELE H., *De penningkohieren als sociaal-economische bron: het Land van Waas omstreeks 1571*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 1987, 90, p. 109-288.

en delen van Zeeuws-Vlaanderen zijn ze vrij volledig bewaard. Voor West-Vlaanderen veel minder. Begin 17de eeuw zijn de van bovenaf opgelegde penningbelastingen op onroerend goed weer verdwenen en werden de belastingen op onroerende goederen weer via een repartitiesysteem geïnd zoals vroeger, maar dan wel grondiger en uniformer hetgeen aanleiding zal geven om nieuwe documenten op te stellen op lokaal niveau zoals hierna aan bod komt. Diverse van de andere, hoger vermelde, nieuwe impositiën bleven wel bestaan. In de tweede helft van de 17de eeuw verkregen de Leden ook enkele andere inkomstenbronnen. In de periode 1670-1680 bijvoorbeeld, konden de Leden nog beschikken over inkomsten uit de bargie of provinciale bootdienst (1672), het sluisgeld en “*vateghelt*” (1676) en passagerechten aan het Vlaams Hoofd (1677). Er waren ook andere bronnen waarover de Leden nadien nog wilden beschikken. Om die redenen kwamen ze soms in aanvaring met de regering. Het verpanden van heerlijkheden is daarvan een voorbeeld. Dit bracht doorheen de 17de eeuw veel geld op voor de regering. De Leden ijverden ervoor om ook een deel van de koek van verpande heerlijkheden binnen te rijden.³⁶

De organisatie van het belastingwezen op lokaal vlak op het Vlaamse platteland en de origine van de eigenlijke ‘landboeken’ en de andere kadastrale documenten zoals ‘gebruikboeken’ en ‘pointingrollen’

In de steden werden vooral de inkomsten uit “*assizen*” of gebruiksbelastingen gebruikt, soms aangevuld met verplichte leningen en renteverkopen om de kassa van de centrale overheid te spekken. Toch werden die inkomsten in de loop van de vroegmoderne tijden aangevuld met belastingen op onroerende goederen. In de 17de eeuw probeerden verschillende steden (Gent, Aalst, Tielt) op regelmatige basis lasten op de huurwaarde van huizen (‘huisgeld’) op te leggen wat aanleiding gaf tot het maken van leggers. Vaak werden ook alleen transacties op onroerende goederen belast wat aanleiding gaf tot het opstellen van registers van goederentransacties. (bijvoorbeeld Oudenaarde vanaf 1561; bekend ook voor Brugge de ‘registers van de zestendelen’ vanaf 1580). Daarnaast zijn terloops ook de ‘stadcijsregisters’ in dit verband vermeldenswaard als oude kadastrale documenten, al waren dat geen kadastrale documenten die bestemd waren voor inningen van overheden maar documenten van notariële aard die dienden om inkomenszekerheid te garanderen. Het gaat om registers waarin de vercijszingen van de vaak vrije stadgrond worden genoteerd,

36 FOLLEBOUT M., *De politieke besluitvorming*, hoofdstuk 4.1.1.

evenals de renteconstituties die erop gevestigd werden. Voor Gent zijn ze al bewaard vanaf de 14de eeuw en lopen ze door tot eind 18de eeuw.³⁷ Het zij vermeld dat vrijwel al de voor de steden genoemde documenten niet over kaarten beschikten.

Op het platteland was de organisatie van de lasten verschuldigd aan de centrale overheid, op lokaal niveau wellicht grotendeels anders georganiseerd. Hoewel we over de eigenlijke inning van de belastingen op lokaal vlak minder goed geïnformeerd zijn dan over de organisatie op hogere niveaus, mogen we, wat de inning van de beden betreft, aannemen dat al van bij het begin rekening werd gehouden met de welvaart en de inkomenscategorieën van de plattelanders en dat het bezit en het gebruik van onroerend goed er een grote rol speelde.³⁸ Dat weten we onder meer op basis van enkele zeldzame vroege omslaglijsten uit de tweede helft van de 15de eeuw die zijn bewaard voor het Brugse Vrije voor het innen van de ‘pointingen’ en ‘zettingen’ aldaar. Hiermee werden respectievelijk bedoeld de betalingen voor de beden aan de centrale overheid enerzijds en de interne kasselrijkosten anderzijds (zoals hierboven vermeld werden de inningen per kasselrij over de dorpen omgeslagen, wat administratiekosten met zich mee bracht). De individuele aanslag van de inwoners van het Brugse Vrije werd daarbij bepaald op basis van een vrij ingewikkeld omslagsysteem waarbij aan iedere belastingplichtige een aantal ‘loden’ werd toegekend volgens een inschatting van grondgebruik, handelsinkomen en rijkdom of “*gestaethede*”. Dit laatste was een eerder vaag begrip dat op grondeigendom betrekking had. Volgens A. Zoete en N. Maddens die het omslagsysteem van het Vrije uitvoerig bestudeerden voor respectievelijk de vijftiende en de 16de eeuw, was

37 Een zeer goed overzicht van de kadastrale documenten in de steden van Oost-Vlaanderen in BEYLS P., *Een werck*, p. 75-76. Bovenstaande paragraaf is hierop dan ook grotendeels gebaseerd. Zie ook de literatuur aldaar vermeld. Voor het huisgeld, zie CHARLES L., *De Gentse registers van het huisgeld als kadastrale bron: mogelijkheden en beperkingen (17de-18de eeuw)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1992, 46, p. 151-193.

38 Dat was niet overal zo. Hoofdelijke belastingen en belastingen op 'haarden' speelden in de 14de-16de eeuw ook vaak een rol voor het innen van de belastingen. Voor Henegouwen en Brabant bijvoorbeeld zijn zeer systematisch vanaf de late middeleeuwen haardtellingen bewaard. Voor Vlaanderen is alleen een onvolledige telling opgesteld in 1469-70 (zie: PREVENIER W., *La démographie des villes du comté de Flandre aux XIVe et XVe siècles: état de la question. Essai d'interprétation*, in *Revue du Nord*, 1983, 65, p. 255-275). Voor diverse aspecten van lokale belastingsinning, zie ook MADDENS N., *De beden*. Voor diverse aspecten in dit verband, zie ook: VAN ISTERDAEL H., *Belasting en belastingdruk: het Land van Aalst, (17de-18de eeuw)*, Brussel, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 1983, 2 dl.

vooral het grondgebruik of ‘bedrijf’ daarbij het doorslaggevende criterium, in zoverre dat in de 16de eeuw zelfs de tendens bestond om de belasting gewoon ‘gemetsgewijs’ (het gemet was de meest voorkomende landmaat in het Vrije) om te slaan volgens de oppervlakte van de grond die iemand gebruikte.³⁹ In theorie dienden volgens de transportordonnantie van 1517 de mensen te worden belast op basis van hun “*gestaethede*” (bezit), “*ryckdom*” (welvaart), inkomsten uit verkoop (“*negotiatie*”) en het gebruik van grond (‘bedrijf’). Het merendeel van de belastingen werd evenwel geïnd op basis van de oppervlakte van de gebruikte gronden (“*hemelse breedte*”) en niet op basis van de reële inkomsten van de grondgebruikers. De gewone boeren waren met andere woorden de voornaamste betalende! Ook later in de 17de en 18de eeuw schijnen vooral grondgebruikers hoofdbetalers te zijn geweest van de lokale op dorpsniveau omgeslagen lasten.⁴⁰ Het is evenwel waarschijnlijk dat er op die wijze vele vrijgestelden ontsnapten aan genoemde lasten en dat de gebrekkige administratie op lokaal vlak niet tot volledige rechtvaardigheid aanleiding gaf, temeer ook omdat de verdeling gebaseerd was op aangiften van de betrokkenen zelf.⁴¹ In de 16de eeuw lieten de pointers en de zetters in vele dorpen per kerkgebod bekend maken dat de belastingplichtigen die niet akkoord gingen met de vorige aanslag of ondertussen verarmd waren zich bij hen moesten aanmelden.⁴² De hierboven al meermaals vermelde gestegen lasten vanaf de late 16de eeuw, die nog gepaard gingen met een steeds meer afwimpelen van de fiscale lasten op het platteland - de herziening van het transport in 1631 was vooral ten voordele van de grote steden⁴³ - zullen de noodzaak tot verbetering van de inningen sterk hebben gestimuleerd. Vanaf de late 16de eeuw werden er zogeheten ‘leggers’ of **‘gebruikboeken’** of **‘quoteboeken’** opgesteld. Dit zijn boeken waarin per gebruiker de gronden werden opgesomd én uitvoerig beschreven. Van alle gebruikte percelen werd behalve gebruiker en eigenaar ook de oppervlakte, de bebouwing (minder of meer ruwe aanduiding), het grondgebruik en de aangelanden ‘per windrichting’ vermeld, de waardeklasse per type grondgebruik (als dat er was) en ten slotte de omslag. Dergelijke, fysiek grote en vaak ook (maar niet altijd) met een perkamenten band omhulde boeken werden op regelmatige basis herzien en de meeste dorpen hebben ervan een aantal bewaard. Ze werden

-
- 39 MADDENS N., *De beden*, p. 174-189 en ZOETE A., *De beden*, p. 77-88.
Bovenstaande is grotendeels gebaseerd op SOENS T., *De spade*, p. 183-184. Met dank ook aan Kristof Dombrecht die me voor deze paragraaf enkele nuttige tips gaf.
- 40 BEYLS P., *Een werck*, p. 78.
- 41 BEYLS P., *Een werck*, p. 114-115.
- 42 BEYLS P., *Een werck*, p. 50.
- 43 BEYLS P., *Een werck*, p. 49.

Illustratie 2: Overzichtskaart behorend bij het landboek van Meigem, opgemaakt door de landmeter Baptiste Martens, 1787 (RAG, Fonds Land van Nevele, nr. 2226).

meestal lange tijd aangepast via schrappingen en bijschriften in de marges. Er werden vooral vanaf de late 17de eeuw heel wat reglementen uitgevaardigd om de gebruikboeken goed bij te houden om problemen die er vaak mee samenhangen te minimaliseren.⁴⁴

Pas vanaf de 17de eeuw nam een aantal schepenbanken steeds vaker het initiatief om het gehele dorp te laten opmeten door een beëdigd landmeter. In de late 17de en 18de eeuw gaven de kasselrijen zelf daarvoor vaak de opdracht. Soms werden ook nieuwe metingen gedaan ingevolge een geschil voor de Raad van Vlaanderen.⁴⁵ Een enkele maal kreeg een hele kasselrij opdracht van de centrale regering om nieuwe landboeken te laten maken zoals het Land van Dendermonde vanaf 1772.⁴⁶ Het resultaat waren de eigenlijke **landboeken** waarbij elk perceel, per wijk en in topografische volgorde werd genummerd, opgemeten en grondig beschreven. Ook werden er geschilderde kaarten gemaakt met aanduiding van de verschillende percelen, het grondgebruik, de gebouwen en de perceelnummers die naar de teksten verwijzen. De boeken zijn meestal groot van formaat en voorzien van een versierde vaak perkamenten band. Ze beschikken meestal over een uitvoerige inleiding waarin de procedure van opdrachtgeving en de meting en vaak ook de kaartlegende beschreven worden. De wijkindeling is vaak nieuw en gebaseerd op begrenzing door straten. Ze houdt geen rekening met de oude, middeleeuwse wijkindeling die meer gebaseerd was op de bewoningsgroepen. De namen van de oude wijken gingen vaak over op de nieuwe maar men moet rekening houden met de mogelijkheid dat een nieuwe wijk dikwijls delen van verschillende oude wijken omvatte. De bijbehorende kaarten waren meestal per wijk in de boeken ingeplakt. Soms zijn ze apart gemaakt voor en bewaard in een kaartboek. Ze hebben maar een beperkt aantal aanpassingen (nieuwe namen geschreven boven de oude) en zijn bedoeld om een tijd mee te gaan als basis voor de inning van de belastingen. Ze geven meestal de naam van de eigenaar (vaak maar niet altijd van de gebruiker!), oppervlakte, grondgebruik, aangelanden en (niet altijd) de omslagsom. De gronden werden veelal in verschillende waardecategorieën ingedeeld, rekening houdend met ligging, kwaliteit en

44 BEYLS P., *Een werck*, p. 58-60.

45 BEYLS P., *Een werck*, p. 89 en p. 115.

46 BEYLS P., *Een werck*, p. 118. Zie ook VAN DE SOMPEL A., *Toenemende centralisatie in de bescherming en het beheer van laaggelegen gebieden tijdens de tweede helft van de 18de eeuw: poging tot oprichting van een Algemene Dijkage in het Land van Dendermonde*, in *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde*, vierde reeks, 2000, 19, p. 153-298.

aard van de gronden, om op een rechtvaardiger manier de lasten te verdelen. Soms werd een onderscheid gemaakt tussen de eigenlijke oppervlakte van een perceel en de “*tauxable breede*”.⁴⁷ In dat laatste geval werd rekening gehouden met de perceelafsluitingen die in vele vooral zandige regio’s van het Vlaanderen vóór 1850 tot diverse meters breed waren met het oog op de behoeften aan hout.⁴⁸ Naast de afsluitingen was er ook vaak nog een schaduwstrook die alleen om wat vee op te zetten, gebruikt werd. De oppervlakte daardoor ingenomen werd niet mee getaxeerd.⁴⁹

Er is volgens Pieter Beyls, die tot op heden de meest volledige studie maakte over landboeken, nooit een centraal opgelegde verplichting geweest om landboeken te laten maken voor geheel Vlaanderen.⁵⁰ Meestal waren betwistingen aanleiding om een landboek te laten opstellen. Rond 1720 hadden de meeste dorpen een landboek.⁵¹ Al in de 17de eeuw⁵² maar vooral in de tweede helft van de 18de eeuw ijverden vele kasselrijen om systematisch landboeken te laten maken.⁵³ Dit heeft te maken met de centrale eis van steeds grotere harmonisering van het belastingswezen in Vlaanderen. Voor vele regio’s is dat dan ook effectief gebeurd (regio Dendermonde, Deinze). Landboeken gingen weliswaar vaak decennia mee! Wellicht zijn er in de loop van de 17de en 18de eeuw voor de meeste dorpen nooit meer dan twee landboeken opgesteld. Helaas zijn vele verspreid of verloren geraakt (cf. infra).

We moeten, ondanks de kwaliteit van de metingen en weergaven, voorzichtig zijn met het gebruik van landboeken. Zo zijn ze onderling niet goed vergelijkbaar. Elk dorp, iedere landmeter, iedere ‘prijsz’ had andere gewoonten en gebruiken. Wel waren er instructies, zoals het *Vlaems Setting-*

47 BEYLS P., *Een werck*, p. 51.

48 THOEN E., *Inleiding tot de historische geografie*, onuitgegeven cursus, 2012.

49 Het zij hier evenwel vermeld dat perceelafsluitingen vaak niet getekend zijn op de landboekkaarten, noch vermeld worden in de teksten. In sommige gevallen zijn ze wel op de landboekkaarten zichtbaar zoals bij de landboeken van het einde van de 18de eeuw die bewaard zijn voor de regio Deinze (Petegem, Deinze-Buiten, Astene, Gottem enz.; RAG, Fonds Deinze, OGA Deinze). Dit werd in de literatuur niet altijd juist geïnterpreteerd.

50 BEYLS P., *Een werck*, p. 71.

51 BEYLS P., *Een werck*, p. 72.

52 Voorbeeld: het Land Van Aalst liet al in 1658-1661 een commissie aanstellen om elk dorp te laten opmeten. Vaak werden bestaande bronnen gebruikt. In een aantal gevallen werden nieuwe landboeken opgesteld. Het Brugse Vrije vroeg in 1670 om, naar aanleiding van het vernieuwde transport uit 1667, de landboeken te hernieuwen. Zie BEYLS P., *Een werck*, p. 117.

53 BEYLS P., *Een werck*, p. 72.

boecxken uit 1694, dat een aantal grove lijnen uitzette waaraan men zich wel hield (zoals de opdeling in wijken en volgens grondgebruik), maar wanneer in dit boekje de vraag gesteld wordt “*wat forme is er te observeren in 't maecken van den Settingh-Boeck?*” wordt als antwoord gegeven: “*daer en is geen seker formulier diesaengaende gheprescribeert*”.⁵⁴ Een waardecategorie in het ene landboek komt niet noodzakelijk overeen met een waardecategorie in een ander. Ook met de bijbehorende kaarten dient voorzichtig omgesprongen. Ervaring leert dat de bijbehorende kaarten niet altijd uit dezelfde periode zijn als het landboek zelf (men gebruikte soms nog oude kaarten!). Verder is het aangewezen om altijd zeer goed de processen-verbaal van de landmeter of de landboekhouder aan het begin van het boek te lezen omdat daarin vaak staat op welk ouder document men zich baseerde of welk ouder landboek men had aangepast of nog, welke legende men had gebruikt voor de kaarten.

Landboeken bleven tot aan het begin van de 19de eeuw in gebruik als referentie voor het innen van de belastingen op lokaal niveau. Uiteraard gebeurde de effectieve verdeling van de lasten over de inwoners (meestal dus de grondgebruikers) niet aan de hand daarvan; de informatie werd eerst opnieuw geordend (en aan de realiteit aangepast) in de hoger vermelde gebruikboeken; op basis van die gebruikboeken werden dan reële omslaglijsten gemaakt per betaler waarmee men effectief de belastingen inde. Die hadden nog vaak de ‘middeleeuwse’ benaming ‘pointingrollen’ ook al waren het natuurlijk al lang geen rollen meer maar papieren registers die niet veel meer dan de naam en de jaarlijkse aanslag gaven. Pas in de Franse tijd, vooral na 1808, leidde een grootschalige belastinghervorming tot nieuwe, rechtvaardigere, en vooral nog uniformere belastingssystemen, maar dat verhaal valt buiten dit kader.⁵⁵

54 Zie STALINS J.J.B., *Het Vlaems Setting-Boecxken: Inhoudende D'Oprechte Practycke Van de Vlaemsche Pointinghen Ende Settingen*, Gent, 1694, niet gefolieerd (<http://books.google.be/books?id=7V5bAAAAQAAJ&pg=PT90&dq=Vlaems+setting+boecxken&hl=nl&sa=X&ei=rJAVUaLNmDSXhQerpoG4Bg&ved=0CD4Q6AEwAw>, geraadpleegd op 11 februari 2013). Zie voor de gediversifieerde gebruiken voor het opstellen van landboeken: BEYLS P., *Het Vlaamse platteland opgemeten, in kaart gebracht en naar waarde geschat. Een overzicht van de veelzijdige expertise van landmeters en prijzers in de zeventiende en achttiende eeuw in het graafschap Vlaanderen*, in *Tijd-Schrift. Heemkunde en lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen*, 2012, 3, p. 6-21.

55 Zie de bijdrage van Pieter De Reu in deze bundel.

4. De plaats van de Vlaamse kadastrale documenten en vooral de landboeken in de Nederlanden en enkele andere gebieden van West-Europa

Uiteraard is Vlaanderen niet de enige regio waar kadastrale documentatie en kadastrale cartografie in belang wonnen in de vroegmoderne periode. Het is daarom nuttig om Vlaanderen kort te vergelijken met andere regio's, vooral inzake chronologie omdat niet overal kadastrale cartografie even vroeg tot ontwikkeling kwam. Een volledige vergelijkende studie bestaat nog niet maar het werk van Kain en Baigent is hiervoor wel zeer bruikbaar.⁵⁶ We maken er dan ook in belangrijke mate gebruik van in navolgend overzicht.

Wat de **Nederlanden** betreft, lijkt het oude graafschap Vlaanderen zeker een koppositie in te nemen inzake de door de overheid georganiseerde belastingen op basis van grondbezit vanaf de 16de eeuw en begin 17de eeuw zoals we die hierboven beschreven. De kadastrale beschrijvingen waren hier evenwel voor op de kadastrale cartografie, maar dat was ook elders meestal zo. Inzake (niet-particuliere) kadastrale beschrijvingen waren natuurlijk de ommelopers van wateringens de absolute koplopers inzake chronologie. De meeste waterschappen die de geschotgelden - basis voor de kadastrale documentatie - inden waren in Kust-Vlaanderen al uitgebouwd vanaf de 13de eeuw.⁵⁷ Ook in de **Noordelijke Nederlanden** hebben de waterschappen aanleiding gegeven tot het opstellen van ommelopers. De documentatie is er evenwel veelal later ook al omdat de waterschappen (in Nederland tevens 'hoogheemraadschappen' genoemd) er dikwijls op een later tijdstip dan in Vlaanderen tot ontwikkeling zijn gekomen. In vele overzichtswerken⁵⁸ wordt daarom Nederland ten dele ten onrechte aangewezen als de regio met de vroegste eigenlijke kadastrale documentatie. Toch zijn er vooral vanaf de vroege 17de eeuw kaartboeken bewaard die te vergelijken zijn met onze landboeken zoals voor Naaldwijk uit 1615-34 in Zuid-Holland.⁵⁹ Bovendien zijn in Nederland veel kadastrale kaarten vrij vroeg, met name

56 KAIN R.J.P. en BAIGENT E., *The cadastral map in the service of the state*, Chicago/Londen, 1992.

57 Voor meer gedetailleerde informatie, zie hoger en de bijdrage van Tim Soens in dit boek.

58 "Of all the areas discussed in this book, the Netherlands, and particularly the northwestern polder areas, stand out by reason of their early mapped cadastral surveys". KAIN R.J.P. en BAIGENT E., *The Cadastral Map*, p. 9.

59 KAIN R.J.P. en BAIGENT E., *The Cadastral Map*, p. 25-28.

vanaf de 17de eeuw, in gedrukte vorm verschenen, hetgeen te maken heeft met de economische bloei van de Zeventien Provinciën in deze periode.⁶⁰ Veel vroegmoderne kadastrale informatie heeft er echter geen perceelkaarten nagelaten. Het lijkt me evenwel niet onnuttig om op deze plaats te verwijzen naar het Nederlandse HISGIS-project dat het Franse kadaster dat in Nederland net als in België in de Franse periode tot stand kwam, verbindt met oude kadastrale gegevens van gevisualiseerde en niet-gevisualiseerde aard en de bedoeling heeft om voor heel Nederland een ‘gegeorefereerd’ kadaster te maken dat terug gaat tot in de 17de eeuw of hier en daar zelfs vroeger.⁶¹

In het oude hertogdom Brabant kreeg de kadastrale administratie voor de centrale overheid vorm vanaf de 15de eeuw, maar veel minder dan in het graafschap Vlaanderen heeft dat aanleiding gegeven tot het maken van systematische landboeken. Wel werd er in 1683 een ordonnantie uitgevaardigd die alle dorpsbesturen verplichtte om een algemene opmeting te laten uitvoeren van de gronden, maar enkel in het westelijk deel van het hertogdom werd die ordonnantie op grote schaal uitgevoerd.⁶² Meestal gaven alleen betwistingen aanleiding tot het maken van dergelijke documenten die men er veelal aanduidde met de naam ‘bunderboeken’ (of ‘metingboeken’⁶³). Ze zijn er echter zeldzaam (wel bewaard voor dorpen als Londerzeel, Merchtem, Grimbergen begin 18de eeuw).⁶⁴ Voor Limburg zijn er vooral vanaf de 18de eeuw lokale belastingkaarten gemaakt omdat die regio zoveel geleden had onder oorlogen dat de lokale bevolking aandrong op een eerlijkere verdeling van de belastingen.⁶⁵ Voor het zuidelijke

60 KAIN R.J.P. en BAIGENT E., *The Cadastral Map*, p. 45.

61 <http://www.hisgis.nl/>

62 OCKELEY J., *De Westbrabantse landmeters en hun bijdrage tot de meting- en kaartboeken van gemeenten en abdijen in de streek tussen Zenne en Dender (einde 16de eeuw-18de eeuw)*, in VAN DER HAEGEN H., DAELEMANS F. en VAN ERMEN E. (red.), *Oude kaarten en plattegronden. Bronnen voor de historische geografie van de Zuidelijke Nederlanden (16de-18de eeuw)*, (Archief- en Bibliotheekwezen van België, extranummer, 31), 1986, p. 51-74; BEYLS P., *Een werck*, p. 72. Zie ook COPPENS H., *Fiscale bronnen voor de sociale en economische geschiedenis van het platteland: een methodologische benadering van de belastingskohieren in het kwartier Antwerpen, 1686-1795*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1972, 55, p. 141-171.

63 Mededeling P. Beyls.

64 KAIN R.J.P. en BAIGENT E., *The Cadastral Map*, p. 40-42.

65 MOLEMANS J., *Achtergronden van het ontstaan van het 18de-eeuwse kadaster in de Limburgse Kempen*, in *Ontsluiting en gebruik van historische landkaarten*, Maastricht/Keulen, 1988, p. 223-253.

landsgedeelte zijn er in de Theresiaanse periode voor sommige gebieden fiscale hervormingen gebeurd die aanleiding gaven tot het maken van een vroeg kadaster voor grotere gebieden. Dit is het geval voor het hertogdom Luxemburg in 1766-1774.⁶⁶ Dit kadaster bevat echter geen kaarten maar die werden grotendeels door onderzoekers gereconstrueerd.⁶⁷

Voor **Frankrijk** is de kadastrale documentatie bewaard voor het ancien régime redelijk pover en zeker wat het cartografische materiaal betreft een stuk slechter. Dit zou enerzijds te maken hebben met het feit dat de Franse maatschappij een redelijk statisch karakter had in die periode. Zelfs grondboeken van heren hadden weinig kaarten omdat de nadruk er meer op het innen van rechten dan op inningen uit eigenlijk grondbezit lag. De belastingen voor de staat waren bovendien meestal personele belastingen. Dit was niet zo in het uiterste zuiden van het land, met name in de Provence en in de Languedoc. Hier werden de belastingen wel geïnd op basis van het grondbezit hetgeen aanleiding heeft gegeven vanaf de late middeleeuwen tot het opstellen van “*matrices cadastrales*” of “*compoix*” die vruchtbaar gebruikt zijn in belangwekkende sociaal-economische studies.⁶⁸ Ze hadden evenwel meestal geen kaarten. Eén regio werd in de 18de eeuw systematisch parochie per parochie met bijbehorende perceelkaarten gekadastreerd, met name de Savoye in 1728-38.⁶⁹ Wel zijn er in Frankrijk tijdens de vroegmoderne periode vrij veel perceelkaarten ontstaan buiten de ‘officiële’ kadastrale circuits, met name ten gevolge van tiendbetwistingen.⁷⁰

Hoewel **Engeland en Wales** bekend zijn voor een goede, vroeg uitgebouwde centrale administratie die begon bij het Domesday Book⁷¹ in de 11de eeuw en hoewel hetzelfde kan gezegd worden van de administratie van domeinen en heerlijkheden aldaar - ze hebben de vroegste reeksen van bewaarde domeinrekeningen van de wereld, namelijk vanaf de 12de eeuw -

66 DE MOREAU DE GERBEHAYE C., *La réalisation du cadastre du Luxembourg, ses objectifs et ses conséquences (fin du 17e-18e siècle)*, in MANNORI L. (ed.), *Cadastre et État moderne en Italie, Espagne et France (18e s.)* (Annuaire d'histoire administrative européenne, 13), Baden-Baden, 2001, p. 285-315.

67 RUWET J. en BRUNEEL C.(eds.), *Le duché de Luxembourg à la fin de l'ancien régime. Atlas de géographie historique*, 9 dln., Louvain-la-Neuve, 1981.

68 Zoals in de werken van de befaamde Emmanuel Le Roy Ladurie, bijvoorbeeld in zijn werk *Les paysans de Languedoc*, Parijs, 1966.

69 KAIN R.J.P. en BAIGENT E., *The Cadastral Map*, p. 213-217.

70 KAIN R.J.P. en BAIGENT E., *The Cadastral Map*, p. 205.

71 DARBY H.C., *Domesday England*, Cambridge, 1977.

lijkt het toch niet zo dat dit gebied in de vroegmoderne periode zeer rijk was aan echte kadastrale kaarten.

De 17de-eeuwse burgeroorlogen zetten de staat aan tot verkoop van vele bisschoppelijke en kroongoederen die tevoren werden opgemeten. Veel kaarten liet dat echter niet na. Zelfs de “*enclosure movement*” die een hele herverdeling van gemene gronden en landerijen tot doel had, leidde, ook al was de staat ervan zelf promotor vanaf 1604, niet tot veel kaarten voor de late 18de en 19de eeuw. Omdat Engeland geen Franse Revolutie heeft gekend, is zelfs een modern kadaster er niet tot ontwikkeling gekomen tot diep in de 20ste eeuw!⁷²

Het gebied dat overeen komt met het huidige **Duitsland** bestond uit een lappendeken van kleine regio's met grote onafhankelijkheid waar adel en geestelijkheid grote autonomie hadden. Dit maakt dat in het begin private en publieke cartografie er lang met mekaar verweven waren. Het hing dan ook af van de lokale administratie of er een goede kadastrale boekhouding was. Meer en meer blijkt dat vele regio's rijker waren aan vroege kadastrale documenten en kaarten dan men vroeger dacht. Vooral Noordwest-Duitsland schijnt goed gedocumenteerd met dergelijke documenten vanaf de 17de eeuw; dit zou volgens Kain en Baigent te maken hebben met een belangrijke vooruitgang aldaar van de landbouw en de agrarische structuren.⁷³ Voor sommige parochies zijn zelfs al kadastrale kaarten bekend vanaf de 16de eeuw, ook al zijn dergelijke kaarten vaak eerder ‘grenskaarten’ ten gevolge van betwistingen!⁷⁴ In sommige gebieden hebben gemene bossen een grote rol blijven spelen in de vroegmoderne periode. Wellicht mede ten gevolge van wat men gemeenzaam de “*timber famine*”⁷⁵ noemt (het tekort aan hout in Europa) is men vele bossen vanaf de 17de eeuw opnieuw gaan aanplanten en opmeten. Ook dit gaf aanleiding tot het opstellen van kadastrale kaarten van die gebieden.⁷⁶ Sommige kaarten zijn er, net als in de Noordelijke Nederlanden, ook het gevolg van ontginningen.⁷⁷ Vanaf de late 18de eeuw zijn er ook heel wat kaarten gemaakt ten gevolge van agrarische hervormingen en “*enclosure*”-activiteiten.⁷⁸

72 KAIN R.J.P. en BAIGENT E., *The Cadastral Map*, p. 236-264.

73 KAIN R.J.P. en BAIGENT E., *The Cadastral Map*, p. 145.

74 KAIN R.J.P. en BAIGENT E., *The Cadastral Map*, p. 126.

75 Over de “*timber famine*” bijvoorbeeld PONTING C., *Een groene geschiedenis van de wereld*, Amsterdam, 1992, p. 306-315.

76 KAIN R.J.P. en BAIGENT E., *The Cadastral Map*, p. 127 en volgende.

77 KAIN R.J.P. en BAIGENT E., *The Cadastral Map*, p. 132-135.

78 KAIN R.J.P. en BAIGENT E., *The Cadastral Map*, p. 135 en volgende.

Grote delen van de **Scandinavische landen**⁷⁹ hebben een vroege kadastrale traditie. De cartografie werd er in belangrijke mate bepaald door de strijd tussen de edelen en het centraal gezag. Land was hier vaak al de basis van de belastingen vanaf de 13de eeuw.⁸⁰ **Zweden** had al een grondige kadastrale traditie sinds de machtige vorst Gustav II Adolf in 1628 Andreas Bureus de opdracht gaf het gehele land te karteren. Dit maakte van bijna geheel Zweden wellicht het vroegst op kadastrale wijze gekarteerde gebied van Europa.⁸¹ De kaarten werden evenwel niet alleen gebruikt voor het innen van belastingen. In **Denemarken** zijn er al vanaf de 17de eeuw, vooral vanaf 1688 met name zeer systematisch van de meeste dorpen kadastrale documenten. Het land werd er ook zeer genuanceerd geschat naar waarde en opbrengst. Alleen landbouwlanden werden gekadastraard, geen gemene gronden en bossen. Niet overal werden kaarten gemaakt. Voor meer dan 150 jaar bleef dat de basis voor de belastinginning aldaar. Vanaf de late 18de eeuw werden er ook nog kaarten gemaakt in het kader van de agrarische hervormingen.⁸² Dit laatste was ook het geval in (het zuidelijke deel van) **Noorwegen**, dat lang politiek verbonden was met Denemarken, waar een kadastraal inningssysteem echter nooit van de grond kwam.

Sommige gebieden van het latere **Italië** hadden voor het einde van het ancien régime een belangrijke kadastrale expertise. Zeer bekend is het Florentijnse “*catasto*” uit 1427⁸³ dat aldaar de basis is blijven vormen voor de belastingen en online te raadplegen is.⁸⁴ Het bezit echter geen kaarten. Behalve Lombardije dat aansluit bij de Centraal-Europese traditie zijn er in Italië echter weinig parcellaire kadasters gekend met kaarten zeker vóór de late 18de eeuw met uitzonderingen zoals voor de regio van Perugia (1727-34). Dit is merkwaardig aangezien de Italiaanse topografische cartografie toch een grote bekendheid bezat. Mogelijk heeft dat te maken met de economische achteruitgang van de regio vanaf de 17de eeuw.

79 KAIN R.J.P. en BAIGENT E., *The Cadastral Map*, p. 47.

80 KAIN R.J.P. en BAIGENT E., *The Cadastral Map*, p. 77 en volgende.

81 KAIN R.J.P. en BAIGENT E., *The Cadastral Map*, p. 56 en volgende.

82 KAIN R.J.P. en BAIGENT E., *The Cadastral Map*, p. 75 en volgende. Voor Denemarken, zie ook FRANDSEN E., *Det danske landbrugs historie 1536- ca. 1720*, Kopenhagen, 1988; DAM P., *Soil conditions and environment versus manorial structure and landownership in Denmark c. 1400-1800*, in VAN BAVEL B. en THOEN E. (eds.), *Rural societies and Environments at Risk. Ecology, Property Rights and Social Organization in Fragile Areas (Middle Ages - Twentieth Century)* (Rural History in Europe, 9), Turnhout, 2013, p. 281-308.

83 HERLIHY D. en KLAPISCH-ZUBER C., *Les Toscans et leurs familles: une étude du catasto florentin de 1427*, Parijs, 1978.

84 <http://www.stg.brown.edu/projects/catasto/>

Als besluit van deze korte internationale vergelijking zouden we met vrij grote zekerheid - ook al is het moeilijk omdat 'de markt van oude kaarten' weinig 'doorzichtig' is - kunnen stellen dat Vlaanderen inzake de hoeveelheid en de kwaliteit van de kadastrale documentatie met kaarten een meer dan gunstige positie inneemt binnen Europa. Zeker in vergelijking met de rest van de Nederlanden is het gebied dat samenvalt met het vroegere graafschap Vlaanderen goed en al voor een vroege periode voorzien van dergelijke documenten. In vergelijking met alle gebieden ten zuiden van ons (Frankrijk, zelfs Italië) lijkt de situatie eveneens heel wat beter. Zelfs voor Engeland wordt wellicht vaak mede ten gevolge van de "*parliamentary enclosure movement*" ten onrechte gewezen op een vroege goede dorpsgewijze kadastrale documentatie. Sommige delen van Scandinavië zijn wellicht beter gekarteerd en voor vroege perioden is de cartografische documentatie vollediger bewaard, maar voor zover ik kan oordelen over de kwaliteit van die kaarten op basis van publicaties lijkt me die nogal ongelijk. Eigenlijk is dat ook logisch: (het rurale gedeelte van) Vlaanderen vervulde alle criteria om over goede kadastrale documentatie te beschikken: een vroege landmeetkundige traditie (vanaf de 13de eeuw), een snelle centralisatie vanaf de late middeleeuwen (wat de overheidsbelastingen vergemakkelijkte vooral vanaf 16de eeuw) en vanaf de late 16de eeuw een traditie om grondbezit te belasten (wat hieromtrent gegevens vereiste), veel eigendomsrechten voor de boeren (wat de vraag naar een rechtvaardige verdeling van de lasten bevorderde), en ten slotte een vrij zwakke oppositie van de adel die eigenlijk ook niet zoveel gronden had (en die elders vaak oppositie voerde tegen belasting van hun grondbezit)

Inzake tijdsperiode zijn de ommelopers van wateringen, bewaard voor het kustgebied, de absolute koplopers omdat de kadastrale beschrijvingen er al zeer vroeg gebiedsdekkend en nauwkeurig zijn zodat ze, mits enige handigheid getoond wordt, toelaten om ermee vroege landschappen te reconstrueren. Inzake cartografie zijn ze eveneens vroeg, al zijn de meeste (bewaarde) kaarten niet vroeger dan begin 17de eeuw en de kwaliteit van de oudste kaarten was vaak niet al te best. Veelal waren tot in de 18de eeuw de bijbehorende kaarten eigenlijk maar schetskaarten. Landboeken voor het innen van de dorpsbelastingen daarentegen zijn meer sporadisch bewaard voor de 17de eeuw (al is dit ook nog vroeg te noemen!) maar waren van in de beginne heel vaak van zeer goede kwaliteit, al verbeterde die kwaliteit natuurlijk ook nog in de loop van de tijd. Wellicht is er voor elk dorp van het zandige gedeelte van het vroegere graafschap Vlaanderen (niet voor de kustregio omdat men daar de ommelopers ook

voor het innen van belastingen voor de centrale overheid bleef gebruiken) ooit wel minstens één of twee landboeken met kaarten opgesteld door een beëdigd landmeter. Op basis van de inventaris gemaakt voor het project naar aanleiding waarvan dit boek wordt uitgegeven, kan vermoed worden dat 97% van de fiscale entiteiten van Oost-Vlaanderen minstens één landboek heeft gehad.⁸⁵ Uiteraard zijn er meer landboeken en afgeleide documenten gemaakt zonder (nieuwe) kaarten. In vergelijking met het buitenland is dat een vrij gunstige situatie! Helaas zijn echter vele landboeken in de loop van de tijd verdwenen. Vele zijn in privéhanden terecht gekomen en daardoor onvoldoende ter beschikking van de wetenschap. Zoals vermeld, zijn soms ook de kaarten apart bewaard (in aparte fondsen voor kaarten en plannen) maar is de link tussen het geschreven document en de kaarten (nog) niet gelegd.⁸⁶ Sommige gemeentearchieven bezitten ze nog in hun soms weinig toegankelijk gemeentearchief, zelfs al werd de rest van de ‘oude’ archieven afgestaan aan het Algemeen Rijksarchief. Soms bleef de kaart ook ergens aan de muur in het gemeentehuis hangen... Soms geraakten ze bij ambtenaren of hun erfgenamen... Oproepen naar privaat bewaarde landboeken in het kader van het project dat aanleiding gaf tot dit boek, hebben er nog enkele boven water gebracht. Hoeveel er echt bewaard zijn voor de 17de-18de eeuw is daarom moeilijk te schatten, maar mogelijk is, bewaring van één landboek met kaarten uit de 17de of 18de eeuw voor ca. 20-25% of zelfs meer van de dorpen (in Binnen-Vlaanderen) een realistische schatting. Hoewel een kwantitatieve vergelijking onmogelijk is, mogen we, mede dankzij het project waarvan dit boek mede het resultaat is, aannemen dat Vlaanderen inzake kadastrale documentatie voor de studie van het ancien régime een leidinggevende positie bekleedt binnen Europa.

5. De mogelijkheden en beperkingen van kadastrale documenten, inzonderheid van landboeken voor wetenschappelijk onderzoek: een kort overzicht

De mogelijkheden van oude kadastrale documenten en inzonderheid van de landboeken voor wetenschappelijk onderzoek zijn veelvuldig!

Vooreerst geven ze uiteraard een schitterend beeld van hoe het landschap van een dorp er in het verleden uitzag op het moment van de redactie van dat landboek. In principe is het grondgebruik in de tekst en op

85 Mededeling P. Beyls waarvoor dank.

86 Zie noot 62.

de bijbehorende kaarten nauwkeurig aangegeven. Soms zijn de nuanceringen in dat opzicht zelfs veelvuldig. Zo worden er vaak verschillende types van bos, verschillende types van weiland (bijvoorbeeld meers of natte weide, hettinge of droge weide ...) onderscheiden. In vele gevallen wordt de grond zelfs al in waardetypes onderscheiden (bijvoorbeeld 3 of 4 soorten akkerland).⁸⁷ De gemene gronden worden niet belast maar op de kaarten in de meeste gevallen wel aangegeven. Ook de bewoning is meestal goed weergegeven. Ook hier weer worden, afhankelijk van de regio, verschillende types onderscheiden. In de tekst zelf⁸⁸ wordt de bewoning zelfs vaak nog geëxpliciteerd en worden een aantal van de belangrijkste gebouwen en vaak ook de bijbehorende landschapselementen opgesomd (hofstede met schuur, bakhuisjes, bijbehorend kasteel, castrale mottes, grachtensystemen - als ze circulair zijn meestal 'singels' genoemd ...). Met de afbeeldingen van die bewoning op de kaarten moeten we evenwel voorzichtiger zijn. Vaak worden hier weinig realistische stereotypen gebruikt inzake voorstelling (voor huizen, hoven, kerken ...). De percelen zijn inzake vorm en oppervlakte meestal van in den beginne goed weergegeven in de teksten van de landboeken, met de vermelding van de oppervlakte en de aangrenzende percelen (en ook de aangrenzende infrastrukturelementen en gemene gronden!) per windrichting. Alleen ontbreekt meestal de perceelrandbeschrijving zodat we met het landboek alleen vaak niet kunnen uitmaken of het landschap van het bestudeerde dorp 'gesloten' of 'open' was.⁸⁹ Hoe de perceelstructuur is weergegeven op de kaarten is sterk verschillend van regio tot regio. Soms zijn de verhoudingen goed, maar soms zijn er grote afwijkingen ten opzichte van de realiteit. Het is maar door vergelijking met recentere kaarten dat we de juiste vorm van de percelen kunnen achterhalen. Niet alle oude perceelkaarten kunnen dus zomaar op nieuwe moderne kaarten geprojecteerd worden. Hier is soms logisch redeneren aangewezen en vooral... vergelijking met de oppervlaktes en de aanduidingen in de bijbehorende geschreven teksten! Toch lukt het soms, wanneer de kwaliteit goed is om perceelkaarten uit het ancien régime

87 Zie de bijdrage van Lies Vervaeke in dit boek. Zie ook: BEYLS P., *Het Vlaamse platteland*.

88 Lees altijd de bijbehorende teksten waar via de nummering naar verwezen wordt!

89 Een 'gesloten landschap' is een landschap waar de meerderheid van de percelen een vaste perceelrandbegroeiing had (haag, brede perceelrand zoals houtwal, bomenrijen). In een 'open landschap' ontbreken perceelranden die het zicht hinderden. Een voorbeeld van het gebruik van oude (kadaster-) kaarten voor historische geografie toegepast op een regio bij ons: THOEN E., *Historisch-geografische tekst bij het kaartblad Oosterzele*, Intern rapport Rijksuniversiteit Gent, Gent, 1987. Voor het onderscheid tussen zogenaamd 'gesloten' en 'open' landschap gebruikt men beter topografische kaarten opgemaakt met militaire bedoelingen zoals de kabinetkaart van Ferraris (zie THOEN E., *Cartografie en historisch onderzoek*).

min of meer te ‘matchen’ met moderne georeferende⁹⁰ (topografische) kaarten. Dit doet men door bepaalde punten waarvan men zeker is dat ze vandaag nog dezelfde zijn (kruispunten van wegen, sommige gebouwen of torens, sommige perceelgrenzen) als identiek aan te duiden in het daarvoor geschikte computerprogramma. Wanneer de vervormingen te groot zijn heeft het evenwel weinig zin. Eén ding is evenwel zeker. De aanduidingen van oppervlaktes in de bijbehorende teksten zijn meestal preciezer dan de figuratieve voorstelling op de kaarten!⁹¹

De ervaring heeft geleerd dat, voor de reconstructie van oude landschappen aan de hand van landboeken, niet altijd kaarten dienen overgeleverd te zijn. Zorgvuldige vergelijking met moderne kaarten én analyse van de bijbehorende teksten maakt dat het na een tijdrovende arbeid mogelijk wordt om het oude perceellandschap te reconstrueren.⁹²

Uiteraard is de reconstructie van oude landschappen aan de hand van landboeken ook nuttig om de ontwikkeling die eraan vooraf gaat, vaak ten dele hypothetisch te reconstrueren, vaak zelfs ten dele teruggaand tot in de middeleeuwen of vroeger! Inderdaad, bijna elk landschap is het resultaat van een lange evolutie die sporen nalaat in jongere landschappen.

In sommige gevallen kan op basis van de typologie van de percelen hypothetisch de origine van het landschap worden ontleed. Zo zijn oude veenlandschappen - om slechts dit voorbeeld te geven - vaak relatief gemakkelijk herkenbaar door hun fijnmazige lange repelparcellering. Iemand die ervaring heeft met de interpretatie van oude kaarten kan vaak ook al verantwoorde vermoedens maken over de origine van bepaalde landschappen op basis van de (op het moment van de kaart) al grotendeels versnipperde of gewijzigde parcellering. Soms kunnen allerlei vormen van luchtfotografie⁹³ helpen bij verdere interpretatie omdat vaak oude

90 Kaarten die in een uniform kaartbeeld zijn ingepast dat rekening houdt met de kromming van de aarde zijn 'georeferende kaarten'.

91 Zie noot 22.

92 Eén van de oudste voorbeelden is SCHMOOK G., *Een evoluerend bewoningspatroon in Binnen-Vlaanderen. Methodologische bijdrage over Drongen bij Gent*, in *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 1965, 34, p. 31-116.

93 Gewone luchtfotografie (verticaal of schuin) maar tegenwoordig ook multispectrale luchtfotografie (via infrarood) en vooral zogenaamde LIDAR-technieken (laser altimetrie, om minieme hoogteverschillen via laser te detecteren), wat toelaat om oude perceelgrenzen te bestuderen.

perceelgrenzen (gewijzigd of ‘verdrongen’) daarop nog zichtbaar zijn die dan kunnen gecombineerd worden met de oude kadastralparcellering.

Ook laten bepaalde vormen van wat men in de technische literatuur aanduidt als “*Rückschreibung*”⁹⁴ toe om terug in de tijd te gaan, vertrekkend van een gekende kadastrale gebiedsdekkende kaart. Dit is met name zo wanneer bepaalde percelen en vormen van landgebruik kunnen gekoppeld worden aan oudere data. Vooral elementen die onderdeel vormden van grote domeinen van grote instellingen (kloosters, abdijen, hospitalen...) of van adellijke families zijn vaak terug te koppelen aan oudere data zoals goederenregisters of cijnslijsten waarbij nog geen kaarten aanwezig waren. Dit laat soms toe te zien in hoeverre bepaalde perceelstructuren al bestonden in het verleden, of wat hun oorsprong was. Via een combinatie van de vermelde en op de jongere kaarten te situeren plaatsnamen enerzijds en de perceelbeschrijvingen anderzijds kan zelfs nog verder in de tijd worden opgeklommen om de oorsprong van bepaalde percelen na te gaan. Inderdaad, wanneer de oudst bekende percelen cijnspercelen waren en, wetende dat cijnsen in principe onveranderlijk bleven, kan op basis van het niveau van die cijnsen soms de datum van de verkaveling of ontginning bij benadering worden vermoed.⁹⁵ Ook de plaatsnamen op zich, waaraan vrijwel elk landboek of ander kadastraal document zeer rijk is, laten toe om het landschap hypothetisch te reconstrueren. Landschapstoponiemen, bewoningstoponiemen, zogenaamde veldnamen⁹⁶ of namen van infrastructuurelementen geven immers veel aanduidingen over de genese van een landschap. Dit komt omdat plaatsnamen zowel taalgebonden als gewoonteggebonden waren en zowel talen⁹⁷ als gewoontes zijn in de loop van de tijd gewijzigd. Omgekeerd kan het

94 Een term uit de historisch-geografische traditie van Duitsland van de tweede helft van de 20ste eeuw met o.a. A. Krenzlin en anderen (THOEN E., Inleiding tot de historische geografie, passim) en sterk ingeburgerd in de discipline van de historische geografie om retrogressieve kadastrale geografie mee aan te duiden.

95 Omdat bepaalde types van cijnsen (in natura of in geld of een combinatie) periodegebonden zijn of uitgegeven zijn volgens bepaalde eenheden die nadien - op het moment dat de eerste cijnsregisters bewaard zijn - al gesplitst waren. De beste analyse via dergelijke methode blijft: VERHULST A., *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe-XIVe eeuw)*, Gent, 1958.

96 Namen van percelen of perceelgroepen. Bijvoorbeeld de 'kouter'-namen die bij ons betrekking hebben op vormen van infield uit de middeleeuwen (zie: THOEN E., *Le paysage flamand et les structures de la société médiévale: nouvelles hypothèses sur l'origine et la fonction des 'kouters'*, in Yante J.M. (ed.), *Autour du village. Etablissements humains: finages et communautés rurales entre Seine et Rhin (IVe-XIIIe siècles)*, Louvain-la-Neuve, 2011, p. 379-399). Zie ook de bijdrage van Luc Van Durme in dit boek.

97 Van het prehistorisch 'Belgisch' naar het 'Latijn-Romaans' en verschillende vormen

landboek dus ook diensten bewijzen aan de historische taalkunde en verschillende Vlaamse landboeken zijn dan ook al taalkundig-toponymisch geanalyseerd door taalkundigen! Het blijft evenwel zeer gevaarlijk om als niet-taalkundige interpretaties te maken over de betekenis van bepaalde toponiemen! Een conditio sine qua non is vrijwel altijd dat men best ook minstens één oude volmiddeleeuwse (in origineel bewaarde) vorm kent van een bepaalde plaatsnaam voor men overgaat tot een hypothetische interpretatie. Die namen staan immers in schrijfwijze dicht bij de oorspronkelijke vorm en betekenis! Veel plaatsnamen zijn op het moment waarop ze voor het eerst voorkomen, bijvoorbeeld in een landboek, al sterk vervormd of de mensen waren de betekenis ervan al vergeten...⁹⁸

Uiteraard is het landboek ook van groot nut voor de economisch-sociale geschiedenis. Hoe leefden de mensen samen om in hun levensonderhoud te voorzien? Landboeken laten tot op zekere hoogte toe om de structuur van het grondbezit te bestuderen. Daar velen ook de gebruikers vermelden, zijn ze eveneens van nut om na te gaan wie welke gronden effectief gebruikte.⁹⁹ Men kan de landboeken in dat opzicht dan vergelijken met de quoteboeken en de pointingrollen die veel talrijker bewaard zijn om een dynamische analyse te maken. Hier dient men er echter mee rekening te houden dat de bezittingen of gebruikte gronden buiten de omschrijving van het landboek (parochie, grote dorpsheerlijkheid) erin niet voorkomen zodat er altijd een onderschatting van het bezit is zeker bij personen die op de rand van een parochie gehuisvest waren. Uiteraard kan men ook die sociaaleconomische data vergelijken met vroegere, minder volledige data om ook voor het verleden verantwoorde conclusies over de organisatie van de maatschappij te trekken.

Men kan ook, en dat is iets dat we de laatste jaren zelf sterk hebben gestimuleerd, landboeken gebruiken voor een meer diepgaande analyse waarbij historische geografie gekoppeld wordt aan de sociaaleconomische structuren van oude dorpen! Zo is er koppeling mogelijk van landboeken met vele andere waardevolle documenten die informatie geven over de

van het 'Germaans'.

98 Zie bijvoorbeeld: Devos M., *Microtoponiemen en agrarische geschiedenis*, in *Naamkunde*, 2000, 32, p. 69-87. Belangrijk blijft: BLOK D.P., *De toponymie als bron voor de historische geografie van België*, in MERTENS J. (red.), *Bronnen voor de historische geografie van België. Handelingen van het colloquium te Brussel 25-27 april 1979*, Brussel, 1980, p. 43-59. De bijdragen van een toponymist op wereldniveau, Maurits Gysseling, blijven fundamenteel (zie bijvoorbeeld voor onze regio: *Inleiding tot de toponymie, vooral van Oost-Vlaanderen*, in *Naamkunde*, 1978, 42, p. 4-13). Zie ook de bijdrage van Luc Van Durme in dit boek.

99 Zie in dit boek de bijdrage van Thijs Lambrecht.

leefwereld van toen. Met name de zogeheten staten van goed¹⁰⁰ kunnen vaak ten dele gekoppeld worden aan de landboeken. Op die wijze worden we niet alleen ingelicht over de materiële leefwereld van de plattelanders van vroeger via zijn nalatenschap maar weten we vaak ook waar hij gewoond heeft. Ook perceelbeschrijvingen uit landtransacties kunnen eraan worden gekoppeld. Dit laat toe om te zien wat de koppeling was in het verleden tussen welvaart, manier van overleven én inplanting in het landschap. Waar woonden de welgestelden? Waar de armeren? Waar de loonarbeiders? Waar de meer zelfstandige boeren? Waar lagen de gronden die de verschillende categorieën van mensen bewerkten? Wie beschikte over de beste gronden? Dicht bij de hoeve of ver weg? Waar lagen de cijnsgronden waar de pachtgronden? Hoe was de dorpsvorming tot stand gekomen? enz. Kortom, hoe was het, wat ik genoemd heb 'sociaal agrosysteem'¹⁰¹, dat van regio tot regio verschillend was, gelinkt aan de lokale geografie? Op enkele uitzonderingen na werd die link nog te weinig gelegd.¹⁰²

100 Eveneens een bron waarvoor Vlaanderen één van de gebieden is waarvoor er het meest bewaard zijn in de archieven.

101 Een 'sociaal agrosysteem' is een algemene term die aanduidt op welke manier en via welke sociale relaties de rurale maatschappij georganiseerd was om te overleven. Meestal was dit regionaal georganiseerd. Zie THOEN E., *'Social agrosystems' as an economic concept to explain regional differences. An essay taking the former county of Flanders as an example (Middle Ages-19th century)*, in VAN BAVEL B. en HOPPENBROUWERS P. (eds.), *Landholding and land transfer in the North Sea Area (late Middle Ages- 19th century)* (CORN Publication series 5), Turnhout, 2004, p. 47-66.

102 Voor een pleidooi voor een dergelijke 'agrosystemische benadering' van de historische geografie, zie: THOEN E., *Waarom de landschapsgeschiedenis vandaag niet aux sérieux wordt genomen. Een pleidooi voor een «sociaal-regionale» benadering*, online lezing, uitgesproken ter gelegenheid van het afscheid van prof. Jelle Vervloet als hoogleraar aan de Universiteit Wageningen, 14 april 2011 (zie <https://biblio.ugent.be/input/download?func=downloadFile&recordId=1267840&fileId=1850365>). De tekst werd aangepast en uitgebreider gepubliceerd in het Frans: THOEN E., *La géographie historique, discipline en crise: plaidoyer pour une nouvelle approche. Un regard subjectif sur l'étude historique du paysage*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 2011, 89, 2, p. 803-819. Voor een uitgewerkt lokaal voorbeeld van een historisch verklarende benadering, zie de bijdrage van Lies Vervaeke in deze bundel en de verwijzingen aldaar. Voor een meer traditioneel geografische benadering, zie: VERHOEVE A. en LARNOE G., *Landboeken. Mogelijkheden en beperkingen voor historisch geografisch onderzoek*, in *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige studies*, 1988, 58, p. 319-346. Mede wegens de te geringe integratie van dergelijke geografische studies in de sociaaleconomische leefwereld - en de daaruit volgende geringe verklarende kracht - heeft zulk een aanpak niet geleid tot groot enthousiasme in de geografische en historische wereld.

Men kan ook nagaan welke gronden men in de tijd zelf het belangrijkste achtte door een vergelijking te maken met de belastbare waarde die eveneens vermeld wordt in de meeste landboeken.

De studie van landboeken laat ten slotte via de vele informatie die ze verleent over ons landschap toe om onze kennis van de materiële cultuur uit het verleden op te waarderen. Een goede kadastrale documentatie laat - op zichzelf en via combinatie met andere documenten - in de meeste gevallen een dermate precieze situering toe van perceelgrenzen, van gebouwen ('castrale mottes'¹⁰³, huizen...), van grachten (of omgrachte "*moated sites*"¹⁰⁴), van infrastructuurelementen (sluizen, wegen...), van landgebruik enz., dat het ook voor archeologen van groot nut is om telkens men een opgraving in het vizier heeft eerst een grondige analyse te maken van de oude kadastrale documentatie en van de bijbehorende kaarten.

Eén zaak dient men nooit te vergeten wanneer men landboeken bestudeert: bijna elk landboek heeft een eigen structuur. Hierbij wezen we er hoger al op dat men voor ogen dient te houden dat in dit opzicht een vergelijking tussen verschillende landboeken niet echt mogelijk is. Men gebruikte binnen elk dorp een apart systeem van waardeschatting. De categorieën van grond kwamen evenmin overeen.¹⁰⁵ Een vergelijking met hedendaagse bodemkaarten kan wel leerzaam zijn.¹⁰⁶ Wat het ene biedt, biedt

103 Kunstmatige heuvels met een woontoren of donjon als uiting van macht, zeer populair in West-Europa tussen de 11de en 14de eeuw. Soms uitgegroeid tot kastelen vanaf de 13de eeuw maar vaak verlaten en als relict en symbool overgebleven in oude landschappen. Sommige heuvels zijn tot vandaag zichtbaar in het landschap (cf. het mooie boekje van DE DECKER S., *Over elfenheuvels en kabouterbergen. Een overzicht van de bewaarde mottekastelen in de provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 2002).

104 Omwalde grote hoeve, vaak licht opgehoogd. Populair in Vlaanderen vanaf de 13de-14de eeuw en nadien nog lang blijven bestaan tot vanaf de 19de eeuw vele grachten gevuld werden. Een recente studie met veel bruikbare verwijzingen in een huldealbum voor F. Verhaeghe, de grondlegger van het moated sites onderzoek in Vlaanderen: TYS D., *Medieval moated sites in coastal Flanders: the impact of social groups on the formation of the landscape in relation to the early estates of the Count of Flanders*, in DE GROOTE K., TYS D. en PIETERS M. (eds.), *Exchanging Medieval Material Culture. Studies on archaeology and history presented to Frans Verhaeghe* (Relicta Monografieën, 4), Brussel, 2010, p. 289-301.

105 Dit is trouwens ook nog zo in het modern (post-1835) kadaster.

106 VELDHORST A.D.M., *Het Nederlands vroeg-19e-eeuwse kadaster als bron voor andersoortig onderzoek, een verkenning*, in *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, 1991, 9, p. 8-27.

niet altijd het andere! Zo werkte nu eenmaal de niet-cartesiaans denkende mens uit het ancien régime!

Besluit

‘Landboeken’ opgesteld in het oude graafschap Vlaanderen zijn in vele opzichten van bijzonder grote waarde. Ze zijn de hoogtepunten van een grote en vroege kadastrale traditie waarin Vlaanderen een voortrekkersrol heeft vervuld binnen Europa en waarvan we de grote lijnen hierboven hebben beschreven. Het ‘landboekenproject’ dat op initiatief van het provinciebestuur van Oost-Vlaanderen, in samenwerking met het Rijksarchief Gent en met de Universiteit Gent, Vakgroep Geschiedenis (Onderzoeksgroep Economie, Ecologie, Demografie), tot stand is gekomen, komt dan ook niets te vroeg en zal ongetwijfeld in belangrijke mate bijdragen tot de verdere ontsluiting van een unieke bron en leiden tot een verder doorgedreven kennis van ons Vlaamse platteland gedurende het ancien régime en zelfs gedurende de periodes die eraan vooraf gingen.

Transport: het fiscaal stelsel van het graafschap Vlaanderen als vertrekbasis

HERMAN VAN ISTERDAEL

1. De genese

Na de onbesliste veldslag tussen de troepen van de Franse koning Filips IV en de strijders van de Vlaamse steden Brugge, Gent, Ieper, Rijsel en Kortrijk bij Pevelenberg op 18 augustus 1304 sloot Robrecht van Béthune te Athis-sur-Orge op 23 juni 1305 een vredesverdrag met zijn leenheer. Robrecht had pas in maart 1305 zijn vader Gwijde van Dampierre opgevolgd als graaf van Vlaanderen en verbleef op dat ogenblik in gevangenschap in Frankrijk. Na de ondertekening van het ‘verdrag’ werd hij vrijgelaten. Het Verdrag van Athis-sur-Orge voorzag onder andere in een jaarlijkse betaling van 20.000 pond Tournois en een herstelbetaling van 400.000 pond Parisis, te betalen door de Vlamingen. In 1309 werd de helft van de rente afgekocht voor 600.000 pond Tournois. Enkele jaren later, in 1312, door het Verdrag van Pontoise, droeg de Franse vorst de resterende rente van 10.000 pond Tournois over aan de Vlaamse graaf in ruil voor de afstand van de kasselrijen Rijsel, Dowaaï en Orchies. De overdracht of het **transport** van grondgebied en van de jaarlijkse rente van 10.000 pond Tournois bleef de benaming van de lijst waarmee de omslag ervan over Vlaanderen verdeeld werd.

Het verdrag van 1305 is het eigenlijke vertrekpunt van de Vlaamse belastingheffing. De Vlaamse graaf kon die sommen met de inkomsten uit zijn domeinen helemaal niet betalen en met instemming van de Franse koning werd het hele graafschap daarvoor aangesproken en verantwoordelijk gesteld. De graaf van Vlaanderen viel terug op de feodale principes van hulp en bijstand door de leenmannen aan de leenheer. De feodale verplichting om in oorlogstijd mannen te leveren aan de graaf van Vlaanderen, was de principiële basis. Op het ogenblik dat men, in plaats van bijstand met mannen, geld moest samenbrengen om de leenheer te helpen, deed men op dezelfde mensen en structuren als tevoren een beroep.¹ De volgende eeuwen bleef de aanvankelijke organisatie van de heffing via leenmannen en achterleenmannen grotendeels intact en die verdween pas bij het einde van het ancien régime. Op de plaatsen waar geen grafelijke schepenbank bestond, zoals in het Land van Aalst, leidde dit soms tot de oprichting van een nieuwe instelling die ervoor zorgde dat de geldsommen effectief werden verdeeld over de bevolking.

1 ARA, Fonds Raad voor Besturen en Beden, nr. 600, folio 273 en volgende.

In het Land van Aalst kwamen vertegenwoordigers van de vijf roeden, dit waren grote lenen die gehouden werden van het grafelijke leenhof te Aalst, samen met vertegenwoordigers van de twee grote steden in bezit van de graaf namelijk Aalst en Geraardsbergen om onderling afspraken te maken. De enige taak van die instelling was de verdeling en de inning van belastingen. Het is pas vanaf eind 16de eeuw dat het landscollege, zoals het later genoemd werd, nieuwe bevoegdheden én inkomsten verwierf.

Van bij de aanvang kreeg het belastingsysteem de vorm zoals het tot het einde van de 18de eeuw functioneerde. Een getrapt piramidaal systeem dat van bovenuit gedirigeerd werd en het repartitiestelsel. Kenmerkend is eveneens dat uitgegaan werd van de behoeften van de vorst, in wezen dus een feodaal principe, en niet van de draagkracht van de belastingplichtigen.

2. De verdeling over het graafschap

Het hoeft geen betoog dat de omslag van een welbepaald bedrag over het graafschap geen gemakkelijke taak was. Wilde men rechtvaardig te werk gaan dan moest elke stad en elke landstreek immers bijdragen volgens de draagkracht van de inwoners. Uiteindelijk leidde dit tot de opmaak van een lijst: “*transport van Vlaanderen*” genoemd. Hoe die eerste lijst tot stand kwam, is niet meer te achterhalen maar ze zou de eerste keer toegepast zijn in 1309 en kreeg omstreeks 1325 haar definitieve vorm. Die algemene schaal verdeelde in eerste instantie de belasting over de steden, kasselrijen, ambachten en andere corpora in Vlaanderen. Maar welvaart stijgt en daalt, sommige streken doen het na verloop van tijd economisch beter dan andere, grondgebied gaat verloren door rampspoed of door oorlog. Het algemeen transport werd nadien nog formeel aangepast aan de gewijzigde omstandigheden in 1408, 1517 en 1631. Het algemeen transport van 1631 bleef tot het einde van het ancien régime in voege. Dit sloot echter niet uit dat tussen de oude toestand en de formele vastlegging van een nieuwe transportschaal nog specifieke lastenverminderingen aan steden en dorpen werden toegestaan.

PIED NOUVEAU RESULTANT DE LA COMBINATION,

& Augmentation de quelques Villes, & Chastellenies, ou diminution, ou secours aux autres, faite avec participation des Deputez des Ecclesiastiques & quatre Membres de Flandres, en la Chambre de leur Assemblée, du dernier de Juillet 1631.

			Livres.	Sols.	Den.
G And	—	—	6	14	9
Auderburgh	—	—	6	3	0
Courtray	—	—	1	13	4
La Chastellenie	—	—	8	17	8
Audenarde	—	—	1	2	5 ¹ / ₂
La Chastellenie	—	—	2	14	9
Alost & le Pais	—	—	10	14	1
Ninove	—	—	0	5	5 ¹ / ₂
Tenremonde	—	—	0	16	5 ¹ / ₂
Le Pais de Tenremonde	—	—	2	14	1
Bornhem	—	—	0	3	6
Maria-kercke	—	—	0	0	3
Hynghene	—	—	0	2	3
Weert	—	—	0	0	4
Eerbrughe	—	—	0	0	4
Moorsele	—	—	0	1	9
St. Amandt	—	—	0	1	0
Opdorp	—	—	0	0	4
Le Pais de Wacs avec les inhabitants	—	—	5	18	11
Beveren	—	—	0	16	10
Hulst	—	—	0	3	11
Le Mestier	—	—	0	6	7
Le Mestier d'Assenede	—	—	0	12	0
Le Mestier de Bouchaute	—	—	0	5	8 ¹ / ₂
50 — 9 — 9					Bruges

La Quote du Pais de Wacs at esté diminuée depuis avec celle de Beveren de 16. sols 10. den. & ainsi reduite ensemble à 5. — 18. — 11. par Sentence du Conseil Privé du 9. de May 1637.

Illustratie 1: Placcaertboecken van Vlaenderen, publicatie van het transport van 1631 in het derde deel, p. 378.

Het aandeel in het transport van enkele corpora in Vlaanderen.² Op 100 pond Parisis betaalde:

	1408	1631
Gent	13 pond 15 s.6 d.	6 pond 14 s. 9 d.
Brugge	15 pond 14 s. 3 d.	5 pond
Brugse Vrije	11 pond 18 s. 1 d.	9 pond
Kasselrij Oudburg	2 pond 6 s.	6 pond 3 d.
Stad Oudenaarde	15 s.	1 pond 2 s. 5,5 d.
Kasselrij Oudenaarde	2 pond 2 s.	2 pond 14 s. 1 d.
Land van Aalst	7 pond 8 s. 6 d.	10 pond 14 s. 1 d.
Stad Kortrijk	1 pond 5 s.	1 pond 2 s.
Kasselrij Kortrijk	4 pond 6 s. 9 d.	5 pond 4 s.
Stad Dendermonde		16 s. 5,5 d.
Land van Dendermonde ³	1 pond 10 s.	2 pond 14 s. 1 d.
Land van Waas	3 pond 13 s. 5 d.	5 pond 18 s. 11 d.
Ninove ⁴	3 s. 6 d.	2 s. 8 ¾ d.
Vier Ambachten	2 pond 10 s.	
Ambacht Assenede		1 pond 12 s.
Ambacht Boekhoute		5 s. 8,5 d.
Land van Bornem	7 s.	6 s.

Tabel1: Aandeel in het transport van enkele corpora in Vlaanderen.

2 De gegevens van het transport van 1517 zijn gepubliceerd in *Placcaertboecken van Vlaenderen*, dl. 1, 543-553; het transport van 1631 in dl. 3, p. 378-379. Voor het transport van 1408, zie SAA, nr. 3 "*Peysboek*", folio 133.

3 Met de stad Dendermonde.

4 Met Tempelmaers en Vendeule.

3. De belastingheffing stap voor stap

De volledige fiscale administratie in al zijn facetten uit de doeken doen zou ons te ver leiden. Daarvoor verwijzen we naar meer specifieke werken op dat gebied.⁵ De talrijke variaties in de belastingheffing maken dat we, om niet in een wetgevingsdoolhof te verzeilen, slechts de algemene principes aanhalen en enkele concrete voorbeelden zullen geven over de belastingadministratie van het graafschap.

De provinciale, regionale en plaatselijke besturen hadden een grote autonomie in de manier waarop de belastingen geheven werden. De provincies in de Nederlanden konden een grote verscheidenheid in de fiscale politiek handhaven. Afhankelijk van de bron berekende men de bijdrage van Vlaanderen (dit is grosso modo het huidige Oost- en West-Vlaanderen) van de 16de tot de 18de eeuw aan de schatkist van de vorst tussen 40 en 58 percent van de totale inkomsten. Het hertogdom Brabant betaalde aan de schatkist tussen de 27 en 38 percent.

Het belangrijkste principe in Vlaanderen was dat de belasting personeel was. De opbrengsten van de grond werden belast en niet de waarde van de grond. De eigenaar van een perceel grond betaalde geen grondbelasting wanneer hij zijn grond uitgaf in pacht. Degene die oogstte was namelijk de belasting verschuldigd. Dit had als gevolg dat bij wanbetaling van een pachter de eigenaar niet kon aangesproken worden voor de achterstallige belasting. In het hertogdom Brabant vertrok men bij de belastingheffing van de gemiddelde waarde van de grond in een dorp en nam men niet de werkelijke waarde van elk perceel als basis van de belastingaanslag.⁶

5 Zie onder andere: MADDENS N., *De beden in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van Karel V (1515-1550)* (Standen en Landen, 72), Heule, 1978; *Het Vlaems setting-boecxken inhoudende d'oprechte practycke van de Vlaemsche pointinghen ende settinghen*, Gent, 1694; COPPENS H., *De financiën van de Centrale Regering van de Zuidelijke Nederlanden aan het einde van het Spaanse en onder Oostenrijks Bewind (ca. 1680-1788)*, (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren), Brussel, 1992; VAN VLIERBERGHE J., *Het belastingstelsel in Vlaanderen tijdens de XVIe en XVIIe eeuw*, in *Bijdragen tot de geschiedenis*, 1930, 21, p. 1-52.

6 Een overzicht van de verschillende belastingstelsels kan men vinden in: ARA, *Handschriftenverzameling*, nr. 1587: *Mémoire sur la manière dont les charges réelles s'imposent et se perçoivent dans les différentes provinces*, 4 april 1777; BIGWOOD G., *Les impôts généraux dans les Pays-Bas autrichiens. Etude historique de législation financière*, Brussel-Leuven, 1900.

In het graafschap Vlaanderen inden verscheidene administraties allerlei soorten belastingen:

- de Staten van Vlaanderen
- het regionaal bestuur of het bestuur van een kasselrij
- de dorpsbesturen.

In oorlogstijd hief de bezettende overheid eveneens belastingen in het gebied onder haar controle.

Sommige plaatselijke heren inden binnen het kader van hun heerlijkheid eveneens belastingen zoals bijvoorbeeld de heer van Herzele. Die ontving, naast andere rechten, bij verkoop van gronden tien percent van de koopsom en hij hief accijnzen op bier, wijn en vreemde bieren. Die heerlijke rechten waren juridisch omschreven en onveranderlijk. De plaatselijke heer was niet bij machte om de tarieven te wijzigen. Dat is net het essentiële onderscheid met de andere belastingen die geheven werden.

a. De vertegenwoordigers van het Vlaamse volk

In Vlaanderen, zoals trouwens in andere provinciale staten, onderhandelden de Staten van Vlaanderen met de regering over het toekennen of weigeren van beden of subsidies aan het centrale gezag. Het bedrag van de bede maakte inderdaad voorwerp uit van onderhandelingen. De oudste sporen van vergaderingen van de steden in Vlaanderen dateren van 1127. Het verlies van een aantal steden aan Frankrijk verminderde het aantal steden van zeven naar drie: Gent, Brugge en Ieper. Het Brugse Vrije, een plattelandsdistrict, werd na 1385 opgenomen als vierde lid van de Staten. In 1595 werd de clerus als volwaardig vijfde lid toegevoegd. Na 1678 verdween de stad Ieper uit de Staten van Vlaanderen. Gent, Brugge, het Brugse Vrije en de vertegenwoordigers van de clerus waren na 1678 de Vier Leden van de Staten van Vlaanderen, hierna kort de Staten van Vlaanderen genoemd. In de 17de en 18de eeuw hadden de Staten van Vlaanderen geen grote politieke betekenis meer. De leden ervan kwamen nog slechts één keer per jaar samen om de bede of vraag van de vorst te aanhoren. De Statendeputatie nam de rol als werkelijk bestuur van de provincie over. De Statendeputatie als bestuurslichaam bestond sinds de 16de eeuw maar slechts vanaf 1674 werd het een bestendige deputatie. Vanaf die datum vergaderde men dagelijks en gedurende heel het jaar.

De Statendeputatie was tot 1754 samengesteld uit twee afgevaardigden van de “*principalen*” Gent, Brugge, het Brugse Vrije en de clerus. In 1614 verkregen de kleine steden en de kasselrijen het recht om gehoord te worden. Vanaf 1754 kregen de kleine steden en de kasselrijen een beslissende stem en verkozen ze mee de Statendeputatie. De samenstelling bleef bestaan uit acht afgevaardigden: twee vertegenwoordigers van de clerus, drie van de steden en drie van de kasselrijen.

Bij de belastingheffing maakte men onderscheid tussen de ‘gewone bede’ en de ‘bede voor buitengewone doeleinden’. De gewone bede bleef de basis waaraan later nog subsidies en buitengewone beden werden toegevoegd. In de periode 1641-1645 vroeg de vorst aan de Staten van Vlaanderen 110.000 gulden per maand voor de gewone bede. De Staten stonden 90.000 gulden per maand toe. In Vlaanderen werd de gewone bede grotendeels opgebracht door indirecte belastingen ‘de lopende middelen’ en het bedrag werd dus niet verder omgeslagen over steden en kasselrijen. Na 1754 werd in Vlaanderen niet meer onderhandeld over het bedrag van de gewone bede. Het bedrag werd eens en voor altijd vastgelegd op 18.000 rations per dag of 1.642.500 gulden per jaar.

De vorst vroeg jaarlijks ook één of twee keer een buitengewone bede. De bede aanvragen bij de Staten van Vlaanderen gebeurde heel formeel en was het voorwerp van een bijzondere procedure vooraleer die toegestaan werd. In de onderhandelingen tussen de vorst en de vertegenwoordigers van zijn onderdanen werden van de zijde van de onderdanen eisen op tafel gelegd die al dan niet door de vorst werden ingewilligd. In Vlaanderen werd de vraag uitgedrukt in “*rations*” van 5 sols per dag. Wanneer de vorst, zoals in 1687-1688, een buitengewone bede vroeg van 10.000 rations, dan kwam dit overeen met een bedrag van 912.500 gulden per jaar. De buitengewone bede werd via de verdeelsleutel, namelijk het transport, over de provincie uitgezonden wat men de ‘smaldeling’, ‘repartitie’ of ‘uitzending’ noemde.

b. Tweede stap: de verdere verdeling over het Vlaamse land

De ontvanger-generaal van Vlaanderen verstuurde de aanslag en het bevel tot betalen naar alle bestuurscolleges van kasselrijen, ambachten, districten en steden in Vlaanderen met het precieze bedrag van de aanslag. Elk van die bestuurscolleges had zijn eigen rechten en reglementen. De bestuurscolleges waren belast met de verdere verdeling van de

belastingaanslag over de dorpen van hun omschrijving en maakten opnieuw gebruik van een eigen verdeelsleutel. Die lijst werd dan het “*particulier transport*” genoemd.

In het navolgende neem ik de situatie in het Land van Aalst als model om de procedure te verduidelijken.

De bestuurders van het Land van Aalst, gedeputeerden genoemd, kregen van de ontvanger-generaal van Vlaanderen het bedrag dat ze moesten bijdragen in de bede. Op hun beurt sloegen ze het bedrag van de te betalen belasting, vermeerderd met kosten voor de eigen administratie, om over de 150 dorpen van het Land van Aalst. Het bestuurscollege van het Land van Aalst maakte daarvoor gebruik van de eigen verdeelsleutel, het “*particulier transport van het Land van Aalst*” genoemd, om het aandeel van elk dorp van de omschrijving in de belastingaanslag van het Land van Aalst te berekenen. Er zijn voor het Land van Aalst particuliere transporten bekend van de 14de eeuw, 1408, 1517 en 1667. Circa 1769 werd een poging ondernomen om het particuliere transport van het Land van Aalst opnieuw te herzien maar dit leidde niet tot een afkondiging.⁷

Elke fiscale eenheid (meestal een dorp) kreeg vanwege het bestuurscollege van het Land van Aalst een bevel tot betalen met opgave van de som die door alle inwoners moest opgebracht worden. De hoogte van de belastingaanslag werd dus bepaald door het bedrag van de bede die toegestaan werd door de Staten van Vlaanderen én door de toegevoegde administratiekosten van het bestuurscollege van het Land van Aalst.

De bevoegdheid van de kasselrij om administratiekosten te verrekenen en dus een eigen fiscaliteit op te bouwen is gegroeid vanaf het einde van de 16de eeuw. In 1372 kregen bijvoorbeeld de schepenen van het Ambacht Assenede een boete omdat ze meer gevraagd en omgeslagen hadden dan de 15 pond Vlaams die ze verplicht waren te betalen aan de ontvanger van Vlaanderen.⁸ De bestuurders van het Land van Aalst hieven vanaf 1585-1586 eveneens taksen op het vee, op bier en op wijn. De inning ervan werd verpacht aan de bieder die het hoogste bedrag neertelde. Wanneer die verbruiksbelastingen eens uitzonderlijk voldoende opbrachten

7 ARA, Junta voor Besturen en Beden, nrs. 601-607: Verslag van De Patin over de bestuurlijke en economische toestand van het Land van Aalst.

8 DE PAUW N., *Bouc van de audience. Acten en sententiën van den Raad van Vlaanderen in de XIVe eeuw*, Gent, 1901-1903, p. 287.

Blaft afynde met eenre Somme van 281106. guldens 14. fteyver over het Fise Subfidie ingang te nemen den 1. November ende te expireren den liden Oñder 1767. Item met de Somme van 36848. guldens over een jaer onderhoud van het Hof van Synre KONING-LYKE MOOGHEYD. Item met de Somme van 144014 guld. 4. ft. over een jaer Croys van de Reenen, ende Obligatien ten lisse van defen Lande over den Jarre 1766. Item de gone van 14000. guldens over d'ordinaire bieze-keffen van defen Lande. Item ter provisie met de gone van 16000. guldens over de werken geuen aan de Riviere de Schelde. Item met de gone van 61379. guldens over de devotien ende de bekoftinge van de werken op de publieque wegen. Item met de gone van 1500. guldens over de bekoftinge vande Ciuileste Justitie. Eynde-linge over de bekoftinge van de Marchauffies binnen de Seorden ende Lande pa-trouillierende, tot 4400. guld. alle welke Sommen t'facunen bedraegen de gone van 769848. guldens, die WY geresolveert hebben yst te senden soo WY doen by dele, ende waer inne UL: Quoeit becloopt de Somme van *WY doen ten 1. Dec.*

[illegible]

Okegem

A. A. Zerkow / en Bulevar

59

om de bede te betalen, werd geen repartitie van de beden uitgezonden over de dorpen. Zo werden in het Land van Aalst geen aanslagen voor beden uitgezonden in 1605-1606, 1608-1609, 1611-1612, 1615-1617 en 1619-1620. De belastingontvanger(s) van het Land van Aalst droeg(en) de belastingontvangsten van het Land van Aalst over aan de ontvanger-generaal van Vlaanderen.

c. Laatste stap: het dorpsniveau

De schepenen kregen van de belastingontvanger van het Land van Aalst per brief de hoogte van de aanslag voor het dorp toegezonden. Vooraleer over te gaan tot het omslaan van de belasting moesten de schepenen kennis hebben van de lasten of schulden die op het dorp en zijn inwoners wogen. Die documenten geven dus een opsomming van alle betalingen ten laste van het corpus. Grosso modo komt dit overeen met het opmaken van een begroting. Meermaals zijn de schuldbewijzen toegevoegd. Die zogenoemde ‘staat van lasten’ werd dan bezorgd aan de zettters.

Om tot een rechtvaardige en accurate belastingheffing te komen werd in het dorp een aantal personen aangewezen die de taak van “*pointer en zetter*” op zich namen. De twee woorden “*pointer*” en “*zetter*” betekenen eigenlijk hetzelfde. Het waren mannen die in de dorpen de belastingaanslag van ieder gezinshoofd berekenden en daarom enigszins onderlegd moesten zijn in het rekenen. Ze bepaalden de belastingaanslag van iedere inwoner en van iedereen die grond gebruikte in het dorp. Pointers en zettters mochten de functie niet combineren met die van baljuw, amman of schepenen van het dorp. In de dorpen van het Land van Nevele en in Deinze-Buiten vormde die groep de facto het plaatselijke bestuur.

De pointers en zettters werden beëdigd door de baljuw (of door de amman) en kregen een vergoeding voor hun taak. Pointers en zettters werden bijgestaan door de griffier die alles op schrift stelde.⁹ Op plaatselijk niveau vergaderden de schepenen samen met de pointers en zettters om te bepalen op welke wijze men de benodigde geldsom zou verwerven.

9 VAN ISTERDAEL H., *De organisatie van de dorpen*, in PREVENIER W., VAN EENOO R. en THOEN E. (red.), *Geschiedenis van Deinze. Deel 3: het platteland en de dorpen in Deinze*, Deinze, 2007, p. 145-170 en *De organisatie van de dorpen in het Ancien Regime*, in *Bijdragen tot de geschiedenis van Deinze en van de Leiestreek*, 2007, 74, p. 5-28.

Men kon bijvoorbeeld ook kiezen voor het aangaan van leningen om de belastingaanslag te betalen. Bovendien voegde men opnieuw de eigen kosten van het dorp aan het bedrag toe. De schepenen legden daarop de hoogte van de aanslagvoet vast.

Het reglement van 1672 is heel erg belangrijk geweest voor de belastingheffing op het platteland in Vlaanderen.¹⁰ Het legde procedures vast en poogde allerlei misbruiken in de belastingheffing uit te roeien. De inning van de belasting werd verpacht. De belastingontvanger kreeg een zeker percentage van de ontvangsten. Wie tevreden was met de laagste vergoeding kreeg de job. In de 18de eeuw werd het ambt verkocht en erfelijk. Te Gottem sloten de wethouders in 1719 een overeenkomst met de weduwe en erfgenamen van Jan Galle die het patent van het erfelijk ontvangerschap in bezit hadden. Vanaf 1740 werd de ontvangerspost er verpacht aan de persoon die het goedkoopst wou werken. Er was te Gottem blijkbaar grote concurrentie. In 1739 werkte de ontvanger nog aan de 20ste penning (5%), in 1740 de 46ste penning, 1747 111de penning, 1770 71ste penning, 1771 249ste penning (0,4%), 1772 451ste penning en in 1773 doet de kandidaat belastingontvanger het werk zelfs gratis! Tot het einde van het ancien régime schommelde de pacht prijs te Gottem zeer hevig: 1775 342ste penning, 1782 61ste penning, 1790 280ste penning, 1791 500ste penning (0,2%).¹¹ Door een ingrijpen van de kasselrijoverheid werd de ontvangerspost meer een ambtelijke aangelegenheid. De ontvanger was verplicht een rekening voor te leggen aan de schepenen van zijn ontvangsten en uitgaven. Voor alle uitgaven moest hij de bewijsstukken van de betalingen kunnen voorleggen. Die bewijsstukken werden aan de rekeningen gehecht.

De ontvanger nam ook steeds in de rekeningen de namen op van de belastingplichtigen die vrijstelling genoten of van wie hij geen betaling kon verwerven. Die rubriek is dus zeer interessant om de armoede in de plaatselijke dorpen te bestuderen. Enkel degenen die werkelijk onvermogen waren konden vrijstelling krijgen. Het was de schepenbank die hierover oordeelde.

In theorie moest er belasting betaald worden pro rata van het vermogen van elke belastingplichtige. Daartoe werden drie criteria gehanteerd:

10 *Reglement van den plattelande 30 juli 1672, in Placcaetboecken van Vlaenderen*, dl. 3, p. 353-367.

11 VAN ISTERDAEL H., *De organisatie van de dorpen*, p. 158.

- het grondgebruik (bedrijf). In de praktijk werd de belastingsom, vooral in de plattelandsdorpen, volledig geheven op het grondgebruik. Vanaf het begin van de 17de eeuw werd het gebruikelijk dat iedereen de belasting betaalde in de dorpen waar de gronden gelegen waren en niet meer globaal in de woonplaats van de gebruiker. De penningkohieren (vooral 1569-1571) getuigen nog van de vroegere gebruiken met betrekking tot de belastingheffing op gronden van de zogenoemde afdrijvers (afzetenen). De belasting werd betaald waar de zetel van het bedrijf gevestigd was en dit voor het geheel van het grondgebruik, zelfs al was dit over het grondgebied van verscheidene dorpen verspreid.
- de “*negociatie*” of “*coopmanscepe*”. Dit was een schatting van de inkomsten uit de beoefening van een handelsactiviteit of ambacht. In dorpen met een zekere graad van handel zijn de handelswinsten belast geweest.
- de “*gestaethede*” of het vermogen in het algemeen. Zuivere vermogensbelastingen kwamen zelden voor op het platteland. Naar aanleiding van deze belasting rezen er trouwens veel betwistingen. Het komt dus voor dat men de zogenoemde “*gestaethede*” belast doch dat men in feite hiermee de handelswinsten van de belastingplichtige bedoelt. De grondslagen voor het bepalen van deze belasting zijn vrij duister. Het geheel berustte op een schatting en als dusdanig was deze belasting vrij arbitrair. De kohieren geven de naam van de belastingplichtige met een bepaalde som. Niet alle inwoners van een fiscale omschrijving waren onderworpen aan deze belasting. Van dezelfde aard zijn andere belastingkohieren die een bepaald object tot belastingvoorwerp viseren. Het gaat dan over veebezit (paarden, koeien), schouwen, haarden, ploegen, fluweel (dragen van fluwelen kledij). In die gevallen was de belastingaanslag gemakkelijk te berekenen omdat de objecten voor iedereen duidelijk aanwijsbaar waren en een telling daaromtrent uitsluitend gaf. Ook elders in Vlaanderen, in plaatsen met een belangrijke handelsactiviteit zoals Sint-Niklaas en Temse, werden ambachtslieden, fabrikanten, herbergiers, en andere, aangeslagen voor de belasting in een afzonderlijk kohier. De aanslag varieerde van jaar tot jaar en de mogelijke winsten werden jaarlijks geschat. Te Ertvelde hief men een belasting op “*gestaethede en gewin*” die van toepassing was op de koop- en ambachtslui. De opbrengst van die belasting bedroeg 13,57% van de totale belastingontvangsten.

Er zijn ook pogingen geweest om de wevers te belasten. In de Roede van Menen, dat tot 1668 deel uitmaakte van de kasselrij Kortrijk, werd de linnennijverheid zo intensief beoefend dat de Franse administratie het tijdens de bezetting (1668-1713) het de moeite waard achtte om de linnenwevers die geen of nauwelijks grond bewerkten aan een afzonderlijke bedrijfsbelasting te onderwerpen. Op 13 november 1734 voerde het bestuur van de Roede een algemene en gelijke belastingheffing op de wevers in. Tevoren bestond die ook in enkele dorpen van het ressort maar de belasting wekte veel ongenoegen door die ongelijkheid tussen de dorpen. De belasting viseerde wevers die alleen een huisje plus een tuin of boomgaard bezaten en die weefden voor hun levensonderhoud. Ze mochten maximaal belast worden naar evenredigheid van 75 roeden land (indien kleine roeden circa 6,64 are). De arme wevers hoefden die last echter niet te dragen. Wie handel dreef in lijnwaad en zelfs degenen die lieten weven, konden belast worden tot maximaal 300 roeden land dit is in kleine roeden 26,57 are.

In januari 1744 vroeg de Bestendige Deputatie van Vlaanderen om inlichtingen en advies aan de Landen en kasselrijen van Vlaanderen in twee vragen namelijk of er binnen hun omschrijving “*cortzitters*” die weven, bijkomend persoonlijk belast werden naast de zetting van hun klein bedrijf en of die zetting gebeurde op de fabricatie. Ten tweede werd de vraag gesteld naar de wenselijkheid van een dergelijke bedrijfsbelasting. De antwoorden van de verschillende administraties bewijzen ten overvloede dat de hoogte van de belasting van de plattelander enorm kon verschillen. In de kasselrijen Aalst, Oudenaarde en Kortrijk bestond dergelijke belasting op de wevers niet. In het Land van Waas en Dendermonde werden de wevers belast voor de eigen kosten van het dorp. In de ambachten Boekhoute en Assenede en het Land van Bornem werden de wevers belast volgens hun “*gestaethede*”. In de kasselrij Oudburg werden in enkele dorpen “*cortsitters, laeken- ende gaerencutsters, mitsgaeders de winckeliers maer besittende een cleyn gebruik*” belast voor de eigen kosten van het dorp voor de handel en het apparent gewin.¹²

De volgende vier methoden om belastingen te heffen werden in het Land van Aalst gebruikt.¹³

12 VAN ISTERDAEL H., *Belasting en belastingdruk: Het Land van Aalst (17de-18de eeuw)*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 1983, p. 129-133.

13 Die methoden zijn eveneens in de rest van Vlaanderen in gebruik geweest.

1. Verdeling per twintigste op de huizen. Die belasting werd slechts in de steden Aalst en Geraardsbergen toegepast. In Aalst werd in 1673 de waarde van de huizen geschat. Men ontving er de belasting per half twintigste (of 1/40) pro rata van 0,65% van de geschatte waarde van de huizen.
2. Een personele belasting op het “*apparent gewin*” (of “*negotiatie*”, “*neringhe*”, “*coopmanscepe*” genoemd) in gebruik te Ronse, Zottegem en enkele dorpen, om zodoende ook de handelswinsten te belasten. Dit zogenaamd gewin werd dikwijls naar een bepaalde oppervlakte gereduceerd en omgeslagen met de bewerkte oppervlakte.
3. De verdeling van de belasting per bunder. Die methode werd het meest toegepast. Men noemde dit de taxatie naar “*hemelse breedte*”. De methode was eenvoudig. Men kende ongeveer de oppervlakte van het dorp en de grootte van de belastingssom. Door het laatste getal te delen door het eerste bekwam men de som die ieder bunder minimaal moest opbrengen. Men ging er in principe van uit dat de waarde of opbrengst van de gronden in de betrokken entiteit weinig verschilden, wat louter een fictie was. In het Land van Aalst gebruikten in 1769 111 administraties op een totaal van 138 die werkwijze.
4. De verdeling van de belasting per pondenprijs of penningen (= *taille tarifée*). Elk perceel grond werd geschat en de bewerker ervan betaalde belasting volgens de geschatte waarde. De waarde van de grond werd uiteraard bepaald door de vruchtbaarheid ervan. Meerdere varianten zijn hier nog mogelijk. In veel dorpen belaste men sommige gronden dubbel zodat men voor één bunder van die grond betaalde pro rata van twee bunder fictieve oppervlakte. Dit gebeurde vooral voor de weiden omdat die minder uitbatingskosten en een hogere opbrengst hadden.

In sommige dorpen gaf men vermindering van belasting voor minderwaardige grond of voor gronden die onderworpen waren aan particuliere grondrechten bijvoorbeeld schoofrechten. Ze werden getaxeerd op de helft, twee derde of drie vierde van een bunder.

Te Sint-Maria-Horebeke onderscheidde men sinds 1683 vijf klassen. De beste grond betaalde de helft meer belasting en werd gerekend aan 1,5 fiscale bunder. De navolgende kwaliteit werd gerekend aan 1,25

Enfin cette operation d'apontage
est necessaire particulièrement pour
toutes les Paroisses ou la Taille
s'impose par Lays ou Pennings,
à cause des raisons que j'ai exposé
ci-devant ci-devant au §. 2.
au sujet des facilités, que ces
methodes semblent donner pour
couvrir les abus, et à cause des
difficultés qu'elles opposent
pour connoître les différences qu'il
peut y avoir dans la situation,
entre le nombre des bœniers portés
dans le Transport, et celui sur
lequel la repartition des Taille
s'opère actuellement.

Illustratie 3: Ridder de Patin had weinig vertrouwen in de rechtvaardige verdeling van de belasting in de dorpen waar men werkte met pondenprijs of penningen. Hij drong in 1769 aan dat die dorpen zouden opgemeten worden door een landmeter (ARA, Fonds Junta voor Besturen en Beden nr. 602 folio 596).

fiscale bunder per bunder reële oppervlakte. De doorsnee grond bleef op zijn werkelijke waarde getaxeerd en de laatste twee categorieën betaalden respectievelijk één vierde en de helft minder.

Een ander systeem was de verdeling naar ‘pondenprijs’. Hier reduceerde men niet meer naar een bepaalde oppervlakte doch men behield gewoon de geldwaarde en schattingswaarde als maatstaf. Dit systeem lijkt op het stelsel dat in de steden in gebruik was.

Te Erembodegem kende men sedert 1665 de zetting per penning. Elk perceel grond werd geschat op een aantal penningen. Samen met de geschatte waarde van de tiendrechten en de molens was de totale waarde van de eigendommen in dit dorp 11.806 penningen. Indien men voor de belasting één stuiver per penning vroeg betekende dit een opbrengst van 590 gulden en 6 stuivers.

De methode om de belasting te heffen volgens de waarde van de eigendommen, waarde die geschat werd volgens de productiviteit van de beschouwde gronden, was in het Land van Aalst slechts in 27 administraties in gebruik. De belastingdruk was er rechtvaardiger verdeeld al zorgde de ingewikkeldheid van de methode voor veel vergissingen.

d. De controle van de fiscale administratie

Artikel 35 van het reglement van 1672 voerde een volstrekte nieuwigheid in betreffende het fiscale systeem. Voortaan moesten de inwoners van het dorp vijf notabelen kiezen en de grondeigenaars twee afgevaardigden onder de grootste grondeigenaars. Die notabelen en grondeigenaars zouden tezamen met baljuw en schepenen beslissen over de belastingen die men zou heffen om de eigen kosten van het dorp te betalen. De heer of vrouw van het dorp, burgemeester en schepenen konden niet verkozen worden in die groep. Indien er betwistingen rezen tussen de betrokkenen werd de belasting geschorst en moest het geschil voorgelegd worden aan het Hoofdcollege van de kasselrij. Die 7 personen kregen in 1711 de opdracht om misbruiken op te sporen en aan te geven bij de hogere overheid.¹⁴ De verkiezing van die afgevaardigden was geen democratisering van het bestuur tegenover de schepenbank op het

14 *Placcaetboeken van Vlaenderen*, dl. 4, p. 581.

platteland. De heer van het dorp was immers verplicht om zijn schepenen te kiezen onder de meest gegoede inwoners. Toch vormde het nieuwe controleorgaan, eveneens samengesteld uit 7 personen, een tegengewicht voor de schepenen die uitsluitend benoemd werden door de dorpsheer. In een aantal dorpen van de streek rond Deinze, en vooral opmerkelijk te Gottem en Deinze-Buiten, heeft die instelling een belangrijke rol gespeeld in het plaatselijke bestuur. In het algemeen heeft de representatie van notabelen en grootgrondbezitters niet de impact gehad die men beoogde. Reglementen uitvaardigen is één zaak, ze doen toepassen en naleven is een andere. Daar wrong nogal dikwijls het schoentje. De overheden hebben in 1683 gecontroleerd of het reglement van 1672 wel in praktijk gebracht werd. Raadsheren van de Raad van Vlaanderen gingen aan het werk in Vlaanderen en ook in de kasselrij Kortrijk vinden we sporen van hun onderzoek.¹⁵ Het verslag van hun werkzaamheden in het Land van Dendermonde werd bestudeerd en uitgegeven. De commissarissen legden zich vooral toe op de controle van de fiscaliteit en financiën. Hun rapport bracht aan het licht dat de misbruiken helemaal niet verdwenen waren. Ze ontdekten heel wat gevallen van bedrog, geknoei en winstbejag. In 1683 was het reglement op dit gebied dode letter gebleven.

Vanaf 1720 werden de schepenbanken van de dorpsheerlijkheden inzake fiscaliteit bevoegd door de kasselrijbesturen in Vlaanderen. Zij namen de taak over die oorspronkelijk aan de zeven afgevaardigden van notabelen en grootgrondbezitters was opgedragen zonder dat die laatste instelling formeel werd opgeheven.

15 BUNTINX W., *Het "Reglement van den platten lande" (1672) en de dorpscomptabiliteit in het Land van Dendermonde*, in *Gedenkschriften Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde*, derde reeks, 1967, p. 161-179; kasselrij Kortrijk: RAK, Fonds Colens, nr. 523.

Actum 14ten meert.
1783

Ten voornoemden daeg e-naer dien
 was gpublicien dat de gehooren
 gegoede dier prochie van Okegem
 by Besloeten buisen waeren ge-
 soepen also gedaagvaerd ende dat
 de vrolatte by tierckige bod ^{inspraak} waeren
 geroepen om op hiedent te com-
 pareeren ten huysse van vier-
 schaere ten twee sieren naer noene
 ten eynde van hien kennisse
 te geven dat. De prochie geme-
 noert. weet van wegens D'aboye
 van Ninove ropende de betae-
 linge der Costen gevallen over
 tmaecten van het Delfort
 inde twedde stekke. Sy de voornoemde aboye aen
 grooten thrende heffer gestelt
 op den thooren der prochie van
 alhier. So sy van oute geploey-
 ende in wante sijn ende
 gemerckte dese gemelde prochie

ARCHIEF DE LETAT
 A. D. 1783

Illustratie 4: De afgevaardigden van gegoeden en notabelen hadden inspraak bij belangrijke beslissingen van de schepenbank, hier over het aangaan van een proces tegen de abdij van Ninove (RAG, Oud archief Okegem nr. 4).

5. Documenten voor de vastlegging van de aanslagvoet

a. Landboeken

Het grondgebruik was op het platteland het belangrijkste, zoniet het enige, criterium om de belasting op een min of meer rechtvaardige wijze te verdelen over de gemeenschap van een bepaalde fiscale omschrijving. Fiscale omschrijvingen zijn meestal dorpen. Indien er meerdere heerlijkheden waren binnen die omschrijving stond de dorpsheerlijkheid in voor de verdeling van de lasten. Die heerlijkheid was over het algemeen degene in wiens grondgebied de kerk stond. De grenzen van de plaatselijke parochie en van de fiscale omschrijving vielen niet noodzakelijk samen. Meerdere voorbeelden zijn gekend bijvoorbeeld te Sint-Maria- Horebeke en Okegem, waar de parochie als geestelijke omschrijving groter bleek dan de wereldlijke omschrijving. Met wereldlijke omschrijving bedoelde men de geografische grenzen tot waar de rechtsmacht van de plaatselijke schepenbanken reikte. In de fiscale administratie waren de schepenen van de enclaves-heerlijkheden van geen tel. Zij werden er gewoon niet bij betrokken.

Het landboek, als voorloper van het huidige kadaster, is dus een weergave van de fiscale omschrijving. Het is hét basisdocument waarop de andere fiscale documenten teruggaan. Het landboek geeft een inventaris van alle percelen grond op een bepaald tijdstip. Van elk perceel wordt de ligging, de oppervlakte, de aard van de grond, de eigenaar en vaak ook de gebruiker aangegeven. Het landboek is het resultaat van een algemene meting van de fiscale omschrijving en werd opgemaakt door een beëdigd landmeter. Die zorgde ook voor de bijkomende kaarten waarop wegen, waterlopen, huizen en gebouwen figuratief werden weergegeven. Die kaarten zijn over het algemeen in kleur om de aard van het grondgebruik weer te geven namelijk akkergrond, weide of bos. Gezien hun aantrekkelijk uitzicht zijn vele van die kaarten uit de landboeken verdwenen. Andere benamingen voor het landboek zijn bijvoorbeeld: ommeloper, terrier, prijsboek, metingboek en slaper.

Het opmaken van landboeken kende een ruime verspreiding in de 17de eeuw. Dit houdt verband met de enorme stijging van de fiscale druk en met de daarmee gepaard gaande talrijke klachten van de belastingplichtigen. Het was gebruikelijk, indien een landboek niet

C AERTE.FIGV

katnis inde metingghenige bindt proccie
 Van Okegem inde de heren eygode
 Van yde boerde dande bin dert bymone
 Oude Relatief methe nommers grootly
 als andersints heende selue lichte geleijt
 In dunsen byghet daer van de eerde
 Is get landt ende vorder genaemt de
 triopin, gof dat bymone als
 andersints sijn ommeget methe Rehe
 Aude triopin get yde boerde van ymone
 de boerde van t selue ymone naer
 dert tot nu get vorder goet dan
 soe sijn boerde lant de stadt tot
 vorder goet Okegem de vorder
 Ende soe vorder lant de stadt tot
 ende met de partijken Compote
 (Dichu) binder Boert groot 2212
 genaemt de troeg als Volgt

100: 1:

Algemeen 100 R. — Dert Ende Alboert de partij lant
 de boerde 221 1/2 R. — Compote ende Dert van Gt Concel
 de 1303 R. — als 1/2 R. — methe ymone yde boerde de triop
 palende sijn dert ende noot oot de
 triop methe sijn boert get yde boerde
 van ymone inde Okegem inde boert
 de boerde inde 47 groot = 1303 R

Illustratie 5: Eerste folio van het landboek van Okegem opgemaakt circa 1695 (RAG, Oud archief Okegem nr. 12).

beschikbaar was, dat iedere grondwerker zelf aangifte deed van de oppervlakte die hij in bewerking had. Die aangiften bleven in zwang in de dorpen die over geen eigenlijk landboek beschikten. Uiteraard gaf dit aanleiding tot frauduleuze aangiften. Meermaals kwam men tot de vaststelling, na de redactie van het landboek, dat het grondgebied merkkelijk toegenomen was. De landboeken worden meestal bewaard in de rijksarchieven.

Buiten Vlaanderen, onder meer in Brabant, waar de grondbelasting niet zo'n primordiale rol speelde zijn er betrekkelijk weinig landboeken opgesteld en meestal dateren ze van het einde van de 18de eeuw.¹⁶

Een beperkte vorm van landboek is de ommeloper van de watering. Het is geen fiscaal document maar geeft een inventaris van de percelen waarvan de eigenaars moeten bijdragen in de kosten van het beheersen van de waterhuishouding van een bepaald gebied.

b. Gebruikboeken of quoteboeken

Die documenten worden frequent verward met landboeken. Het onderscheid is nochtans tamelijk eenvoudig. Landboeken geven een perceelsgewijze beschrijving van het grondgebied, gebruikboeken zijn registers waarin de grondgebruikers centraal staan. Bovendien zijn landboeken éénmalige bescheiden, na hun redactie worden erin nog zelden wijzigingen aangebracht. Het gebruikboek is een document dat gedurende jaren, soms tientallen jaren, de evolutie geeft van het grondgebruik van een gezinshoofd. De gebruikboeken zijn afgeleid van het landboek en geven per grondgebruiker hetzij eigenaar of pachter, een opsomming van alle percelen die deze bewerkt. Het komt voor dat het landboek reeds zo'n soort legger bevat.

16 VAN DER HAEGEN H., *Historische bronnen die toelaten de agrarische bedrijven te reconstitueren en tevens de eigendomsverhoudingen te bepalen*, in *Bronnen voor de historische geografie van België*, Brussel, 1979.

Illustratie 6: Landmeter Philip De Deyn tekende zichzelf anno 1621 bij zijn werkzaamheden (RAG, Fonds archief abdij Ninove nr. 235).

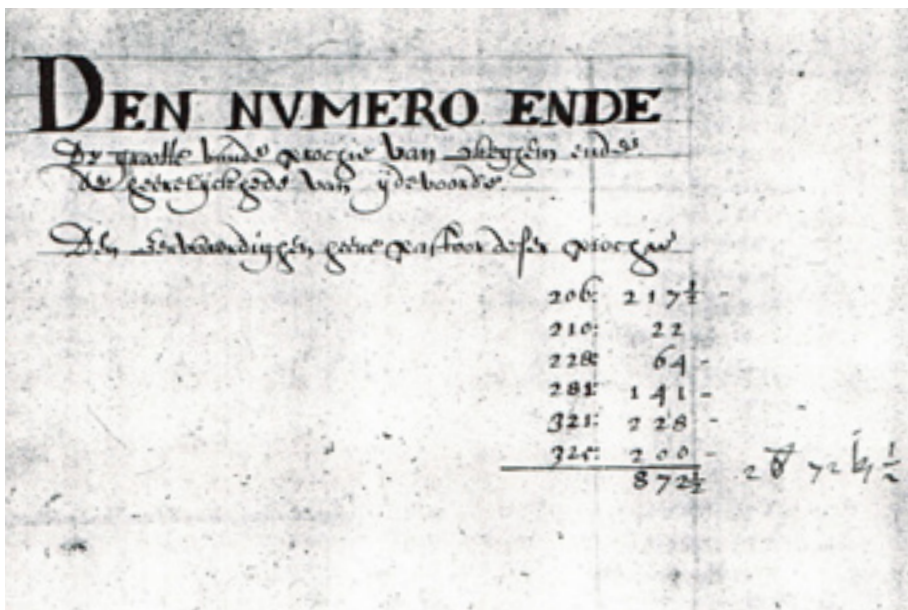
Een gebruikboek geeft geen eigendomsverhoudingen weer. Ze zijn dus onbruikbaar om de bezitsverhoudingen te achterhalen. De informatie die een gebruikboek levert zijn:

- het nummer van het perceel in het landboek.
- een korte typering van het perceel met de aard van de grond en benaming. De benaming kan een toponiem zijn of een verwijzing naar de wijknaam.
- de oppervlakte van het perceel.

De taak van het bijhouden van het gebruikboek, het optekenen van de wisselingen in het grondgebruik, het opmaken van het ommestellingskohier of pointingrol werd meestal aan de griffier toevertrouwd. In sommige dorpen had men een persoon, de 'landboekhouder' die deze specifieke taken vervulde. De 'landboekhouder' werd dan vergoed per aantal posten in het belastingkohier of via een vaste jaarlijkse vergoeding. Iedere grondgebruiker was verplicht om jaarlijks de wijzigingen aan te geven van zijn grondgebruik bij die 'landboekhouder'. Daartoe werden bijzondere zitdagen gehouden. De weerslag ervan vindt men in dit register. Het bevat talrijke doorhalingen en verwijzingen. Van iedere uitbater verkrijgt men aldus gegevens over de samenstelling van zijn bedrijf en de oppervlakte ervan. Bij elke vermeerdering voegde men het nieuwe perceel toe aan de lijst en werd naast het jaartal de nieuwe oppervlakte berekend. Bij overlijden van de gebruiker noteerde men de naam van de nieuwe gebruiker. Grondgebruikers die buiten de fiscale omschrijving woonden (afzetenen, afdrijvers) werden achteraan in het gebruikboek genoteerd.

c. Ommestellingskohieren, zettingkohieren, pointing- en zettingrollen

Die documenten werden opgemaakt bij elke zetting (ommestelling) of verdeling van een belastingssom over de inwoners. Die kohieren zijn opgemaakt en afgeleid uit de gebruikboeken. Soms zijn er meerdere ommestellingskohieren voor één jaar aanwezig in het archief. Bij elke zetting of ommestelling diende men immers een berekening te maken van de belasting die iedere grondgebruiker diende te betalen. Het ommestellingskohier geeft de namen van de grondgebruikers, de gebruikte oppervlakte en de te betalen belasting. Indien er een belastingstelsel in voege was dat rekening hield met de waarde van de gronden zijn hier de fictieve oppervlakten weergegeven. Men moet dus goed op de hoogte zijn van de vigerende gebruiken in een bepaald dorp om de cijfers te

Illustratie 7: In het landboek van Okegem is reeds een staat toegevoegd waar onder de vermelding van de grondgebruiker reeds een lijst van gronden die ze in bewerking hebben, is toegevoegd. Dit is de aanvang van het gebruikboek (RAG, Oud archief Okegem nr. 12).

Duitsche geocgie

na ont 1703	
Vuyt no 154	0-2-0
subest ont 1705	
Vuyt 362	0-1-1
compt 1705	0-3-1
grootste ont 1705	
Vuyt no 154	0-0-75
Hooft ont 1706 Vuyt	0-3-70
no 154 ont 1706	0-2-0
na 2. d. d. d.	
no 154 ont 1706	0-1-77
na 1. d. d. d.	
no 154 ont 1706	0-1-3
no 35	
compt 1706	2-0-56

Illustratie 8: De bladzijde van Pieter de Schepper in het gebruikboek van Okegem (RAG, Oud archief Okegem nr. 17).

interpreteren. Indien er een belasting geheven werd op de “*gestaethede*” (= het vermogen) of handelswinsten worden die meestal afzonderlijk bij de naam van de belastingplichtige vermeld. Het is een aanwijzing dat men werkt met verhogingen en verlagingen (zoals hoger gezegd per pondenprijs) wanneer de totale oppervlakte van een zettingkohier niet overeenstemt met de gekende oppervlakte van het dorp.

6. Kanttekeningen over de belastingdruk

Maatschappelijk gezien waren de gevolgen van het verdrag van het jaar 1305 enorm.¹⁷ De graaf begon een boekhouding voor het beheer van de inkomsten van zijn domeinen. Verder werd de hele feodale piramide gemobiliseerd maar de basis van de piramide moest wel zorgen voor het nodige geld. Geld inderdaad en geen leveringen in natura. In de grote meerderheid van de leendenombrenten waren betalingen in natura immers de regel. Aan geld geraken om de belasting te betalen vereiste een drastische omschakeling van de plattelandsbewoners, die in hoofdzaak leefden van de opbrengsten van hun gronden, naar een meer marktgericht denken.

In deze hebben de Vlaamse landbouwers gepoogd door een vergroting van het inkomen, vooral door de vergroting van de arbeidsinspanning, de gestegen lasten te compenseren. Ofwel produceerden ze meer landbouwproducten en brachten ze het surplus van de opbrengst naar de markt ofwel kozen ze voor andere bedrijvigheden die in geld konden worden verzilverd. Gedurende het ancien régime zorgde vooral de textielnijverheid zoals spinnen en weven voor die inkomsten. Waar aanvankelijk velen weefden voor eigen gebruik werd er meer en meer voor de markt geproduceerd. Een echt late echo vernemen we hierover omstreeks het jaar 1727. Toen vroegen de schepenen van Zulzeke-Kwaremont en Ruien twee maanden uitstel van de betaling van belastingen. Langdurige vorst en sneeuw hadden “*hun belet te doen hun ordinaire nairinghe ofte antwerck van spinnen en weven, door welcken sij eenighelijck den middel connen vinden om hunne zettinghen in te corten ende met tijdt te voldoen*”.¹⁸

Die omslag gebeurde niet rimpelloos. De plattelandsbewoners kwamen in conflict met de stedelijke lakennijverheden wat leidde tot de vernietiging van weefgetouwen en volkuipen door stedelijke milities in

17 Zie hoger.

18 RAG, Oud archief Zulzeke, Kwaremont en Ruien, nr. 204.

Den heere Commisaris *prochie van*
 ordonneert ^{monter a l'etier} niet minder *lasten ende*
 omme te stellen al *oncoftenghe*
 de somme van thien *formeer by*
 quaden thien *Gaillien tot*
 ten binden op rene *ghemeester*
 dat de *caustreft* *ende gheper*
 11 *hinnen* *mineen naem*
sal verlaet worden
 den 22. 2. 766. *prochie van*
Bernard Dymmer *Obrscheneide*
de *heereghede*
van gder
voorde in
gevoegde
lande der
schijvinghe
lande
edele heeren
dege der
princeps
der twee

Illustratie 9: Staat van de lasten die wegen op de dorpsgemeenschap en vastlegging van de aanslagvoet voor de grondgebruikers te Okegem, 1766 (RAG, Oud archief Okegem nr. 19).

de landelijke gebieden. Bovendien eisten de plaatselijke edelen steeds meer geld van de boeren. Het verzet van de boeren tegen die toestand resulteerde van 1320 tot 1328, voornamelijk in West-Vlaanderen, in talrijke boerenopstanden. Hun acties richtten zich in eerste instantie tegen grootgrondbezitters en kasteelheren en nadien tegen kloosters en abdijen. Het volk kwam in opstand tegen al wie hen lasten oplegde hetzij in geld, in cijzen of in tienden. In die uiterst woelige jaren van de revolutie van het Vlaamse platteland vaardigde graaf Lodewijk van Nevers op 18 februari 1325 (n.s.) een charter uit dat verbood aan edelen, burgers en aan eenieder in het bijzonder om ten laste van de inwoners van de kasselrij Oudburg, en bij uitbreiding in Vlaanderen, enige belasting, karweien en opeisingen van eender welke aard te ontvangen of te eisen, anders of zwaarder dan de lasten die de poorters van Gent te dragen hadden.¹⁹

Een ander laat voorbeeld van de mate waarin de belastingen een weerslag hadden op de productie, zowel kwalitatief als kwantitatief, is de aantekening van de abt van Ninove in zijn dagboek anno 1734: *“Meer dan eens ondervonden hebbende dat ons bosje, genaamd ‘Stalpaerts Haeghe’ in de parochie Velzeke, ongeveer drie bunder groot, ons meer schade veroorzaakte dan voordelen door het feit dat de belastingen de waarde van het hout in ruime mate overtroffen, besloten wij het te rooien en, in de hoop dat de grond meer zal opbrengen, lieten we deze in akkerland veranderen”*.²⁰

Uiteraard is de kennis van het belastingstelsel, het ontstaan en de werking belangrijk. Maar tot wat leidde dat stelsel in het verleden. En laat ons kort de gevolgen van de belastingheffing bestuderen. Want wie betaalt er eigenlijk en wie draagt er de belastingdruk? Landboeken waren een hulpmiddel, niet het enige, om de belasting over de inwoners van een dorp te verdelen. In hoeverre was het gebruik van landboeken als basis van de belastingheffing in het repartitiesysteem doeltreffend en rechtvaardig? Binnen de grenzen van het dorp waren de inwoners beter af met een landboek dan zonder. Het stelde onomstotelijk de belastbare oppervlakte vast. De opmaak van een landboek moest in het ancien régime nogal frequent afgedwongen worden via de rechtbank. Niet iedereen was immers gelukkig met een opmeting van alle gronden van een dorp.

De transportschaal was hogerop in de piramide uiteraard erg belangrijk voor een rechtvaardige verdeling van de belasting. De vaststelling van de collectieve rijkdom tussen de dorpen bleek echter geen sinecure.

19 BERTEN D., *Coutume du Vieuxbourg de Gand*, Brussel, 1904, dl. 8, p. 376.

20 RAG, Fonds archief abdij Ninove, nr. 72.

Het leidde tot verbazingwekkende verschillen in de bedragen die de grondgebruikers moesten betalen in verschillende dorpen. In de periode 1780-1789 bedroeg de belasting per hectare te

- Okegem: 16,1 pond Parisis
- Erpe: 18,54 pond Parisis
- Berchem: 20,17 pond Parisis
- Sint-Maria-Horebeke: 11,06 pond Parisis

Met samenvoeging van pacht en belasting betaalde de landbouwer te:

- Okegem: 68,63 pond Parisis
- Erpe: 79,08 pond Parisis
- Berchem: 66,28 pond Parisis
- Sint-Maria-Horebeke: 76,70 pond Parisis

Tussen die vier dorpen is de grootste afwijking 18,6%. Dit verschil zal wel het gevolg zijn van andere factoren zoals de omvang van de heerlijke renten op de gronden en van de kwaliteit van de grond. Opmerkelijk was dat de pachtprijs zich schikte zich naar de hoogte van de belasting zodat over het geheel genomen de belasting samen met de pachtprijs zich op vergelijkbaar niveau bevond in al die dorpen. Te Sint-Maria-Horebeke stonden de verpachters enkele keren een gedeeltelijke vermindering van de pachtsom toe omdat de belastingen zo hoog waren. Voor de grondeigenaars die hun gronden zelf bewerkten, betekende dit nochtans een groot verschil. De landbouwers die eigenaar waren van hun gronden te Sint-Maria-Horebeke waren dus erg bevoordeeld. Tenminste wanneer er geen hypothecaire lasten op de gronden drukten.

Tussen 1646-1795 schommelden de totale lasten (pacht, belasting, tiend, heerlijke renten) op de grond tussen 40 à 50% van de brutoproductie. Dit was de drempel die men niet kon overschrijden. De procentuele belastingheffing was bovendien progressief voor de landbouwer in de mate dat de oogst minder goed was, in de mate dat men minderwaardige grond bewerkte en in de mate dat men reeds arm was. Landbouw en veeteelt bezorgden een inkomen aan de landbouwer maar eveneens aan de Staat, adel, kerkelijke instellingen en grondeigenaars. Tienden, pachten, interesten op leningen, belastingen en heerlijke renten vormden één globale heffing, de zogenoemde surplusextractie, die diende voor de noden, luxe en administratiekosten van de overheersende klassen in de traditionele maatschappij. Rond de landbouwproductie speelde zich een verbeterde strijd af. De voortdurende concurrentie tussen de verschillende 'rechthebbenden' op een deel van de inkomsten van de

Illustratie 10: Twee belastingontvangers, naar Marinus Claeszoon van Reymerswaele, ca. 1540, The Phoebus Foundation.

landbouwer zorgde er wel voor dat de landbouwer zelf tot het uiterste belast werd en dat voor de meerderheid onder hen slechts de dagelijkse voeding overbleef. Binnen die 40 à 50% surplusextractie wisselden de verhoudingen en dit is bijzonder frappant voor pacht en belasting. In de mate dat de belasting steeg, daalde de pacht, en omgekeerd. Een studie van de belasting is dus nutteloos indien men de andere uitgaven van een doorsnee gezin niet in ogenschouw neemt.

Het belastingsysteem was op een tweede wijze erg onrechtvaardig. Indien een inwoner zijn belasting niet kon betalen, moest dit bedrag betaald worden door de gemeenschap, dat wil zeggen dat al degenen die hun belasting reeds voldaan hadden, een tweede maal werden getroffen indien er veel arme inwoners in het dorp waren. Over het algemeen hielden de wethouders bij het bepalen van de aanslagvoet van de belasting per bunder wel rekening met een zekere marge van niet te innen sommen. In de mate dat er vrijstellingen of oninbare belastingen waren, verhoogde wel de belasting van de andere inwoners. Het dorp moest hoe dan ook de totale toegewezen belastingsom opbrengen.

De belastingplichtige was niet helemaal zonder verweer tegen de belastingaanslagen die de dorpsbestuurders aan hun inwoners oplegden. Er bleef namelijk de mogelijkheid om afstand te doen voor een bepaalde tijd van zijn grond bijvoorbeeld minimum drie jaar voor zaailand. Middels een formele overdracht aan de schepenen kon hij ontsnappen aan de betaling van de belasting voor het betrokken perceel. Van die mogelijkheid werd vrij veel gebruikgemaakt voor minderwaardige gronden. De belasting was inderdaad soms zo hoog dat de opbrengst van de productie de lasten niet meer dekte. De schepenen konden aldus vrij beschikken over die verlaten gronden. Men poogde die dan te verpachten vrij van belasting, ofwel verkocht men de houtwas of grasoogst op die percelen. De opbrengsten van dit soort handelingen werden samengebracht in de rekeningen van “*vague of geabandonnerde gronden*”. De bespreking van de vrijstellingen van belastingen of andere manieren om belasting te ontwijken, laten we hier verder buiten beschouwing.²¹

Vanaf de 18de eeuw kwam er een fundamentele ommezwaai van de houding van de overheid met betrekking tot de vergoeding

21 Zie bijvoorbeeld VAN ISTERDAEL H., *Landbouwer en soldaat: de maatschappelijke repercussies van een plattelandsmilitie. 16de-17de eeuw*, in *Album Carlos Wyffels*, Brussel, 1987, p. 475-481.

van schade aan de oogsten. Tevoren waren die risico's eigen aan het landbouwbedrijf volledig ten laste van de betrokkenen. Die konden in het beste geval enige tegemoetkoming krijgen van de verpachters van de gronden die reducties van de pacht prijs toestonden. In de 18de eeuw staat de overheid ook vergoedingen toe voor de schade veroorzaakt door weersomstandigheden (hagel, overstroming, onweer), ongedierte (slakken) en legers. De vergoeding nam soms de vorm aan van een vermindering van de belastingsom. De plaatselijke schepenen maakten de schadedossiers op met de namen van de getroffen en, de oppervlakte én de aard van de schade en de raming van de schade. Achteraf zijn er dan nog lijsten bewaard van de uitgekeerde schadevergoedingen. Het is een bijkomende aanwijzing dat de landbouwers tot het uiterste belast werden.

In een consult van de Junta voor Besturen en Beden anno 1779²² bogen de raadsheren van de regering zich over de vraag waarom het Land van Aalst zo matig bevolkt was. Verslaggever Cornet de Grez stipte verscheidene oorzaken aan. Hij noteerde onder meer dat de bevolking er minder snel aangroeide dan elders. "De ondervoede mannen kunnen de bevolking niet doen aangroeien door de talrijke lasten en belastingen die op hen wegen en ze zijn overwerkt door het werk op het land ... Vlaanderen heeft de reputatie van een provincie die in een schitterende staat verkeerd maar 4/5 van de landbouwers zijn zeer ongelukkige overwerkte personen die slechts roggebrood en water voor voedsel hebben".

De zwaarste lasten wogen bijna uitsluitend op de landbouwers. In een Brabants volkslied zong men aldus:

Een paap, een boer, een edelman,
Dronken te zamen eens een kan.
't Was bij de baas te Halen.
De paap op 't laatste riep de meid,
Stond met de edelman op, en zeid':
"De boer zal 't wel betalen!"

22 ARA, Fonds Junta Besturen en Beden, nr. 594: "... *parce que des hommes plus mal nourris par l'excès des charges et des impositions et plus accablés de travail pour vaincre l'ingratitude du sol ne sauroient peupler... La Flandre a la réputation d'une province dans un état brillant, mais 4/5 des laboureurs sont des individus très malheureux accablés de travail, et n'ayant que du pain de seigle et de l'eau pour toute nourriture*".

Ommelopers: een middeleeuws ‘kadaster’ voor polders en wateringen in Kust-Vlaanderen

TIM SOENS

1. Inleiding¹

Voor sommige regio's van het voormalige graafschap Vlaanderen beschikken we over een bronnentype dat inzake finaliteit en opzet veel gelijkenissen vertoont met de ‘klassieke’ landboeken, maar er anderzijds toch ook duidelijk van te onderscheiden is: de ommelopers van polders en wateringen in Kust-Vlaanderen. Het gaat hier eveneens om prekadastrale bronnen, zijnde geografisch geordende en gebiedsdekkende overzichten van percelen opgesteld met het oog op het innen van een grondbelasting. Echter, de opbrengst van die grondbelasting diende hier niet om de algemene belastingen en onkosten van een bepaalde parochie of heerlijkheid te betalen, maar wel voor onderhouds- en herstellingswerken aan afwatering en bedijking. Die laatste taken waren in Kust-Vlaanderen sinds de 13de eeuw toevertrouwd aan autonome lokale besturen, die we vandaag met de term ‘polders en wateringen’ aanduiden.² Reeds in de 14de en 15de eeuw werden door die polders en wateringen op grote schaal overzichten van grondeigenaars en grondbezit binnen hun respectievelijke territorium vervaardigd, gaande van eenvoudige lijsten van eigenaars tot systematische en geografisch geordende beschrijvingen van bezitspercelen die betreffende de vorm en methodiek reeds zeer nauw bij de moderne landboeken aanleunen.

Waar bewaard, vormen die ommelopers een unieke bron met tal van mogelijkheden voor historisch, landschappelijk maar ook archeologisch of

1 Deze bijdrage kwam mede tot stand dankzij de suggesties van de redacteurs en co-auteurs van dit boek. We danken in het bijzonder dr. Chantal Vancoppenolle, Rijksarchivaris Oost-Vlaanderen, en de heer. Pieter Beyls voor hun waardevolle suggesties en de overzichten van ommelopers bewaard in de Oost-Vlaamse rijksarchieven die zij ter beschikking stelden. Voor onze eigen inventarisering van ommelopers in het voormalige Brugse Vrije in het kader van ons doctoraatsproefschrift, kregen we onschatbare hulp van dr. Maurice Vandermaesen en de heer Eric Huys, op dat ogenblik verbonden aan het Rijksarchief Brugge.

2 Voor een inleiding op polders en wateringen in middeleeuws Vlaanderen: zie SOENS T., *De spade in de dijk? Waterbeheer en rurale samenleving in de Vlaamse kustvlakte (1280-1580)*, Gent, Academia Press, 2009; HUYS E. en VANDERMAESEN M., *Polders en wateringen in maritiem Vlaanderen*, Brussel, ARA, 2000 (Miscellanea Archivistica, Studia 123).

genealogisch onderzoek. Ommelopers komen ook in andere delen van het Noordzeegebied voor, maar de Vlaamse ommelopers zijn vermoedelijk wel uniek omdat ze zo vroeg voorkomen en bovendien in zeer grote aantallen bewaard zijn. Hoewel historici als Maurits Coornaert reeds in de jaren '60 op het belang ervan wezen, blijven ze vooralsnog onderbenut in het historisch onderzoek.³ In dit hoofdstuk wordt daarom getracht een beknopt overzicht te geven van de ontstaansgeschiedenis, typologische kenmerken en onderzoeksmogelijkheden van de bron. Vooraleer dat te doen dienen we echter terminologische duidelijkheid te verschaffen over wat nu juist een ommeloper is.

2. Ommelopers: naamgeving en typologie

Onder ommelopers verstaan we dus geografisch geordende en gebiedsdekkende overzichten van bezitspercelen, opgesteld met het oog op het innen van een speciale 'waterbelasting' - meestal aangeduid met de term "schot" of "geschof" - en bedoeld voor onderhouds- en herstellingswerken aan dijken en waterlopen. Ommeloper is de meest gebruikte term in de Vlaamse kustvlakte.⁴ Echter in de Vier Ambachten - het huidige Oost-Zeeuws-Vlaanderen - spreekt men meestal van "everingboeken" / "eveningboeken"⁵, op

3 Zie COORNAERT M., *De ommeloper, het middeleeuws kadasterboek*, in *Rond de poldertorens*, 1966, 8/1, p. 15-26. Zie verder KRAAK A., *De overlopers als historisch-geografische bron*, in *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, 2/2, 1984, p. 47-52 en HUYS E., *Polders en watering. Bronnen voor de rechtsgeschiedenis (12e eeuw-1957)*, in HUYS E. en VANDERMAESEN M. (red.), *Polders en watering. Studiedag georganiseerd te Damme op 19 mei 2000*, Brussel, 2001, p. 83-110 (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, *Miscellanea Archivistica. Studia*, 139). De meest recente en uitgebreide broncommentaar is van de hand van DE KRAKER A., *Vlaamse everingboeken uit de 16e eeuw; een multidisciplinaire benadering van een miskende bron*, in *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, 1995, 13, 1, p. 20-33 en ID., *De Vlaamse en Zeeuwse ommelopers in de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw*, in VAN SYNGHEL G.A.M. (red.), *Bronnen betreffende de registratie van onroerend goed in Middeleeuwen en Ancien Régime*, Den Haag, 2001, p. 166-232.

4 Voor de terminologie, zie algemeen BEYLS P., 'Een werck seer schoon ghemeten'. *Studie van de archiefvorming en van de terminologie van de landboekhouding in het graafschap Vlaanderen (zestiende - achttiende eeuw). Casus: kasselrij Oudenaarde en Land van Aalst*, Brussel, 2012, p. 79, 135-136.

5 DE KRAKER A., *Vlaamse Everingboeken* geeft een overzicht van de in origineel of kopie bewaarde everingboeken van de Vier Ambachten uit de 16de eeuw. Een ommeloper van 1615 met betrekking tot Wautersambacht en 't Nieuwe in Assenede-Ambacht voegt zelfs de term "wateringboek" toe aan het reeds uitgebreide repertoire van benamingen: "Evenynghe en wateringbouck van Assenede, Zelzate en Ertvelde" (RAG, Oud Archief Ambacht Assenede, nr. 218). De term "everingboek" kwam ook voor in het Waasland: zie BEYLS, 'Een werck seer schoon ghemeten', p. 153.

de Zeeuwse eilanden van “overlopers”⁶ en in het Waasland duikt geregeld de term “veldboek” op.⁷

Meer landinwaarts, langsheen Durme en Schelde treffen we dan weer “dijkboeken” aan in de vroegmoderne periode.⁸ De eerste ommeloper die van een pas ingedijkt gebied werd vervaardigd, met daarin de oorspronkelijke verkaveling en de toewijzing van de kavels aan de oorspronkelijke investeerders, wordt in het 16de-eeuwse Westerscheldegebied soms als “kavelboek” of “waasboek” aangeduid.⁹ Ook algemene termen voor grond- of landboeken als “terrier” treft men soms aan, al dan niet in combinatie met “ommeloper”.¹⁰ Door zijn specifieke finaliteit kan de ommeloper toch duidelijk onderscheiden worden van de klassieke landboeken die elders in dit boek worden besproken, doch in de literatuur wordt dit onderscheid niet altijd even duidelijk gemaakt.¹¹ Wel is het zo dat vooral in de 17de en 18de eeuw ook in de kustvlakte parochiale landboeken voorkwamen, die eveneens met de term ommeloper werden bedacht, waardoor een zekere begripsverwarring mogelijk werd (zie verder). Een typische ‘ommeloper’ werd ingedeeld in “beginnen” die het equivalent vormen van hedendaagse kadastrale secties, en waarvan de naam werd

-
- 6 WITTE A.J., *De overlopers in Zeeland*, in: BIERENS C.M. e.a. (eds.), *Spelerieë. Verschenen t.g.v. het 25-jarig jubileum van de afdeling Zeeland van de Nederlandse Genealogische Vereniging*, Kapelle, 1992, p. 139-144.
- 7 Bijvoorbeeld RAG, Fonds Doelpolder, nr. 177: ommeloper van 1733: “*Veltboeck oft heveringe volgens de caerte figuratief naer de oude orginele gemaect door wylen M. Steven Janssens inde jaeren 1628 en 1629, bestaende in den Bedyckten Polder van den Doel...*”.
- 8 Met name in Berlare en Zele in het Land van Dendermonde, zie respectievelijk BEYLS P., ‘*Een werck seer schoon ghemeten*’, p. 79 (Birlare) en RAG, OGA Zele, nrs. 24-25.
- 9 Bijvoorbeeld RAB, Fonds Vincent, nr. 103: Passegeule-polder 1523: f°1 r: “*Dijt naervolghende es den wazebouck ende omelopere van eenen nieuwen poldre ghenaeamt de Passegeule bedijct bij der Gods gracie buter zouter zee int jaer ons heeren duust vijfhondert ende drientwintich*”.
- 10 Bijvoorbeeld ommeloper van de watering van Vladslo-Ambacht uit 1641: “*Nieuwen terrier ende ommelooper inhoudende de grootte ende nieuwe legher van alle de landen liggende binnen den ambaghte van Vlaerslo wateryngen consisteerende in vijfprochien als Vlaerslo, Keyhem, Beerst, Leke ende Schoore*” (RAB, Ommelopers Jonckheere, nrs. 1139-1140).
- 11 Zie THOEN E., *Cartografie en historisch onderzoek*, in ART J. (ed.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente ? Deel IIIb: Hulpwetenschappen*, Gent, Centrum voor Geschiedenis-Stichting Mens en Cultuur, 1996, p. 156-157 in tegenstelling tot VERHOEVE A., *Landboeken. Mogelijkheden en beperkingen voor historisch-geografisch onderzoek*, in *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 1988, 57, 2, p. 319.

VELT BOECK oft HEVERINGE

Volgens

DE CAERTE FIGURATIEF

Nàer de Oude Originele gemaecht
door Wijlen M: Steven Janssens.

In de Jaeren 1628. en 1629.

Bestaende In den Bedijckten Polder

VAN DEN DOEL

Gelegen in het Graefschap van

VLAENDEREN

Die nu Verdoelt is in Streeken ende daer inne gestelt
De Smalcavdinge met de respectieve nombers in ieder
Stuck soo als de selve tegenwoordigh gelegen ende

Bevonden Sijn, als oock de Vercoeringe, eenen

Nieuwen Wech, ende Waeterjangen

Sedert dat de voort oude Caerte

gemaecht is

TOT ANTWERPEN

Gemaecht ende Gecarteert bij mij onderlieden quaden Landts-
meter in den Rade van Sme' & Rysselghe in de Crachtghykheit ekeijestege
Ten Verdrucke van de Generale Gelanden, ter aenwijzinge van d' Heer
Jordanus van Herck Rijninck meester daer toe gescreven doet & onder Volghens
Resolutie de dato 23. Augusti 1732. octum den 23. Septembris 1733.

Ricquier f. Landtmeter

Illustratie 1: Titelpagina van de ommeloper "Veltboek oft Heveringe" van de Doelpolder door landmeter Ricquier uit 1733 (RAG, Fonds Doelpolder, nr. 177).

afgeleid van de stereotiepe formulering “*Dit beghindt...*” voor elke sectie. Ook hier bestaan alternatieve benamingen: in de Vier Ambachten treffen we soms “*ganck*” aan.¹² De grootte van de beginnen kon variëren van enkele hectare tot meerdere honderden hectare.¹³

Nauw verwant aan de ommelopers en er chronologisch zelfs aan voorafgaand is een type bronnen die we algemeen met de term “*verhoofdingen*” aanduiden: nominatieve lijsten van grondbezitters met de totale oppervlakte grond die zij bezaten in een bepaalde polder of watering. Een verhoofding - in de Vier Ambachten vaak ook als “*garingboek*” omschreven¹⁴ - laat de ontvanger van de waterbelasting toe elk jaar precies te bepalen hoeveel belasting iedere eigenaar diende te betalen. Typologisch maakt men soms een onderscheid tussen ‘kleine verhoofdingen’, recapitulatieve overzichten van eigenaars en grondbezit per ‘begin’ en ‘grote verhoofdingen’ waarin hetzelfde gebeurde voor de volledige watering. Vaak groeiden verhoofdingen dan ook uit tot echte ontvangstboeken - soms aangeduid als “*geschothboek*” waarbij jaar na jaar werd bijgehouden of de desbetreffende eigenaar zijn geschoth betaald had.

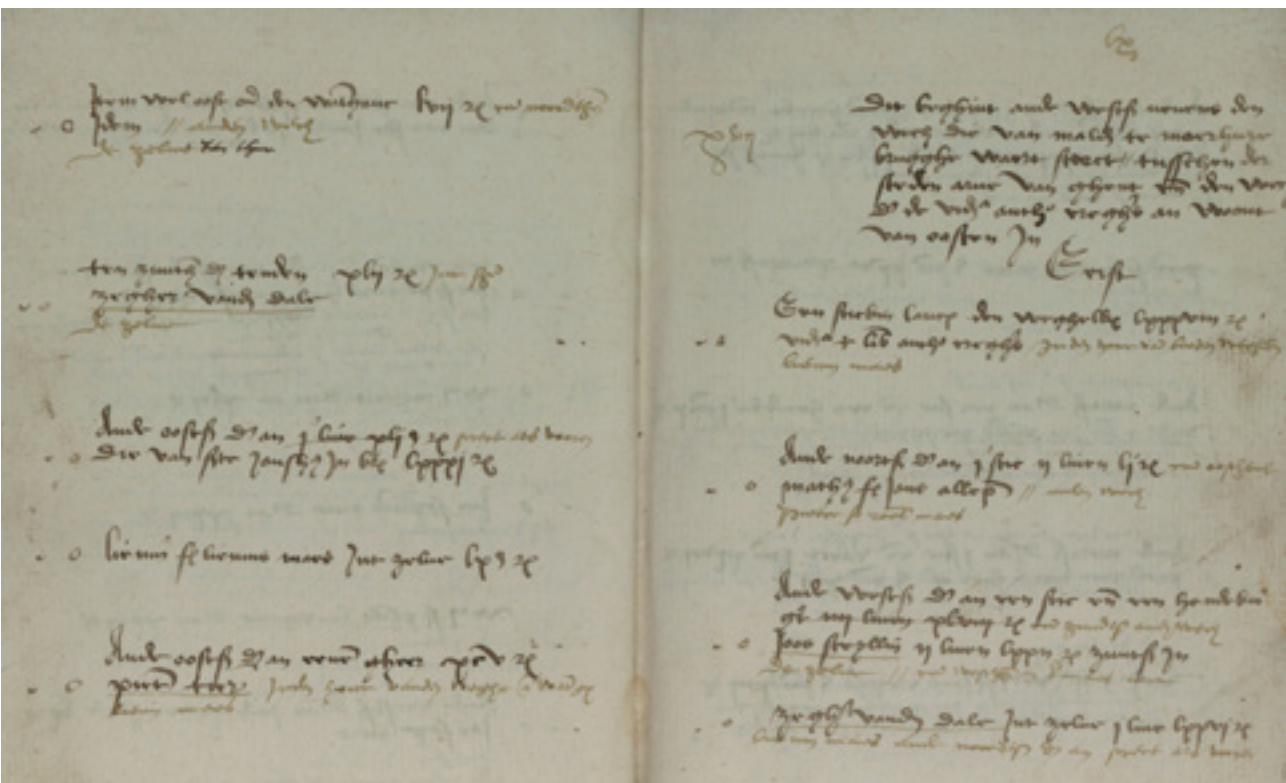
-
- 12 Voor de 'gangen' in de Vier Ambachten: DE KRAKER A., *De reconstructie van het laatmiddeleeuwse landschap en de lozing van het binnenwater. De everingen in het Axelambacht tijdens de zestiende eeuw*, in *Oudheidkundige Kring de Vier Ambachten. Jaarboek*, 1992-93, p. 9; op de Zeeuwse eilanden spreekt men van “*blokken*”, “*hoeken*” of “*maten*”: DE KRAKER A., *Vlaamse en Zeeuwse ommelopers*, p. 186.
- 13 Bijvoorbeeld RAB, Fonds Watering Blankenberge, nrs. 101-105: Ommeloper van de Blankenbergse watering 1554, 71ste begin: “*Dit beghint west van daer te Wendune int dorp noordt vander kerke tusschen die calchide ofte straete ende de dunen van oosten incommende: 8 ln 42r*”; 74ste begin: “*Dit beghint zuudt daerjehghens overe ande zuutside vanden herweghe ende ande westzide vanden jocweghe alzo west totten nyeuwen heerweghe by Wendune muelens ende van daer langhes een zweneken zuut totten naesten herweghe vanden noordtoothouc in: 531 m 1 ln 31r*”.
- 14 BEYLS P., *Een werck*, p. 154-155.

3. Ontstaanscontext van de ommelopers in Kust-Vlaanderen

Dat reeds in de 15de en wellicht 14de eeuw op systematische wijze ommelopers werden opgesteld in Kust-Vlaanderen die een haast kadastrale ontsluiting van het grondbezit bieden, is geenszins evident, en in vergelijking met naburige regio's vrij uniek te noemen. Om het vroege ontstaan van ommelopers in het graafschap Vlaanderen ten volle te begrijpen, dient rekening te worden gehouden met de spectaculaire institutionele veranderingen die het waterbeheer in het kustgebied vanaf de 13de eeuw grondig zouden transformeren.¹⁵ Op dat ogenblik is het grootste gedeelte van de kustvlakte reeds enige eeuwen onderworpen aan een 'artificieel' waterbeheer. Zeewerende dijken beschermen het gebied permanent tegen overstromingen; de meeste grote getijdengeulen zijn afgedamd, en het water wordt via allerlei kanalen naar grote of kleine uitwateringssluizen geleid. De oudste dijken in de Vlaamse kustvlakte dienen voor het jaar 1000 gesitueerd te worden, ook al is het wachten tot de 11de eeuw vooraleer we eerst dijknamen en in de 12de eeuw ook poldernamen in de geschreven bronnen zien opduiken.¹⁶ Het is evident dat ook voor de 13de eeuw die dijken en sluisen dienden onderhouden te worden door de bevolking. Over de wijze waarop dit gebeurde - individueel of collectief; via fysieke onderhoudsplicht of een geldelijke bijdrage - vertellen de historische bronnen betrekkelijk weinig. Net als elders in West-Europa werd het onderhoud van waterstaatswerken zoals dijken en waterlopen gewoon verdeeld - verkaveld - onder de bewoners of grondbezitters van een bepaalde regio. Dit gebeurde in het kader van de gewone lokale bestuurseenheden en in de Vlaamse kustvlakte waren dit de 'ambachten'. Elk jaar werden de inwoners van het ambacht door de ambachtsschout gemaand om de nodige onderhoudswerken uit te voeren, waarna na afloop de werken geschouwd werden door de bevoegde schepenen. Wateringen kwamen hieraan hoegenaamd niet te pas. Het onderhoud van infrastructuur die moeilijk in stukken gedeeld kon worden - een sluis bijvoorbeeld - werd dan toevertrouwd aan een fysieke of rechtspersoon die over voldoende mogelijkheden en continuïteit beschikte, om op langere termijn voor dit onderhoud in te staan. Dit was bijvoorbeeld het geval voor de "*magna slusa*" of 'grote sluis' bij Nieuwpoort, waarvan het onderhoud in 1183 door graaf Filips van de Elzas aan de abdij Ter Duinen

15 Voor wat volgt zie hoofdzakelijk SOENS T., *De spade in de dijk*, p. 17-26.

16 Een recente status quaestionis in: TYS D., *The medieval embankment of coastal Flanders in context*, in THOEN E. e.a. (eds.), *Landscapes or seascapes? The History of the Coastal Environment in the North Sea Area Reconsidered*, Turnhout, 2013, CORN Publication Series, 2013, p. 199-240.

Illustratie 2: Fragment van een 15de-eeuwse ommeloper: de ommeloper van de Begijnewatering in Maldegem-Ambacht door landmeters Jacop Vrombout en Gillis Doedins 1465 (RAG, Fonds Ambacht Maldegem, 099B, nr. 579).

werd toevertrouwd.¹⁷ Dat het gewone onderhoud van dergelijke belangrijke uitwateringssluizen aan één individuele grondbezitter werd toevertrouwd, bewijst dat er op dat ogenblik nog géén afzonderlijke organisatie was, die deze taak op zich zou kunnen nemen.

Pas in de 13de eeuw komt hierin geleidelijk verandering: in de jaren 1230 zien we voor het eerst groepen grondbezitters als collectief bepaalde waterstaatswerken uitvoeren; waarna in de jaren 1270 de eerste expliciete bewijzen van het bestaan van wateringen, met een eigen uitvoerend bestuur en eigen grondbelastingen of geschot opduiken: in 1277 worden voor het eerst de “*sluse mesters*” van Kamerlingsambacht vermeld en twee jaar later duikt ook de term “*watringhe*” op als benaming voor de instelling verantwoordelijk voor het waterbeheer in Eiesluis en Reigarsvliet.¹⁸ Niet toevallig duiken wateringen eerst op in de omgeving van Brugge: naarmate Brugse poorters in de loop van de 13de eeuw meer en meer grond verwierven in de polders, kwam het oude onderhoudssysteem hoe langer hoe meer in het gedrang. Voor de meeste poorters was een jaarlijkse belasting nu eenmaal praktischer dan het zelf uitvoeren van herstellingswerken in de polder. Dat wateringen eigenlijk maar in de 13de eeuw opduiken, is trouwens niet laat, maar uitzonderlijk vroeg: in Holland bijvoorbeeld, zien we maar eind 15de eeuw, begin 16de eeuw dezelfde evolutie naar uitvoerende waterschappen ontstaan.¹⁹

Zodra het onderhoud van dijken en waterlopen niet langer door middel van arbeidsdiensten door bewoners en eigenaars gebeurde, maar wel centraal werd georganiseerd en gefinancierd door middel van een grondbelasting, werd het noodzakelijk om lijsten aan te leggen van de verschillende eigenaars met de omvang van hun grondbezit in een bepaalde ‘watering’. Meteen ontstond een dwingende reden voor het opstellen van ‘verhoofdingen’ en later ‘ommelopers’ wat de vroege oorsprong van die bronnentypes in de kustgebieden van het graafschap Vlaanderen verklaart. Anders dan bijvoorbeeld verondersteld door A. de Kraker²⁰ heeft het ontstaan van ommelopers in Vlaanderen weinig te zien met de inning van de grafelijke belastingen (de beden), in het kustgebied via zogenaamde

17 SOENS T., *Spade in de dijk*, p. 17-27; VERHULST A., *Landbouw en landschap in middeleeuws Vlaanderen*, Brussel, 1995, p. 48.

18 SOENS T., *De spade in de dijk*, p. 29-30.

19 VAN DAM P. en VAN TIELHOF M., *Waterstaat in stedenland. Het hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857*, Utrecht, 2006, p. 43 en passim.

20 DE KRAKER A., *Vlaamse en Zeeuwse ommelopers*, p. 178-179.

‘pointingen’ opgehaald. De bepaling van het individuele aandeel van elk huishouden in de grafelijke bedden, hield rekening met tal van factoren, waarbij grondgebruik (meer nog dan grondbezit dat in de ommelopers primeerde) geleidelijk de belangrijkste werd.²¹ De bewaarde ‘pointinglijsten’ uit de 14de en 15de eeuw wijken ook duidelijk af van de gelijktijdige verhoofdingen en ommelopers.

De oudst bewaarde ommelopers dateren uit de eerste helft van de 15de eeuw, met name de in origineel bewaarde ommeloper van De Broeke tussen Brugge en Damme uit 1412, die van de minuscule Coopmanspolder eveneens bij Damme uit 1413, en die van Heer Baselishoek te Oostkerke uit 1420.²² Vanaf de 14de eeuw en wellicht 13de eeuw werden wel al ‘verhoofdingen’ opgesteld. De grote verhoofding van de Oude Yevenewatering in Oostburg-Ambacht uit 1388 en van de watering Eiesluis uit 1398 zijn twee vroege voorbeelden.²³ De verhoofding, aanvankelijk vaak simpelweg als ‘ontvangstboek’ aangeduid²⁴, verschaftte de ontvanger van de watering in principe alle inlichtingen die hij nodig had voor het innen van het geschoot, doch zolang er geen terugkoppeling bestond naar een ‘ommeloper’ zorgden eigendomstransacties wellicht snel voor verwarring en fouten. In de tweede helft van de 14de eeuw ontstonden overgangsvormen, waarbij de geografische situering van de eigenaars - nog niet van de individuele percelen - reeds summier werd aangegeven, bijvoorbeeld in de “*nieuwe ordinanse*” van de watering De Broeke uit 1372.²⁵ Een niet-bewaarde, doch vermoedelijk ‘echte’ ommeloper van de Oude Yevene wordt vermeld in

-
- 21 ZOETE A., *De bedden in het graafschap Vlaanderen onder de hertogen Jan zonder Vrees en Filips de Goede (1405-1467)*, Brussel, 1994 (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 56, nr. 149).
 - 22 Brugge, ocmw-archief, Sint-Jan, nr. A12 (De Broeke 1412); RAB, Watering Romboutswerve, nr. 99, f°93-97 en ibidem, Vincent, nr. 52; nr. 54 en Sanders nr. 13 (Coopmanspolder 1413, kopieën); RAB, Verzameling D’Hoop, nr. 91 (Heer Baselishoek 1420).
 - 23 Brugge, ocmw-archief, Sint-Jan, nr. A11 (Eiesluis 1398) en RAG, Fonds Sint-Pietersabdij, reeks 1, nr. 435 (Oude Yevene 1388).
 - 24 Brugge, ocmw-archief, Fonds Begijnhof, nr. N1 1456: “*Dit es den ontfancbouc vander wateringhe van Romboutswerve ende was vermaect, vernieuwet ende verhout int jaer duust vierhondert sesendevechtich*”.
 - 25 Brugge, ocmw-archief, Sint-Jan, nr. A14: Verhoofding De Broeke 1372: “*Item dit wort de nieuwe ordinanse van der wateringhe van Sente Cruus int jaer M CCC LXXIstich, begonnen meten 's maendaghes naer Onser Vrouwendach thalf haugst, Jan Vanekijn als klerc, ende Bertelmeus Sculaerd als metere*”, f°6r: “*dostside van dHee, beghonnen ter Maelporten ten Damme*”.

1407.²⁶ De ommelopers werden aanvankelijk relatief snel vernieuwd: de Blankenbergse watering liet zeker een volledig nieuwe ommeloper opstellen in 1456, 1478, 1494 en 1513. Gezien de omvang van de watering een heus titanenwerk, waarvan men zich kan afvragen of de kosten-batenverhouding gunstig uitviel... In de 16de eeuw vertraagde alleszins het tempo: voor zover we weten dateerde de daarop volgende ommeloper pas uit 1554-60. De ommelopers die rond het midden van de 16de eeuw werden opgesteld, zouden trouwens in het ancien régime lange tijd als referentiemateriaal gebruikt blijven, en talrijke malen gekopieerd worden, waarbij men vaak de eigenaars vernieuwde zonder tot hermeting over te gaan (zie verder).

4. Landmeters en de productie van ommelopers

De vervaardiging van een nieuwe ommeloper was dus een aanzienlijk werk. Aan de ommeloper van de Blankenbergse watering uit 1554-60 werd door twee landmeters, Frans van der Poorten en Anthonis Schoonmakers effectief zes jaar gewerkt, en de kostprijs bedroeg meer dan 300 pond groten (of omgerekend 9000 daglonen van een ongeschoold arbeider).²⁷ De beslissing om over te gaan tot die dure operatie werd door de algemene vergadering genomen, de aanbesteding werd overgelaten aan het bestuur.²⁸ De toewijzing van dergelijke omvangrijke opdracht gebeurde doorgaans per opbod aan de minst vragende landmeter. Zeker vanaf de tweede helft van de 15de eeuw werden bij die gelegenheid

26 COORNAERT M., *De Ommeloper*, p. 18: "*van onsen lande te beschriene ende te treckene uten ommelopere van der wateringhe van der ouder hievene in Oostbuerch ambocht*" (rekening Sint-Janshospitaal 1407-08, f°98r).

27 RAB, Fonds Watering Blankenberge, nr. 335: rekening Blankenbergse watering 1559-60.

28 RAB, Fonds Watering Blankenberge, nr. 334: rekening Blankenbergse watering 1478-79: "*omme de groote ghebreken ende doode namen staende in den ontanc bouc van der wateringhe, mids dat lande staende up doude namen zichtent drie waerf of IIII waerf mach verandert zijn, zo es gheconsenteert ende ghesloten bij den inghelanden een verhoudinghe te doene de welke bij den sluusmeesters ende mer inghelanden besteid es te doene, Clayse Bolle ende Anthonis Mijnghe, landmeters al der wateringhe land te reparerne, de leghere van den lande te vernieuwene, ghaende te lande van sticke te sticke ende elcken persoon zijn land up zijn hoofd te stelle al zoot behoort, daer of zij eenen ommeloopere in goede papiere ghescreven van den grooten voorme maken moeten ter wateringhe behouf ende eenen ontanc bouc in franchine naer doude costume ende dit binnen den drie eerste jaeren vuldaen te zine daer of deerste jaer beghonste Sint Jansmesse midszomers anno LXXVIII omme XXIX lb. groten, daer of de waerschouteten in hoofscheden toegheleyt zijn de vijf ponden groten tsjaers ende den voorseide landmeters de XXIII lb. groten tsjaers, de voorseide drie jaer gheduerende*".

door de wateringën uitgebreide lastenboeken opgesteld.²⁹ Tijdens de voorbereidingswerken werden de percelen door een landmeter één na één ‘betreden’ (“*de beterdynghen*”), waarbij hij niet alleen de grootte opmat, maar ook de naam van de (huidige en dikwijls ook vorige) eigenaar noteerde, de vorm, de ligging ten opzichte van het vorige perceel, en significante landschapselementen ter situering. Tot en met de 16de eeuw werd de naam van de gebruiker (pachter) haast nooit genoteerd³⁰, wat een ernstige handicap is bij het gebruik van de ‘ommelopers’ als bron voor de sociaaleconomische geschiedenis (zie hieronder). Het juridische statuut van de grond werd dan weer wel vaak vermeld, zeker als het om leengrond ging.

Voor de landmeters in Kust-Vlaanderen waren de wateringën belangrijke klanten. Ze vervaardigden niet alleen de ommelopers, maar werden ook ingeschakeld voor afpalingen, bijvoorbeeld bij werken aan dijken, wegen en waterlopen.³¹ Een grote watering als de Blankenbergse huurde in de 16de eeuw zelfs een kantoortje (op de Burg in Brugge), waar een landmeter zitting kon houden en grondbezitters kon ontvangen, meestal in het kader van betwistingen over ligging of eigendom van percelen.³² De landmeter was zonder twijfel één van de belangrijkste beroepen op het platteland tijdens het

-
- 29 Voorbeelden van lastenboeken: Brugge, ocmw-archief, Sint-Janshospitaal, wateringën, doos 11 (oud nr. 2b) (watering Eiesluis 1466, zie ook COORNAERT M., *Ommelopers*, p. 18-21); RAB, Watering Moerkerke-Zuid-over-de-Lieve, nr. 2, f°24 e.v. (watering Moerkerke Zuid-over-de-Lieve 1470). Zie voor soortgelijke lastenboeken bij opdrachten aan landmeters in het Vlaamse binnenland: BEYLS P., *Een werck*, p. 92-98.
- 30 Uitzonderingen niet te na gesproken, cfr. MADDENS N., *De beden in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van keizer Karel V (1515-1550)*, Heule, 1978, p. 164 (Standen en Landen, 72).
- 31 RAB, Fonds Watering Blankenberge, nr. 335, rekening 1567-68: "*Betaelt Anthuenis Scoonmakere ghezwooren landtmeter slandts vanden Vryen over zynen dienst ende moyenessen die hij landtmeter ten verzoucke vanden sluusmeesters van deser wateringhe ghedaen heeft inde jaeren LXV, LXVI, ende LXVII zo int ofsteken ende peylen vanden cleydyck, tstellen vande voorwaerden, int tooeghen ende beleeden vandt different vanden lande binder pale van Brugghe bezuuden den Yperleet dat gheen watringhe betalen en wil, voorts int maken vande heerstrate met zande van Sinte Pieters kercke up den Dijk naer Scipstalebrugghe strate ende andersins daer inne hij landtmeter voornoemt hem gheemployert heeft de nombre van LX daeghen...*".
- 32 RAB, Fonds Watering Blankenberge, nr. 339: rekening 1568-69: "*Betaelt Cornelis vande Voorde XVIII s. groten voer de huere van een contoorkin staende neffins den winkele van Anthuenis de Tollenaere up den Burch tzelve byde sluusmeesters ghehuert omme de bocken (sic) vande watringhe inne te legghene ende de lanimeters zomtyts inne te zittene omme diversche hoofden van landtslieden diemen bevint discordee[ren], te recoleeren ende accorderen dus hier over tjaer LXVIII: 18 s. groten*".

ancien régime, en vooral voor de 17de en 18de eeuw weten we dat landmeters vaak echte dynastieën vormden die aanzienlijke materiële welstand konden bereiken.³³ In het laatmiddeleeuwse Vlaanderen had het beroep van landmeter een aanzienlijke evolutie doorgemaakt. In de 12de-13de eeuw situeerde het zich nog in de feodale context, waarbij het recht om land af te palen bij eigendomstransacties in leen werd gehouden van de graaf van Vlaanderen, met name door een erfelijke hofambtenaar - de “*buticularius*” of *schenker*. Talrijk zijn de 13de-eeuwse oorkonden, waarbij de schenkers - telgen van de familie van Gavere - vergezeld van een hoornblazer - “*busere*”, of “*buccinator*” - in de ontginningsgebieden in het noorden van het graafschap pas verkavelde stukken woeste grond afbakenden door er te paard rond te rijden, waarvoor ze ook door de kopers/begiftigden betaald dienden te worden.³⁴ De personen die het eigenlijke opmetingswerk verrichtten, bleven meestal buiten beeld, doch worden in een aantal oorkonden uitgaande van de heren van Gavere “*onsen ghesuoren lantmeters*” genoemd.³⁵ Op het einde van de 13de eeuw bestonden echter in Brugge ook al landmeters los van de feodale context, technici die vaak anoniem blijven wat mogelijk wijst op een niet erg hoge sociale status. Vanaf de 14de eeuw ontwikkelden landmeters en eraan verwante beroepen zoals ‘prijszer’ en ‘erfscheider’ zich zowel in stedelijke als rurale context tot aan de stad of kasselrij verbonden “*officies*”, waarvan de bedienaars beëdigd werden, vanwaar dan weer de aanduiding ‘gezworen landmeter’ van kasselrij X of Y die vanaf de 15de en vooral in de 16de eeuw volop opgang maakte.³⁶ De oudste vermelding van een gezworen landmeter van het Brugse Vrije dateert uit 1422. Het waren collega-landmeters die garant stonden voor de geschiktheid van de nieuwe beëdigde landmeter en ook zorgden voor de

-
- 33 Voor de Brabantse landmeters beschikken we recent over een uitvoerige studie van de hand van JANSSENS L., *Kaarten op bestelling. De beroepsorganisatie der land- en edificiemeters in het hertogdom Brabant en de Landen van Overmaas, 1680-1795*, Leuven, 2006. Een goede introductie tot de werkwijze, expertise en sociale positie van landmeters in het vroegmoderne graafschap Vlaanderen biedt: BEYLS P., *Het Vlaamse platteland opgemeten, in kaart gebracht en naar waarde geschat. Een overzicht van de veelzijdige expertise van landmeters en prijszers in de zeventiende en achttiende eeuw in het graafschap Vlaanderen*, in *Tijd-Schrift*, 2012, 2, nr. 3, p. 6-21.
- 34 WARLOP E., *De vorming van de grote schepenbank van het Brugse Vrije, 11de-13de eeuw*, in *Standen en Landen*, 1968, 44, p. 299-301.
- 35 Zie GYSSELING M., *Corpus Gysseling. I. Ambtelijke bescheiden*, Den Haag, 1998, nrs. 1363 (1294/10/13) en 1599 (1297/04/15). Die oorkonden hebben weliswaar betrekking op Noord-Brabant, waar de heren van Gavere de titel heer van Breda droegen, doch ook in het noorden van Vlaanderen kwam eind 13de eeuw al een gezworen landmeter voor: ibidem, nr. 1655 (1298/02/25).
- 36 VIAENE A., *De landmeter in Vlaanderen 1281-1800*, in *Biekorf*, 1966, 67, nr. 1-2, p. 5-19.

opleiding, wat de openheid van het beroep vanzelfsprekend niet ten goede kwam en alvast de facto erfelijkheid in de hand werkte.³⁷

Ook in waterstaatkundige context zien we die evolutie: net als de stad Brugge, betaalde ook de Blankenbergse watering op het einde van de 13de eeuw onafhankelijke landmeters in dagloon. Het is trouwens opvallend dat zowel in de stadsrekeningen van Brugge als in de rekeningen van de Blankenbergse watering een “*Jan den lantmetre*” als eerste landmeter vermeld wordt, respectievelijk in 1281-82 en 1293-94³⁸, doch al gauw doken ook nog andere landmeters op.³⁹ Vanaf de tweede helft van de 15de eeuw, worden de meeste landmeters aangeduid als ‘gezworen landmeters’, waaraan vanaf het einde van de eeuw wordt toegevoegd “*van het Brugse Vrije*”.⁴⁰

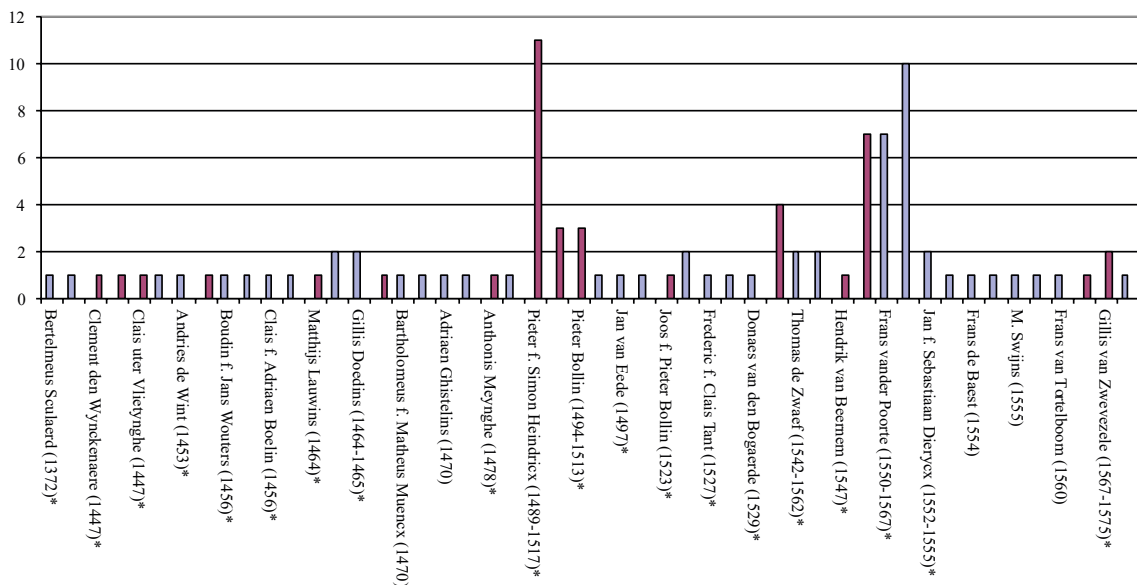
Voor de 17de en 18de eeuw werd opgemerkt dat de ontvanger van belangrijke wateringën vaak een beëdigd landmeter was.⁴¹ De combinatie van beide functies lag eigenlijk voor de hand: de wateringën waren grote - misschien zelfs de grootste - afnemers van landmeters in de kustvlakte. Ook in de 15de en 16de eeuw traden verschillende landmeters op als ontvangers van wateringën. Op basis van de in origineel of in kopie bewaarde ommelopers van wateringën kan heel wat informatie verzameld worden over in totaal 50 landmeters die in het Brugse

-
- 37 DE SMET A., *Landmeterstraditie en oude kaarten van Vlaanderen*, in *De Leiegouw*, 1966, 8, p. 212.
- 38 VIAENE A., *De Landmeter*, p. 7; Rekening Blankenbergse watering 1293-94 (Brugge, ocmw-archief, Sint-Jan, A doos 3): “*Jan den lantmetre de metene: 6 s. 8 d.*”. De oudste vermelding van een landmeter in Vlaanderen - zij het als familienaam - dateert al uit 1190: DE SMET A., *Landmeterstraditie*, p. 209.
- 39 Brugge, ocmw-archief, Sint-Jan, wateringën, doos 12: rekening Blankenbergse watering 1306-07 : “*Lantmeters die den waterganghe maten: Pieter Heirn: XX dies pro die VI s. Summa: 6 lb.; Claes de Grave XVIII dies pro die VI s. Summa: 5 lb. 8 s.*”.
- 40 RAG, Fonds Rijke Gasthuis, nr. 8: Ommeloper Slepeldammewatering 1442: “*was ghemeten van Jan Vrommonde ghezwoeren landmetere*”; Zeeuws-Archief, Handschriftenverzameling, nr. 1405/g: ommeloper Zandpolder op Kadzand 1489: “*was verhouckt ende vermeten bij Pieter f. Simon Heindricx ende Claes f. Jan Tant, beede gheswoeren lantmeters slants vanden Vryen*”. Alleen landmeter Pieter f. Pieter Kempe in de tweede helft van de 16de eeuw was niet alleen landmeter van het Brugse Vrije, maar blijkt onder meer de ommeloper van de Sint-Janspolder uit 1578 (RAB, Vincent, nr. 155) ook van de stad Gent en van het graafschap Zeeland. Blijkens het opschrift van die ommeloper was hij tevens notaris.
- 41 FAES T., *De zeekering tussen Blankenberge en Oostende in de moderne tijden*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, Gent, 1966, p. 31; zie ook POULS H.C., *De landmeter. Inleiding in de geschiedenis van de Nederlandse landmeetkunde van de Romeinse tot de Franse Tijd*, Alphen-aan-den-Rijn, Canaletto, 1997, p. 211 voor de combinatie dijkgraaf-landmeter in Zuidwest-Nederland in dezelfde periode.

Vrije werkzaam waren tussen 1372 en 1578 en in die periode 62 ommelopers vervaardigden, waarbij één ommeloper vaak het werk was van meer dan één landmeter.⁴² Zoals volgende grafiek aantoonde waren 16 van hen op een gegeven ogenblik in hun leven actief als ontvanger in een watering. Drie van hen - Simoen Marcharis, Adriaen Ghistelins, Pieter f. Simon Heindricx - waren (ook) actief als sluismeester. Van de hand van die laatste zijn maar liefst 11 ommelopers bewaard, geproduceerd in de periode tussen 1489 en 1517. Heindricx werkte vooral voor de wateringen in en rond Moerkerke, waar hij alleen of met een partner een nieuwe ommeloper opstelde voor Moerkerke-Zuid- en -Noord-over-de-Lieve, Lapscheure, Maldegemse Polder, de Broeke (2x), en Stampershoeke. Daarnaast werkte hij ook mee aan de ommelopers van Moerhuize in Maldegem Ambacht, de Koopmanspolder en twee polders op Cadzand. In diezelfde streek was hij ook actief in het bestuur van wateringen: op basis van het bewaarde bronnenmateriaal weten we met zekerheid dat hij ontvanger van Noord-over-de-Lieve (1499-1505), Zuid-over-de-Lieve (1508-1519) en de Broeke (1520) was. In Noord-over-de-Lieve was hij tussen 1506 en 1520 ook jarenlang actief als sluismeester. Of hij ook in de andere wateringen waarvoor hij ommelopers opstelde in het bestuur zat, kunnen we niet uitmaken, doch uit te sluiten is het niet.

De rekrutering van ontvangers in landmetermiddens, zien we ook terugkeren bij de grote wateringen: Antonis Meynghe was ontvanger van de Blankenbergse watering van 1477 tot 1489. Als landmeter vervaardigde hij in 1478 ook de ommeloper van de watering, weliswaar in associatie met een andere landmeter, Clais Bollin. Een eeuw later valt vooral de figuur van landmeter Gillis van Zwevezele op: van 1560 tot 1574 was hij alomtegenwoordig in de waterschapswereld ten noorden van Brugge, waar hij voor zowel Reigarsvliet, Greveninge, Volkaartsgote, Heer Baselishoek, de kerkwatering van Oostkerke, Tussen beide Zwinnen en Lapscheure als ontvanger optrad, en dit vaak voor meerdere wateringen tegelijk. Van zijn activiteit als landmeter getuigen onder meer de ommelopers van Reigarsvliet (1567) en de kleine Pieter Boomspolder bij Damme. Hoewel niet iedere ontvanger van een watering landmeter was, en ongetwijfeld niet iedere landmeter optrad als ontvanger, kunnen we gelet op onze zeer lacunaire kennis van het bestuur van vele wateringen stellen dat veel wateringen voor het beheer van hun financiën een beroep deden op een landmeter.

42 Voor wat volgt: SOENS T., *Waterbeheer in een veranderende samenleving. Een ecologische, sociaal-economische en politiek institutionele studie van de wateringen in het Vlaamse kustgebied tijdens de overgang van de middeleeuwen naar de moderne tijden. Testregio: het Brugse Vrije*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, Gent, 2006, p. 134-136 en bijlage 4.

Illustratie 3: Overzicht van in origineel of in kopie bewaarde ommelopers van watering en in het Brugse Vrije (1372-1578), per landmeter. Rode balkjes betreffen landmeters waarvan we met zekerheid weten dat ze ook als ontvanger van één of meer watering en in het Brugse Vrije optraden. Alleen landmeters met een * werden in de bron ook effectief met de term 'landmeter' aangeduid (bron: SOENS T., *Waterbeheer*, bijlage 4).

We zien dan ook vaak dat één enkele persoon - de eigen ontvanger - de werken opmat, een bestek opstelde, zorgde voor de financiering en de uitbesteding.⁴³ Keerzijde van de medaille: het risico op belangenvermenging

43 RAB, Fonds Watering Eiensluis-Reigarsvliet, nr. 340: Rekening Reigarsvliet 1559-1560: "Betaelt Anthuenis Scoonmakere landmetere ende ontfanghere van dese wateringhe over zijn moeyte ende aerbeyt van ontfanghen ende uitgheven vanden dobbelen gheschoote drie voorleden jaeren gheschooten totten delven vanden Houden Zwene midtsgaders delven ende verdiepen vanden Dudzeelschen ende Lisseweegschen watrganck, te peyelen, meten ende ofsteken de voorwaerden van dien te stellen ende tbesteck te maken midtsgades dat hij bij laste vande ghedeputeerde vandt delven vanden voornoemden Zwene, ende vande sluusmeesters met hemlieden vervolcht heift an die van Brugghe omme tzelve Zwin te mueghen delven, behoudens elcx recht, voort an andere particuliere persoonen mede vervolcht omme van hemlieden een gratuyteyt te vercryghen totten voornoemden delven...: 72 lb. paris".

was natuurlijk reëel. Dure werken zoals het opmeten en ‘verhoofden’ van een watering overlaten aan de eigen ontvanger kan ertoe geleid hebben dat de prijsvorming niet altijd even concurrentieel verliep.⁴⁴

5. Ommelopers in de 17de en 18de eeuw: de wet van de remmende voorsprong?

De ommelopers van de laatmiddeleeuwse polders en wateringën van de Vlaamse kustvlakte kunnen zonder meer beschouwd worden als voorlopers in het vlak van de ontwikkeling van prekadastrale bronnen. Ook al gingen heel wat 15de- en 16de-eeuwse ommelopers verloren - in het bijzonder in de woelige periode van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) toen grote delen van het kustgebied onder water werden gezet - toch vormen de overblijvende documenten nog steeds een uitzonderlijk geheel, zowel kwantitatief als kwalitatief. Ook uit de 17de en 18de eeuw werden heel wat ommelopers bewaard. In sommige gevallen ging het om nieuwe opmetingen, bijvoorbeeld na herinpoldering van een overstroomd gebied, waarbij zowel het landschap als de bezitsstructuur van de nieuwe polder grondig afweken van de middeleeuwse patronen en dus een volledig nieuwe opmeting zich opdroeg.

Nemen we als voorbeeld de polders van het Land van Beveren, die na de militaire inundaties van 1582-1585 stapsgewijs heringepolderd werden tussen 1613 (de Doelpolder en Sint-Anna-Ketenissepolder) en 1906 (de Hedwigepolder, op Nederlands grondgebied).⁴⁵ Van een grote polder zoals de Konings-Kieldrecht polder of Vrede-Polder, die tussen 1649 en 1654 werd ingedijkt, zijn verschillende ommelopers bewaard in het polderarchief, alsook in het archief van de heer van het gebied, de familie

44 RAB, Fonds Watering Eiensluis-Reigarsvliet, nr. 340: Rekening Reigarsvliet 1567-68: "*Betaelt Gillis van Zwevezele landtmeter als anghenomen hebbende de nieuwe vergrondijnghe van dese waterijnghe van groot Reygarsvliet up rekeninghe van dat hij verdient heeft int jaer LXVII van meten, belegheren ende verhoofden vander voornoemde waterijnghe daerup gheschooten was te Paesschen XVc LXVII VI d. paris is uut en ghemete bedraghende drie hondert LI lb. V s. paris is, de welcke ick Zwevezele landtmeter voornoemt kenne ontfanghen te hebben, dus hier de voornoemde: 351 lb. 5 s. paris is*". Merk op dat de ontvanger zichzelf betaalt en ook kwitantie geeft. Voor soortgelijke belangenvermenging bij de opmaak van land- en gebruikboeken in het Vlaamse binnenland zie: BEYLS P., '*Een werck*', p. 91, 100-103, 109-111.

45 Zie een recent verschenen overzichtswerk: OOGHE B., GOOSSENS C. en SEGERS Y. (red.), *Van Brouck tot Dijckagie. Vijf eeuwen Wase Polders*, Sint-Niklaas, Abimo, 2012, inzonderheid de bijdrage van JONGEPIER I., SOENS T. en TEMMERMAN S., *Poldercartografie, de rol van kaarten bij bedijkingen en landschapstransformatie*, p. 45-67.

Arenberg in Edingen. Onmiddellijk na de bedijking werd een zogenaamd ‘kavelboek’ opgesteld, met de verdeling of verkaveling van de nieuw bedijkte gronden en hun toewijzing aan de verschillende grondbezitters die deelgenomen hadden aan de herinpoldering.⁴⁶ De detailparcellering wordt in dergelijk kavelboek niet altijd opgenomen. Vaak beperkt men zich tot de grote kavels of blokken waarin de nieuwe polder werd opgedeeld. Nieuw in de 17de eeuw is dat dergelijke kavelboeken soms ook gedrukt werden, wellicht inspelend op de vraag van zowel eigenaars als overheden naar een exemplaar van dit document, zowel voor beheersredenen als omwille van het prestige dat vooral in de Nieuwe Tijd aan de participatie in bedijkingen verbonden was. Een voorbeeld is het kavelboek van de Oud-Arenbergpolder dat onmiddellijk na de afronding van de bedijking in 1688-1689 in een katern gedrukt werd, samen met het bedijkingsoctrooi van de polder.⁴⁷ Dergelijk kavelboek is doorgaans vrij summier, zeker inzake geografische beschrijving. Een uitgebreidere ommeloper volgt dan later, in het geval van Konings-Kieldrecht polder in 1665, met het “*Kaart- Everinge ende Veldboek*” opgesteld door landmeters Joos van Puyvelde en Anthonis van Landeghem.⁴⁸ Die ommeloper werd vervolgens nog een aantal keer geheel of gedeeltelijk gekopieerd, met actualisering van de eigenaars, maar tot een echt nieuwe ommeloper, gebaseerd op een nieuwe opmeting kwam het niet meer. Wel liet de Konings-Kieldrecht polder in 1791 nog landmeter Johannes Franciscus Maes een prestigieuze kopie van de ommeloper van 1665 maken in groot volume en met minutieus ingekleurde perceelkaarten.

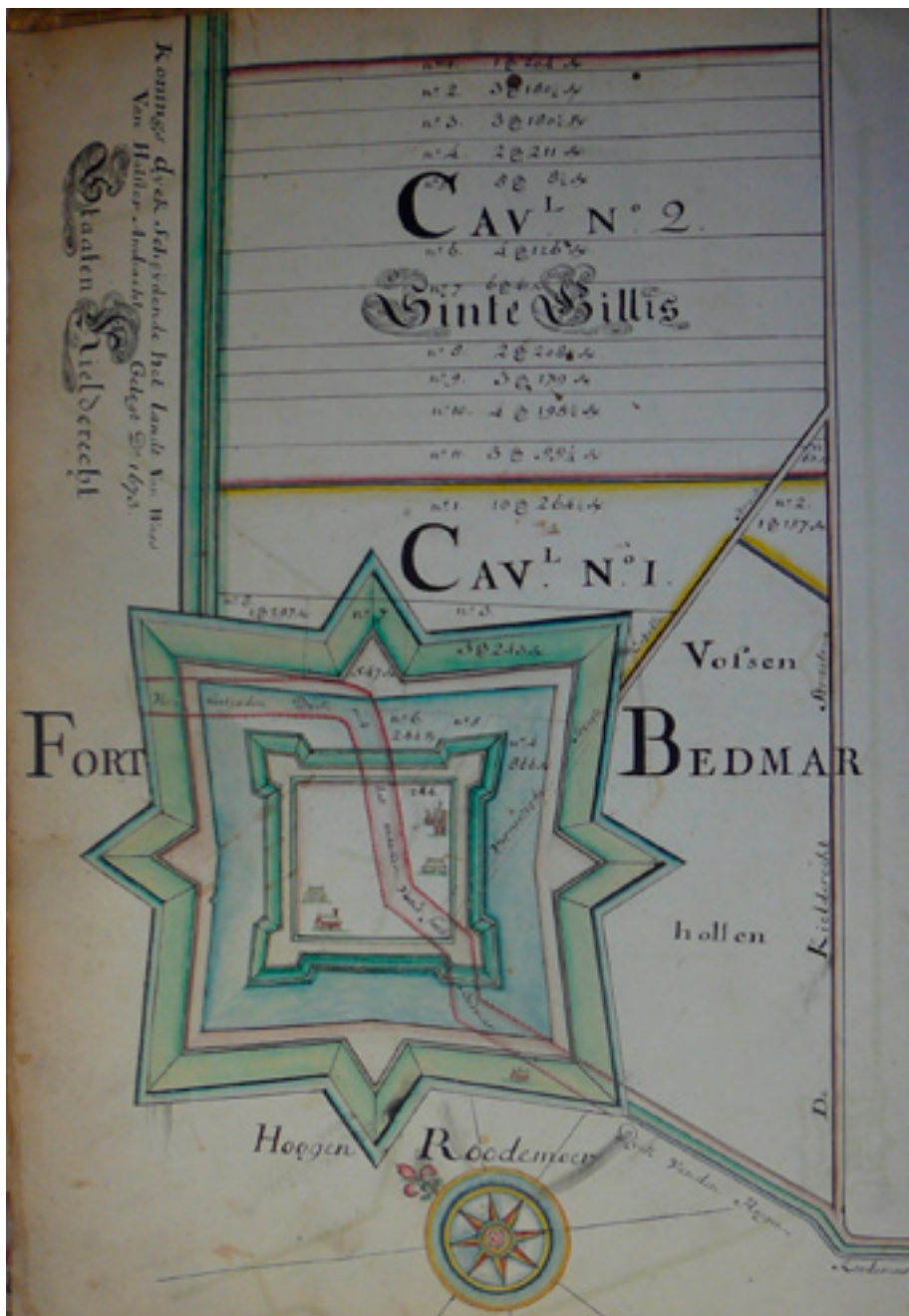
Bovenstaand fragment verenigt in zich enkele belangrijke evoluties van het bronnentype in de vroegmoderne periode: het gaat niet om een originele opmeting, maar om een kopie, waarbij de nadruk - en de kostprijs - duidelijk verschuift naar de bijgevoegde kaarten, en de perceelbeschrijving eerder summier wordt gehouden. Hoe kunnen we die evolutie verklaren? Een vijftal factoren moet hier in rekening worden gebracht:

Ommelopers worden minder snel bijgewerkt. Hoger zagen we dat een enorme watering als de Blankenbergse Watering in de 15de eeuw elke twintig of dertig jaar een volledige hermeting van het grondgebied liet uitvoeren. Dat gebeurt niet langer in de Vroegmoderne Tijd. De vaak zeer nauwkeurige 16de-eeuwse ommelopers worden gewoon gekopieerd

46 Voor de Konings-Kieldrecht polder fragment bewaard uit 1655, RAG, Konings-Kieldrecht polder, nr. 43.

47 RAG, Fonds Oud Arenbergpolder, nr. 111.

48 RAG, Fonds Konings-Kieldrecht polder, nr. 44.

Illustratie 4: Fragment ommeloper annex kaartboek van de Konings-Kieldrechtspolder 1791 (RAG, Fonds P10, nr. 48).

en aangevuld. Wellicht kunnen we hier spreken van een soort ‘wet van de remmende voorsprong’.

De 17de- en 18de-eeuwse ommelopers overlappen steeds vaker met de reguliere landboeken, opgesteld op het niveau van individuele parochies, ambachten of heerlijkheden voor het innen van de gewone grondbelastingen. Lokale overheden gaan de bestaande ommelopers hergebruiken als landboeken, waardoor we vaak ommelopers annex landboeken krijgen die delen van verschillende polders binnen een bepaald gebied beschrijven.⁴⁹ De term ommeloper duikt ook op als synoniem voor parochiaal landboek.⁵⁰ Omgekeerd vervalt de nood aan afzonderlijke kadastrale registers voor de polders en wateringen, eens de ‘gewone’ overheden soortgelijke bronnen bijhouden. De informatie over grondeigendom die het polderbestuur nodig heeft voor het innen van het jaarlijkse geschoot kon steeds vaker bij het dorpsbestuur, en vanaf de 19de eeuw bij de administratie van het kadaster, worden opgevraagd.

De aanwezigheid van nauwkeurige kaarten in een ommeloper, vermindert de noodzaak aan een gedetailleerde tekstuele beschrijving van elk individueel perceel: voortaan volstaat een nummer voor een éénduidige geografische situering.

Ommelopers registreren in eerste instantie grondbezitters. In de 15de en 16de eeuw kent het Vlaamse kustgebied - net als andere kustgebieden elders in het Noordzeegebied - een enorm actieve landmarkt, waarbij percelen razendsnel van eigenaar veranderen. Geleidelijk voltrekt zich daarbij een zelden geziene eigendomsconcentratie, waarbij het aantal grondbezitters fenomenaal afneemt. Telde de Oude Groedepolder in

49 Bijvoorbeeld RAG, Fonds Drie Verenigde Wateringen, nr. 1: ommeloper of 'bunderboek' van al de wateringen op het grondgebied van Sint-Laureins. Dit landboek van Sint-Laureins uit 1715 is gebaseerd op een landboek ("*terrier ende ommelooper*") van 1646, op zijn beurt gebaseerd op "*waterijnckboucken*" (RAG, Ambacht Maldegem, nr. 835). Kopieën zijn te vinden in RAG, Verzameling Peper, nr. 428 en RAG, Verzameling Mestdag, nr. 1024. Die 'ommeloper' bevat de volledige Feyewatering en gedeelten van de wateringen Vier Maten, Noordbroek, Moerhuize, Goochelare en Beoostereede ten zuiden van Kommerdijk.

50 Enkele voorbeelden. RAG, Fonds OGA Berlare, nrs. 29-31: "*Ommelooper ende terrier ofte land ende caerteboek*", 1773-1786. Stadsarchief Eeklo, nrs. 383-385: "*Ommelooper ofte landtbouck*" opgemaakt door de landmeter Cornelis Boudins, 1638-1707; RAG, Mestdag, nrs. 907-914: "*Nieuwen ommelooper ofte terrier*": land- en prijziboek van Maldegem met kaarten, opgemaakt door de landmeter Pieter Gilliodts 1786-87; zie ook: BEYLS P., '*Een werck*', p. 132-133, 181-185.

West-Zeeuws-Vlaanderen in 1415 nog 219 individuele eigenaars, dan bleven er daarvan nog maar 135 over in 1552 en zelfs maar 54 in 1617.⁵¹ Minder eigenaars betekent meteen een aanzienlijk eenvoudiger eigendomsadministratie.

Tot slot, de nieuwe polders die vanaf de 16de eeuw worden ingedijkt zijn landschappelijk behoorlijk verschillend van hun middeleeuwse voorlopers. De middeleeuwse infrastructuur van wegen, dijken en waterlopen was net als de perceelindeling grotendeels organisch gegroeid en eerder kleinschalig te noemen. De opmeting van die percelen en hun beschrijving in de ommelopers, was dan ook behoorlijk complex. Vroegmoderne polders waren aanzienlijk rechtlijner en grootschaliger. Een duidelijker leesbaar landschap met minder percelen, en minder bochtige wegen, dijken en waterlopen, vereenvoudigde meteen de taak van de polderadministratie.

6. Belang voor het onderzoek

Het onderbenutte onderzoekspotentieel van de vele honderden ommelopers van Vlaamse polders en wateringen opgesteld tussen de 15de en 18de eeuw, kan onmogelijk genoeg benadrukt worden. Ommelopers delen veel kenmerken met meer reguliere types landboeken, en kunnen dan ook gebruikt worden voor soortgelijke doeleinden. Hiervoor verwijzen we naar de andere hoofdstukken in dit boek. Hier willen we specifiek focussen op wat ommelopers bijzonder maakt, en hen ook een bijzonder nut voor het onderzoek geeft. We focussen daarbij achtereenvolgens op het onderzoek naar de landschaps- en ontginningsgeschiedenis van het kustgebied, de waterhuishouding, de bezitsverhoudingen en de landmarkt.

Allereerst bieden ommelopers een uitstekende vertrekbasis voor elk diepgaand onderzoek naar kustontwikkeling in de voorbije duizend jaar. De interactie tussen de bedijking en ontginning van het

51 Gegevens Groede op basis van SOENS T., *Spade in de Dijk*, p. 78 en LAMON R., *Landschapsreconstructie en eigendomsverhoudingen in de Oude Groedsche Polder van de vijftiende tot de zeventiende eeuw*, onuitgegeven masterscriptie Universiteit Gent, Gent, 2008). Voor de radicale eigendomsconcentratie in het Vlaamse kustgebied, zie verder: SOENS T. en THOEN E., *The origins of leasehold in the former county of Flanders*, in VAN BAVEL B. en SCHOFIELD Ph. (eds.), *The development of leasehold in Northwestern Europe, c. 1200-1600*, Turnhout, Brepols, 2008, p. 31-56 (CORN Publication Series 10).

kustgebied enerzijds en fysische processen zowel aan zee- als landzijde (zeespiegelstijging, bodeminklinking, duinvorming, sedimenttransport, stormfrequentie, ...) anderzijds, vormt een uitermate complex gegeven dat bovendien bijzonder actueel is in deze tijden van toenemende angst voor klimaatverandering, zeespiegelrijzing en stormgevaar.⁵² Ommelopers van kustpolders en wateringën uit de 15de en 16de eeuw staan nog vrij dicht bij de oorspronkelijke middeleeuwse bedijking van het kustgebied. Ze zijn een uitstekend instrument om bijvoorbeeld oude dijkpatronen op te sporen en in beeld te brengen; ze laten perceelpatronen zien die getuigen van oude terpen en opeenvolgende ontginningsfasen; via de vermelding van leengrond of cijnzen die op de percelen rusten, verraden ze de ligging van de oudste domeinen van grootgrondbezitters als de graven van Vlaanderen, de grote abdijen of adellijke families die door de graven begunstigd werden. Baanbrekend in dit verband was het onderzoek van Dries Tys, die op basis van de vroeg-17de-eeuwse ommelopers van de watering Kamerlingsambacht tussen Oostende en Westende, zowel de bedijkingsgeschiedenis van het oude eiland Testerep als de domeinvorming van het grafelijke domein in dat gebied, tot op perceelsniveau kon reconstrueren.⁵³ Dergelijk onderzoek gebeurt zelden en dan nog alleen op basis van ommelopers. Het was de combinatie van voormelde ommeloper met de “*terriers*” of grondboeken⁵⁴ van de *Brevia Camere* en de *Magna Brevia*, twee ontvangstcentrales van de graven van Vlaanderen in het kustgebied, die Dries Tys toelieten de volmiddeleeuwse grafelijke domeinen in het landschap te onderscheiden van de ‘vrijlanden’ in het bezit van vrije kustbewoners. Dergelijke topografische reconstructie gebeurt vandaag best door middel van een Geografisch Informatie Systeem of GIS, waarbij de perceelinformatie in de ommelopers wordt omgezet in polygoenen en bijbehorende attribuuatdata, en aangebracht op een digitale kadaasterkaart - in Vlaanderen meestal de zogenaamde Poppkaart, de gecommmercialiseerde versie van de vroegste kadaasterkaarten

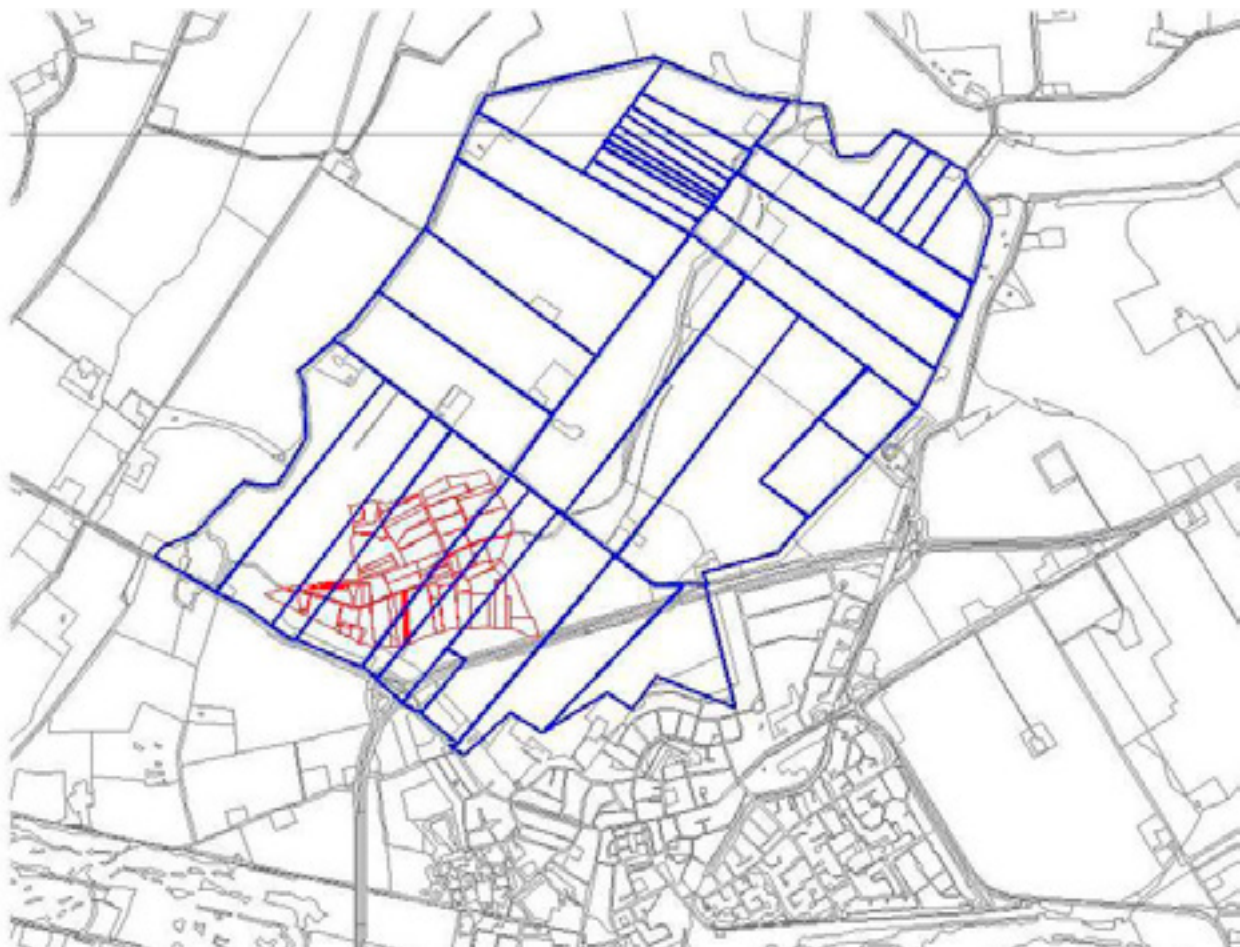
-
- 52 Een recente status quaestionis in: THOEN E., e.a., *Landscapes or seascapes?*, passim.
- 53 TYS D., *Een middeleeuws landschap als materiële cultuur: de interactie tussen macht en ruimte in het kustgebied en de wording van een laatmiddeleeuws tot vroegmodern landschap. Kamerlingsambacht, 500-1200/1600*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel, 2003, en talrijke publicaties van dezelfde auteur, waaronder meest recent: *The medieval embankment*. De desbetreffende ommeloper, opgesteld door landmeter Inghel Stoet, is bewaard in meerdere kopieën daterend uit de 17de en 18de eeuw (onder meer RAB, Ommelopers Vincent, nrs. 206-220; en ibidem, collectie Peper, nrs. 324-333).
- 54 Cf. de zogenaamde spijkerboeken, zie BEYLS P., ‘*Een werck*’, p. 200-201.

uit het midden van de 19de eeuw.⁵⁵

Ommelopers vermelden ook een schat aan inmiddels verdwenen plaatsnamen, die refereren aan verdwenen bewoning, oude dijken of landschapselementen teruggaand naar de periode van de initiële bedijking. Heel wat laatmiddeleeuwse ommelopers hebben ook betrekking op gebieden die sindsdien radicaal veranderd zijn, en waar het oude middeleeuwse landschap niet meer zichtbaar is, bijvoorbeeld omdat het tijdens één van de vele stormvloedten of tijdens de militaire inundaties van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) onder de golven en later onder dikke pakketten sediment verdween. Dit laatste is onder meer het geval voor de zogenaamde Historische Polders van Oostende, onder water gezet ten tijde van het Beleg van Oostende (1601-1604) en voor een groot deel van de polders in het Meetjesland, Zeeuws-Vlaanderen en het Waasland. Voor de streek van Oostburg (westelijk Zeeuws-Vlaanderen) kon in een recent Vlaams-Nederlands onderzoeksproject een groot deel van de middeleeuwse parcellering en bedijking gereconstrueerd worden op basis van de ommeloper van de Oude Yevene Watering uit 1550-51.⁵⁶ Het gebied overstroomde in de jaren 1580 en werd in 1638 heringepolderd als Grote Hendrikuspolder. De nieuwe, 17de-eeuwse parcellering verschilt echter radicaal van de vroegere parcellering zoals die uit de ommeloper naar voren kwam:

55 Een goede introductie op de Poppkaarten biedt RONSYN W., *De kadasterkaarten van Popp: een sleutel tot uw lokale geschiedenis*, Leuven, 2007.

56 RAG, Fonds Sint-Pietersabdij, reeks 1, nr. 145 en Archief Waterschap Zeeuws-Vlaanderen, Vrije van Sluis, Generale Prins Willempolder, nrs. 678-679.

Illustratie 5: Middeleeuwse parcellering bij Oostburg (Zeeuws-Vlaanderen), gereconstrueerd op basis van een 16de-eeuwse ommeloper, en vergeleken met de veel grootschaliger, 17de-eeuwse parcellering.⁵⁷

De verwerking van laatmiddeleeuwse ommelopers in GIS, hoe arbeidsintensief ook, biedt nog heel wat meer mogelijkheden dan louter de reconstructie van middeleeuwse parcellering, weg- en dijkpatronen. Ommelopers vermelden doorgaans niet systematisch de bebouwing van percelen, maar ze vermelden wel alle grotere hoeves en andere markante gebouwen, als onderdeel van de ruimtelijke oriëntering van individuele percelen of ‘beginnen’. Zoals hoger vermeld, verdwenen nogal wat van die hoeves tussen pakweg de 15de en de 19de eeuw. De ommeloper biedt dan ook een eerstegraadstoegang tot dergelijke verdwenen bebouwing. Ook andere opvallende landschapkenmerken, zoals bebossing, turfputten, vijvers, dijkrestanten, enz. worden doorgaans vermeld, wat vooral de meest uitgebreide, laatmiddeleeuwse en 16de-eeuwse, ommelopers tot een unieke bron voor iedere landschapshistoricus en landschapsarcheoloog van de Vlaamse kustvlakte maakt.

Bijzonder interessant zijn ommelopers die opgesteld werden onmiddellijk na de bedijking van een polder, de hoger vermelde ‘kavelboeken’. Niet alleen documenteren dergelijke kavelboeken de doorgaans strakke en rationele landschapsindeling van de pas bedijkte polder, ze onthullen ook de identiteit van de investeerders die mee hebben gewerkt aan de inpoldering, en de omvang van hun respectievelijke investering. Als dusdanig zijn de ommelopers/kavelboeken complementair aan de bedijkingsrekeningen, die echter lang niet altijd werden bewaard. Vanaf de late middeleeuwen groeiden inpolderingen overal in het Noordzeegebied uit tot een topinvestering voor de maatschappelijke elite. Steeds meer handelaars, adellijke families en topambtenaren waagden hun kans bij de bedijking van een polder, of de drooglegging van een meer of veenmoeras.⁵⁸

57 LEHOUCK A., VANSLEMBROUCK N., GELORINI V., SOENS T., THOEN E. en VERVLOET J., *Reconstructing disappeared landscapes of wet areas: western Zealand Flanders*, in ROCA Z. e.a. (eds.), *European landscapes and lifestyles. Proceedings of the 21st Session of the Permanent European Conference for the Study of the Rural Landscape (PECSRL), Myrina and Molyvos, Greece, 25 August - 1 September 2004*, Lissabon, CEGD/Edicoes Universitárias Lusófonas, 2006, p. 235; zie ook: VANSLEMBROUCK N., LEHOUCK A. en THOEN E., *Past landscapes and present-day techniques. Reconstructing submerged medieval landscapes in the western part of Sealand Flanders*, in *Landscape History*, 2005, 27, p. 5-18.

58 Een algemeen overzicht voor de vroegmoderne bedijkingen is: CIRIACONO S., *Building on water*, New York, Berghahn books, 2006 en SOENS T., *Capitalisme, institutions et conflits hydrauliques autour de la mer du Nord, XIIIe-XVIIIe siècle*, in FOURNIER P. en LAVAUD S. (ed.), *Eaux et conflits dans l'Europe médiévale et moderne. Actes des XXXIes Journées Internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran 8 et 9 octobre 2010*, Toulouse, Presses universitaires du Mirail, 2012, p. 149-171; voor Frankrijk zie recent: MORERA R., *L'assèchement des marais en France au XVIIème siècle*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2011.

Illustratief is bijvoorbeeld de recente studie van Cornelis Dekker en Roland Baetens naar de 16de-eeuwse herbedijkingen van het Zeeuwse eiland Zuid-Beveland, dat zwaar getroffen was door de overstromingen van 1530, 1532 en 1552. Beide auteurs laten zien hoe vooral Antwerpse en in mindere mate Mechelse handelaars en hoge ambtenaren, met inbegrip van buitenlandse handelaars die in één van beide steden gevestigd waren, aanzienlijke bedragen in de herinpoldering van dit gebied investeerden, en er vervolgens uitgroeiden tot dominante grondbezitters. Net voor het uitbreken van de Opstand (1568), hadden die groepen bijvoorbeeld niet minder dan 73% van de totale oppervlakte van Kruiningen en 61% van Waarde in handen.⁵⁹ De belangrijkste eigenaren in de polders Agger, Bath en Hinkelenoord in de periode 1530-1552, met ieder meer dan 250 gemeten of circa 100 hectare zijn ofwel Antwerpse schepenen (bijvoorbeeld de ridders Filips Cottereau en Jan Scheyf) ofwel in Antwerpen verankerde Duitse kooplui (met ronkende namen als Caspar Cropf of Hans Fugger).⁶⁰

De ommeloper die landmeters Hendrik van Beernem, Jozef Van Geurle en Anthuenis Schoonmakere in maart 1547 (n.s.) opstelden van de pas bedijkte Jonkvrouwepolder bij Watervliet in het Meetjeslandse krekengebied, “*bedyct byder gracie Godts uuter zouter zee int versche int sjaer XVc XLVT*”, vermeldt één man en vier dames als belangrijkste participanten in de bedijking, met ieder meer dan dertig hectare grondbezit.⁶¹ Ieder van hen behoorde tot het netwerk van ambtsadellijke families rond de figuur van Jeronimus Lauwereyn en zijn erfgenamen. Lauwereyn was de machtige “*tresorier*” van Filips de Schone die rond 1500 de schorren bij Watervliet in handen had gekregen en via inpoldering een eigen feodale machtsbasis wou creëren rond de nieuw gestichte stad Watervliet. Jeronimus Lauwereyn was al in 1509 overleden, maar zijn erfgenamen zetten het inpolderingswerk verder. Daarom treffen we de vrouwe van Watervliet, Françoise Ruffault, weduwe van Matthias Lauwereyn, de oudste zoon van Jeronimus, aan als één van de vier jonkvrouwen achter de Jonkvrouwepolder, samen met Catharina De Baenst, vrouwe van Melisant; de vrouwe van Eke en de vrouwe van Axel. De man in het gezelschap was Pieter van Griboval, heer van Plessy, voormalig algemeen ontvanger van Vlaanderen, raadsheer in de Raad van Vlaanderen en de Grote Raad van Mechelen en burgemeester

59 DEKKER C. en BAETENS R., *Geld in het water: Antwerps en Mechels kapitaal in Zuid-Beveland na de stormvloeden in de 16e eeuw*, Hilversum, Verloren, 2010, p. 219-223.

60 Ibidem: p. 221.

61 RAB, Fonds *Ommelopers Vincent*, nrs. 83 en 157 (telkens een kopie van de originele - verloren gegane? - ommeloper.

van de commune van het Brugse Vrije.⁶² Ommelopers als die van de Jonkvrouwpolder uit 1547 laten echter ook zien dat stedelijke of adellijke elites weliswaar de drijvende - financiële - kracht achter de inpolderingen vormden, maar ook in de 16de eeuw bijgestaan werden door tal van kleinere investeerders. Soms ging het daarbij om gewone boeren die de rechten op die gronden hadden overgeërfd van voorouders die grond in het gebied hadden bezeten voor de grote overstroming van 1404 die het gebied tot Bentille en Boekhoute blank had gezet. In dit geval treffen we ook bij die kleinere investeerders toch vooral notabelen uit Brugge en het Brugse Vrije aan (families Lem, Peres, erven Herman De Corte...), die dergelijke participatie als een welkome diversificatie van hun investeringen in onroerend goed zagen. Voor de grote investeerders bracht de deelname van kleine eigenaars vooral een bredere kapitaalsbasis en een spreiding van het risico met zich mee:

Hectare	< 5	5 tot 10	10 tot 25	> 25	Totaal
Aantal eigenaars	23	6	9	6	44
%	52%	14%	20%	14%	100%
Totale opp. in bezit	68,8	46,3	144,6	272,5	532,2
%	13%	9%	27%	51%	100%

Tabel 1: Eigenaars in de pas bedijkte Jonkvrouwpolder bij Watervliet volgens de ommeloper van 1547
(Bron: RAB, Ommelopers Vincent, nr. 157 (aangevuld met ibidem nr. 83))

De bedijkers van de Jonkvrouwpolder brengen ons meteen bij een volgend onderzoeksthema waarvoor de ommelopers van polders en wateringen een uitermate belangrijke bron vormen: de studie van de bezitsverhoudingen in de kustvlakte, waarbij de aandacht vooral uitgaat naar de *transitie* van het kustgebied van een samenleving van kleine tot middelgrote eigengeërfde boeren naar een kapitalistische samenleving waarbij grondbezit in handen is van niet in het gebied woonachtige grootgrondbezitters (*absentee landowners*), die hun gronden op competitieve wijze verpachten aan steeds grotere pachtboeren. Net dankzij de aanwezigheid van talrijke ommelopers en verhoofdingen van polders en

62 Over de bedijkingen rond Watervliet, zie: SOENS T., *Spade in de Dijk*, p. 226-233; HAEMERS J. en SOENS T., *Lauwerein (Laurin, Lau(w)erein)*, *Jeronimus (Hiëronymus, Yeronimus)*, *Bourgondisch staatsambtenaar*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 2007, 18, p. 584-592.

wateringen, konden Erik Thoen en ikzelf dit transitieproces voor de Vlaamse kustvlakte zeer nauwkeurig reconstrueren vanaf de 14de eeuw.⁶³ Meest interessant als casestudy zijn natuurlijk die gevallen waarvoor we over meerdere opeenvolgende ommelopers per polder of watering beschikken. In dat geval kunnen we voor een zelfde gebied de terugloop van het aantal eigenaars en dus de concentratie van het grondbezit in kaart brengen:

Watering	opper- vlakte (hectare)	jaartal	aantal eigenaars /100 ha	jaartal	aantal eigenaars /100 ha
Oude Yevene (Oostburg)	3529,7	1388	41,4	1552	14,3
Romboutswerve	420,7	1456	35,9	1545	18,4
Moerkerke- Zuid-over-de- Lieve	2059,7	1470	15,7	1530	10,7
Blankenbergse (volland)	14746,2	1513	8,1	1560	7,1

Tabel 2: Grondbezit in enkele wateringen in het Brugse Vrije, reconstructie op basis van ommelopers en verhoofdingen (bron: SOENS T., *Spade in de dijk*, p. 81)

Bovenstaande tabel laat zien hoe op pakweg 160 jaar tijd het aantal eigenaars in de Oude Yevenewatering bij Oostburg tot één derde van het oorspronkelijke aantal terugviel, maar ook dat grondbezit in de late 14de eeuw nog zeer versnipperd was (gemiddeld 2,5 hectare per persoon in diezelfde watering), en dat het laatste kwart van de 15de eeuw - een periode van burgeroorlog in Vlaanderen, volgend op de dood van hertogin Maria van Bourgondië, en tevens een periode van diepe crisis in de landbouweconomie⁶⁴ - een versnellingsmoment in die evolutie met zich meebracht, met bijvoorbeeld in de Watering Romboutswerve langs het

63 SOENS T., *Spade in de dijk*, p. 73-112; THOEN E., *A medieval 'commercial survival economy' in evolution. The Flemish countryside and the transition debate*, in HOPPENBROUWERS P. en VAN ZANDEN J.L. (red.), *Peasants into farmers? The Netherlands and the Brennerdebate* (CORN Publication Series, 4), Turnhout, 2001, p. 102-157.

64 THOEN E., *Oorlogen en platteland. Sociale en economische aspecten van militaire destructie in Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen en de vroege moderne tijden*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1978, 91/1, p. 363-378.

Zwin een halvering van het aantal eigenaars tussen 1456 en 1545. Daarbij mogen we de ommelopers wellicht niet louter beschouwen als een spiegel van de snelle bezitsveranderingen in het kustgebied, maar evengoed als actor. Dankzij de ommelopers was het grondbezit in de kustgebieden op duidelijke en uniforme wijze geregistreerd en universeel kenbaar, en dit reeds vanaf de 14de eeuw.⁶⁵ Voeg daarbij het feit dat grondbezit zéér eenduidig was in de kustgebieden, met weinig versnippering van jurisdicties, veel allodiale eigendom, en cijnsgronden met éénduidige monetaire lasten, en we belanden in een situatie waarin het verhandelen van grond zeer eenvoudig werd. Voor Holland wijst Bas van Bavel in dit verband op de stimulerende rol van lokale en regionale overheden, die vanaf het midden van de 16de eeuw door de aanleg van een systematische landregistratie het opbloeien van de landmarkt uitermate bespoedigd hebben, en zo onder meer verregaande eigendomsconcentratie en onteigening van boerengrondbezit mogelijk hebben gemaakt.⁶⁶ In Kust-Vlaanderen bieden de ommelopers van wateringen dezelfde mogelijkheden, met dezelfde stimulerende invloed op de landmarkt, maar dan al één of zelfs twee eeuwen eerder.

De mogelijkheden die ommelopers op dit onderzoeksterrein bieden, zijn nog lang niet uitgeput: voor de op één na grootste watering van de Vlaamse Kustvlakte bijvoorbeeld, de Blankenbergse Watering, wachten de kolossale ommelopers uit 1456, 1478 en 1494 nog steeds op integrale verwerking. In tegenstelling tot de latere ommelopers van 1513 en 1560, zijn die bronnen immers niet vergezeld van grote of kleine verhoofdingen, die een analyse van het grondbezit aanzienlijk vergemakkelijken. Bovenstaande tabel laat ook zien dat er los van de algemene tendens van bezitsconcentratie, toch heel wat verschillen blijven bestaan tussen polders en wateringen onderling: in sommige delen van de kustvlakte was de grondversnippering groter dan in andere delen, en hield ze ook langer stand. Welke factoren die verschillen veroorzaakten - bodemkwaliteit, ontginningsgeschiedenis en institutioneel grondbezit, aanwezigheid van leengrond, veeteelt versus

65 Daarbij was het de plicht van iedere nieuwe eigenaar om eigendomsmutaties door te geven aan de ontvanger van de watering. Zie bijvoorbeeld, RAB, Watering Moerkerke Zuid-over-de-Lieve, nr. 319/2, rekening Zuid-over-de-Lieve 1474: "*Item ontfanghen van Adriaen Govaerts van dat hij zijn lant niet en dede stellen up hem inden ommelopere: 24 s. parisis*" en de uitgebreide reglementering in artikel 17 van de keure van de Blankenbergse watering van 1563, editie GILLIODTS-VAN SEVEREN L., *Coutumes des pays et comté de Flandre. Coutume du Franc de Bruges. Tome Deuxième*, Brussel, 1879, p. 686-715.

66 VAN BAVEL B., *Manors and markets. Economy and Society 500-1600*, Oxford, 2010, p. 167-170.

akkerbouw, enz. - blijft nog onduidelijk. Daarnaast bieden ommelopers ook heel wat mogelijkheden om de macroanalyse van bezitsverhoudingen aan te vullen met een analyse op het microniveau van de individuele eigenaars. Aangezien ommelopers meerdere jaren, en vaak zelfs decennia in gebruik bleven, zijn ze vaak aangevuld met latere eigenaars, soms zelfs met bijkomende preciseringen over de aard van de mutatie (“*by coope*”; “*by successie*” enz.). Hierdoor kunnen we de eigendomsstrategieën van families en individuen vaak over meerdere generaties volgen.⁶⁷

Ook de ommelopers uit de 17de en 18de eeuw bieden nog heel wat mogelijkheden in het vlak van onderzoek naar bezitsverhoudingen. We hebben de indruk dat de grote *bezits*concentratie rond 1600 achter de rug is, terwijl de *bedrijfs*concentratie (het samenvoegen van kleine hoeves en percelen tot grotere exploitatie-eenheden) pas in de 17de en 18de eeuw op volle kracht komt. Omgekeerd vinden we in de 17de en 18de eeuw ook het omgekeerde fenomeen terug, waarbij succesvolle pachtboeren zich geleidelijk gaan ‘inkopen’ in de grond, en op die manier het boerengrondbezit weer enigszins kan toenemen. Voor de Doelpolder in het Land van Waas konden we recent de gegevens van de ommeloper “*ofte Veldboek*” van 1733 vergelijken met de originele bedijkingsrekening van 1613/14 en het primitief kadaster van circa 1830. Op basis van die gegevens verkrijgen we een evolutie van het grondbezit in de polder van de vroege 17de tot de vroege 19de eeuw. Zo merken we op dat het grootgrondbezit in die polder opnieuw afnam in de 17de en vroege 18de eeuw, wellicht deels ten gevolge van erfenissen, deels ook door de opkomst van een groep middelgrote eigenaars, waaronder nogal wat bewoners. Tussen de ommeloper van 1733 en de vroege 19de eeuw, nam het aandeel van het grootgrondbezit in de polder opnieuw toe, terwijl anderzijds ook 173 kleine eigenaars met minder dan vijf hectare grond hun intrede deden. Dit laatste verschijnsel vond zijn neerslag in het polderlandschap met de uitbouw van dijkgehuchten (Ouden Doel, Rapenburg, Saftinghen, Geslecht...) in de eerste plaats bestemd voor de huisvesting van dijk- en landarbeiders, die vaak zelf eigenaar werden van een huis met een tuintje of klein perceel landbouwgrond.⁶⁸

67 Zie het voorbeeld van de watering Groede in de 16de eeuw, in: SOENS T., *Spade in de dijk*, p. 78-79.

68 SOENS T., DE GRAEF P., MASURE H. en JONGEPIER I., *Boerenrepubliek in een heerlijk landschap? Een nieuwe kijk op de Wase polders als landschap en bestuur*, in OOGHE B., GOOSSENS C. en SEGERS Y. (eds.), *Van Brouck tot Dijkkagie. Vijf eeuwen Wase polders*, Sint-Niklaas, Abimo, 2012, p. 19-44.

	(niet gekend)	< 5	5 tot 10	10 tot 25	> 25	totaal
1613-14						
aantal eigenaars (N)	11	11	7	13	15	57
%	19	19	12	23	26	100
tot. opp. in bezit (ha)	?	32	47	189	739	1007
%	?	3	5	19	73	100
1733						
aantal eigenaars (N)		68	24	24	11	127
%		54	19	19	9	100
<i>waarvan bewoners (N)</i>		<i>48</i>	<i>14</i>	<i>4</i>	<i>2</i>	<i>68</i>
tot. opp. in bezit (ha)		149	159	384	344	1036
%		14	15	37	33	100
<i>waarvan bewoners (ha)</i>		<i>104</i>	<i>94</i>	<i>62</i>	<i>57</i>	<i>318</i>
ca. 1830						
aantal eigenaars (N)		173	23	15	14	225
%		77	10	7	6	100
<i>waarvan boeren (N)</i>		<i>58</i>	<i>14</i>	<i>5</i>	<i>3</i>	<i>80</i>
tot. opp. in bezit (ha)		200	161	238	616	1215
%		16	13	20	51	100
<i>waarvan boeren (ha)</i>		<i>106</i>	<i>102</i>	<i>89</i>	<i>119</i>	<i>416</i>

Tabel 3: Bezitsverhoudingen in de Doelpolder (Beveren) tussen 1613/14 en 1830 (Bron: SOENS T., e.a., *Boerenrepubliek in een heerlijk landschap*, p. 37-38) ⁶⁹

69 We corrigeerden de in deze publicatie vermelde gegevens van het primitief kadaster door de oppervlakte onbedijkte aanwassen of schorren (289,38 hectare) en de drie grootgrondbezitters die eigenaar waren van die gronden (de Société Blémont; de erven generaal Van Damme en het polderbestuur zelf) in mindering te brengen, teneinde de vergelijking met de ommeloper van 1733 en de bedijgingsrekening van 1613-1614 mogelijk te maken.

Tot slot van dit overzicht, nog enkele *caveats* bij het gebruik van ommelopers als bron voor historisch onderzoek.⁷⁰ Allereerst vormen ommelopers een echte voorloper van het moderne kadaster, zij het met een specifieke finaliteit, met alle mogelijkheden, maar ook alle beperkingen van dien. Net als het moderne kadaster vermelden ommelopers wel grondeigendom, maar veel minder vaak grondgebruik. Althans in Kust-Vlaanderen en in het Westerscheldegebied zijn ommelopers die naast de eigenaar van een perceel ook de gebruiker ervan vermelden schaars. Enkel bij de grotere hoeves die als *landmark* opgenomen worden in de beschrijving, wordt vaak vermeld wie de hoeve bewoonde, waarbij dan blijkt of dit de eigenaar dan wel de pachter is. Terwijl reguliere landboeken net geïnteresseerd waren in het effectieve gebruik van de grond, teneinde dit te kunnen belasten, functioneerden polders en wateringen als verenigingen van eigenaars, waarbij het de eigenaars waren die het geschot betaalden, en die tevens stemrecht hadden in de vergaderingen. De facto was het ongetwijfeld vaak de pachter die het geschot betaalde voor een afwezige eigenaar, en dit vervolgens kon aftrekken van zijn verschuldigde pacht, maar over dit soort private regelingen tussen eigenaar en pachter lichten de ommelopers ons niet in. Ook als bron voor de landschapsgeschiedenis houdt die gelijkenis met het moderne kadaster een belangrijke beperking in: de ommelopers registreren in principe bezitspercelen, géén fysieke percelen: of en hoe een groot blokvormig bezitsperceel van meerdere hectare in handen van één eigenaar daadwerkelijk uit één gebruik perceel bestond, dan wel door middel van grachten, hagen of andere perceelbegrenzungen was ingedeeld in meerdere fysieke percelen vinden we in de ommeloper niet systematisch terug. Omgekeerd kunnen meerdere kleine percelen in handen van één eigenaar op het terrein samen bewerkt zijn geweest, waardoor ze niet in het landschap te onderscheiden waren.

Een derde gelijkenis met het moderne kadaster, zij het meer oppervlakkig, betreft het gebruik van ‘klassen’ voor het onderscheid van diverse categorieën percelen. Bij de ommelopers gaat het niet zozeer om een inschatting van de grondwaarde (die géén rol speelt bij de bepaling van het geschot), maar wel om waterstaatkundige verschillen: gronden die bijvoorbeeld hoger gelegen waren of dieper landinwaarts en minder noden hadden inzake drainage of beveiliging, betaalden vaak een lager geschot. Een vaak gehanteerde term daarbij is het onderscheid tussen ‘vollanden’

70 Zie hiervoor meer uitgebreid de bemerkingen van onder meer COORNAERT M. (1966) en DE KRAKER A. (2001).

(die een 'vol' geschot betaalden) en 'wanlanden' die slechts een gedeeltelijk geschot betaalden. Daarbij werd dan een onderscheid gemaakt tussen de fiscale of 'schotbare' en de werkelijke of 'hemelsbrede' oppervlakte. In het zandige oosten van de Blankenbergse watering, bestonden naast de ca. 14.700 hectare 'vollanden' in het eigenlijke poldergebied bijvoorbeeld drie categorieën van 'wanlanden', waarvan het geschot op respectievelijk 1:1,5 (ca. 517 hectare 'hemelsbreed' in de parochies Jabbeke, Straten en Varsenare), 1:3 (ca. 1.537 hectare in Jabbeke, Snellegem, Straten, Varsenare en Zerkegem) en 1:4 (ca. 291 hectare in Straten, Varsenare en Zerkegem) bepaald werd. De indeling in categorieën was doorgaans vrij statisch, en kan in het geval van de Blankenbergse watering minstens naar de 13de eeuw terug worden gevoerd.⁷¹ Ook wegen, waterlopen, dijken en geulen waren doorgaans niet inbegrepen in de 'schotbare' oppervlakte, zonder dat dit altijd met zoveel woorden werd gesteld in de ommeloper. Bij het aanbrengen van gegevens uit een ommeloper op kadastrale kaarten, kunnen hierdoor aanzienlijke verschillen ontstaan.

De aan- of afwezigheid van begeleidende kaarten bij de ommelopers, vormt een bijkomende methodologische moeilijkheid. Ommelopers voor het midden van de 16de eeuw zijn doorgaans niet van bijbehorende kaarten voorzien, wat de topografische situering van de percelen vaak aanzienlijk compliceert. Vanaf de tweede helft van de 16de eeuw worden steeds meer kaarten vervaardigd die ofwel een individuele polder of watering, ofwel de waterstaat in een bepaalde regio in beeld trachten te brengen, vaak naar aanleiding van een concreet probleem. Vroege voorbeelden vinden we in het werk van Pieter Pourbus in de streek van Brugge en François Horenbault in de streek van Gent, het Waasland en de Vier Ambachten. Pourbus vervaardigde al in 1549/50 een - niet bewaarde - kaart van de problematische polder van Gaternisse en omgeving, naast kaarten van het kanaal tussen Damme en Sluis en Watervliet. Die vroege kaarten werden niet rechtstreeks in opdracht van individuele polders besteld, wat wel het geval was vanaf de jaren 1570, onder meer met de bewaarde kaart van de watering van Broeke en Moerkerke-Zuid-over-de Lieve die beide wateringën in 1574 bestelden naar aanleiding van een conflict met de stad Damme over de uitwatering van het gebied.⁷²

71 SOENS T., *Spade in de dijk*, p. 115.

72 RAB, Kaarten en Plannen, nr. 628; zie over de ontstaanscontext van deze en andere kaarten van de hand van P. Pourbus: HUVENNE P., *Pieter Pourbus. Meester-schilder 1524-1584*, Brugge, Gemeentekrediet, 1984, inzonderheid p. 292-294 en 307-314.

Horenbault vervaardigde in dezelfde periode onder meer kaarten van de polders bij Zaamslag (1569) en een grote overzichtskaart van de Wase Polders (1575), echter géén van beide direct in opdracht van de wateringen.⁷³ Voorgaande kaarten zijn topografische overzichtskaarten, maar géén perceelskaarten, en dus niet direct te linken aan ommelopers, hoewel ze natuurlijk wel een bruikbare leidraad bij de ontsluiting van die laatste vormen. Bij de bedijking van de Doelpolder kort voor 1570 werd echter wel al een perceelkaart opgesteld door de Zeeuwse landmeter Dierick Hendricksen waarop perceelnummers, oppervlaktes en eigenaars (zij het niet systematisch) werden aangetekend, en die mogelijk de ommeloper of het kavelboek vergezelde.⁷⁴ Als dusdanig vormt die kaart één van de oudste voorbeelden van de typische polderkaart die vanaf de 17de eeuw meer en meer de ommelopers van polders en wateringen zal vergezellen.

73 Respectievelijk RAG, Kaarten en Plannen, nrs. 2647 (in origineel bewaard) en 1355 en 2454 (beide kopieën van de kaart van de Wase Polders), zie JONGEPIER I., SOENS T. en TEMMERMAN S., *Poldercartografie. De rol van kaarten bij bedijkingen en landschapstransformatie*, in OOGHE B., GOOSSENS C. en SEGERS Y. (eds.), *Van Brouck tot Dijckagie. Vijf eeuwen Wase polders*, Sint-Niklaas, Abimo, 2012, p. 45-67.

74 ARA, Kaarten en Plannen, reeks 1, nr. 2641. De kaart is enkel bewaard in kopie uit 1652. De aanhef van de oorspronkelijke legende luidt: "*Dese caerte ende cavelinge van de nieuwe dijkagie vande Doel, tLeus ende buytenschoren van Sinte Anne Polder is gemaect ende gecavelt bij mij onderteeckende lantmeter der graffelijckhyt van Zeelant ende dat met de mate ons overgegeven int eerste bedycken van de selve dijkagie; te weten dieme in de landen van Kildrecht gewoon is te gebruycken ende hebben in alle creken, ende in alle groote gaten gemeten gelyck my van dyckgraef ende gesworens geordonneert ende belast is gewest. Actum onder myn gewoonlycke subsignature desen 2en juny XVc LXX. Ende was onderteeckent Dierick Heyndricx*".

Illustratie 6: Fragment van de ommeloper van de Oude Yevenewatering bij Oostburg uit 1550-51 (RAG, Fonds Sint-Pietersabdij, reeks 1, nr. 145).

Illustratie 8: Fragment van de polderkaart van de polder van Doel, 1570 (kopie 1652) (bron: ARA, VKP, reeks 1, nr. 2641).

7. Tot besluit

In deze bijdrage hebben we getracht de oorsprong en het historische belang van ommelopers van polders en wateringën in de Vlaamse kustvlakte nader te duiden. Kadastrale bronnen, die een vlakdekkend geografisch overzicht geven van het grondbezit in een bepaald gebied, zijn uitermate schaars in West-Europa vóór de 16de eeuw. Waar ze bewaard zijn, vormden ze niet zelden de basis van baanbrekend historisch onderzoek naar grondbezit, sociale relaties en familiestructuren. Het door David Herlihy en Christiane Klapisch-Zuber uitvoerig geanalyseerde *catasto* van Firenze uit 1427 is wellicht het bekendste voorbeeld.⁷⁵ De ommelopers van polders en wateringën in de Vlaamse kustvlakte zijn natuurlijk moeilijk te vergelijken met het Florentijnse *catasto*, al was het maar omdat ze een heel specifieke ontstaanscontext kennen (de financiering van de waterstaat) en louter focussen op eigendom, en niet op gebruik of bewoning, maar toch hebben ze hun eigen, grote, onderzoekspotentieel dat nog onvoldoende benut is in het historisch, landschappelijk en archeologisch onderzoek. De vroege aanleg van kadastrale bronnen voor de verdeling van de lasten voor het onderhoud van dijken en waterwegen, beperkt zich niet tot de Vlaamse kustvlakte, maar in Vlaanderen vinden we ze wel heel vroeg en massaal terug. Dit dienen we te begrijpen vanuit de vroege *commodificatie* van zowel poldergrond als waterbeheer in de Vlaamse kustvlakte, dezelfde evolutie die al in de 13de eeuw tot het ontstaan van uitvoerende waterschappen heeft geleid. Grondbezit werd steeds intenser verhandeld, en steeds meer grond kwam in handen van niet in de polders woonachtige grondbezitters. Dit zette een evolutie in gang waarbij het onderhoud van dijken en waterwegen niet meer verzekerd werd door individuele eigenaars die elk een deeltje van de infrastructuur onderhielden, maar wel centraal werd georganiseerd door wateringën, die hun activiteiten financierden met een grondbelasting a rato van het grondbezit van iedere eigenaar. Lijsten van eigenaars met hun respectievelijke grondbezit duiken volop op vanaf de 14de eeuw, en op het einde van die eeuw werd dan de stap gezet naar geografisch geordende en perceelsgewijze overzichten van het grondbezit - de ommelopers. Daarbij constateerden we een terugkoppelingseffect, waarbij de aanwezigheid van ommelopers zowel de registratie als de verhandeling van het grondbezit in de kustvlakte nog bespoedigd heeft.

75 HERLIHY D. en KLAPISCH-ZUBER C., *Les Toscans et leurs familles: une étude du catasto florentin de 1427*, Parijs, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1978.

Zeker wanneer ze in serie bewaard zijn voor éénzelfde polder of watering, vormen de ommelopers een fantastische bron om de evolutie van het grondbezit, maar ook van het landschap, de landbouw en de samenleving in een deel van het kustgebied te analyseren. Van het opsporen van verdwenen hoeves, tot de schaalvergroting in de polderlandbouw, bezitsstrategieën van boeren en grootgrondbezitters, en de degradatie van de duinengordel: ommelopers bieden een schitterende basis voor onderzoek naar het kustgebied, zeker bij verwerking in een GIS-systeem.

Een systematisch overzicht van ommelopers en verhoofdingen in Vlaanderen bestaat nog niet. Lang niet alle ommelopers zijn ook bewaard in het archief van de respectievelijke polders en wateringën, maar bevinden zich in het archief van individuele grootgrondbezitters, vaak abdijen, kerkelijke instellingen of adellijke families. Delen van dezelfde ommeloper raakten zo soms verspreid over verschillende archiefinstellingen in Vlaanderen en Nederland.⁷⁶ De heuristiek van individuele ommelopers wordt bovendien bemoeilijkt door de talrijke vaak niet-identieke kopieën die circuleerden, en waarin vaak andersoortige aanvullingen genoteerd werden. Dat ommelopers werden meegenomen in het overzicht van Oost-Vlaamse landboeken naar aanleiding waarvan dit boek tot stand kwam, is alvast een goed begin. De Vlaamse ommelopers verdienen op termijn een zelfstandig repertorium dat systematisch alle bewaarde ommelopers bewaard in Vlaamse én Nederlandse rijks-, gemeente- én private archieven toegankelijk maakt voor historisch, archeologisch en historisch-geografisch onderzoek naar het Vlaamse kustgebied.

76 Zo bijvoorbeeld de ommeloper van de Oude Yevene uit 1550-51, zie hoger noot 56.

**Van landboek en ommeloper naar hedendaags kadaster:
“Comme un très-grand pas fait dans le nouveau travail”
PIETER DE REU**

1. De integratie van ancien-régimedocumenten in moderne kadasters?

“*The Napoleonic cadaster was to be the model on which all cadasters of Continental Europe would be worked out, making allowances for the autochthonous traditions of each region, inherited from the seventeenth century*”, meende Pro Ruiz, nadat hij jarenlang de vorming van het Spaanse kadaster bestudeerd had.¹ Het lijkt inderdaad heel aannemelijk dat regionale fiscale geplogenheden ‘gerecupereerd’ werden. Het voorbereiden en opstellen van een kadaster betekende immers een heel grote financiële, administratieve en arbeidsintensieve investering. Pas na de Belgische onafhankelijkheid was het volledige grondgebied in kaart gebracht. Mogen we daarom veronderstellen dat de Franse en de latere Nederlandse bewindvoerders niet van een wit blad vertrokken, maar zich bij het opmaken van het kadaster baseerden op de beschikbare lokale ancien-régimebronnen - zoals landboeken, gebruikboeken, ommelopers en geschetboeken uit het oude graafschap Vlaanderen? Hoe verliep de transitie van de ancien-régimelandboeken naar een hedendaags kadaster? In deze bijdrage nemen we Oost-Vlaanderen als casus.

2. De introductie van het kadaster en de verdeling van de fiscale last

De term ‘kadaster’ duidt op het geheel van de documenten die worden aangemaakt om de onroerende goederen in kaart te brengen, te bepalen wie de eigenaar ervan is en de waarde met het oog op de belasting van de goederen te schatten. Het is tegelijkertijd de benaming van de dienst binnen de belastingadministratie die hiervoor instaat. Om het overzicht te behouden, wordt een onderscheid gemaakt door middel van hoofdlettergebruik: de inventaris van onroerende goederen heet het kadaster, het Kadaster is de administratie die zorgt voor het oplijsten en het in kaart brengen van die onroerende goederen.

Alvorens de fiscale ancien-régimebronnen in relatie tot de geschiedenis van het moderne kadaster te bestuderen, is het belangrijk om

1 Geciteerd uit BONNEY R., *Revenues*, in BONNEY R. (red.), *Economic systems and state finance*, Oxford, 1995, p. 483.

de wortels en de corresponderende grondbelastingbasis beknopt te schetsen. Het behoud van een repartitiestelsel - waarbij de belastingen tot op het laagste, individuele echelon werden verdeeld - zorgde immers voor een grote continuïteit in de belastingheffing, zowel voor de revolutionaire Fransen als voor de inwoners van het ingelijfde Scheludedepartement. Na de annexatie in het najaar van 1795 legde het *Directoire Exécutif* immers bij besluit van 28 prairial IV (16 juni 1796) de Franse grondbelasting aan de Belgische gewesten op. Het revolutionaire directebelastingstelsel was van kracht vanaf 1 vendémiaire V (22 september 1796). De Belgische wetgever behield dit repartitiesysteem tot 31 december 1867.

2.1. Het prekadastrale tijdvak: de periode vóór de republikeinse invoering van het ‘algemeen kadaster’

Het kadaster is geen uitvinding van de Franse Revolutie.² Om het met de woorden van Bonney te zeggen: “*the cadastre was an ancien régime reform*”. Voornamelijk sinds het begin van de 18de eeuw ontstond er een heuse West-Europese tendens om de grondbelasting kadastraal te organiseren.³ Tijdgenoot Adam Smith beschreef bijvoorbeeld de kadasterstelsels van Venetië, Milaan, verschillende domeinen in Oostenrijk, Pruisen of Sardinië.⁴ Ook Vlaanderen moet een plaats krijgen tussen die voorbeelden, sinds de grondbelasting volgens het Transport vanaf het eind van de 16de eeuw en vooral vanaf de hernieuwing van het algemene Transport in 1631 op basis van landboeken werd geheven. Het opstellen van een inventaris van alle individuele onroerende eigendommen had niet alleen fiscale gevolgen: het impliceerde eveneens een assimilatie van de maatschappelijke orde. Die toch erg dure en langdurige operatie schaaftte immers aan de gevestigde standensamenleving en gaf de centrale staat sociaaleconomische en politieke slagkracht. Daarom werd het als het statussymbool bij uitstek voor de ontluikende natiestaat gezien. Het was niet toevallig Napoleon die het kadaster als een hoeksteen

2 De term 'kadaster' was tijdens het ancien régime in Europa ingeburgerd. Toch was het woord in het graafschap Vlaanderen nauwelijks bekend. Het "*register genaamd cadastre du métier d'Assenede*" uit 1776 bijvoorbeeld is een latere, 19de-eeuwse identificatie (RAG, Fonds Archief van het Ambacht Assenede, nr. 216).

3 TOUZERY M. (red.), *De l'estime au cadastre en Europe: l'époque moderne*, Parijs, 2007.

4 SMITH A., *The wealth of nations*, in *The Glasgow edition of the works and correspondance of Adam Smith*, Oxford, 1976, dl. 2, p. 829-836. Smith baseerde zich voornamelijk op: MOREAU DE BEAUMONT J.-L., *Mémoires concernant les droits et impositions en Europe*, Parijs, 1768, dl. 1.

voor zijn geïndividualiseerde, Europese samenleving zag: een centraal beheerd kadaster was de (ver)binding tussen de belastingbetalers en de belastingheffende overheid.⁵

De idee om een ‘algemeen kadaster’ voor te bereiden dat alle provinciale karakteristieken oversteeg, werd op 13 april 1763 door de Franse vorst expliciet gedecreteerd. Het bleef echter zonder gevolg.⁶ De dorpsbesturen zagen het opstellen van een algemeen kadaster immers met reden als een belangrijke hefboom voor het vorstelijke centralisatiestreven, ook in de Zuidelijke Nederlanden⁷: “*The cadastre was no longer local business, but the king’s business*”.⁸ Verschillende 18de-eeuwse intendanten trachtten een ‘provinciaal kadaster’ uit te bouwen, gesterkt door de theorieën van de fysiocratie (cf. infra) - dat in vele gevallen gekant was tegen overheidsdirigisme.⁹ Met de ervaring uit die regionale pogingen konden de revolutionairen na 1789 een algemeen kadaster nastreven.

De ingeburgerde term ‘prekadastrale periode’ die het tijdvak vóór 1789 omvat, doet dus in zekere zin afbreuk aan de continuïteit die bestond tussen de ancien régime onroerende fiscaliteit en het republikeinse kadaster, althans in de Franse gebieden. Hoewel het belang van het Transport geleidelijk aan afnam ten voordele van nieuwe belastingen, bleven de Staten zich ook in Vlaanderen tot aan het Franse bewind beroepen op de beden volgens de verdelingsschaal (die voor de plattelandsgebieden op het gebruik van landboeken steunde). Om verwarring te vermijden gebruiken we de term ‘prekadastraal’ ook hier om de periode vóór het republikeinse algemeen kadaster aan te duiden.

5 MAURIN A., *Le cadastre en France: histoire et rénovation*, Parijs, 1992, p. 35 en HERBIN R. en REBEREAU A., *Le cadastre français*, Parijs, 1953, p. 21.

6 ALIMENTO A., *Réformes fiscales et crises politiques dans la France de Louis XV: de la taille tarifée au cadastre general*, Parijs, 2008; TOUZERY M., *Beyond the Pyrenees: The French Bourbons and the impossible Cadastre*, in *CT/Catastro*, 2002, 46, p. 135-140.

7 COPPENS H., *Oud en nieuw kadaster*, in *Spiegel Historiael*, 1968, 11, p. 598.

8 EGRET J., *La pré-révolution, 1787-1788*, Parijs, 1962, p. 225: “*La banqueroute (royale) effrayait moins les parlementaires provinciaux que le cadastre.*”

9 Fysiocratisch intendant Turgot werd enkele jaren na het verschijnen van zijn “*Avis sur l'assiette et la répartition de la taille*” (1762-1770) zelfs contrôleur général des finances (de Franse minister van Financiën).

2.2. De ideeën via de Franse Revolutie en de basis van de grondbelasting

Met de Franse Revolutie diende het oude belastingregime te worden vervangen door een nieuw fiscaal beleid. De Franse republikeinen wilden komaf maken met de fiscale ongelijkheden uit het ancien régime.¹⁰ De verdeling van de fiscale last over alle burgers moest immers in verhouding zijn met de waarde van hun inkomen dat uit het persoonlijke landbezit gemaakt werd. De parlementaire debatten over belastinghervorming werden impliciet gedomineerd door de fysiocratische doctrine. De 18de-eeuwse ‘fysiocratische school’ was hoofdzakelijk Frans, niet omvangrijk en bestond kortstondig: het was slechts opgebouwd rond Quesnay, een geneesheer aan het Franse koninklijke hof die in 1758 met zijn publicatie “*Tableau Économique*” de basis voor de leer legde.¹¹ Twee jaar na diens overlijden betekende het verschijnen van Smiths “*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*” in 1776 reeds het einde voor de fysiocraten en het begin van de klassieke economie.¹² Hoewel slechts één fysiocraat in de grondwetgevende vergadering vertegenwoordigd was en de fysiocraten zelf hun rol in de genese van de belastingwetten minimaliseerden¹³, waren hun denkbeelden in de belastingwetgeving toch overheersend. De fysiocratische leer, uitgaande van een pre-industriële maatschappij, stelt dat de natuur de enige productiefactor is; de mens is hiervan de verbruiker. De landbouw is met andere woorden de voornaamste productieve sector en het is enkel de landbouwgrond die moet belast worden. Een personen- of verbruiksbelasting betekent in die visie immers een dubbele taxatie.

-
- 10 VAN DE PERRE S., JANSSENS P., VERBOVEN H. en JANSSENS K., *Fiscale hervormingsplannen vroeger en nu. Een beknopt overzicht*, in TIBERGHIE A. (red.), *Liber Amicorum Maeckelbergh. Fiscaliteit op de vooravond van de XXIste eeuw*, Brussel, 1993, p. 224-226. De gelijkheid van iedere burger voor de belastingwet was overigens ingeschreven in artikel 13 van de “*Déclaration des droits de l’homme et du citoyen*” van 1789.
- 11 VELDE F., *The physiocrats and the single tax*, in WENZER K. (red.), *An anthology of single land tax thought*, New York, 1997, p. 22-24 en VAGGI G., *The economics of François Quesnay*, Londen, 1987, p. 16-17. Zie ook het overzichtswerk: MEEK R., *Economics of Physiocracy. Essays and Translations*, Cambridge, 1962.
- 12 Eveneens in het voorjaar van 1776 trok de Franse eerste minister Turgot - die, hoewel eerder economisch-liberalist dan fysiocraat, de belangrijkste pupil van Quesnay was - zich terug uit de politiek.
- 13 VAN DE PERRE S., JANSSENS P., VERBOVEN H. en JANSSENS K., *Fiscale hervormingsplannen vroeger en nu*, p. 229. Waarschijnlijk deden ze dit omdat uiteindelijk niet alle voornaamste facetten van de leer in het belastingstelsel werden geïntegreerd.

Die principes wogen niet alleen zwaar door in het gekozen revolutionaire fiscale beleid - en zo ook in de uitwerking van de onroerende belasting. De Franse grondbelasting werd nagenoeg ongewijzigd overgenomen door de Belgische staat en zou hier van kracht blijven tot aan de Eerste Wereldoorlog. De nieuwe grondbelasting werd op 20, 22 en 23 november 1790 gestemd en was weliswaar geen “*impôt unique*”, toch maakte ze driekwart van het belastingstelsel uit. Ze vertegenwoordigde in de eerste jaren zelfs tachtig percent van de belastingopbrengsten.¹⁴ Wat waren nu de krachtlijnen van die grondbelasting? De taxatie werd in alle objectiviteit, rationeel en mathematisch berekend, omdat enkel de grond belast werd, zonder naar de eigenaar te kijken. Vooraf werd een bepaalde geldsom - de veronderstelde belastingopbrengst - vooropgesteld, om zeker geen inkomsten mis te lopen, die departementaal werd verdeeld over alle onroerende eigendommen.¹⁵ De heffing gebeurde volgens een verdeelsleutel: een kadaster van de geschatte gemiddelde agrarische of verhuuropbrengsten, waarin alle landbouwgronden in een bepaalde categorie zijn ingedeeld. Dit is wat vandaag het ‘kadastraal inkomen’ wordt genoemd. De fiscus belast(te) slechts het netto-inkomen, door het bruto-inkomen te verminderen met de productiekosten (dit in tegenstelling tot de oude Franse brutogrondbelastingen). Die kosten waren de uitgaven die voor de teelt, het zaaigoed, de werktuigen, de oogst en het onderhoud werden gemaakt. Het netto belastbaar inkomen van huizen, fabrieken, smederijen, molens en andere bedrijven was datgene wat de eigenaar overhield van de huurwaarde na aftrek van onderhouds- en herstellingskosten.¹⁶

14 SCHNERB R., *Technique fiscale et partis pris sociaux. L'impôt foncier en France depuis la Révolution*, in SCHNERB R. (red.), *Deux siècles de fiscalité française, XIXe-XXe siècle*, Parijs, 1973, p. 79-104 en ARDANT G., *Théorie sociologique de l'impôt*, Parijs, 1965, dl. 2, p. 179-184.

15 Dit repartitiestelsel werd reeds eind 18de eeuw door Turgot aangeprezen, om de fysiocratische principes in de praktijk te brengen.

16 VAN DE PERRE S., *De lasten van de macht. Fiscaal beleid in België (1830-1914)*, Katholieke Universiteit Brussel, 2003, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, p. 64.

2.3. De technische uitwerking in het Schelvedepartement

2.3.1. 1796-1802: een periode van ‘fiscaal empirisme’ en de recuperatie van landboeken en landboekkaarten

Vanaf de eerste dag van het nieuwe republikeinse jaar, op 1 vendémiaire V (22 september 1796), werden de Franse grondbelastingen in de Belgische gewesten geheven. De inning van die belastingen was belangrijker dan de kadastrering van de verschillende gronden: de oorlogspolitiek van de Franse republiek kostte handenvol geld en het Schelvedepartement was in de eerste bezettingsjaren een wingewest. Maar het zijn voornamelijk twee organisatorische redenen die aan de basis lagen van de moeizame start van de kadasterwerken.

Enerzijds stonden de Fransen weigerachtig tegenover een kadasterstelsel dat centraal georganiseerd was. Enkel wanneer de belastingplichtige zelf inspraak had in zijn “quote” (aandeel) in de grondbelasting, was de gelijkheid van de belastingheffing onder de burgers verzekerd. Daarom opteerde de fiscus voor een Kadasterorganisatie die van onder uit was opgebouwd. Die gedecentraliseerde administratie stond jarenlang een efficiënte kadastrering én inning in de weg.¹⁷

Anderzijds was er de technische uitvoering van de kadastrering. Hoewel er enkele ambitieuzere initiatieven waren¹⁸, besliste de

17 Een geschiedenis van het Belgische Kadaster als administratie was reeds enkele keren het onderwerp van een instellingengeschiedenis: DE REU P., *De geschiedenis van de Algemene Administratie van de Patrimoniumdocumentatie (1796-2006). Organisatie, bevoegdheden, ambtsgebieden, archiefvorming* (Miscellanea Archivistica. Studia 198), Brussel, 2011; VERHELST J., *De documenten uit de ontstaansperiode van het modern kadaster en van de grondbelasting (1790-1835)* (Miscellanea Archivistica 31), Brussel, 1982, p. 9-123; CARPREAU J., *Het Ministerie van Financiën en zijn administraties: historiek, opdrachten, organisatie, bevoegdheden en werking*, in *Documentatieblad*, Brussel, 1990, 5, p. 173-198; MARSTBOOM L., BOURLON R. en JACOBS A., *Le cadastre et l'impôt foncier*, Brussel, 1956 en DUCHAMP A., *Le cadastre: notice historique & améliorations à apporter dans ce service*, Brussel, 1884, p. 1-4.

18 De Nationale Vergadering ontving reeds op 23 september 1790 een voorstel voor het opstellen van een kadaster en kaarten met daarop alle percelen van de republiek, duidelijk geïnspireerd op de expertise van het opstellen van Franse “terriers” tijdens de Bourbondynastie. Maar het werd nooit bediscussieerd: GAUDIN M., *Mémoires, souvenirs, opinions et écrits du duc de Gaëte, tome premier*, Parijs, 1826, p. 194 en BLOCH M., *Les plans parcellaires en France, de la Révolution à l'Empire: les premières tentatives de cadastre fiscal*, in *Annales d'histoire économique et sociale*, Parijs, 1929, p. 393.

Nationale Vergadering bij wet van 23 november 1790 dat de grondbelasting er kwam op basis van geschreven bronnen: aanwijzende tafels, staten van elke sectie en leggers, zonder bijbehorende plannen. Een instructie die bij de wet werd gevoegd, benadrukte de noodzaak van een kadaster in de vorm van “*les états descriptifs du sol*”. Die wet bleef echter vaag en bleek slechts een voorlopige aanzet.¹⁹ Daarom was het geenszins gemakkelijk om de richtlijnen in de praktijk te brengen. Er vonden vóór eind 1802 in de hele Franse republiek amper kadasterwerken plaats.

Ook in het Schelddedepartement ontbrak het aan tijd en belastingambtenaren om een heffing en inning op basis van een kadaster te verzekeren. De sectiestaten met een beschrijving van elk belastbaar goed en het gemiddelde netto-inkomen waren gebaseerd op aangiften van de eigenaars.²⁰ De gemeenten verdeelden op hun beurt de fiscale last volgens die staten. Dit was zoveel als aan de belastingplichtigen vragen: “*mens-moi*”. Om de te taxeren goederen en de aangiften toch in verhouding te brengen, maakten bijna alle Franse besturen uitvoerig gebruik van hun ancien-régimeregisters. De Nationale Vergadering had al heel vroeg expliciet beslist om het recupereren van de oude kadasters toe te staan.²¹ Ook prefect van het Schelddedepartement Faipoult - nota bene de voormalige minister van Financiën tijdens de eerste maanden van het Directoire²² - meldde in een brief van 10 messidor X (29 juni 1802) dat

19 Later verschenen nog enkele praktische richtlijnen: de wet van 11 augustus 1791, de wet van 16 september 1791-23 september 1791 (met uitvoerige werkmethode voor de opmaak van kadastrale plannen!) of het decreet van 21 maart 1793 (over het inventariseren van de oppervlakte van alle grondpercelen en het vaststellen van elk belastbaar inkomen en elke respectieve eigenaar). Meestal werden ze door geldtekort en politieke instabiliteit niet uitgevoerd.

20 Dit was een beproefde werkwijze. Op het eind van de 16de eeuw en aan het begin van de 17de eeuw beschikten nog maar weinig Vlaamse dorpen over een landboek. Bovendien was er nog geen algemene opmeting van de dorpen en daarom werd de fiscale last verdeeld op basis van aangiften van grondgebruik: BEYLS P., ‘Een werck seer schoon gemeten’. *Studie van de archiefvorming en de terminologie van de landboekhouding in het graafschap Vlaanderen (16de-18de eeuw)*. *Casus kasselrij Oudenaarde en Land van Aalst (Studia 134)*, Brussel, 2012, p. 87-92.

21 *Instruction de l'Assemblée nationale sur la contribution foncière*, in Pasinomie, reeks 1, dl. 2, p. 40 en BLOCH C., *Les contributions directes: instructions, recueil de texts et notes*, Parijs, 1915, p. 160. Toch leert de praktijk dat dit met een korrel zout te nemen is (cf. infra).

22 MICHAUD Jr., Faipoult (Guillaume-Charles), in *Biographie universelle, ancienne et moderne. Supplément (Fau-Fu)*, Parijs, 1838, dl. 64, p. 32-35.

Illustratie 1: RAG, Modern gemeentearchief Grammene, nr. 14: Kadastraal kaartenboek - benoemd als "landboek" - uit ca. 1800, opgemaakt door landmeter Jean-Baptiste Van Gaver.

nog steeds een beroep mocht worden gedaan op de landboeken.²³ Vele landboeken waren echter zoekgeraakt of meegenomen door gevluchte oud-griffiers.²⁴ Daarom vroeg het Schelvedepartement op 12 prairial VI (31 mei 1798) reeds aan de minister van Financiën de budgetten om nieuwe landboeken aan te maken voor de gemeenten waar ze niet meer voorhanden waren. Waar geen “*terrier*” of “*cadastre*” aanwezig was, was het immers voor de deelmannen (commissarissen-repartiteurs) onmogelijk om nieuwe leggers te vormen. De centrale overheid zag in dat een tekort aan budgetten en tijd de uitbouw van het algemene kadaster in de weg stonden. Daarom nam ze zelf het initiatief om alle gemeentelijke kadasters te vernieuwen. Hiervoor achtte ze zelfs geen voorafgaande landmeting meer nodig. Met de instructie van 2 pluviôse IX (22 januari 1801) werden de gemeenten verzocht om hun oude kadasters en kaarten en plannen van hun grondgebied in te leveren.²⁵ De prefect had het antwoord echter niet afgewacht en maakte werk van de evenredige verdeling van de belastingdruk tussen de gemeenten enerzijds en de nivellering van de individuele verschillen anderzijds. Daarom peilde hij reeds op 27 brumaire IX (18 november 1800) bij de burgemeesters naar een overzicht van het aantal kadasters in zijn departement. “*Ces cadastres doivent être employés utilement pour la correction, soit des états indicatifs de section, soit des matrices de rôles de la Contribution foncière*”. Waar er geen bestonden, wou hij ze laten opstellen op kosten van de gemeentebesturen.²⁶ Maar dat zinde de burgemeesters niet. Daarom vatte prefect Faipoult in een brief van 13 germinal IX (3 april 1801) een ander plan op: grote eigenaars klaagden over de ongelijke verdeling van de fiscale lasten. Toch weigerden ze

23 *Recueil ou manuel des arrêtés, décisions, lettres et autres actes, tant du Préfet que du Conseil de la Préfecture du Département de l'Escaut*, Gent, 1801-1802, dl. 5, p. 92-97.

24 RAG, Fonds Schelvedepartement, nr. 3025/96.

25 DUVOSQUEL J.-M., *Cadastres de paroisses en Belgique et dans la France du Nord*, in BRUNEL G., GUYOTJEANNIN O. en MORICEAU J.-M. (red.), *Terriers et plans-terriers du XIIIe au XVIIIe siècle, Actes du colloque de Paris (23-25 septembre 1998)*, Parijs, 2002, p. 110-111. Deze instructie was slechts een vruchteloos verzoek, maar het deed de administratie wel nadenken over een nieuwe kadastermethode.

26 RAG, Fonds Schelvedepartement, nrs. 3199/1 en 3027/11. Op vraag van prefect Faipoult stuurde het bestuur van het Leiedepartement hiervoor zelfs landboeken op naar Gent. Dit waren (dubbels) van landboeken van Astene, Deinze, Grammene, Olsene, Petegem, Poeke, Sint-Denijs, Wannegem, Wontergem en Zulte. Die waren in de archieven van de afgeschafte kasselrij Kortrijk beland door de nieuwe departementale indeling en door de “*triage des titres*” van de domeinkantoren: RAG, Schelvedepartement, nr. 3547/1.

bij te dragen in het opstellen van een kadaster dat de belasting eerlijk maakte. Waarom dan geen retributie - een “*souscription volontaire*” - voor het opstellen van landboeken instellen? Het overschot kon daarna verhaald worden op alle eigenaars van de gemeente, op basis van de oude verdelingen waartegen de grote eigenaars zo protesteerden.²⁷ De archiefovorming en de besluiteloosheid in de dossiers van de departementale uitvoerende macht doen echter vermoeden dat het initiatief van die retributie uitbleef en dat er amper nieuwe kadasters of landboeken werden aangemaakt (althans niet volgens de precisie en de vorm zoals in het ancien régime gebruikelijk was).

2.3.2. 1803-1807: het “*cadastre par masses de cultures*” vormt een tussenoplossing

Zonder de gepaste kadastrale fundamenteen was er van de beoogde gelijkheid onder de belastingplichtigen geen sprake. Bonaparte en de andere consuls zetten de voorlopige kadasterwerken stop en gingen over tot een project dat op korte tijd kon gerealiseerd worden²⁸: “*La confection d'un cadastre général par masse de culture de toutes les communes de la France*”, besloten op 12 brumaire XI (3 november 1802). De voorbereiding van dit kadaster volgens teeltblok of teeltplan bestond uit twee voorname taken: het opmeten en opmaken van plannen enerzijds en het evalueren van een kadastraal inkomen dat voor elke gemeente bepaald werd anderzijds. Aaneengesloten stukken land met hetzelfde type grondgebruik of teelten - zoals tuinen, (nationale) bossen, vijvers, zandgronden, heideveld, akkerland, weideland - werden als één geheel aangezien, wat het opmeten en inventariseren van de gronden uiteraard enorm versnelde.²⁹ Alle plannen werden op schaal 1 op 5.000 opgemeten en kregen een oriëntatie naar het noorden. Ondanks de schaalvergroting door het uittekenen van

27 RAG, Fonds Schelvedepartement, nr. 3547/1.

28 OCKELEY J., *Inventaris van de verzameling kaarten berustend op de Directie van het Kadaster van Brabant, deel 1, Het Kadaster met teeltblokken (Toegangen in beperkte oplage Algemeen Rijksarchief 581)*, Brussel, 2005, p. 10.

29 PRENEEL M., *Op de grens van het archiefperceel. De bewogen geschiedenis van het archief van het Belgische kadaster*, in VAN DER EYCKEN M. en HOUTMAN E. (ed.), *Liber Amicorum Coppens Herman. (Studia 115)*, Brussel, 2007, dl. 1, p. 292. Eerst zou gewerkt worden met typegemeenten - 1800 verspreid over het hele Franse rijk (minimaal twee en maximaal acht per arrondissement) - waarna de overige gemeenten hiermee werden vergeleken. Men spreekt in dit geval over een “*cadastre inductief*”. Later besliste de regering om alle gemeenten op die manier in kaart te brengen.

de teeltblokken, gebeurde de landmeting in theorie vrij nauwkeurig. De teeltblokkaarten werden vastgehecht op de meridiaan van Parijs - een lijn van triangulatiepunten (cf. infra) - en op loodlijn van die meridiaan, door de opmetingen in te passen op de grote driehoeksmetingen van de kaarten van Cassini.³⁰ Een schatter berekende op basis van de kaarten de netto-opbrengst per soort van grondgebruik.

De lokale schatters, opmeters en kaartmakers waren nog maar enkele maanden aan de slag, toen een ministeriële instructie op 20 floréal XI (10 mei 1803) duidelijkheid schiep over de werkzaamheden in de veroverde gewesten waar voorheen reeds een sterke kadastrale traditie bestond - in een aanvullende omzendbrief van 9 dagen later werd expliciet naar "*la Belgique*" verwezen. De Parijse Kadasteradministratie maakte het vervaardigen van nieuwe grondgebruikkaarten weliswaar een noodzakelijke voorwaarde, zelfs al troffen zij perceelsgewijze plannen uit het ancien régime aan. Maar de lokale landmeters werden haast verplicht om de vroegmoderne kadasters als basis te gebruiken. Ofwel om de schatting en belastingverdeling op te maken, ofwel - indien de oude kaarten te gebrekkig bleken - om detail- en ijkpunten uit te zetten en een laatste controle uit te voeren. Voor de kadastrale landmeters was het gebruik van dit oude materiaal alvast 'een reuzenstap naar de te verrichten kadasterwerkzaamheden'. De kadastrering verliep over het algemeen inderdaad vrij snel, vooral wat de opmetingen van de teeltblokken betrof. De minister van Financiën spoorde op 14 germinal XII (4 april 1804) de dorpen zelfs aan om meer aandacht te besteden aan de expertiseverslagen, die in principe toch veel minder moeizaam zouden moeten verlopen dan de opmetingen. Diezelfde zomer liet hij weten dat alle schattingen voor de departementen van de Twee Neten en de Ourthe voltooid waren en dat die van de Nedermaas en Jemappes heel snel zouden volgen.³¹ Ook in het Schelvedepartement waren expertiseverslagen opgemaakt, maar de prefect en de directeur van de directe belastingen zagen in dat dit kadaster niet de adequate methode was om de individuele fiscale last per burger vast te stellen. Daarom besloten ze eind 1806 - in het kader van de ministeriële

30 OYON J.-B., *Collection des lois, décrets, instructions, circulaires et décisions relatifs au cadastre de la France*, Parijs, 1806, dl. 3, p. 7. De Franse landmeterfamilie Cassini werkte voor heel Frankrijk een orthogonaal systeem uit, dat cartografen mogelijk maakte om grootschalige kaarten te vervaardigen van hele regio's en staten. In 1746 werden ook de 'Belgische gewesten' in dit stelsel opgenomen, naar aanleiding van de Oostenrijkse Successieoorlog: DE MAEYER P., DE VliegHER B. en BRONDEEL M., *De spiegel van de wereld. Fundamenten van de cartografie*, Gent, 2004, p. 42-43.

31 RAG, Fonds Schelvedepartement, nr. 3199/15.

Illustratie 2: RAG, Kaartenverzameling, nr. 2845: Detail uit de kadasterkaart volgens teeltplan van Uitbergen (ca. 1806). Dat de anderstalige landmeters bepaald niet veel voeling hadden met de lokaliteit, blijkt onder meer uit Franstalige verbasteringen van toponiemen en zelfs uit foutieve benamingen. Hier een voorbeeld van het werk van landmeter Pierre Dubray.

instructie van 29 oktober 1805 - om de schattingen van de Oost-Vlaamse gemeenten te staven op het netto-inkomen van elk afzonderlijk perceel.³² Dit gebeurde op basis van verklaringen van de eigenaars, die met de gegevens uit de oude landboeken vergeleken werden. De nieuwe schattingen vingen vooral vanaf het voorjaar van 1806 aan en de opmetingen werden voortgezet.

2.3.3. 1808-1814: het algemeen kadaster wordt een “*cadastre par épreuve*”

Efficiëntie en rendement mochten het echter niet halen op de fiscale gelijkheid. Napoleons minister van Financiën Gaudin, die als geen ander de technische vaardigheden uit het ancien régime kon verzoenen met de nieuwe liberale en bureaucratische opvattingen, gooide het daarom over een andere boeg. Nu er relatieve vrede heerste in Europa, kreeg het algemene kadaster een hernieuwde aandacht. Hoewel de beleidsvoerders nog steeds genoodzaakt waren de grondbelasting volgens een klassiek repartitiestelsel te heffen, konden ze het kadaster wel een nieuwe invulling geven. De financiënwet van 15 september 1807 had een “*cadastre par épreuve*” voor ogen, waarbij alle afzonderlijke percelen in kaart werden gebracht. De centrale staat leidde de kadasterwerken. De opmetingen van een perceelsgewijs kadaster vingen hoofdzakelijk na het verschijnen van de uitvoeringsdecreten van 27 januari 1808 en 20 april 1808 aan. Het lijkt er sterk op dat verschillende reeds afgewerkte teeltplankaarten herwerkt werden naar perceelplannen - door de grote oppervlaktes te parcelleren - en dit zowel voor kladkaarten en als voor originelen.³³ De minister van Financiën liet immers reeds vanaf 2 oktober 1807 toe dat gemeenten aan de perceelkadastrering begonnen. Van de meer dan 210 plaatsen van het Scheldepartement waar de kadasterwerken eind 1807 waren aangevat (ruim 60 percent van het departement), was het landmeetwerk in meer dan honderd gemeenten reeds afgerond en waren schatters in vijfenzeventig gemeenten werkzaam. De perceelkadastrering kende vanaf 1811 een algemene verbreiding over heel Europa: toen werd het “*Recueil méthodique des lois, décrets, instructions et décisions sur le cadastre, approuvé par le Ministre des Finances*” verspreid, dat de facto een handboek voor de

32 *Recueil ou manuel des arrêtés, décisions, lettres et autres actes, tant du Préfet que du Conseil de la Préfecture du Département de l'Escaut*, Gent, 1806, dl. 10, p. 422-426.

33 Bijvoorbeeld: RAG, Kaartenverzameling Rijksarchief Gent, nr. 2842 (een perceelkaart van Sleidinge, vermoedelijk opgemaakt op een voormalige teeltblokkkaart).

Kadasterambtenaren en landmeters vormde.³⁴ De gemeentebesturen zelf hadden geen medezeggenschap meer in de keuze van die landmeters of hun manier van opmeten en registreren van eigendomsveranderingen. Het landboek en andere fiscale bronnen uit het ancien régime verloren hun gebruikswaarde vanaf 1807-1808.³⁵ De prefect verbood zelfs om de landboeken te gaan raadplegen.

Sinds het voorjaar van 1808 maakte het ministerie jaarlijks budgetten vrij om gemeenten te kadastreren. Op voorstel van het departementale bestuur werden die gemeenten geselecteerd. Diegene die reeds over een oud kadaster of “*matrice cadastrale*” beschikten, werden pas als laatste parcellair gekadastrerd.³⁶ Dat was in 1808 het geval voor Drongen, dat dan maar vervangen werd door de gemeenten Bellem, Hofstade, Ronsele en Zevergem om samen met Afsnee, Gent, Schorisse, Sint-Antelinks, Sint-Denijs-Westrem en Viane te worden gekadastrerd. Het waren meteen de eerste Oost-Vlaamse gemeenten die een modern perceelkadaster kregen. Voor Gent zijn de kaarten door landmeters Piéton en Boutique in 1809 afgewerkt en in atlassen ingebonden.³⁷

34 DE REU P., *De geschiedenis van de Algemene Administratie van de Patrimoniumdocumentatie (1796-2006)*, p. 207.

35 Zie ook BEYLS P., *Een werck seer schoon ghemeten*, p. 127.

36 RAG, Fonds Schelvedepartement, nr. 8060/2.

37 RAG, Kaartenverzameling Rijksarchief Gent, nrs. 2770 (verzamelplan), 2771-2773 (kadastrale perceelplannen) en Stadsarchief Gent, Modern archief, reeks DD, nrs. 12-13.

NOMS. propriétaires ou titulaires des Propriétés, ou Titulaires des Droits.	NATURE ou CHARGE PROPRETE	NOMBRE D'ARPENS ET DES PÉCHES			EVALUATION des revenus des arpents, par arpent.	COLONNE RESERVÉE POUR LES MUTATIONS
		1. de 1. à 100. arp.				
		arp.	perch.	arp.	perch.	
SECTION <i>heerlijk 2e zal. mil. f. 1re</i>						
<i>292</i> <i>Philippe van der Vliet</i>	<i>bois</i>	<i>92</i>	<i>1. 10. 1</i>	<i>1. 5. 0</i>	<i>7. 15</i>	
<i>293</i> <i>Jan van der Vliet</i>	<i>fermes</i>	<i>46</i>	<i>2. 1. 1</i>	<i>1. 1. 1</i>	<i>3. 25</i>	
<i>idem</i>	<i>maisons</i>	<i>2</i>			<i>2. 75</i>	
<i>294</i> <i>Barthelemy van der Vliet</i>	<i>bois</i>	<i>2</i>	<i>15. 2. 1</i>	<i>1. 1. 1</i>	<i>81. 50</i>	
<i>295</i> <i>Christiaan van der Vliet</i>	<i>id.</i>	<i>3</i>	<i>15. 1. 1</i>	<i>1. 1. 1</i>	<i>126. 00</i>	
<i>296</i> <i>Leopold van der Vliet</i>	<i>id.</i>	<i>1</i>	<i>17. 1. 1</i>	<i>1. 1. 1</i>	<i>16. 40</i>	
<i>297</i> <i>Leopold van der Vliet</i>	<i>Bois et terre</i>	<i>1</i>	<i>10. 1. 1</i>	<i>1. 1. 1</i>	<i>26. 10</i>	
<i>298</i> <i>Leopold van der Vliet</i>	<i>id.</i>	<i>1</i>	<i>29. 1. 1</i>	<i>1. 1. 1</i>	<i>49. 75</i>	
<i>299</i> <i>Leopold van der Vliet</i>	<i>Bois et terre</i>	<i>2</i>	<i>18. 1. 1</i>	<i>1. 1. 1</i>	<i>77. 70</i>	
		<i>10. 1. 155</i>			<i>1. 12. 4. 2. 277. 77</i>	

Illustratie 3: RAG, Fonds Archieven van de parochies, heerlijkheid en schepengriffie Merelbeke en Lemberge, van de heerlijkheid Krombrugge en van de gemeente Merelbeke, nr. 174: Sectiestaat van Merelbeke, vermoedelijk uit het einde van de 18^e eeuw.

Tabel 1. Lexicon van de vooroorspronkelijke kadasterdocumenten (1796-1834)

1. Basisdocumenten

Enkele maanden na de invoering van het Franse grondbelastingstelsel - nota bene enkele maanden vóór de formele afschaffing van de vroegmoderne seculiere en kerkelijke belastingplichten - kregen de Belgische gewesten de ministeriële instructie van 18 fructidor IV (4 september 1796) toegestuurd. Die instructie vereenvoudigde enkele bepalingen uit de Franse wet van 1 december 1790 en schreef - onder meer - twee belangrijke modeldocumenten uit die men sporadisch aantreft in (naar het Rijksarchief overgebrachte) gemeentearchieven.³⁸

état de section

<u>synoniem</u> :	état indicatif de section, cahier de section
<u>vertaling</u> :	sectiestaat
<u>functie</u> :	een oplijsting van de percelen met netto-inkomen per sectie, in volgorde van de toenmalige perceelnummers
<u>equivalent 1835</u> :	oorspronkelijke aanwijzende tafel (model 208)

Vanaf de eeuwwisseling duikt het *tableau indicatif* op. De vertaling luidt aanwijzende tafel, weliswaar niet exact dezelfde als de aanwijzende tafels van het oorspronkelijke en huidige kadaster. Een equivalent is document nr. 4 van het expertisedossier. Die vooroorspronkelijke aanwijzende tafel was veeleer een dossier met daarin een sectiestaat (toen ook wel *état indicatif* genoemd) en een samenvatting van de totale oppervlakten per soort grondgebruik (vooral relevant tijdens het kadaster volgens teeltplan).³⁹ Een tiental jaar later gebruikten de schatters twee modellen, respectievelijk voor eigendommen van gebouwen of gronden.

matrice de rôle

<u>vertaling</u> :	legger van het belastingkohier
<u>functie</u> :	oplijsting van de eigenaars, met al hun bezittingen, in volgorde zoals ze in de sectiestaten stonden, met per

38 VERHELST J., *De documenten uit de ontstaansperiode van het modern kadaster*, p. 44-45.

39 Volgens de instructie van 7 brumaire XIV (29 oktober 1805) konden de schatters en controleurs de oppervlakten uit de oude landboeken overnemen: VERHELST J., *De documenten uit de ontstaansperiode van het modern kadaster*, p. 78.

naam een opsomming van alle bezittingen. Op basis hiervan werd de grondbelasting - en de belasting op deuren en vensters - berekend.⁴⁰

Equivalent 1835: kadastrale legger (model 212)

Omdat deze legger van het belastingkohier niet alfabetisch was opgesteld, voegden gemeentelijke overheden of Kadasterambtenaren er later soms een ***table alfabetique*** of alfabetische tafel aan toe (equivalent 1835: alfabetische tafel, model 213 of 215). Bij elke naam werd een folionummer of artikelnummer genoteerd, verwijzend naar de legger. Een geschrapte naam wees op een eigendomsverlies of sterfgeval.

Tijdens de jaren van de uitbouw van een perceelsgewijs kadaster gebruikte men steeds meer een andere benaming voor de legger, namelijk:

matrice cadastrale

synoniem: matrice foncière⁴¹

vertaling: kadastrale legger

equivalent 1835: kadastrale legger (model 212)

2. Mutatiedocumenten

Om eigendomsveranderingen bij te houden, maakte men meestal een notitie in de legger of op de kohieren zelf. Maar er bestonden ook mutatielijsten:

état des changements

synoniem: livre des mutations

vertaling: mutatielijst

functie: het bijhouden van de veranderingen van eigendommen (in veel minder grote mate van veranderingen aan percelen)

equivalent 1835: staat van de mutaties (model 223)

40 De legger bestond in de regel uit twee delen (al dan niet twee aparte leggers): een lijst met de eigenaars van gebouwen en een lijst met de eigenaars van ander vastgoed.

41 Hoewel men het onderscheid vast en zeker niet altijd en overal aanhield, werd een "*matrice foncière*" opgemaakt in gemeenten die nog niet (helemaal) opgemeten waren. Een "*matrice cadastrale*" was gereserveerd voor de gekadastreerde gemeenten.

2.3.4. Het hergebruik van het klassieke belastingstelsel en de landboeken: een fiscaalpolitieke tegenstrijdigheid?

Het repartitiestelsel bleek de fiscale verdeelmethode bij uitstek voor een centrale overheid met een administratief onvermogen.⁴² Er was zelfs een grote continuïteit in bestuurlijke onmacht binnen zowel de Oostenrijkse centrale staat als het Napoleontische bestuur om de kadasters geregeld bij te werken. Vooral de grote ongelijkheid op departementaal en provinciaal vlak viel hierbij op. Het fiscale breukvlak mag dan ook niet overschat worden. Om het aandeel van de Belgische gewesten in de Franse grondbelasting te bepalen, baseerden de volksvertegenwoordigers zich op de inkomsten uit de Oostenrijkse Nederlanden (zie tabel 1).⁴³ Voor de verdeling binnen het Schelddedepartement besliste de prefect om het repartitiestelsel van de particuliere Transporten van 14 april 1518 te behouden.⁴⁴ Historicus Sutherland bemerkte dat “*until the whole country could be surveyed for the cadastre, continuing reliance was placed on the tax rolls of the ancien régime*”.⁴⁵ Ook de Belgische vertegenwoordigers stonden in 1796 de oude belastingdocumenten voor om de individuele omslag te bepalen, en propageerden specifiek de aanmaak van nieuwe rollen op basis van de oude ommestellingkohieren (afgezien van de verkopen en perceelsveranderingen die sindsdien hadden plaatsgevonden). In het Schelddedepartement deed men dit voornamelijk - zoals aangetoond - door “*suivant les proportions qui étaient établies dans les cadastres et terriers dits landboek*”. Dat

42 Het gebrek aan inzicht van het centrale bestuur in de individuele draagkracht is een verklaring voor de fiscale zelfstandigheid van de Vlaamse steden sinds de middeleeuwen: JANSSENS P., VERBOVEN H. en TIBERGHEN A., *Drie eeuwen Belgische belastingen. Van contributies, controleurs en belastingontvangers*, Brussel, 1990, p. 91 en ALIMENTO A., ‘*Imiter un projet utile, c’est rendre service à l’État dont on est membre*’: la fortune des cadastres italiens dans la France de la deuxième moitié du XVIIIe siècle, in TOUZERY M. (red.), *De l’estime au cadastre en Europe: l’époque moderne*, Parijs, 2007, p. 230.

43 Vergelijk ook met de haast amechtige berekeningen van de prefect van het Schelddedepartement FAIPOULT DE MAISONCELLE G.-C., *Mémoire statistique du département de l’Escaut*, Parijs, 1805, heruitgave door DEPREZ P., Gent, 1960, p. 155-161 en RAG, Fonds Schelddedepartement, nr. 3025/117. De overheidsuitgaven bepaalden lange tijd de hoogte van de belastingen. Sinds de republikeinse maatschappij ging de wetgever ook bewust kijken naar de fiscale capaciteit van de gewesten, door de inningen van de voorgaande jaren te bestuderen.

44 *Recueil ou manuel des arrêtés, décisions, lettres et autres actes, tant du Préfet que du Conseil de la Préfecture du Département de l’Escaut*, Gent, 1801-1802, dl. 5, p. 92-97 en RAG, Fonds Schelddedepartement, nrs. 3497/1 en 2198/18. Zie de bijdrage van dr. Herman Van Isterdael in deze publicatie.

45 BONNEY R., *Revenues*, p. 484.

gebeurde zeker ook in andere Belgische departementen.⁴⁶ De inning door de belastingambtenaren - soms bijgestaan door militairen - verliep moeizaam. Helaas bestaat tot op heden nog geen afdoende synthese over die fiscale draagwijdte.

Tabel 2. Verdeling van de grondbelasting vanaf 1796
(index = Scheldedepartement = 100,00)

Om een aanvaardbare verdeelsleutel voor de verschillende departementen te vinden, baseerde de wetgever zich op de verdeling van de oude Oostenrijkse belastingen (gemiddelden van de jaren 1786 tot 1789), en de oppervlakte en - belangrijkst - de bevolkingsaantallen van de departementen anno 1796. De staat kon 20 miljoen Franse frank grondbelasting innen, weliswaar nog vermeerderd met opcentiemen. De grondbelasting verminderde stilaan, tot 16,6 miljoen Franse frank in 1805, maar werd aangevuld door andere taksen. De verdeling van de grondbelasting steunde op vier fasen: een “*répartition générale*” door de centrale wetgevende macht, een “*répartition départementale*” door de algemene departementsraad, een “*répartition communale*” door de arrondissementsraden en een “*répartition individuelle*” door de gemeenten. Bij de eerste stap al rees er heel veel discussie, maar vooral de bepaling van de individuele omslag vormde grote problemen.

Departement	Opp. (km ²) (x 22,15)	Bevolking (x 4768)	Oost. belast. (x 31000)	Belast. (x 44300)	Belast. 1805 (x 40000)
Schelde	3529,7	1388	41,4	1552	14,3
Dijle	420,7	1456	35,9	1545	18,4
Jemappes	2059,7	1470	15,7	1530	10,7
Leie	14746,2	1513	8,1	1560	7,1
Nedermaas	130,82	43,41	25,16	26,32	22,80
Ourthe	151,37	58,12	31,61	33,97	32,50

⁴⁶ BOURGEOIS J., *Le terrier de la commune de Warneton-Belgique de 1797-1798*, Warneton, 1982, p. 23.

Samber-en-Maas	158,22	42,09	27,68	27,79	20,00
Twee Neten	98,63	50,02	38,61	37,88	38,00
Wouden	239,04	44,88	23,87	26,23	19,53
Totaal (9 dep.)	1253,42	575,71	451,61	451,47	413,90

Dit is het cijfermateriaal waarop de Franse bewindvoerders zich baseerden bij het verdelen van de fiscale grondlasten. Voor de Oostenrijkse belastingen werden alle directe belastingen geteld; de bedragen staan in dezelfde munteenheid (Franse frank); voor de belastingen zijn de bedragen exclusief de opcentiemen weergegeven.⁴⁷

Hoe valt dit recyclen te rijmen met de rigoureuze afkeuring van de revolutionaire overheid tegenover de ‘zware en slecht verdeelde’ belastingen uit het ancien régime, die toch een voorname drijfveer voor de grieven van de Franse Revolutie waren?⁴⁸ In de eerste jaren voerde de wetgever een erg principieel en idealistisch beleid, dat zich tot op lokaal niveau ontspon. Terwijl de republikeinen tijdens de eerste jaren best wisten dat er goede, bruikbare kadasters voorhanden waren (Provence, Languedoc, Dauphiné, Artesië, Vlaanderen, Haute-Guyenne), werden ze dikwijls om idealistische redenen genegeerd. Volgens Hocq bijvoorbeeld gebruikten de revolutionairen de landboeken in het Franse Maritiem

47 DARQUENNE R., *Essai sur le poids de l'impôt en Belgique sous le Régime français. Le cas du Hainaut*, in *Overheidsfinanciën Ancien Régime-Hedendaagse overheidsfinanciën in België van 1740 tot 1860. Mutatieproces, continuïteit en onderbrekingen*, Brussel, 1975, p. 275-291 en VERHAEGEN P., *La Belgique sous la domination française*, Brussel, 1935, dl. 2, p. 502. Vergelijk voor een latere periode ook met HANNES J., *De mythe van de omgekeerde transfers. Fiscale prestaties van Vlaanderen, Wallonië en Brabant (1832-1912)*, Roeselare, 2007.

48 Van de Franse cijsboeken bijvoorbeeld - de leggers van onroerende goederen van de leenheerlijke of kerkelijke administratie - werd naar schatting één vijfde vernietigd in de eerste revolutiejaren. Net door de afschaffing van de feodale eigendomstitels werden die belastingdocumenten door de republikeinen geherwaardeerd als inventarissen van (private) onroerende eigendommen. BIANCHI S., *Terriers, plans-terriers et Révolution*, in BRUNEL G., GUYOTJEANNIN O. en MORICEAU J.-M. (red.), *Terriers et plans-terriers du XIIIe au XVIIIe siècle, Actes du colloque de Paris (23-25 septembre 1998)*, Parijs, 2002, p. 309-324.

Vlaanderen⁴⁹ niet bij het opstellen van de nieuwe grondbelasting.⁵⁰ De lokale administratie argumenteerde dat de schattingen dateerden van het algemene Transport van 1309, voor de parochies en de kasselrijen aangepast in respectievelijk in de particuliere Transporten van 1631 en 1719. Dat was toch een te ouderwetse basis. In het zuiden van de republiek kende men de kadastrale “*compoix*”, die heel wat prestige genoten.⁵¹ Ook hier werd vaak de voorkeur gegeven om die registers links te laten liggen en zelf met de kadastrering te beginnen. De kadasterwerken - enkel geschreven bronnen - verliepen er overigens over het algemeen vrij snel.⁵² Maar onder meer de val van Robespierre en de verbreiding van de zogenaamde contrarevolutie zorgden voor een meer werkbaar klimaat. Men spreekt zelfs over een ‘pragmatische revolutie’ in de belastingadministratie sinds het jaar IV (de herfst van 1795); een tendens waarmee ook de pas veroverde Oostenrijkse Nederlanden te maken kregen. De administratie kon zich vanaf dat moment onverholten beroepen op bijvoorbeeld die “*compoix*” uit de Provence en de Languedoc. Hogere ambtenaren reisden zelfs naar de uithoeken van de staat, om er de traditionele financiële huishouding te bestuderen. Dit voorbeeld illustreert het contrast in dynamiek tussen het Franse kerngebied en de (veroverde) streken die pas later aan het grondgebied van de republiek werden toegevoegd.

Maar niet alle kadasters werden geïntegreerd. Zo was er het vrij moderne kadaster van de meierij van 's-Hertogenbosch - rechtstreeks bestuurd door de Staten-Generaal -, dat in 1791 werd begonnen. Het beoogde een nieuwe basis voor de grondbelasting, met nadruk op onbebouwde onroerende goederen. Ondanks het vele werk en relatief hoge kosten is er door de komst van de Fransen in 1794 en de Bataafse Revolutie in 1795 met het voorlopige resultaat niets aangevangen.⁵³ Het bleek te

49 Dit is het noorden van Frans-Vlaanderen dat sinds het einde van de 17de eeuw geen deel meer uitmaakte van het oude graafschap Vlaanderen en dus later niet toebehoorde aan de verenigde departementen.

50 HOCQ B., *La naissance du département du Nord (1789-1793)*, Rijsel, 2001, p. 235. De eerste drie jaar van de revolutie behoorde Frans-Vlaanderen, als eeuwenlang onderdeel van Staats-Frankrijk, tot de weinige streken die reeds gekadastréerd waren: GOMEL C., *Histoire financière de l'Assemblée constituante*, Parijs, 1896, p. 130-131.

51 SOBOUL A., *Note sur l'étude de documents fonciers du XVIIIe siècle: terriers, cadastres et compoix*, in *89ème Congrès national des sociétés savantes, Lyon, 1964*, Parijs, 1964, dl. 1, p. 231-257.

52 SOULA M., ‘*Tout était à faire*’. *Mise en place du système fiscal révolutionnaire dans le département de l'Hérault: l'exemple des contributions foncières et mobilières, 1789-an XII*, Univeristé Toulouse, 2004, p. 97-100.

53 SCHEFFER A., *Het 'Hollandse kadaster'*, in *Nederlands Archiefblad*, 1978, 82, p. 25.

weinig kwaliteitsvol, en ook oudere provincialistische kadasters werden waarschijnlijk niet gebruikt, omdat ze meestal uitgingen van de huurwaarde van het landgoed - in plaats van de productiviteit.⁵⁴

2.3.5. Het landmetersambt van ancien régime naar moderne tijd: integratie of uitsluiting?

De landmeting in het Schelvedepartement gebeurde in de eerste plaats door Franstalige “*citoyens*” die hier te velde snel promotie konden maken en hun expertise probeerden uit te bouwen. De meesten kwamen uit Frans-Vlaanderen en de andere grensstreken⁵⁵: op die manier kon de landmeting neutraal gebeuren, wat de gelijkheid van de belastingen ten goede kwam. Er waren immers weinig persoonlijke banden tussen de belastingplichtigen en diegenen die de te taxeren gronden dienden op te meten. Voorlopig is het nog wat koffiedik kijken naar de integratie of uitsluiting van landmeters in de republikeinse besturen. Enkele schaarse studies tonen aan dat de administratieve krachten van het oude regime in de overgang naar een nieuw bewind zoveel als mogelijk behouden werden. Landmeters uit de Oostenrijkse Nederlanden vonden hun weg naar de nieuwe republikeinse administratie: ze hoefden geen eed meer te zweren voor de provinciale justitieraden, maar werden na hun examen beëdigd en betaalden een jaarlijks patentrecht.⁵⁶ Toen zij vanaf 1808 echter formeel werden ingeschakeld in het ambtenarenapparaat en enkel voor het Kadaster werkten, genoten de publieke landmeters doorgaans vrijstelling.

De Vlaamse landmeters werden geroemd om hun vaardigheden en expertise en konden kaarten maken die dikwijls van hoogstaande geometrische kwaliteit waren. Toch was de integratie in de Kadasteradministratie veel minder groot dan bijvoorbeeld in Brabant.⁵⁷ In Oost-Vlaanderen werden de

54 KAIN R. en BAIGENT E., *The cadastral map in the service of the state: A history of property mapping*, Chicago, 1992, p. 32 e.v. en KEVERLING BUISMAN F., *De totstandkoming van het Kadaster in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*, in *Pro Memoria. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, 2006, dl. 2, p. 284.

55 THIELEMANS M.-R., *Bestuursambtenaren en militairen onder de Republiek en het Empire*, in HASQUIN H. (red.), *België onder het Frans bewind: 1792-1815*, Brussel, 1993, p. 253-270 en KEVERLING BUISMAN F., *De totstandkoming van het Kadaster in Nederland*, p. 284.

56 Du Rel noemde zich in 1808 “*gesworen land meter behoorlijk gepatenteert*”: RAG, Kaartenverzameling, nr. 3351.

57 JANSSENS L., *Landmeters door de eeuwen heen. Zelfstandig opererend of in dienst van de overheid*, in *Fininfo. Tijdschrift voor de medewerkers van de Federale Overheidsdienst Financiën*, Brussel, 2007, 2, p. 13.

landmetingen vóór 1830 onder meer gedaan door Boigelot, Boutique, Cappe, Darsy, Dauphin, De Lavau, De Vylder, Dubray, Dutry of Detry, Fontaine, Fransen, Hitier-Beaussancourt, Lemire, Matton, Mornac, Piéton, Rasmond, Robert, Van Belle, Vancazele, Vander Nailden, Van Ham(me), Van Impe en Vermeire.⁵⁸ Voorlopig zijn er amper cartografen(families) teruggevonden die zowel landboeken als kadasterkaarten opstelden.⁵⁹ Een zeldzaam voorbeeld is de familie Du Caju in de regio Beveren.⁶⁰ Nochtans had de prefect de gemeenten die nood hadden aan een nieuw landboek na de eeuwwisseling aangespoord om te “*consulter quelque habile arpenteur ou homme versé dans l’art de faire des cadastres*”.⁶¹ In de overgang van het Franse naar het Nederlandse Kadaster was de continuïteit van het landmetersambt alvast veel groter. Verder prosopografisch onderzoek naar de uitbouw van de Kadasteradministratie zal hier ongetwijfeld meer inzichten bieden.⁶²

Tot slot moet nog een belangrijk verschil tussen de ‘oude’ en de ‘nieuwe’ landmeters worden opgemerkt. Hoewel beiden een vrij grote zelfstandigheid ten opzichte van het bestuur genoten, konden de Kadasterambtenaren een beroep doen op uniforme richtlijnen. Tot het takenpakket van de meest bekwame kaartmakers - in het Schelddedepartement waren dat de leidinggevende Franse landmeters - behoorde eveneens de vaststelling van de belastingaanslag (weliswaar enkel van niet-bebouwde gronden), die in het ancien régime meestal nog door de zogenaamde pointers en zettters binnen de dorpsgemeenschap werd verricht.⁶³

58 Hier zijn enkel eerste klasse landmeters en vérificateurs opgesomd. *Almanach des autorités constituées du Département de l’Escaut* en *Almanach des autorités constituées de la province de la Flandre Orientale*, Gent, 1810-1823 en *Almanach royal de la cour des provinces méridionales et de la ville de Bruxelles, pour l’an 1820*, Brussel, 1820, p. 397.

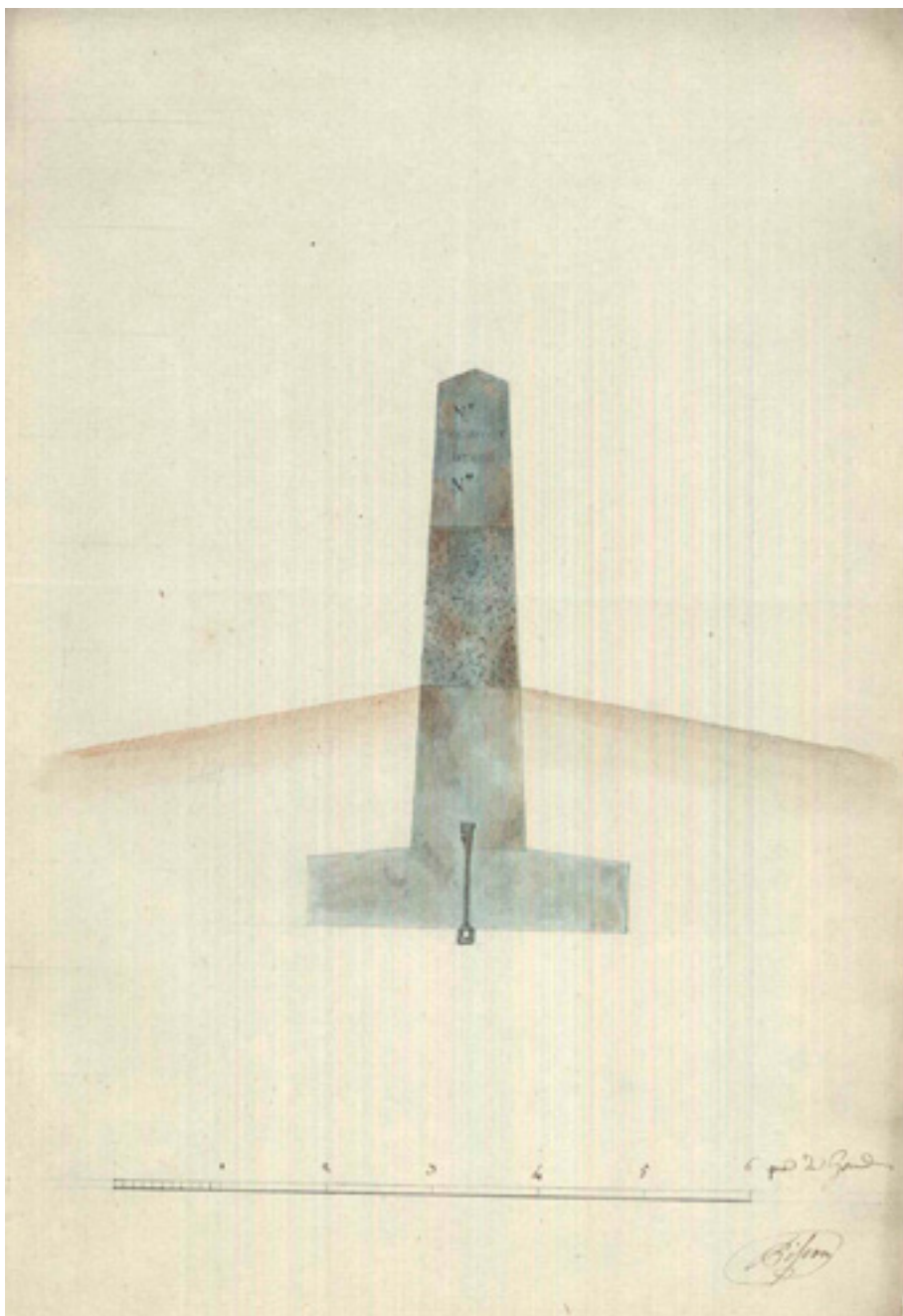
59 Gebaseerd op de persoonsnamenindex in: VERHELST J., *Inventaris van het archief van het Kadaster van Oost-Vlaanderen, 1806-1834, nog bewaard bij de directie te Gent of in het Rijksarchief Gent (Inventarissen Rijksarchief te Gent 68)*, Brussel, 1986, p. 192-194. Zie ook: *Almanach des autorités constituées de la province de la Flandre Orientale*, Gent, 1810-1823.

60 RAG, Modern gemeentearchief Beveren, 284; RAG, Oud archief van de stad en de kerk van Rupelmonde, nr. 78 (kadastrale kaartboeken, opgemaakt door de landmeter Jacobus Judocus Du Caju in respectievelijk 1808 en 1799).

61 RAG, Fonds Schelddedepartement, nr. 3199/1.

62 Helaas is er niet veel administratief archief uit deze periode voorhanden. De vorser zal in de eerste plaats opzoekingswerk moeten verrichten in de nationale archieven van Nederland en Frankrijk. Het kaartmateriaal dat bewaard gebleven is - voor de periode vóór 1830 - bevindt zich in het Rijksarchief Gent.

63 JANSSENS L., *Pre-kadastrale kaarten. Van hun makers en hun cliënteel*, in *Fininfo. Tijdschrift voor de medewerkers van de Federale Overheidsdienst Financiën*, Brussel, 2007, 1, p. 38 en MADDENS K., *Het verschil tussen ‘pointinghe’ en ‘zettinghe’*, in *Standen en Landen*, Brussel, 1968, 44, p. 32-58.

Illustratie 4: RAG, Fonds Scheldedepartement, nr. 3199/25: Ontwerp van een stenen kadastrale gemeentegrenspaal uit 1805, getekend door de befaamde Gentse architect Jean-Baptiste Pisson (1763-1818).

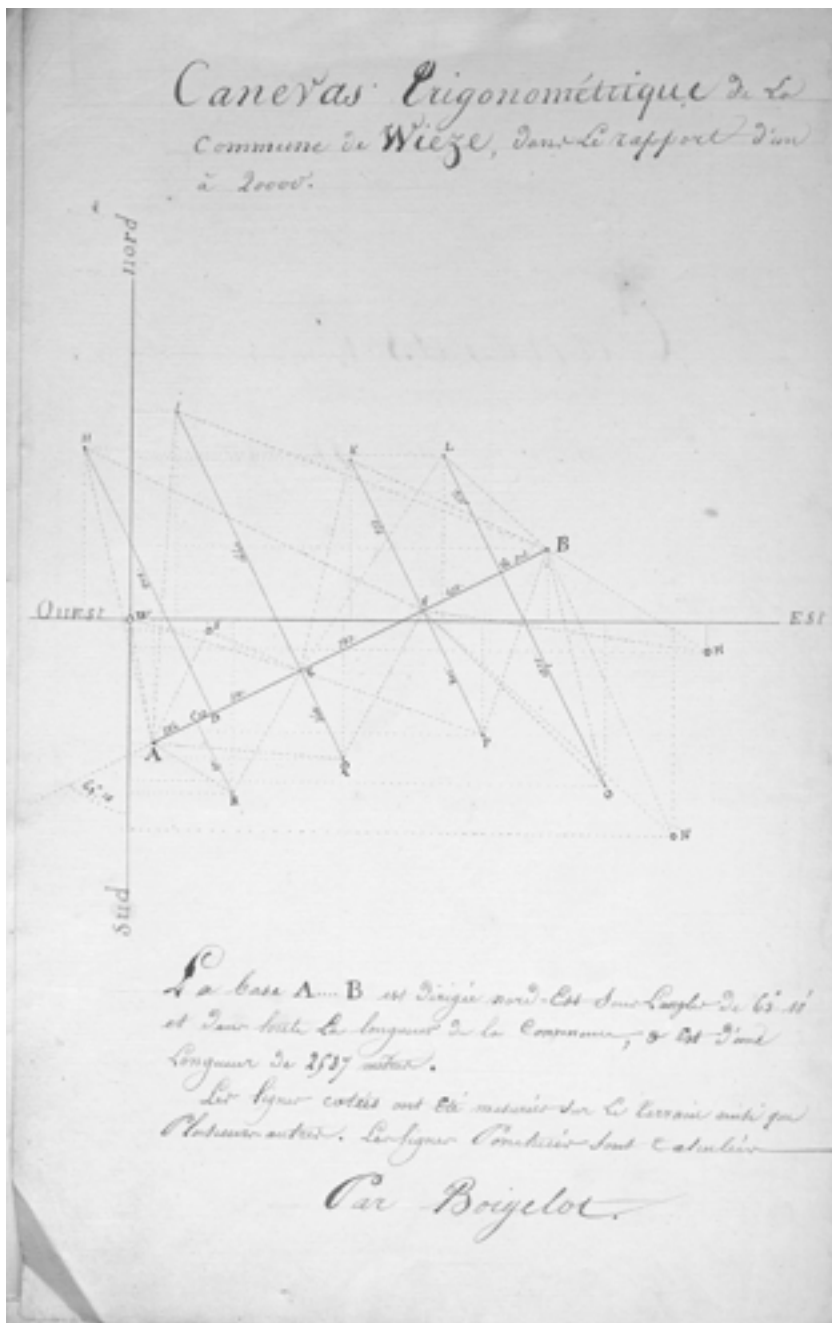
2.4. De afbakening van de gemeenten: opmeting en schatting

Alvorens de landmeters begonnen met opmeten en plannen opmaken, werden de grenzen van de gemeenten afgebakend. Terwijl de prefect oordeelde over de afschaffing van oude enclaves en de samenvoeging van gehuchten, stapten de burgemeester en enkele afgevaardigden op het terrein de grenzen af. Ze deden dit - gemeente per gemeente - samen met de landmeter van het Kadaster, die de grenzen vaststelde. Het is niet na te gaan of ze hiervoor het landboek en oude kaarten gebruikten. De afbakening van de grenzen werd ook fysiek zichtbaar, door hoekpunten in het landschap aan te duiden: een boom, het uiteinde van een muur. Waar die natuurlijke markeringen ontbraken, konden later gemeentegrenspalen worden geplaatst (vervaardigd uit duurzamer materiaal dan de perceelsgrenspalen, die soms niet meer waren dan een kassei in de grond). Na de grensbepaling konden de landmeters werk maken van een driehoeksmeting - het verdelen van de gemeente in driehoeken, ten opzichte van de Parijse meridiaan, waardoor verdere landmetingen gemakkelijker werden gedaan -, een verdeling in secties en een opmeting en nauwkeurige beschrijving van de percelen, waaraan telkens een uniek nummer gegeven werd. Pas krachtens de ministeriële brief van 7 maart 1811 moest eerst een grensbepaling van gemeenten worden gedaan, vooraleer over te gaan tot de opmetingen en het tekenen van de plannen. In het verleden was door continue grensconflicten en -wijzigingen immers steeds weer te veel tijd verloren bij het aanpassen van de plannen.⁶⁴ Leidinggevende Kadasterambtenaren moesten af en toe in herinnering brengen dat de afbakening van gemeentegrenzen vooraf ging aan de opmeting van de gemeenten in kwestie.⁶⁵ De definitieve grensafbakening werd in een proces-verbaal beschreven.

Na de grensbepaling van de gemeente en tijdens de verdere landmetingen op het terrein konden de kadastrale schatters beginnen aan hun schattingswerken of expertise. Die expertise diende om per gemeente een zo nauwkeurig mogelijk gemiddelde opbrengst te bepalen: elke grond werd ingedeeld volgens de aard van het landgebruik, met onderverdeling

64 Vele van deze grensconflictdossiers zijn terug te vinden in het archief van het Schelvedepartement (zie deelinventaris C 'Belastingen', p. 79-84).

65 *Methodique verzameling der wetten, decreten, reglementen, instructien en decisien, betrekkelijk het cadaster van het Fransche rijk*, Amsterdam, 1812, p. 33.

Illustratie 5: RAG, Fonds Archief van het Kadaster van Oost-Vlaanderen, 1806-1834, nr. 94: Het "Canévas trigonométrique" of de driehoeksmeting van de gemeente Wieze, opgemaakt op schaal 1 op 20.000 door landmeter Boigelot.

in waardeklassen.⁶⁶ Die classificatie heeft niet altijd bestaan: met het oog op een efficiëntere waardebepaling schreef prefect Faipoult reeds op 29 vendémiaire X (21 oktober 1801) de gemeentebesturen aan. Wellicht had hij de oude traditie van het toewijzen van waardeklassen in de kadasterdocumenten van het Schelvedepartement bestudeerd om - op eigen initiatief - de plaatselijke landbouwgronden in drie kwaliteitsklassen te laten indelen.⁶⁷ Faipoults brief kwam ruim een jaar voor de centrale overheid vanuit Parijs - bij de invoering van het kadaster volgens teeltplan - een eerste keer instrueerde om gelijkwaardig vastgoed in dezelfde waardeklasse in te delen. Daarvoor schatte men elk individueel perceel. De gemiddelde opbrengst werd vervolgens berekend volgens een omstandige statistische doorlichting van het dorp, op basis van verschillende bronnen zoals 'mercurialen' (lijsten van gemiddelde marktprijzen van de belangrijkste verhandelde goederen), pachtcontracten en loonlijsten. Al die gegevens kwamen in typedocumenten terecht, samengevoegd in een expertisedossier van de gemeente. Hierin stak eveneens het proces-verbaal van grensafbakening - dus in feite een opmetingdocument. De landmeters hadden ondertussen alle bebouwde en onbebouwde percelen samengebracht in een aanwijzende tafel, vergelijkbaar met het latere modelnummer 208, die bij het afsluiten werd aangevuld met de waardeklasse en tarifiering uit het expertisedossier.

Dit expertisedossier vormt een cruciale schakel voor de studie van transitie van de 18de-eeuwse parochie naar de 19de-eeuwse gemeente. Hannes schreef een summiere bronkritische bijdrage over de expertisedossiers die nog steeds erg handzaam is en Verhulst somde de Oost-Vlaamse dossiers in 1959 op (in 1986 uitgebreid gecontroleerd en bijgewerkt door Verhelst).⁶⁸ Het bestaat naast het proces-verbaal (doc. 1) onder meer uit een classificatietabel van onroerende eigendommen (doc. 5): dit is als het ware een beknopte monografie

66 COPPENS H., *Oud en nieuw kadaster*, p. 603.

67 VERHELST J., *De documenten uit de ontstaansperiode van het modern kadaster*, p. 84.

68 HANNES J., *De voorbereiding van het parcellair Kadaster. Een bronnenstudie*, in *Gemeentekrediet van België*, Brussel, 1967, 21, nr. 80, p. 81-90 en GOOSSENS M. en DEJONGH G., *Agriculture in figures. Belgian agricultural and cadastral statistics of the period 1801-1825*, Leuven, 1997, p. 95-96. Zie ook: VERHULST A., *Kadastrale archieven en plaatselijke geschiedenis*, in *Cultureel jaarboek voor de provincie Oost-Vlaanderen 1954, 1959*, p. 303-326 en VERHELST J., *Inventaris van het archief van het Kadaster van Oost-Vlaanderen, 1806-1834, nog bewaard bij de directie te Gent of in het Rijksarchief Gent (Inventarissen Rijksarchief te Gent 68)*, Brussel, 1986.

van de gemeente en is daarom erg relevant voor de geografische, sociaaleconomische en agronomische geschiedenis van het dorp. Die documenten kunnen bijvoorbeeld worden gebruikt om de vroeg-19de-eeuwse landbouwproductiviteit en marktoriëntering te bepalen.⁶⁹ Tevens interessant is de vergelijkende staat van de oude en nieuwe belastinglijsten (doc. 12), een document voor de feitelijke grondbelasting waarin men de gemeente in cijfers krijgt: het aantal opgemeten hectare en de schatting van het volledige gemeentelijke kadastraal inkomen, het aantal percelen en het aantal eigenaars, en een bondige vergelijking van de belastingheffing zoals ze daarvoor bestond. Omdat die expertisedossiers slechts een fiscaal en sociaaleconomisch beeld van de gehele gemeente geven, zonder oog voor de individuele gegevens van iedere belastingplichtige, gaan we hierop niet verder in.⁷⁰

3. De bestendiging van de kadasterwerken (1814-1834)

Sinds de perceelskadastrering in 1808 aanving, verliepen de opmetingen, de schattingen en het karteren erg vlot. Begin 1814 maakte het voormalige Schelvedepartement deel uit van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Slechts opgehouden door de Europese oorlogsprikelen in 1814 en in 1815, beval koning Willem meteen de voortzetting van de kadasterwerken in de Zuidelijke Nederlanden. Daar was rond eind 1815 - in tegenstelling tot de noordelijke helft van het land - het einde stilaan in zicht⁷¹ en daarom was een investering in een solide basis voor de onroerende belasting zeker de moeite waard.

69 GOOSSENS M. en DEJONGH G., *Agriculture in figures*, p. 86-90.

70 Enkele scriptiestudenten die een beroep deden op dit veelzijdige bronnenmateriaal: COPERLOOS F., *De eerste kadastrale documenten als bron voor de landbouwgeschiedenis: een studie van enkele gemeenten in de arrondissementen Gent en Aalst*, Universiteit Gent, 1969, onuitgegeven licentiaatsverhandeling; JACOB E., *De eerste kadastrale documenten als bron voor de landbouwgeschiedenis van de Kempen*, Universiteit Gent, 1970; DE VADDER K., *De landbouw in het arrondissement Nijvel in het eerste kwart van de 19de eeuw. Een onderzoek aan de hand van de expertisedossiers van het voorlopig kadaster*, Vrije Universiteit Brussel, 1986 en BURM R., *Landbouwproductiviteit op basis van de Kadastrale Expertises in het arrondissement Dendermonde*, Universiteit Gent, 2002.

71 Op het eind van het Franse bewind waren reeds eenenzestig Oost-Vlaamse gemeenten gekadastraerd, zo'n derde van de toenmalige gemeenten in de provincie (zonder Zeeuws-Vlaanderen). Toen de budgetten waren vrijgemaakt, kwamen daar snel zeven gemeenten bij, en hadden de Kadasterambtenaren in de zomer van 1817 hun werk aangevat in eenentwintig andere: *Mémorial administratif de la Flandre Orientale*, 7 juillet au 31 décembre 1817, Gent, 1818, dl. 1, p. 26-29.

Illustratie 6: Gewestelijke directie van het Kadaster te Gent (Algemene Administratie van de Patrimoniumdocumentatie), Kadastraal verzamelpplan van Sint-Jan-in-Eremo: Dit is het verzamelpplan van het Oost-Vlaamse polderdorp Sint-Jan-in-Eremo, opgemaakt op 15 juni 1821. Later werd de kaart nog door landmeter Franssen op drie kaartbladen hertekend, om als 'oorspronkelijk verzamelpplan' te dienen: die nieuwe kaart wordt in principe rond 1834 gedateerd en blijft onveranderlijk. Door de slechte materiële staat werden sommige oorspronkelijke plannen vervangen door een voor authentiek verklaarde kopie.

De kadastrering verliep in de Nederlandse tijd niet gevoelig anders dan ervoor. Wel werd alvast aandacht besteed aan de controle van de oudere kadasterkaarten en -documenten. De klokkenluiders kwamen voornamelijk uit de gewestelijke directies van de directe belastingen. Precies in deze periode bouwden de Kadasterlandmeters een grote expertise op. Vele perceelplannen - die ze vaak zelf nog onder Frans bestuur hadden opgemaakt - werden hertekend.⁷² Moet men nu vragen stellen bij de geometrische kwaliteit van de kaarten uit de vooroorspronkelijke periode, indien de kaartmakers zelf heropmetingen deden in een tijd waarin het steeds een huzarenstukje was om budgetten te verwerven en waarin de ambtenaren tot spoed werden aangemaand? Tijdens de Nederlandse periode maakte de uitvoerende macht daarenboven reeds werk van verschillende 'perequaties', die dienden om het kadastrale inkomen aan te passen aan de onroerende realiteit. In 1825 werd een ontwerp van een nieuw Nederlands Burgerlijk Wetboek gepubliceerd: naast een fiscale betekenis, zouden de percelen ook een burgerrechtelijke basis krijgen. Percelen waarop een hypotheek werd genomen, moesten voortaan juridisch geïdentificeerd worden volgens hun kadastrale aanduidingen. Hoewel die vooruitstrevende regelgeving voorlopig dode letter bleef, werd vanaf dan haastwerk gemaakt en dat kwam de nauwkeurigheid van de kadastrering niet altijd ten goede.⁷³

Op die manier waren de kadasterwerken kort vóór de Belgische omwentelingen van 1830 voltooid. Het duurde nog enkele jaren om de laatste onevenwichtige waardeschattingen op provinciaal niveau weg te werken: dit gebeurde in de jaren 1832 en 1833.⁷⁴ Bovendien had het landschap de afgelopen maanden en jaren niet stilgelegen en dienden ook de recente mutaties te worden bijgewerkt. Pas in 1834 was België 'gekadastreerd', uitgezonderd de provincies Limburg en Luxemburg waar het door de grensperikelen met Nederland - beslecht door het Europese Verdrag der XXIV artikelen van 19 april 1839 - nog tot 1846 zou duren. Voor het eerst beschikte de staat over volledige en uniforme gemeentelijke

72 Zie bijvoorbeeld Nationaal Archief Luxemburg, *Série C: Cadastre néerlandais (1814-1839)*, oude nrs. 724/1 en 726/2. Met dank aan de heer Trigalet die ons die inlichtingen aanreikte.

73 COPPENS H., *Oud en nieuw kadaster*, p. 603.

74 HANNES J., *Kadastrale documenten over het bos*, in BILLEN C. en VANRIE A. (red.), *Bronnen voor de bosgeschiedenis in België*, Brussel, 1994, p. 117. Het jaar 1834 waarin de kadastrale opmetingen werden beëindigd, is eerder symbolisch. In de praktijk werd het Oost-Vlaamse oorspronkelijk kadaster pas in 1836 definitief afgewerkt: PRENEEL M., *Op de grens van het archiefperceel*, p. 292.

inventarissen die het hele grondgebied kadastreerden. 1834 geldt met andere woorden als de oorspronkelijke momentopname die het officiële startpunt van de kadasterinventaris markeert, en de voorafgaande periode van de kadastrale voorbereidingen wordt de ‘vooroorpronkelijke fase’ genoemd (doorgaans gebruikt men het gallicisme ‘preprimitief’). Uiteraard kan het oorspronkelijke kadaster van een Oost-Vlaamse gemeente enkele jaren vóór 1834 vastgesteld worden, maar dat moet gemeente per gemeente onderzocht worden.

Het is relatief gemakkelijk om het individuele grondbezit van 1834 tot heden te doorzoeken met behulp van enkele kadastrale basisdocumenten, die samen de inventaris in evolutie van alle Belgische onroerende goederen tonen.⁷⁵

75 BRACKE N., *Bronnen voor de industriële geschiedenis. Gids voor Oost-Vlaanderen (1750-1945)*, Gent, 2000, p. 237: "Het vergt enige oefening om zich te verplaatsen in de gedachtegang van de opstellers van de kadastrale bronnen. Eens deze drempel overwonnen, zijn de bronnen niet moeilijk te gebruiken."

**Tabel 3. Verloop van de kadasterwerkzaamheden:
aantal gekadastreerde gemeenten van het departement of de
provincie⁷⁶**

	O (& H)	Controle O	S & eindcon- trole S
Franse kadaster (teeltplan)			
1807/1808	105 (31%)	[31 (9%) met gecontroleerde KL]	
Franse kadaster			
1814/1815	-	[68 (22%) met gecontroleerde KL]	
Nederlandse kadaster			
1815	6 (2%)	-	-
1820	78 (26%)	-	-
1825	151 (51%)	-	-
1829	263 (88%)	29 (10%)	157 (53%)
Belgische kadaster			
1830	299 (100%)	299 (100%)	285 (95%)
1831	299 (100%)	299 (100%)	299 (100%)

O = Opmeting

H = Heropmeting

S = Schatting

KL = Kadastrale legger

⁷⁶ Berekeningen op basis van *Mémoire au conseil général du département de l'Escaut. Session de 1807*, 1807, p. 7, *Mémorial administratif de la Flandre Orientale*, 7 juillet au 31 décembre 1817, Gent, 1818, dl. 1, p. 26-29 en RAG, *het archief van het Kadaster van Oost-Vlaanderen (1806-1834)*, nr. 92. Dit zijn de eindresultaten op het eind van elk werkjaar. De percentages verwijzen naar de verhouding tot het totale aantal gemeenten op dat respectieve moment in het Schelvedepartement of in de provincie Oost-Vlaanderen.

Tabel 4. Vereenvoudigde structuur kadastrale basisbronnen sinds 183477 (M = tegenwoordig modelnummer)

M	Basisdocument	Uitleg	Periode (*)
201	oorspronkelijk plan: verzamelplan	gemeente, met secties	1834
	oorspronkelijk plan: sectieplan	sectie, met percelen	1834
203	bijgevoegd plan: sectieplan	sectie, met percelen	1835-heden
208	oorspronkelijke aanwijzende tafel	per perceelnr.: eigenaar	1834
209	bijgevoegde aanwijzende tafel	per perceelnr.: eigenaar	1835-heden
212	kadastrale legger	per eigenaar: percelen	1834 + 1835-heden

(*) Periode 1834 = statisch: nooit bijgewerkt

Periode 1835-heden = dynamisch: ± jaarlijks bijgewerkt

De bijwerkingen van de veranderingen van onroerende goederen en eigenaars gebeuren niet aanstonds, maar worden jaarlijks verzameld. Er wordt niet per jaar in een nieuw register of document begonnen, maar de Kadasterambtenaren maken aanvullingen in de bestaande documenten 203, 209 en 212. Wanneer die documenten vol geraken of te onduidelijk worden, maakt men een nieuw plan, legger of tafel aan (tegenwoordig digitaal).

77 Een omschrijving van de basisbronnen in ZOETE A., *De documenten in omloop bij het Belgisch Kadaster (1835-1975)*, Brussel, 1979 en DE REU P., *De geschiedenis van de Algemene Administratie van de Patrimoniumdocumentatie (1796-2006)*, Brussel, 2011, 339-353. Er bestaan uiteraard nog heel veel andere relevante kadasterdocumenten, zoals de jaarlijkse staat 223 met een samenvatting van de onroerende veranderingen, een modelnummer 207 dat de opmetingschetsen per perceel toont of een modelnummer 220 met bijvoorbeeld de oprichting van nieuwe gebouwen, het slopen van wijken, het graven van kanalen en aanleggen van wegen, en alle belastbare eigendommen die niet-belastbaar geworden zijn.

4. De uitdieping van het kadaster sinds 1834

4.1. Buurtwegen en onbevaarbare waterlopen

Het inventariseren van het geparcelleerde grondgebied was een eerste fiscale bekommernis van de centrale overheid. Maar de tijd was rijp om ook verschillende wettelijke maatregelen te nemen die voorzagen in het behoud en onderhoud van de kleinere wegen en waterlopen. Hiervoor wou de wetgever enkele specifieke bestuursdocumenten laten aanmaken.

Sinds het Oostenrijkse bewind zorgden bestuurlijke en financiële onmacht, politieke en militaire spanningen en desinteresse voor een verwaarlozing van de kleinste wegen.⁷⁸ Tijdens de uitbouw van de Belgische natiestaat, een economische grootmacht in wording, was er nood aan een wettelijk kader voor de buurtwegen - de wegen die noodzakelijk waren voor alle inwoners van (een deel van) één of meer gemeenten. In navolging van Frankrijk zou ook België de ligging en grootte van de buurtwegen per gemeente vastleggen, en inventariseren wie in het onderhoud ervan moest voorzien. De wet op de buurtwegen van 10 april 1841 had verschillende doelen voor ogen, maar in deze bijdrage volstaat de beschrijving van het registreren en het in kaart brengen van de buurtwegen. Er bestonden reeds verschillende plannen of beschrijvingen van het wegnet in gemeentelijke en provinciale archieven, maar die waren ontoereikend voor het vormen van een inventaris van de buurtwegen. Ook het kadaster volstond niet, want bij de opmaak van de kadastrale plans was nauwelijks aandacht besteed aan de weginfrastructuur en de plichten die de aangelanden erop konden hebben.⁷⁹ Daarom was de staat genoodzaakt om de grenzen van de buurtwegen en de rooilijnen tussen openbare en private wegen per gemeente vast te stellen. Net zoals voor de landboeken het geval was, werden enkel atlassen van buurtwegen opgemaakt voor landelijke contreien of stedelijke

78 Voor een algemene benadering, zie de standaardwerken: GENICOT L., *Histoire des routes belges depuis 1704*, Brussel, 1948, PLACQ G., *Le développement du réseau routier de 1830 à 1940*, in *Bulletin de l'Institut de Recherches Economiques et Sociales*, Brussel, 1951, 17 en CHRISTOPHE P., *Histoire des routes belges*, in *Annales des travaux publics*, Brussel, 1935, 2, p. 167-298.

79 YANTE J.-M., *La loi du 10 avril 1841 sur la voirie vicinale et l'établissement des 'Atlas des chemins'*, in *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, Brussel, 1993, 1-4, p. 183-185 en YANTE J.-M., *De atlassen van de buurtwegen (ca. 1841-1845). Een miskend cartografisch patrimonium*, in *Het tijdschrift van het Gemeentekrediet*, Brussel, 1995, 49, nr. 191, p. 45-46. De grote wegen zijn sowieso openbaar domein en hoefden niet gekadastréerd te worden.

gebieden buiten de stadsmuren. Brabants Kadasterinspecteur Henri Heuschling leidde de inventariseringwerken vanuit een centraal bureau in Brussel, maar de gemeentebesturen droegen de eindverantwoordelijkheid van de gegevens in de atlassen. De gemeenten zochten alle voorbereidende informatie op voor de landmeters die vanuit Brussel ter plaatse opmetingen kwamen doen. Met hun schetsen en kadastrale gegevens uit de gemeentearchieven werden atlassen opgemaakt, die uit vijf onderdelen bestaan. De atlassen werden in tweevoud vervaardigd: het origineel bevindt zich in het gemeentearchief en een afschrift wordt in het provinciearchief bewaard.

De waterhuishouding - hoewel ook de polder- en wateringbesturen steeds een wettelijke verantwoordelijkheid hadden - volgde een gelijkaardige evolutie. Het toezicht op de kleine onbevaarbare en onvlotbare waterlopen was sinds de Franse periode een taak van de departementale of provinciale raad. De provincie Oost-Vlaanderen besliste bijvoorbeeld over de oprichting van watermolens die van die stromen, kanalen en beken gebruik maakten. Het provinciale reglement van 18 juli 1850 verleende een wettelijk en functioneel kader aan het beheer van de onbevaarbare waterlopen.⁸⁰ De Oost-Vlaamse gemeenten stelden vóór eind 1850 tabellen met waterlopen op, en lieten bijbehorende plannen tekenen die gebaseerd waren op de atlassen van de buurtwegen of op de kadastrale perceelplannen. In de beschrijvende tabellen werden beginpunt en eindpunt (binnen de gemeente), lengte, breedte, diepte, aangrenzende kadastrale perceelnummers en infrastructuur als molens, werkplaatsen, sluizen, bruggen genoteerd.⁸¹ Pas vanaf de nationale wet van 8 mei 1877 en aanvullende ministeriële omzendbrieven werd de opmaak van de atlas van de onbevaarbare en onvlotbare waterlopen bevolen.⁸² Na de wet van 15 maart 1950 stelden de gemeenten nieuwe atlassen op, al werden de meeste gegevens eenvoudigweg overgenomen uit de atlas van 1877. In uitvoering van de wet van 28 december 1967 - die het onderhoud van de waterlopen over de verschillende overheden verdeelde - werden vanaf 1968 eveneens nieuwe atlassen aangemaakt. Voor

80 *Mémorial administratif de la Flandre Orientale*, Gent, 1850, p. 743-779, en het besluit van de Bestendige Deputatie van 12 oktober 1850 inzake de erkenning van die waterlopen.

81 VAN LEUGENHAEGHE R., ROMBAUTS W., BUYLE J., CAZAUX J., HEERWEGH L., HEUSEQUIN S. en VANDEPUTTE V., *Inventaris van kaarten en plans uit het archief van de provincie Oost-Vlaanderen (Toegangen in beperkte oplage Rijksarchief te Beveren 55)*, Beveren, 1998, p. 7.

82 *Mémorial administratif de la Flandre Orientale*, Gent, 1878, p. 306-323.

Illustratie 7: Geografisch InformatieSysteem Oost-Vlaanderen: Detail uit de atlas van de buurtwegen van Kallo van 22 november 1843.

de waterlopen die niet vermeld of geklasseerd zijn⁸³, zijn de aangelanden nog steeds verantwoordelijk, zoals vermeld in de atlas van vóór 1968. De eigenaars van de percelen waartussen een private gracht loopt, die nooit in de atlassen is vermeld, horen die in stand te houden. Die atlassen zijn tot op vandaag de officiële documenten waarin de waterhuishouding van de gemeente - zonder te raken aan de bevoegdheden van de besturen van polders en wateringen - is geregistreerd.

83 De geklasseerde waterlopen - en ook de overheid bevoegd voor het onderhoud van die waterlopen - zijn te vinden via de website <http://geo-vlaanderen.agiv.be/geo-vlaanderen/vha/>.

Tabel 5. De documenten in de atlas van de buurtwegen sinds ca. 1841

1. Het ‘algemeen plan’ toont het grondgebied van de gemeente op schaal 1 op 10.000 (soms 1 op 5.000). Alle buurtwegen zijn aangeduid: een dubbele zwarte lijn betekent een weg, een dubbele zwarte stippellijn betekent een pad of erfdienstbaarheid. Elke buurtweg draagt een cijfer dat aan de algemene tabel refereert. De kaartmaker markeerde eveneens de grenzen van de verschillende detailplannen.
2. De ‘detailplannen’, opgemaakt op schaal 1 op 2.500, geven de wettelijke én de werkelijke breedte van de buurtwegen weer (inclusief de aangrenzende grachten).⁸⁴ De afmetingen zijn in rode inkt gemarkeerd. Men vermeldde de eventuele aangelanden die in het onderhoud van de weg moesten voorzien: de zwarte cijfers in de percelen verwijzen naar de tabel van aanpalende eigenaars. Een enkele zwarte stippellijn geeft de grens weer van de gronden die in het wegnnet werden opgenomen of werden teruggegeven aan de aangelanden; volle rode lijnen tonen de plannen van het verbreden, rechtekken of openstellen van nieuwe wegen.
3. De ‘algemene tabel’ is een erg interessante lijst met per weg de richting, lengte, oppervlakte en onderhoudskosten voor de eigenaars van de aangelande percelen. De belendende perceelnummers van het begin en het einde van elke weg staan erin genoteerd. De tabel bevat ook informatie over bruggen, aquaducten, viaducten, enz.
4. De ‘staat met oppervlakten van teruggegeven en ingenomen gronden’ lijst per buurtweg de stukken grond op die aan de wegeninfrastructuur moesten teruggegeven worden, of door de aanpalende eigenaars werden aangekocht.
5. De ‘tabel van aanpalende eigenaars’ geeft een opsomming van de percelen volgens de detailplannen in numerieke volgorde. Elk atlasperceelnummer is gelinkt aan de kadastrale perceelgegevens.

Tabel 6. De documenten in de atlas van de onbevaarbare en onvlotbare waterlopen sinds ca. 1877

1. De ‘aanwijzingsstaat’ lijst de verschillende waterlopen op, met begin- en eindpunt binnen de gemeente.
2. De ‘beschrijvende tabel’ toont per waterloop de richting, breedte, diepte, wie ervan afhankelijk was en informatie over molens, bruggen, sluizen, dammen, enz.

⁸⁴ De landmeters noteerden eveneens de oppervlakte van de gronden die terug bij de wegen dienden te worden gevoegd.

3. Het ‘proces-verbaal’ bestaat uit twee delen. Enerzijds beschrijft het alle waterinfrastructuur die diende aangepast te worden (omdat het bijvoorbeeld de natuurlijke waterhuishouding belemmerde), anderzijds de bruggen, werkhuizen, dammen en molens waarvan het behouden ervan geen problemen opleverde. In de atlassen vanaf 1950 waren die processen-verbaal overbodig; wel werd een ‘klasseringstabel’ opgemaakt, waarin aan elke waterloop een categorie werd toebedeeld.

4.2. De commercialisering van het kadaster: de Poppkaarten en -leggers

Van zodra de eerste ‘moderne’ kadasterdocumenten werden opgemaakt, verschenen er geregeld tariefoverzichten: iedereen kon uittreksels of plannen aankopen. Dat is vandaag niet anders. Toen het Belgische grondgebied gekadastreerd was - met uitzondering van de provincies Limburg en Luxemburg waarover nog grensbetwisting bestond -, publiceerde de regering een eerste algemene statistiek met de kadastrale gegevens op gemeentelijk niveau.⁸⁵ De ministers van Financiën steunden bovendien private initiatieven om de kadastrale plannen onder het grote publiek te verspreiden. Vooral cartografen en (oud-)ambtenaren van het Kadaster kregen de toelating om op eigen verantwoordelijkheid kadasterkaarten te drukken.

Één van hen was de Gentse “*vérificateur*” van het Kadaster - later inspecteur - Paul Gérard, die in 1830 een topografische kaart van Oost-Vlaanderen op schaal 1 op 80.000 uitgaf. Vanaf 1835 spendeerde hij een fortuin aan het opstellen van atlassen per gemeente: een reproductie van kadastrale perceelkaarten op schaal 1 op 2.500, waarbij hij in elk perceel het perceelnummer en de oppervlakte noteerde. Gérard vermeldde op de plannen steeds de verhouding tussen vroegmoderne en huidige oppervlaktematen. Waarschijnlijk voegde hij geen lijsten van grondeigenaars toe aan zijn gedrukte gemeentelijke atlassen, die her en der nog in gemeentelijke of private archieven worden aangetroffen.⁸⁶ Niet toevallig werkte de ervaren

85 *Statistique territoriale du royaume de Belgique basée sur les résultats des opérations cadastrales exécutées jusqu'à la fin de 1834*, Brussel, 1839-1854, 4 dln. Die werden opgemaakt volgens de gegevens uit het modelnummer 208. Een heruitgave met de Limburgse en Luxemburgse gegevens verscheen in 1854.

86 Zie in het Rijksarchief Gent bijvoorbeeld: RAG, Kaartenverzameling Rijksarchief Gent, nr. 2250 (atlas van Nevele, opgemaakt door Gérard, ca. 1840). Erg veel van zijn landmeterwerk voor het Oost-Vlaamse Kadaster steekt overigens in de

Gérard vanaf het midden van de 19de eeuw nauw samen met de vermaarde Belgische kaartmaker Philippe Vandermaelen.

Bekender echter - en ruimer verspreid - is het werk van dagbladuitgever en voormalig Kadastercontroleur Philippe-Christian Popp uit Brugge.⁸⁷ Hij commercialiseerde vanaf 1842 de kadasterplannen van elke stad en gemeente, door ze te verkleinen en een geactualiseerde legger met alle eigendommen toe te voegen. Popp bleef tot aan zijn dood in 1879 samen met zijn medewerkers verwoed aan de uitgaven werken - die men snel met een eponiem benoemde -, maar kon zijn ambitie niet waarmaken om uiteindelijk de kaarten en leggers van alle Belgische gemeenten uit te geven. Dat was wel het geval voor de kadastrale documentatie van alle Oost-Vlaamse gemeenten, die rond 1860 werd verwerkt, gedrukt en verspreid. Hoewel de Poppkaarten tijdens zijn leven geen commercieel succes bleken, bewezen ze snel grote diensten aan eigenaars, landmeters, rentmeesters en notarissen. Openbare besturen gebruikten ze bijvoorbeeld bij het plannen van openbare werken of het aanpassen van rooilijnen en rechte trekkingen, alvorens die in de buurtwegatlassen op te tekenen. Begin 20ste eeuw konden de plannen en leggers niet meer in het commerciële circuit verkregen worden.⁸⁸ Ondanks de wens van verschillende overheden en particulieren voor een geactualiseerde uitgave van dergelijke kadastrale atlas, ondernamen geen regeringen noch particulieren ooit nog zo'n grootschalig initiatief. Verschillende Popp-plannen werden door de eigenaars zelf - voornamelijk particuliere landmeters en landeigenaars - bijgewerkt.⁸⁹

Popp en zijn medewerkers kregen toegang tot de kadastrale archieven in de verschillende provinciehoofdsteden, en baseerden zich dus geenszins op de oude landboeken. Toch hield Popp steeds het gebruiksgemak voor zijn doelpubliek voor ogen. Hij vergrootte niet alleen de schaal van de officiële kadastrale plannen - maximaal zes kaartbladen

kaartenverzameling van het Rijksarchief Gent, zie: DE REU P., *Catalogus van de kaartenverzameling van het Rijksarchief Gent*; GÉRARD P., *Kadastrale atlas der provincie Oost Vlaenderen op het schaal van 1:2.500, uitgegeven door P. Gérard, inspecteur van het Kadaster*, Gent, 1835-1866.

87 Over de persoon Popp, zie VAN ORTROY F., *Philippe-Christian Popp*, in *Biographie nationale*, Brussel, 1905, dl. 18, p. 38-42. Zijn publicaties zijn opgesomd in: *Bibliographie nationale. Dictionnaire des écrivains belges et catalogue de leurs publications, 1830-1880*, Brussel, 1897, dl. 3, p. 170-176.

88 VANDESANDE L., *Het Kadaster en de landmeters*, Haacht, 1933, p. 30.

89 MARSTBOOM L., BOURLON R. en JACOBS A., *Le cadastre et l'impôt foncier*, Brussel, 1956, p. 27.

voor de meest uitgestrekte gemeenten⁹⁰ -, maar paste ze tevens aan de noden van zijn toekomstige kopers aan. Vele gemeenten die in een watering- of poldergebied lagen, verdeelde hij niet volgens de kadastrale secties, maar - conform de ommelopers - volgens de indeling in beginnen.⁹¹ De verspreiding van die Poppkaarten zorgde er ongetwijfeld voor dat de besturen van de polders en wateringens sinds het midden van de 19de eeuw steeds vaker Poppdrukwerken en kadastrale perceelkaarten begonnen te gebruiken.

5. Naar een hedendaagse invulling van de polders en wateringens (1795 - heden)

5.1. Een administratieve continuïteit

Nog minder dan het geval was voor de onroerende belasting in het ancien régime, kon het dijkrecht zich toen beroepen op een coördinerende centrale overheid. De wateringens en polders vormden vóór 1795 haast ‘openbare diensten’ - die weliswaar privaatrechtelijke relaties onderhielden - met een erg autonoom karakter. Eigenaars en gebruikers van in het gebied gelegen gronden werden zelfs verplicht zich aan te sluiten en in de kosten bij te dragen. De nieuwe republikeinse bewindvoerder schafte de polder- en wateringbesturen niet af, zoals ze dat voor vele andere instellingen uit de Oostenrijkse tijd wel had gedaan. De Fransen stonden echter weigerachtig tegenover provinciale particularismen, en belastingen werden sinds het besluit van 28 prairial IV (16 juni 1796) enkel nog via wet geheven.⁹² Hoewel de wetgever de geschotgelden niet voor ogen hield (ze kende nota bene het dijkrecht niet), werden ze impliciet afgeschaft. Overheidssubsidies - zoals de Staten van Vlaanderen die geregeld uitkeerden - kwamen voorlopig al helemaal niet ter sprake.

De polderstreek die zich uitstrekte over het noorden van West-Vlaanderen en Oost-Vlaanderen, en over Zeeuws-Vlaanderen (die laatste twee streken vormden samen het Scheludedepartement), kon ondanks

90 SCHONAERTS R., *Popp et l'évolution du cadastre en Belgique*, Brussel, 1980, onuitgegeven voordracht, getranscribeerd door Philippe Huvelle via <http://www.artthemis.be/plan-popp/nl.php>.

91 Met dank aan de heer Huys voor deze inlichting. Een mooi voorbeeld is de indeling in beginnen op de Poppkaart van Damme.

92 PAUWELS A., *De oorsprong van de Belgische polderwetgeving. De politiek van Frankrijk (1794-1814) ten aanzien van de Polders. De wording van de organieke Keizerlijke decreten van den 11 januari en van den 28 december 1811*, Antwerpen, 1937.

verschillende leningen niet in het eigen onderhoud blijven voorzien. Noodweer teisterde geregeld de zeedijken en de zogenaamde calamiteuze polders, wat eveneens nefast was voor de achterliggende gronden. De wet van 4 pluviôse VI (23 januari 1798) gaf een legale bestaansreden en een nieuw elan aan de besturen van de polders en wateringen, hoewel de *ratio legis* het beheer van drooggelegde moerassen in het zuidwesten van Frankrijk was. De heffing van de geschotten, die sinds een drietal jaar spaak liep, werd hierdoor hersteld.⁹³ De prefect van het Schelvedepartement was zich ervan bewust dat de besturen de gehavende dijken echter niet met eigen middelen konden herstellen, maar zijn centralisatie-initiatieven stootten op protest. Nadat hevige stormen eind 1801 en begin 1802 voor dijkbreuken zorgden, kende de regering eindelijk subsidies toe. Na het lokale noodweer in de nacht van 14 en 15 januari 1808 werkte de overheid een nationaal wettelijk kader uit voor de uniforme inrichting van alle polderbesturen. Dit resulteerde in een algemeen decreet van 11 januari 1811 en een decreet van 28 december 1811.⁹⁴ De besturen behielden wel hun plaatselijke organisatie, omdat de overheid van oordeel was dat het eigenbelang van de eigenaars de beste motivatie was om de poldergebieden te onderhouden. Een alomvattende regeling voor de wateringen bleef uit tot de wetgever onder buitenlandse geopolitieke druk vanaf 1846 organieke wetten uitvaardigde.⁹⁵ De wateringenwet van 7 juli 1956 en de polderwet van 3 juni 1957 tot slot actualiseerden het juridische en organisatorische kader en verduidelijkten het wettelijke onderscheid tussen polders en wateringen.⁹⁶

Wat was nu het gevolg voor de geschotten die door die besturen

-
- 93 HUYS E., *Bronnen voor de rechtsgeschiedenis met betrekking tot polders en wateringen (12de eeuw-1956/1957)*, in HUYS E. en VANDERMAESEN M. (red.), *Polders en Wateringen. Studiedag georganiseerd te Damme op 19 mei 2000 (Miscellanea Archivistica. Studia 139)*, Brussel, 2001, p. 104-105. De Franse regering misbruikte de wet echter ook om de polders elke overheidsondersteuning te weigeren.
- 94 *Taxes (Polders et Wateringues)*, in *Pandectes belges*, dl. 106, p. 138-140, *Polders*, in *Pandectes belges*, dl. 77, p. 165-187 en SCHRAMME J., *Des wateringues*, Brussel, 1899. Overigens hield de centrale overheid net prefect Faipoult verantwoordelijk voor de dijkbreuken en overstromingen in 1808, die meteen de reden waren voor zijn vertrek uit het Schelvedepartement: MICHAUD Jr., *Faypoult (Guillaume-Charles)*, in *Biographie universelle, ancienne et moderne. Supplément (Fau-Fu)*, Parijs, 1838, dl. 64, p. 32-35.
- 95 WOLTERS M.J. en WOLTERS G., *Recueil des lois, arrêtés, règlements concernant l'administration des eaux et polders de la Flandre orientale, tome II, Polders et Wateringues*, Gent, 1869, p. 528 e.v.
- 96 HUYS E. en VANDERMAESEN M., *Polders en wateringen in maritiem Vlaanderen (Miscellanea Archivistica. Studia 123)*, Brussel, 2000, p. 18-19.

werden geheven en geïnd? Behoudens de onderbreking tijdens de eerste revolutie jaren, worden tot op vandaag jaarlijks geschotgelden betaald.⁹⁷ De Belgische rechtsleer beschouwt die niet langer als een retributie, die voor het bekostigen van een welbepaalde individuele dienst fungeert.⁹⁸ Het is daarentegen een ‘differentiële’ belasting: er wordt een taxatie geheven met onderscheid in categorieën - bijvoorbeeld tussen hogere en lagere gronden - waarin alle erven gelijk worden belast. In tegenstelling tot de tegenwoordige onroerende voorheffing is het belasten volgens een kadastraal inkomen overbodig. De perceeleigenaars binnen het poldergebied of de aangelanden van een watering worden volgens hun eigendomsoppervlakte belast (een vastgesteld bedrag per hectare). Het doet niet ter zake dat het goed bebouwd of onbebouwd, weiland of akkerland is.

5.2. De ommelopers, geschotboeken en kaarten sinds 1795

Er is een grote duurzaamheid in het gebruik van inventarissen van onroerende goederen in de polders en wateringën, die hoofdzakelijk te verklaren valt omdat die besturen niet expliciet werden afgeschaft. Hoewel het wettelijke kader veranderd was, konden de besturen terugvallen op huishoudelijke reglementen die uit het ancien régime dateerden.⁹⁹ Tot het midden van de 19de eeuw bijvoorbeeld werden in de Zeeuwse polders ommelopers gebruikt, die daarna op last van de provincie door een kadastrale kaart werden vervangen. Het was meteen het tijdstip waarop de moderne oppervlaktematen in de praktijk werden ingevoerd.¹⁰⁰ In Oost-Vlaanderen - en bij uitbreiding heel België - verliep het nauwelijks anders. De besturen van de polders en wateringën gebruikten de ommelopers nog tot circa 1840, door ze waar nodig aan te vullen, er eventueel nieuwe te laten maken en de leggers als basis voor de aanslag van de geschotgelden aan te wenden. Na 1840 konden de polders en wateringën terugvallen op een goed uitgebouwd nationaal

97 VAN SEVEREN J., *De geschotten geheven door polders en wateringën*, in *Jura Falconis. Juridisch wetenschappelijk studententijdschrift*, 1976-1977, p. 489. In artikel 113 van de Belgische grondwet (het tegenwoordige artikel 173) is trouwens een uitzondering gemaakt op de regel die het heffen van belastingen die niet aan de staat, de provincie of de gemeente toekomen, verbiedt.

98 *Handboek voor fiscaal recht - Tiberghien 2010-2011*, Mechelen, 2010, p. 1494-1496.

99 HUYS E., *Bronnen voor de rechtsgeschiedenis met betrekking tot polders en wateringën*, p. 105.

100 DE KRAKER A., *De Vlaamse en Zeeuwse ommelopers in de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw*, in *Broncommentaren 4. Bronnen betreffende de registratie van onroerend goed in Middeleeuwen en Ancien Régime*, Den Haag, 2001, p. 204. Zie ook: WELINGS Y., *Overzicht van overlopers (ommelopers, veld-, evering-, vergaar- en dijkboeken), aanwezig in archieven en verzamelingen berustende op het Rijksarchief in Zeeland 16e en 19e eeuw*, Middelburg, 1982.

kadaster. Eenmaal de documentatie op punt stond, maakte het Kadaster immers de kadastrale documenten meteen toegankelijk voor andere administraties, zoals de polder- en wateringbesturen. Ook de uitgifte en verspreiding van Poppkaarten en -leggers betekende een zekere verbreiding van het kadaster. Elk bestuur stapte af van zijn oude ommeloper en maakte een basislegger op - vergelijkbaar met de kadastrale aanwijzende tafel - die jaarlijks met kadastrale uittreksels bijgewerkt werd. Die werkwijze is de dag van vandaag niet anders, niettegenstaande de centrale overheid de zelfstandigheid van de polderbesturen en wateringen langzaamaan heeft uitgehold: de verantwoordelijkheid ligt nog steeds bij de grondeigenaars. Het is nog altijd het bestuur dat die legger van al de in de polder of het waterschap gelegen onroerende goederen jaarlijks bijwerkt.¹⁰¹ Tot het eind van de 19de eeuw lieten de besturen zelf - soms erg nauwkeurige en mooie - kaarten aanmaken om bijvoorbeeld waterlopen en wegen te situeren; daarna gebruikten ze voornamelijk uittreksels uit kadastrale perceelplannen. De moeizame heffing in de eerste jaren van de Franse periode buiten beschouwing gelaten¹⁰², kan het grondbezit (in de leggers en ommelopers) en de belasting van elk perceel (in de belastingkohieren en geschothoeken) vanaf de 15de eeuw tot heden getraceerd worden.

6. Besluit

Als we het inleidende citaat van Pro Ruiz over het Castiliaanse kadaster - overigens net zoals in Frankrijk onder een Bourbondynastie opgemaakt - als centrale toetssteen mogen beschouwen, dan is de waarheid voor Oost-Vlaanderen toch meer genuanceerd. De landboeken werden op zijn minst gebruikt voor de belastingheffing in de eerste jaren van de Franse periode en de gemeenten deden tevens een beroep op de Vlaamse kadasters om een modern kadaster uit te bouwen. Dit werd onder meer in de hand gewerkt door het voortbestaan van het klassieke grondbelastingstelsel. Maar toen de Kadasteradministratie op steviger wettelijke en administratieve fundamenteen gegrondvest was en budgetten werden vrijgemaakt om een parcellair kadaster op te richten, inspireerden landmeters zich steeds minder op de landboeken. Hoogstens deden ze het nog bij het individualiseren van de percelen. Een mogelijke integratie van vroeger kaartmateriaal zou nog geometrisch kunnen bewezen worden. In het vlak van de ommelopers is er dan weer een erg grote continuïteit.

101 Wet van 5 juli 1956 betreffende de wateringen, art. 14 (Belgisch Staatsblad, 5 augustus 1956), wet van 3 juni 1957 betreffende de polders, art. 13 (Belgisch Staatsblad, 21 juni 1957).

102 RAG, Fonds Scheldepartement, 2611/3.

De bronnen uit de prekadastrale en de kadastrale periode vergeleken

PIETER DE REU

“Pour pouvoir, du reste, bien juger du mérite et de l'utilité d'un ouvrage, il faut, suivant les règles de la logique et de la raison, fonder ce jugement sur des comparaisons et non sur les rêves d'une perfection impossible. Or, lorsqu'on connaît tout ce qu'il y a de vague, d'incertain, d'obscur dans les anciennes matrices foncières existant avant le Cadastre et où rien n'est exact, pas même l'étendue des propriétés qui est quelquefois exagérée ou affaiblie de moitié, l'on n'éprouve plus aucune surprise du vœu émis, successivement par tous les conseils de département de France, avant la loi du 15 septembre 1807, pour invoquer l'institution cadastrale comme un immense bienfait.”

Met dit besluit presenteerden de voornaamste controleurs van het Kadaster in 1834 hun eindrapport over het verloop en de afronding van de Belgische kadasterwerken aan de parlementen.¹ Die laatdunkende appreciatie van de prekadastrale leggers van onroerende goederen deed het algemene kadaster in een mooier daglicht stellen - want dit gloednieuwe kadaster, waaraan veel tijd en geld was gependend, bleek van meet af aan toch niet exact te stroken met de onroerende realiteit.

Anders dan de onvolkomenheden van beide vastgoedinventarissen met elkaar te laten concurreren, belichtten historici steeds meer de gebruiksmogelijkheden. Af en toe worden ook de troeven van het linken van het landboek als lokale bron met het oorspronkelijke en huidige kadaster benadrukt. Reeds op het einde van de 19de eeuw erkende de specialist van de vroegmoderne openbare financiën Georges Bigwood dat het min of meer mogelijk was om via de landboeken van een huidige, gekadastreerde samenleving in het voormalige graafschap Vlaanderen te stappen.² Toen (voornamelijk Gentse) geschiedkundigen en geografen de landboeken vanaf de jaren 1960 en 1970 onder de loep namen, werd de relatie tussen het kadaster vóór en na de Franse Revolutie echter veelal over het hoofd gezien.³ De cesuur werd en wordt

1 *Mémoire sur le cadastre en France, en Belgique, en Hollande & en Prusse, présenté au sénat et à la chambre des représentants de la Belgique, par plusieurs contrôleurs du cadastre, agissant au nom d'un grand nombre de leurs collègues, dont l'adhésion est remise à MM. les présidents*, Brussel, 1834, p. 38-39.

2 BIGWOOD G., *Matricules et cadastres. Aperçu sur l'organisation du cadastre en Flandre, Brabant, Limbourg et Luxembourg avant la domination française*, in *Annales de la Société Archivistique de Bruxelles*, 1898, p. 388 en 395.

3 VAN DER HAEGEN H., *Bronnen voor de reconstructie van de agrarische structuur*:

nog steeds stevast te sterk gemaakt, zelfs wat betreft de transitie van de administratieve cultuur en de politiek.⁴ Nochtans tonen enkele academische verhandelingen en heemkundige bijdragen dat zo'n arbeidsintensieve koppeling de moeite waard is. Men kan vele oude gegevens heel gedetailleerd correleren met de moderne kadastrale informatie. De gebruiker moet evenwel enkele valkuilen bij de interpretatie van die bronnen ontwijken: het is namelijk dit tijdvak, grosso modo tussen 1795 en 1835 (de 'vooroorpronkelijke periode'), dat de meeste heuristische problemen met zich meebrengt.⁵

1. Twee onderzoeksbenaderingen en twee onderzoeksmethoden

Het einde van de 18de eeuw betekende het begin van een langdurig proces van immense verbrokkeling van het areaal, eveneens in de hand gewerkt door een sterk verhoogde activiteit op de land- en pachtmarkt, wat de druk op de gronden enkel deed toenemen. Het grondbezit bleef tot ver in de 19de eeuw de voornaamste productiefactor. Het aandeel van de gronden in het totale landbouwkapitaal van België was overweldigend. Daarenboven werd anno 1846 ruim driekwart van de Oost-Vlaamse rurale gronden in pacht bewerkt. Ook het relatieve en absolute aantal bedrijven in (volledige) pacht groeide fors aan.

De lokale kadastrale documenten zijn eersterangbronnen in de studie van de bezitsstructuur, waarbij de **eigendomsverdeling** wordt onderzocht⁶:

-
- landschap, bedrijven, huur- en eigendomsverhoudingen in Vlaanderen*, in MERTENS J. (red.), *Bronnen voor de historische geografie van België. Handelingen van het colloquium te Brussel, 25-27-IV-1979 (Studia 29)*, Brussel, 1980, p. 115. Enkele cesuuroverschrijdende voorbeelden zijn de verhandelingen van GOETHALS F., *Het grondbezit te Merelbeke, 1782-1845*, UGent, 1966; INGELBERT B., *Olsene 1763-1835: een historisch-geografische studie op basis van een landboek en van het Primitief Kadaster*, Universiteit Gent, 1984 of COPPIETERS G., *Eke 1571-1834: een landschap in historisch perspectief aan de hand van kadastrale documenten*, Universiteit Gent, 1991.
- 4 Bijvoorbeeld: LEBEAU C., *Échanger des modèles dans la République des administrateurs au XVIIIe siècle: des cadastres italiens au cadastre joséphiste*, in TOUZERY M. (red.), *De l'estime au cadastre en Europe: l'époque moderne*, Parijs, 2007, p. 247 e.v.
- 5 VANHAUTE E., *Bevolking, arbeid, inkomen*, in ART J. en VANHAUTE E. (red.), *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19de en de 20ste eeuw*, Gent, 2003, p. 165.
- 6 Vanhoute maakte een analyse op macroniveau aan de hand van verschillende gepubliceerde kadasterstatistieken (*Statistique territoriale du royaume de Belgique basée sur les résultats des opérations cadastrales exécutées jusqu'à la fin de 1834*, Brussel, 1839-1854, 4 dln; 'Exposé de la situation du royaume', enz.) en synthetiseerde verschillende micro-onderzoeken: VANHAUTE E., *Chacun est propriétaire ou espère le devenir. Het grondbezit in Vlaanderen, begin 19de-begin 20ste eeuw*, in *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 1996, 26, nr. 1-2, p. 105-131.

- Wie waren de grootgrondbezitters en de keuterboeren of kleine eigenaars?
- Hoe groot waren de eigendommen?
- Hoeveel gronden en gebouwen bezat de dorpsbewoner of stedeling?
- Zijn er tendensen naar bezitsloosheid of vermogensopbouw waar te nemen?

Daartegenover staat de studie van de bedrijfsstructuur. Die focust op **eigendomsverhoudingen** en grondgebruik. Er zijn weliswaar verschillende bronnen die zich beter lenen tot het onderzoek naar eigendomsverhoudingen, in de eerste plaats de landbouwtellingen op microniveau en de landbouwstatistieken op macroniveau.⁷ Toch kunnen ook enkele kadasterbronnen meer vertellen over de eigendomsverhoudingen en de uitbating:

- Hoe groot was het aandeel pachtland?
- Wie waren de huurders en gebruikers?
- Hoe werden de weilanden en akkerlanden gebruikt?
- Waarvoor dienden de gebouwen?

Om de eigendomsverdelingen en - echter in mindere mate - de eigendomsverhoudingen te doorgronden, reiken we twee onderzoeksmethodes aan, elk met eigen klemtonen: de **retrogressieve trajectanalyse** enerzijds en de **statische structuuranalyse** anderzijds. Let wel: de voorgestelde benaderingen zijn allerm minst categorisch. Ze kunnen daarenboven aan elkaar gekoppeld worden in een geïntegreerde analyse van de dorpsgemeenschap, waarbij aanvullende bronnen over bijvoorbeeld beroepsstructuren, fysisch leefmilieu en demografie een eenheidsbeeld kunnen vormen.

1.1. De retrogressieve trajectanalyse

Men gebruikt deze methode om vanuit het heden of een relatief recente bron - het huidige of het oorspronkelijke kadaster - terug te keren in het verleden, naar een oudere bron - het landboek of de ommeloper. Per individueel perceel kan uiteindelijk (een deel van) de oude structuur van de dorpsgemeenschap gereconstrueerd worden.

⁷ VANHAUTE E., *Eigendomsverhoudingen in de Belgische en Vlaamse landbouw tijdens de 18de en de 19de eeuw*, in *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 1993, 24, nr. 1-2, p. 185-226.

A. Cohortanalyse

Het trajectonderzoek steunt op een klassieke ‘cohortanalyse’: de vorser kiest een vooraf bepaalde verzameling van te onderzoeken percelen - op één bepaald moment. Dat kunnen bijvoorbeeld alle percelen binnen een wijk van een dorp zijn of alle gebouwen en gronden die deel uitmaakten van het vastgoedvermogen van een individu, familie of groep personen. Aangezien het studieobject het vastgoed zelf is, moet het landboek of de ommeloper perceel per perceel gelinkt worden aan een corresponderende moderne lijst met gronden, huizen en gebouwen. Enkel de oorspronkelijke aanwijzende tafel uit 1834 leent zich hiervoor. Uiteraard doen ook de tafels van Popp op dezelfde wijze dienst - de Oost-Vlaamse documenten dateren uit het begin van de jaren 1860.⁸ Beide kadastrale momentopnames omvatten immers kaarten op perceelniveau. Enkel wie ook beschikt over een landboek met bijbehorende kaarten - de figuratieve verzamelkaart of kaarten per beloop of begin - kan via deze methode een precieze link maken tussen de 19de-eeuwse gronden en het ancien-régimelandschap. Het is aangewezen om de tafel als startpunt te nemen en ‘retrogressief’ naar de dorpsamenleving ten tijde van het landboek toe te werken: de meer recente kadasters stammen immers uit de best gekende en beter gedocumenteerde periode. Achteraf kunnen de resultaten uiteraard in een chronologisch verband gepresenteerd worden. De koppeling van de individuele percelen van de sectieplannen aan die van de vroegmoderne landboekkaarten is vanzelfsprekend geen één-op-éénverhaal: perceelsplitsingen, samenvoegingen van gronden, inkrimping en uitbreiding van bewoningsvormen of veranderingen in het landschap door toedoen van mens of natuur vormen de hindernissen.

Dit retrogressief of retrospectief onderzoeksmodel gaat terug op de zogenaamde “*Rückschreibung*”⁹ die - hoewel nog maar sporadisch toegepast - al heel wat dankbare resultaten opleverde in wetenschappelijk

8 Met dank aan de heer Vrielinck voor deze informatie. Omdat de Poppgegevens op zich al een verwerking zijn van originele kadastrale gegevens, kan het interessant zijn om de oorspronkelijke kadastrale gegevens uit 1834 te verkiezen.

9 De trajectanalyse is immers gebaseerd op het 'historisch-genetische landschapsonderzoek' dat vooral Duitstalige geografen inspireerde om via een multidisciplinaire, retrogressieve methode moderne perceelsgewijze kadasterkaarten te koppelen aan vroegmoderne perceelplannen. Anneliese Krenzlin was de eerste om die methode als “*Rückschreibung*” te benoemen, al werd soortgelijk onderzoek aan de hand van 19de-eeuwse kadastrale documenten een kwarteeuw eerder reeds toegepast. KRENZLIN A., *Die Entwicklung der Gewinnflur als Spiegel Kulturlandschaftlicher Vorgänge*, in *Berichte zur deutschen Landeskunde*, 1961, 27, p. 19-36.

en lokaalhistorisch onderzoek. Het koppelen van landboekgegevens aan kadastrale inventarissen is zonder meer een erg tijds- en arbeidsintensieve opdracht, maar loont zeker de moeite. Een mooi voorbeeld van zulk werk is de bronnenpublicatie van Dauwe over de parochie Lebbeke.¹⁰ Hij gebruikte onder meer de kadastrale legger van Popp om perceel- en eigenaarsgegevens te koppelen.

Wie een langetermijnverhaal beoogt, kan uiteraard starten vanaf de huidige kadastrale situatie. Ook hier moet eerst de stap naar de oorspronkelijke fase - of een meer recente momentopname (zie tabel 1) - gezet worden. De te bestuderen percelen zijn met perceelnummers in kaart gebracht op de sectieplannen en worden opgesomd in leggers en aanwijzende tafels.¹¹ Doorhalingen in de tafels betekenen fysische wijzigingen aan het perceel doorheen de jaren. De kadastrale legger kan hulp bieden bij het interpreteren van de eigendomstitels op de percelen: omdat dit dynamische register tot de oorspronkelijke fase teruggaat in de tijd, is het erg bruikbaar om de eigendomsgeschiedenis van een gebouw of perceel te traceren.¹² Uiteindelijk volgt de onderzoeker het traject dat elk perceel gedurende een kleine twee eeuwen volgde en geraakt hij tot de oorspronkelijke grond in 1834, met een geschiedenis van de veranderingen van de percelen en perceelnummers sindsdien.¹³ Daarna moet de link met het landboek gemaakt worden, zoals hierboven geduid.

10 DAUWE J., *Het land- en kaartboek van Lebbeke (1667-1763)*, Lebbeke, 2010.

11 Tegenwoordig stelt het Agentschap voor Geografische Informatie Vlaanderen (AGIV) het 'Grootschalig Referentiebestand' of 'GRB' ter beschikking. Dit is een onlinedatabank waarin alle perceelnummers in het Vlaamse gewest zijn opgenomen: <http://geo-vlaanderen.agiv.be/gdiviewer/?simple=true>.

12 De onroerende eigendom zelf is de 'objectieve' basis voor de grondbelasting, zonder de capaciteiten van de eigenaar te beoordelen, maar de belasting dient wel te worden 'verpersoonlijkt' om het te kunnen heffen. Daarom wordt de kadastrale legger het basisdocument van de Kadasteradministratie genoemd: het register met alle eigendomstitels in de gemeente per eigenaar.

13 De gepaste zoekmethode doorheen de basisdocumenten van het Kadaster vindt de vorser in: DE REU P., *Kopen en verkopen van vastgoed (1795 tot heden) (Zoekwijzers 38)*, Brussel, 2012. De kadasterdocumenten zijn te vinden in gemeentearchieven of de Kadastrale gewestelijke bewaring in elke provinciehoofdstad.

ART. 169

PROPRIÉTAIRE. . . .

UNFRACTION. . . .

PROPRIÉTAIRE.

RAMEAUX		REVOI		NATURE des PROPRIÉTÉS.	CONTENANCE de chaque PARCELLE.	N° de l'acte des propriétés limites.	CANTON.	REVENU IMMOBILE de CHAQUE PARCELLE				INDICATION SUCCESSION DES MUTATIONS	INDICATION DES ARTICLES et DES NUMÉROS D'ORDRE ou la nature des.				
LIEUX-DITS.		AUX PLANS cadastraux.						Non-légit. Éligé.									
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.
								R. P. A.	Fr. C. B. C.								
1	allée Rade					terre	18/8	29 10 2	23 11			Vente	168	156	1	300	3
2	Beygenbult						2	29 10 4	23 11			'g	169		2	310	2
3	Stalbeek						2	29 10 2	23 11				170		3	241	26
4	Beygenbult						2	29 10 2	23 11				171		4	310	3
5	27						2	29 10 2	23 11				172		5	2	24
						terre pour	18/8	29 10 2	23 11								
6	Beygenbult					bois	18/8	29 10 4	23 11			Vente	170		1	310	1
						terre pour	18/8	29 10 2	23 11								
						terre pour	18/8	29 10 2	23 11								

Illustratie 1: RAG, Modern gemeentearchief Baaigem, nr. 2: Kadastrale legger van Baaigem, folio 30, rechterpagina.
De legger toont het artikelnummer van Gentenaar Louis Ryckaert en diens zus.

B. Tussenstappen in de veroorspronkelijke periode (1796-1834)

Er kunnen nog enkele tussenstappen gemaakt worden, om de periode tussen het landboek en het oorspronkelijke kadaster te overbruggen; zeker wanneer die te groot is. Het vinden van meerdere kadastrale momentopnamen biedt immers een zeker houvast (zie tabel 1). Voor een stedelijk kadaster, bijvoorbeeld voor Gent, bestaan er enkele handzame napoleontische en ‘Hollandse’ kadasterbronnen¹⁴, maar voor het landelijke kadaster is het dikwijls grondiger zoeken. In archieven van het Kadaster steken kadastrale leggers die voornamelijk uit de Nederlandse periode dateren: ze tonen een basisjaar en de daaropvolgende mutatiejaren.¹⁵ In meerdere - al dan niet naar het Rijksarchief overgebrachte - gemeentearchieven zijn er veroorspronkelijke leggers en aanwijzende tafels of sectiestaten te vinden.

Enige voorzichtigheid is echter geboden. Enerzijds is het denkbaar dat enkele van die kadastrale bronnen tegelijkertijd dienst deden als belastingdocument. Belastingrollen en -kohieren tonen niet de geschatte (kadastrale) waarde, maar bevatten reeds afgeleide fiscale bedragen. Het is best mogelijk dat betalers van de grondbelasting reeds een belastingvermindering genoten. Eigenaars van kleine eigendommen konden zelfs vrijgesteld worden: wie niet belast werd, kwam in principe wel voor in de louter kadastrale reeksen, maar werd niet in de fiscale bronnen genoteerd. En hoewel het in principe de eigenaars waren die de grondbelasting betaalden, werd die taks in de 19de eeuw dikwijls in grote mate afgewenteld op de pachter die de grond gebruikte.¹⁶ Dit aandeel van de belasting die de pachter voor zijn rekening nam, was bedongen in het notariële of onderhandse pachtcontract. Het is met andere woorden zaak om steeds te controleren dat alle gronden van de gemeente vermeld zijn, en wie belast wordt: gebruikers en/of eigenaars. Anderzijds stemmen de perceelnummers

14 CHARLES L., EVERAERT G., LALEMAN M. C. en LIEVOIS D., *Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent*, Gent, 2001, p. 26-33.

15 RAG, Archief van het Kadaster van Oost-Vlaanderen, 1806-1834, nrs. 916-1158. De leggers maken een onderscheid tussen onbebouwde en bebouwde gronden. Bij die laatste werd meestal de belasting op deuren en vensters bijgeschreven.

16 JANSSENS P., *Taxation in the Habsburg Low Countries and Belgium, 1579-1914*, in YUN-CASALILLA B. en O'BRIEN P., *The rise of fiscal states: A global history, 1500-1914*, New York, 2012, p. 87. In 1839 werd dit gewoonterecht in een legaal kader gegoten: JANSSENS P., VERBOVEN H. en TIBERGHIE A., *Drie eeuwen Belgische belastingen. Van contributies, controleurs en belastingontvangers*, Brussel, 1990, p. 172.

KANTONS of andere plaatselijke benamingen.	NUMMERS		NAMEN, BEROEPEN, EN WOONPLAATSEN DER EIGENAARS EN VRUCHTGEBRUIKERS.	SOORT der Eigen- dommen.	GROOTTE GEREKEND bij elk Perceel.		GROOTTE gererekend bij elk soort VAN Bebouwing.	PRODUCTIE kelom VAN Verdeling.
	der Alphabe- tische Tabel.	der Sectie.			Belaastbar.	Onbelaastbar.		
Chateau	339	239	Jouquet fort Sandervennet	terre	41 80			4 ^{an}
	339	240	Lejeune Jouquet Martens port	id	92 70			1 ^{an}
	31	241	Mme Blomme rente goud	id	22 50			1 ^{an}
					1 57 00		1 57 00	
	31	242	Lemorne	per fonds	1 43		1 43	
		242	Jean De Clercq Lysenau	Bat	"			9 ^{an}
	31	243	Mme Blomme rente goud	per fonds	1 50		1 50	2 ^{an}
	31	244	Lemorne	per fonds	5 70		5 70	1 ^{an}
de kouders	61	245	Robert Cardon rente goud	per fonds	3 20		3 20	1 ^{an}
		245	Bernardus Cardon rente goud	Bat	"			7 ^{an}
de kouders	61	246	Robert Cardon rente goud	per fonds	6 80		6 80	2 ^{an}
regent	61	247	Lemorne	per fonds	5 40		5 40	1 ^{an}
	61	248	Lemorne	per fonds	34 50		34 50	4 ^{an}
	402	249	Jean Sand Wachtyn rente	Bois	79 20			1 ^{an}
	402	250	Lemorne	id	19 20			id
	402	251	Lemorne	id	17 20			id
					1 11 60		1 11 60	
	402	252	Lemorne	terre	93 60		93 60	3 ^{an}
	402	253	Lemorne		63 60			
	402	254	Lemorne		9 00			
					1 93 93			

Illustratie 2: RAG, Modern gemeentearchief Hansbeke, nr. 33: 'Hollandse' aanwijzende tafel van Hansbeke, sectie A, gedateerd rond 1816.

slechts af en toe overeen met de perceelaanduidingen na de Belgische omwenteling: in sommige gevallen wordt de nummering uit de landboeken gehanteerd (bijvoorbeeld voor het ommeland van Gent), dikwijls bestaat er een perceelnummering die enkel in de periode 1802/1808 tot 1830 werd gebruikt. In dat geval is het relevant om de bijbehorende kadasterkaart op te sporen. Er bestaan ook heuse concordantielijsten die soelaas kunnen bieden: het zijn overzichten van de perceelnummers uit de Franse tijd vergeleken met de landboeknummering. Dikwijls zijn die overzichten genoteerd op de vooroorspronkelijke basisdocumenten zelf: de sectiestaten of andere kadastrale leggers.¹⁷ Ontbreken de kaarten en concordantielijsten, dan kan de gebruiker hiervoor ook steeds '*nominatim*' - op naam van de eigenaar - te werk gaan. Tot slot bestaan er enkele zeldzame bronnen die een uitgebreider inzicht geven in de overgang tijdens de regimewissels, zoals voor Gavere.¹⁸

17 Bijvoorbeeld: RAG, Fonds archief van Deinze (Deinze, Petegem, Astene, Zeveren), nr. 708 (kadastrale legger uit de Franse tijd met verwijzingen naar de perceelnummers van het 18de-eeuwse landboek).

18 RAG, modern gemeentearchief Gavere, nr. 16 (vergelijking tussen landboekgegevens en vooroorspronkelijk kadaster uit 1808).

C. Het totaalbeeld: de verschillende vastgoedtransacties

Via een retrogressieve cohortanalyse weet de vorser welke veranderingen de individuele eigendommen ondergingen, maar om te doorgronden op welke manier die percelen doorheen de tijd wijzigden, is hij genoodzaakt aanvullende informatie in te passen. Welk traject volgde het vele vastgoed van de dorpssamenleving? Voor het ancien régime doet men een beroep op de akten van de schepenenbanken, de zogenaamde wettelijke passeringen: hoeveel keer ging een perceel van de hand, gebeurde dit via vererving of verkoop, werd er aan familieleden of aan externen verkocht, gebeurde de verkoop privaat of openbaar, enz.¹⁹ Vanaf circa 1796 kunnen die mutaties gevolgd worden via de registers bewaard in de archieven van de voormalige administratie van registratie en domeinen - de zogenaamde patrimoniale documenten.²⁰ Net zoals de gemeentelijke kadastrale documenten, zijn de moderne patrimoniale bronnen verzameld op geografisch niveau. Het is met andere woorden mogelijk om voor een welbepaalde gemeente alle notariële en onderhandse transacties in kaart te brengen. Zo'n uitgebreide, geïntegreerde en cesuuroverstijgende studie werd nooit eerder uitgevoerd, maar is zonder meer erg interessant.²¹ Want welke invloed oefenden de politieke veranderingen uit op de immobiliënmarkt? Net in deze periode werden heel wat aankopen uitgesteld om Franse belastingen te vermijden.²² Al moet de vorser ermee rekening houden dat de registratie van verschillende transacties door de mazen van het net vielen door de regimewissels.

In het onderzoek naar de registratie van vastgoedtransacties zijn enkele aandachtspunten van belang. Ten eerste: het huidige metriek stelsel werd pas in het voorjaar van 1803 in de fiscale administraties

-
- 19 Zie bijvoorbeeld WIEME T., *De rurale immobiliënmarkt in Vlaanderen (18de eeuw). Casus: Heerlijkheid Eke*, Universiteit Gent, 2005, onuitgegeven licentiaatsverhandeling.
- LAMBRECHT T., *Rural credit and the market for annuities in eighteenth-century Flanders*, in SCHOFIELD P. en LAMBRECHT T. (red.), *Credit and the rural economy in North-Western Europe, c. 1200-c. 1850 (Corn Publication Series 12)*, Turnhout, 2009, p. 89 e.v.
- 20 Voor een bespreking van de voornaamste bronnen, zie: DE REU P., *De geschiedenis van de Algemene Administratie van de Patrimoniumdocumentatie (1796-2006) (Miscellanea Archivistica. Studia 198)*, Brussel, 2011. De documentatieregisters van de hypotheekkantoren zijn eveneens bruikbaar, voor de periode vanaf 1800.
- 21 TROMPETTER C., *Burgers en boeren, geld en grond. De betekenis van burgerlijk kapitaal voor veranderende eigendomsverhoudingen in Twente, 1760-1832*, in NEHA-Jaarboek, 1997, 60, p. 28-30.
- 22 VERHAEGEN P., *La Belgique sous la domination française*, Brussel, 1935, dl. 2, p. 187-190. Vergelijk ook met de dalende notariële activiteit tot de eeuwwisseling, ten gevolge van de bezettingspolitiek en de talrijke onrusten: STEVENS F., *Revolutie en notariaat, Antwerpen 1794-1814*, Antwerpen, 1994, p. 192-196.

doorgevoerd. Dit geldt zowel voor de verschillende kadasterbronnen, als voor de patrimoniale documenten. Vóór 1803 werden vroegmoderne oppervlaktematen gebruikt.²³ Het Franse muntstelsel daarentegen werd al heel vroeg na de annexatie geadopteerd en werd bovendien nog een tijd na 1814 in de Zuidelijke Nederlanden gebruikt. Ten tweede: in tegenstelling tot de Kadasterambtenaar die overzichten van perceelnummers als basis van zijn documentatie hanteert, legt de registratieontvanger enkel overzichten van aankopers en verkopers aan om opzoeken te doen in zijn registers van de geregistreerde verkoopakten. In de registers zelf geschiedt de identificatie van de verkochte percelen aan de hand van perceelnummers. Onze huidige perceelnummers komen in principe pas vanaf het einde van de jaren 1820 in de patrimoniale bronnen voor. Daarvoor hanteerde de registratieontvanger voorvoorspronkelijke perceelnummers uit het Franse of Hollandse kadaster of - zoals ook in het ancien régime gebruikelijk was - een oriëntatie van het stuk land of het gebouw ten opzichte van de omringende eigenaars.

1.2. De statische structuuranalyse

De kadastrale en landboekgegevens worden niet geïndividualiseerd, maar worden integendeel verdeeld in 'strata'. Op die manier wordt de analyse geen klassieke benadering die vaak te weinig casusoverstijgend blijkt. Door verschillende stratificaties toe te passen, komen meerdere structurele en evenementiële tendensen tevoorschijn.

A. De stratificatie

Een andere methode is het analyseren van de verschillende kadasters als twee of meer momentopnamen van - in principe - een hele dorpssamenleving (zie tabel 1). Binnen die statische doorsneden kan de onderzoeker dynamische processen opsporen, door de verschillende kadastrale gegevens te gaan bewerken en verwerken. In de eerste plaats maakt de vorser gebruik van een sociale stratificatie, daarnaast van een demografische, ruimtelijke, professionele of zelfs agrarische stratificatie. Die onderzoeksmethode is de eerste keuze, wanneer geen landboekkaarten of kadasterkaarten voorradig zijn. Maar dat ook een exacte ruimtelijke situering van de verschillende percelen op meerdere tijdstippen een troef is voor die statische structuuranalyse, bewijst de modelstudie van Ockeleij.²⁴

23 MERTENS J. en VANDEWALLE P., *Metrologisch vademecum voor Vlaanderen*, Brugge, 2003.

24 OCKELEIJ J., *Landboek en primitief kadaster; instrumenten voor de reconstructie*

De onderzoeker zoekt een kadastrale bron die met het landboek of de ommeloper correspondeert: de oorspronkelijke aanwijzende tafel of de Poppdocumenten. Alle gegevens worden in twee databanken overgenomen en gekwantificeerd. Daarna worden de gegevens afgebakend in verschillende - zelf zorgvuldig gedefinieerde²⁵ - sociale structuren en groepen: welke beroepsgroepen hadden het land in handen, hoe verhiel het grondgebruik zich tot het grondbezit, hoe groot was de macht van de buitengemeentelijke of stedelijke grondbezitters op de gemeentelijke landmarkt, welke verschillen waren er in eigendomsverhoudingen of sociale afkomst naargelang de grootte van het landbouwbedrijf, hoe zag de spreiding van de huizen eruit, was er een tendens naar grondversnippering, wie waren fiscaal gezien de meest vermogenden, enz.? Dit gebeurt voor beide kadasterbronnen en in de vergelijking toont zich de stagnatie of evolutie van de verschillende impliciete en expliciete rurale structuren die de samenleving vormgaven. Op die manier worden de statische momentopnamen ‘gedynamiseerd’.

B. Corresponderende bronnen

Anderzijds kan er pas een diepgaande en samenhangende analyse van de gehele plattelandssamenleving in transitie gemaakt worden, wanneer die kadastrale gegevens worden aangevuld en geschraagd met andere fiscale, demografische en economische bronnen (bevolkingstellingen en bevolkingsregisters, tiendboeken, agrarische statistieken en enquêtes, landbouwtellingen, ommestellingen en belastingkohieren, nijverheidstellingen, veetellingen)²⁶ en wanneer ze geïntegreerd worden in een grotere geschiedenis van de lokaliteit. Dit hoeft niet altijd het oogpunt van een doorwrochte studie te zijn, maar het is evident dat het dynamiseren door andere bronnen te gaan gebruiken een meerwaarde is (zoals dat ook het geval is voor de retrogressieve analyse). Coppieters bijvoorbeeld verdiepte zijn casusdorp Eke door de kadastrale informatie te onderbouwen met

van de agrarische structuur. *Methodologie en resultaten toegelicht voor Kobbegem* (Miscellanea Archivistica 37), Brussel, 1984.

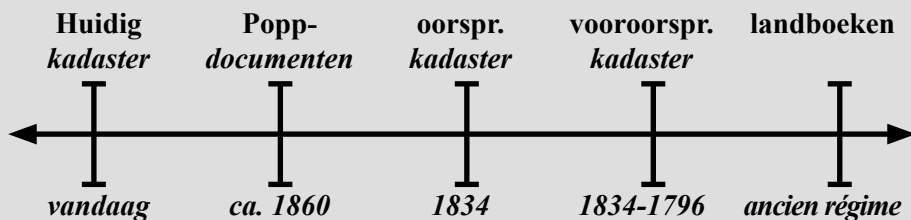
25 DHAENE L., *De functie van het grondbezit in de sociale structuur op het platteland en in de verhouding tussen stad en platteland. Het bepalen van processen van sociaal-economische dominantie, Zingem 1845-1895*, in DE BELDER J., PREVENIER W. en VANDENBROEKE C. (red.), *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant van de late Middeleeuwen tot de 20^e eeuw*, Gent, 1983, p. 179-180.

26 Die bijkomende informatie kan in de databank per eigenaar of per perceel worden aangevuld, en specifieke gegevens - over het beroep of vermogen - kunnen genuanceerd worden.

bijkomende gegevens uit verschillende staten van goed, expertisedossiers, bevolkingsregisters en eigendomslijsten van bossen en landerijen.²⁷ Wenselijk is dat die corresponderende bronnen uit dezelfde periode als de prekadastrale en/of kadastrale dwarsdoorsnede dateren en dat ze het hele onderzoeksgebied - het bestudeerde dorp - bestrijken. Bijvoorbeeld: een ‘complete’ lijst van het rundvee in een dorp zal niet alle inwoners opsommen. Maar het zegt dan weer wel iets over de bezitsstructuur van alle inwoners. Eens die data gekoppeld zijn aan de basisgegevens van de percelendatabank, kan bovendien een ruimtelijke spreiding van het rundbezit en de relatie met de fysische omgeving gemaakt worden.

Tabel 1. De krachtlijnen van de twee onderzoeksmethoden

Schema:

↑ **statische fase = momentopname**

... - ca. 1796 = landboek

ca. 1796 - nu = sectiestaat, aanwijzende tafel (& kadastrale legger)

↔ **dynamische fase = eigendomsveranderingen**

... - ca. 1796 = wettelijke passeringen

ca. 1796 - nu = registratie vastgoedtransacties (registratie & domeinen)

27 COPPIETERS G., *Eke 1571-1834: een landschap in historisch perspectief aan de hand van kadastrale documenten*, Universiteit Gent, 1991, onuitgegeven licentiaatsverhandeling. We bedanken de heer Coppieters voor enkele zeer waardevolle aanknopingspunten.

1. Retrogressieve trajectanalyse

<u>onderzoek:</u>	cohortanalyse, met nadruk op transities en trajecten
<u>methode:</u>	individualiseren van dynamische onderzoeksgegevens
<u>gebruik:</u>	interessant bij aanwezigheid kaartmateriaal
<u>studieobject:</u>	selectie van enkele individuele eigendommen mogelijk
<u>optie:</u>	secundaire bronnen verzamelen die passen binnen de gehele onderzoeksperiode

2. Statistische structuuranalyse

<u>onderzoek:</u>	momentopname(n), met nadruk op structuren en strategieën
<u>methode:</u>	hiërarchiseren of stratificeren van statische onderzoeksgegevens
<u>gebruik:</u>	aangewezen bij afwezigheid kaartmateriaal
<u>studieobject:</u>	volledige afgebakende onderzoeksgroep
<u>optie:</u>	corresponderende bronnen verzamelen die passen binnen de momentopname

Beide analyses zijn typologisch-comparatieve onderzoeksmodellen die vertrekken vanuit de grond als productiefactor; hierin is het vaststellen van de structuren die determinerend waren voor de sociale geledingen van de rurale maatschappij cruciaal. Daarom is het belangrijk te weten welke bronnen best aan elkaar kunnen gelinkt worden, en welke onvolkomenheden dit met zich meebrengt.

2. De voornaamste kenmerken van en verbanden tussen de verschillende kadastrale documenten

2.1. Het landboek en de ommeloper tegenover de (oorspronkelijke) aanwijzende tafel en de Poppdocumenten

A. Vastgoedinventarissen

Het landboek correspondeert met de oorspronkelijk aanwijzende tafel: de vorser kan met die percelenregisters de landschapsgenese reconstrueren en de sociale rurale structuren in kaart brengen. Hetzelfde moet gezegd worden over de ommelopers, die overigens heel wat langer

bestaan hebben.²⁸ Alle landboeken kennen een vergelijkbare indeling, maar toch zijn er heel wat regionale verschillen. Daarom is het noodzakelijk vooraf het landboek grondig te bestuderen.²⁹ Een standaardlandboek bevat minstens de naam van de eigenaar(s), het bodemgebruik, de eventuele vermelding van de perceelsvorm, eventueel een vluchtige vermelding van de specifieke vorm van de manier waarop het perceel in het bezit kwam van de eigenaar (zoals een aankoop of erfenis), de ligging van het perceel ten opzichte van aangrenzende perceeleigenaars, beken of straten, de totale oppervlakte en de kadastrale waarde (dit is niet het werkelijke bedrag, maar de omslagsleutel in het repartitiesysteem). Af en toe is er een eigenaarsindex opgenomen - met alle respectieve percelen - die kan vergeleken worden met de kadastrale legger. In de oorspronkelijk aanwijzende tafel is de gemeente ingedeeld in secties en vervolgens in wijken. Per perceel vinden we de wijk en het perceelnummer volgens het oorspronkelijke plan, de identiteit en het beroep en de woonplaats van de eigenaar, het bodemgebruik, de oppervlakte, de fiscale klasse, het belastbare inkomen volgens grondklasse, het totaal belastbare inkomen, de klasse van de gebouwen met het belastbare inkomen.³⁰ Merk op dat zowel landboek als kadaster enkel inventarissen zijn met de onroerende goederen binnen de gemeentegrenzen: het is zo goed als onmogelijk om het volledige onroerend vermogen per eigenaar te reconstrueren.³¹ Opvallend is overigens dat er in een modaal landboek geen informatie te vinden is over de precieze woonplaats van de eigenaars (binnen of buiten de parochie). Sommige landboeken vermelden het domicilie wel.

28 COORNAERT M., *De ommeloper, het middeleeuwse kadasterboek*, in *Rond de poldertorens*, 1966, 8. Zie ook de bijdrage *Van landboek en ommeloper naar hedendaags kadaster*. 'Comme un très-grand pas fait dans le nouveau travail' in deze publicatie.

29 VAN DER HAEGEN H., *Bronnen voor de reconstructie van de agrarische structuur*, p. 111-116 en VAN MINGROOT E., *Historische cartografie en geschiedschrijving*, in VAN DER HAEGEN H., DAELEMANS F. en VAN ERMEN E., *Oude kaarten en plattegronden. Bronnen voor de historische geografie van de Zuidelijke Nederlanden (16de-18de eeuw)*. *Handelingen van de studiedag 20 sept. 1985*, in *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, Brussel, 1986, p. 383-387.

30 ZOETE A., *De documenten in omloop bij het Belgisch Kadaster (1835-1975)* (*Miscellanea Archivistica* 21), Brussel, 1979, p. 9-10.

31 Wie het volledige vastgoedbezit van vermogende families of kerkelijke instellingen wil bestuderen, heeft dikwijls meer geluk: in verschillende familiefondsen of ecclesiastische archieven bevinden zich heel wat private leggers van onroerende goederen met daarin een olijsting van alle familiale of kerkelijke bezittingen.

B. De perceelgebruikers

Een correcte registratie van grondgebruik was in de vroegmoderne periode - voor het opstellen van de belastingkohieren - en in de moderne periode - voor de verdeling van de gronden in waardeklassen - noodzakelijk. De aard van het grondgebruik in de prekadastrale en kadastrale bronnen onthult helaas slechts een deel van de onroerende realiteit: hoe werd immers een perceel akkergrond of weideland gebruikt, waarvoor diende een industrieel gebouw en hoe was het ingericht, wat was de functie van een tuin, enz.? Meer vervelend echter is het slechts sporadisch voorkomen van gegevens over de gebruikers van de gronden, zowel in de kadastrale bronnen als in verschillende landboeken.³² Dit maakt de bronnen uit beide tijdvakken veel minder geschikt voor de studie van eigendomsverhoudingen. Toch zijn er landboeken die naast de eigenaar ook de gebruiker of pachter vermelden: de vroegmoderne grondlasten werden immers in essentie verdeeld over het grondgebruik.³³ Dit grondgebruik was in het ancien régime opgetekend in quoteboeken (dikwijls benoemd als ‘gebruikboeken’): registers waarin per grondgebruiker de percelen en de wijzigingen daarin werden bijgehouden.³⁴ De informatie over de percelen zelf werd overgenomen uit het respectieve landboek, met verwijzing naar de perceel- en folionummers. Tot nog toe bleven de quoteboeken onderbenut in historisch onderzoek.

Een vergelijk met de kadastrale periode is problematischer: in de kadastrale basisdocumenten van 1834 wordt geen rekening gehouden met gegevens over pachtland en gehuurde gebouwen. Sinds het einde van het ancien régime hield de wetgever immers

32 VERHOEVE A. en LARNOE G., *Landboeken. Mogelijkheden en beperkingen voor historisch-geografisch onderzoek*, in *Tijdschrift van de Belgische Vereniging van Aardrijkskundige Studies*, Brussel, 1988, 58, p. 322-324. Soms werden ook het grondgebruik of de teeltwijze niet consequent voor alle percelen vermeld.

33 DE KEZEL L., *Structuur en conjunctuur van het grondbezit te Zaffelare (1748-1859)*, Universiteit Gent, 1985, onuitgegeven licentiaatsverhandeling: hierin zijn alvast verschillende interessante 18de-eeuwse kadasterbronnen in het Rijksarchief Gent opgesomd.

34 BEYLS P., ‘Een werck seer schoon gemeten’. *Studie van de archiefvorming en de terminologie van de landboekhouding in het graafschap Vlaanderen (16de-18de eeuw). Casus kasselrij Oudenaarde en Land van Aalst (Studia 134)*, Brussel, 2012, p. 58 en p. 194-195.

vast aan een grondbelasting op basis van grondeigendom. Er bestaan nochtans vooroorspronkelijke kadastrale bronnen waarbij de fiscus het wel relevant vond om de pachter te vermelden - met het oog op het aandeel van de te betalen grondbelasting door de huurder of pachter (cf. supra). Zo bestaan er oorspronkelijk aanwijzende tafels die iets ouder zijn dan diegene uit 1834, opgesteld volgens een model met vermelding van de huurder of pachter.³⁵ Die zijn ook voor enkele Oost-Vlaamse gemeenten bewaard gebleven en zijn herkenbaar omdat op de voorgedrukte kolommen niet verwezen wordt naar de kadastrale legger (modelnummer 212). Er worden nog oudere vooroorspronkelijke vastgoedinventarissen met opsomming van de respectieve eigenaars én grondgebruikers bewaard. In verschillende gemeentearchieven duiken er sectiestaten op - het equivalent van de aanwijzende tafel in de eerste jaren van de Franse periode - met opsomming van de grondgebruikers, evenals heel wat leggers van het belastingkohier (de “*matrices*”).³⁶ Dit zijn kadastrale momentopnames waarin de lokale administraties af en toe ook de huur- en pachtaanpassingen noteerden. Maar wie in een retrogressieve trajectanalyse alle individuele veranderingen van heden tot 1796 wil traceren, kan enkel een beroep doen op de geregistreerde onderhandse en notariële huur- en pachtcontracten in de archieven van registratie en domeinen.

C. Poppdocumenten

Naast de kadastrale documenten bestaan er Poppleggers, die alfabetisch, artikelgewijs of volgens perceelnummer zijn opgebouwd. De documenten van Popp waren commerciële uitgaven en bevatten heel wat fouten. Meestal gaat het om zetfouten, vergetelheden of onnauwkeurigheden, die door de vorser snel opgemerkt en rechtgezet kunnen worden.³⁷ Bij twijfelgevallen moet hij steeds terugkoppelen

35 VAN DER HAEGEN H., *Bronnen voor de reconstructie van de agrarische structuur. Landschap, bedrijven, huur- en eigendomsverhoudingen in Vlaanderen*, in MERTENS J. (red.), *Bronnen voor de historische geografie van België. Handelingen van het colloquium te Brussel, 25-27.IV.1979 (Studia 29)*, p. 116-120.

36 VERHELST J., *De documenten uit de ontstaansperiode van het modern kadaster en van de grondbelasting (1790-1835) (Miscellanea Archivistica 31)*, Brussel, 1982, p. 110.

37 RONSIJN W., *De kadasterkaarten van Popp: een sleutel tot uw lokale geschiedenis*, Leuven, 2007, p. 27 en CORREMANS H., *Het grondbezit, de woningvoorraad en de eigendomsverhoudingen te Lokeren (1832-1862)*, Universiteit Gent, 1972, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, p. 14 e.v.

PERCEEL nummer of aangewezen aangewezen	In de percelen op aangewezen plaats	Aantal percelen	EIGENAREN EN VRUCHTGEESTELIJKEN				Aantal percelen op aangewezen plaats	Aantal percelen op aangewezen plaats	Aantal percelen op aangewezen plaats	Aantal percelen op aangewezen plaats	INHOUDS-GROOTTE					Aantal percelen op aangewezen plaats					
			NAMES	NOMMÉS	NOMMÉS	NOMMÉS					VAN INHAAR	DE INHAAR	DE INHAAR	DE INHAAR	DE INHAAR						
410	Dehaene	Land	Nazareth	Nazareth	1	Land			20 00												
411	Dehaene				1	Land			20 00												
412	Dehaene				1	Land			20 00												
413	Dehaene				1	Land			20 00												
414	Dehaene				1	Land			20 00												
415	Dehaene				1	Land			20 00												
416	Dehaene				1	Land			20 00												
417	Dehaene				1	Land			20 00												
418	Dehaene				1	Land			20 00												
419	Dehaene				1	Land			20 00												
420	Dehaene				1	Land			20 00												
421	Dehaene				1	Land			20 00												
422	Dehaene				1	Land			20 00												
423	Dehaene				1	Land			20 00												
424	Dehaene				1	Land			20 00												
425	Dehaene				1	Land			20 00												
426	Dehaene				1	Land			20 00												
427	Dehaene				1	Land			20 00												

Illustratie 3: RAG, Modern gemeentearchief Nazareth, nr. 3: oorspronkelijke aanwijzende tafel van Nazareth, artikelnummers 410-427. In deze tafel is te lezen dat de Gentse begijn Decaigny anno 1835 in Nazareth een stuk akker van 14 are bezat (perceelnummer 412).

naar de kadastrale legger. Dit betekent dat de informatie van Popp - zelf reeds een eigentijdse bewerking van de kadastrale gegevens - met een korrel zout moeten worden genomen. De Poppdocumenten bevatten weliswaar soms meer inlichtingen dan de kadastrale bronnen, bijvoorbeeld over gezamenlijk bezit of vruchtgebruik, maar schieten op andere vlakken dan weer tekort. Zo bevatten de tarieftabellen veel leemten, waardoor ze te weinig gedetailleerd zijn, en wanneer de documenten net voor de perequatie van 1861-1865 opgesteld werden, bestaan er wel erg grote verschillen met de toenmalige onroerende realiteit.³⁸ Daarenboven liet Popp vanuit commercieel oogpunt na zijn documenten te dateren. Met behulp van de bijgevoegde aanwijzende tafel en eventueel de kadastrale legger kunnen de Poppdocumenten voor een welbepaalde gemeente empirisch gedateerd worden.³⁹ Die onvolkomenheden indachtig, doen die bronnen dikwijls dienst als dwarsdoorsnede. Indien de te bestuderen lokaliteit niet te omvangrijk is, kan de onderzoeker zelfs overwegen om zelf een nieuwe kadastrale momentopname te maken. Dit is mogelijk met behulp van de bijgevoegde plannen en de kadastrale legger, voor elk moment sinds 1834. Het is beslist een arbeidsintensief werk, maar wanneer het jaartal van de te construeren momentopname gekozen wordt in functie van andere secundaire bronnen - zoals bevolkingsregisters of een gedetailleerde landbouwtelling -, loont dat zeker de moeite. Het zal nog meer de evolutie tonen in de statische structuuranalyse of de retrogressieve trajectanalyse.

38 ELOY A., *Grondgebruik, huizenvoorraad en eigendomsverhoudingen 1e helft 19e eeuw in de steden Dendermonde en Oudenaarde: een sociaal-ekonomische analyse op basis van kadastrale dokumenten*, Universiteit Gent, 1971, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, p. 23.

39 HANNES J., *De "atlas cadastrale parcellaire de la Belgique" van P.-C. Popp. Zijn betekenis voor de historische geografie der gemeenten*, in *Gemeentekrediet van België*, 1968, 22, nr. 85, p. 138. Aan de hand van de mutatiegegevens wordt nagegaan of een perceelverandering reeds aangebracht is in de Poppbronnen. Er zijn nog enkele andere manieren om het jaar van uitgave te bepalen, maar dit is de meest praktische. Zie ook: PIÉRARD C., *Quelle est la date du plan cadastral de Mons dressé par P.-C. Popp?*, in *Annales du Cercle archéologique de Mons*, 1978, p. 303-310 en RONSIJN W., *De kadasterkaarten van Popp*, p. 22.

19,69	
4,96	
1,50	6,00
38,97	6,00
Elsene.	
21,65	
17	6,00
35	6,00
22,17	12,00
Nazareth.	
27,44	
16,05	
7,82	
53	30,00
5,45	
14,64	
12,45	
55,77	
55,56	
6,35	

Art. 70. — Clauwaert, Leander, landb., Huyse.

A	829	Land	45,00	4	14,62	
	831	Tuin	6,50	2	5,72	
	832	Huis	40	12	35	12,00
	833	Tuin	12,10	2	10,65	
	832 ^{bis}	Huis	40	15	35	6,00
			62,40		31,69	18,00

Art. 73. — Debruyne, Franciscus-Desiderius-Norbert, eigenaer, Eyne.

D	290	Land	85,20	5	44,10	
	308	,	19,80	4	6,75	
	309	Teenbosch	11,00	1	5,85	
	310	Land	55,40	3	18,16	
	47	Bosch	5,50	1	3,02	
	48	Land	59,50	3	20,95	
	49	Huis	80	11	70	18,00
			2,15,00		99,47	18,00

Art. 75. — Debruyne, Eduardus en broeders, her-

514
587

Art. 87.

A 911
919
920^a
920^b
921^a
921^b

Art. 89.

B 579
588
C 2
590
591

Illustratie 4: RAG, Kaartenverzameling, nr. 2048: Voorbeeld van een zetfout in de Popplegger van Huise, nabij Zingem. Francis Debruyne uit Eine bezat midden 19de eeuw perceel D310 (art. 73), dat volgens taxatieklasse 4 getaxeerd werd, in plaats van de vermelde klasse 3.

D. Betrouwbaarheid van de gegevens

Tot slot nog een woord over de nauwkeurigheid van de louter kadastrale gegevens en de informatie voor de fiscale aanslag in het landboek en de kadasterdocumenten. Oude landboeken werden niet steeds bewaard, nadat een nieuw landboek was opgemaakt.⁴⁰ Bij het opstellen van dit nieuwe landboek voerde de parochie niet steeds nieuwe opmetingen uit: soms hield de kaartmaker het bij het aanpassen van enkele percelen op kaart en de herberekening van de belastingaanslagen.⁴¹ Wie “*nominatim*” onderzoek verricht, kan - net zoals in de gelijknamige roman van Gogol - op heel wat ‘dode zielen’ botsen: belastingplichtigen die op dat moment mogelijks al jaren gestorven waren. De vele perceelgegevens bevatten meer dan eens flagrante fouten. Ook de modernere kadastrale gegevens - sowieso al het resultaat van ambtelijke handelingen - hebben enkel een waarde voor de belastingadministratie en zijn allerminst juridisch correct.⁴² Met de gegevens van de fiscale aanslag kan men de vraag stellen of er zich opmerkelijke verschuivingen voordeden in de manier waarop de agrarische samenleving haar leefmilieu belastinggewijs evalueerde? Uiteraard kon de bodemstructuur doorheen de tijd gewijzigd zijn door irrigatie, vruchtwisseling, klimaat of vegetatie. Hoe correspondeerde dit met het effectieve bodemgebruik? In het ancien régime waren er niet altijd ‘gezworen prijzers’ in dienst⁴³, daarom deden de parochies dikwijls een beroep op bevoorrechte getuigen en inwoners van het dorp om de belastingaanslag vast te leggen. Zij kenden de streek en lokale geplogenheden uiteraard het best. Die werkwijze en het vaststellen van de verschillende taxatiegroepen gebeurden weinig uniform en de verschillen

40 DUVOSQUEL J.-M., *Cadastres de paroisses en Belgique et dans la France du Nord*, in BRUNEL G., GUYOTJEANNIN O. en MORICEAU J.-M. (red.), *Terriers et plans-terriers du XIIIe au XVIIIe siècle, Actes du colloque de Paris (23-25 septembre 1998)*, Parijs, 2002, p. 105.

41 VERHOEVE A., *Bodem en landschap in centraal West-Vlaanderen. Een historische studie van de gemeenten Lichtervelde, Snellegem en Werken op grond van terreinstudie, bodemkaart en landboeken*, Gent, 1972, p. 105.

42 In 1930 getuigde jurist Mayence bijvoorbeeld dat het kadaster vooral na de Eerste Wereldoorlog verwaarloosd werd, en dat het sindsdien een wel erg geringe waarde had voor wetenschappelijk en rechtskundig onderzoek.

43 Zie een beknopte, maar doordachte profielschets van een vroegmoderne Vlaamse prijzer in: BEYLS P., *Het Vlaamse platteland opgemeten, in kaart gebracht en naar waarde geschat*, in *Tijd-Schrift. Heemkunde en lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen*, 2012, 2, nr. 3, p. 16-20: die prijzers legden een eed af voor de lokale schepenbank en niet zelden dienden ze een bekwaamheidsproef af te leggen.

tussen de taxaties waren dan ook groot.⁴⁴ De schatters sinds het Franse bestuur gingen op pad met algemene richtlijnen, maar het schatwerk bleef desalniettemin toch gefixeerd op gemeentelijk niveau. Vanuit de vrij besloten dorpsgemeenschap heerste overigens steeds een groot wantrouwen tegenover de Kadasterambtenaren die elk perceel keurden en daarna in taxatieklasse volgens het bodemgebruik indeelden.⁴⁵ Daarom is het zaak om de individuele quoten en de kadastrale inkomens als indicatief te beschouwen, en om steeds de verhouding met de totale gemeentelijke omslag of het totale kadastrale inkomen van de gemeente - te vinden op het eind van het landboek of de oorspronkelijk aanwijzende tafel - te berekenen.

2.2. De figuratieve kaarten en de kadastrale cartografie

Indien het landboek of de ommeloper perceelkaarten bevat, is het mogelijk de ruimtelijke structuur van het cultuurhistorische landschap te achterhalen en de perceel- en bewoningsvormen te analyseren.⁴⁶ Het kadastrale verzamelplan met een overzicht van de indeling in secties kunnen we vergelijken met de grote figuratieve kaart die de verschillende beginnen of belopen weergeeft; de kadastrale perceelkaarten per sectie corresponderen met de kleinere landboekkaarten. De kaarten vóór 1796 kunnen ook met de Poppkaarten vergeleken worden, al zijn die laatste duidelijk van mindere geometrische kwaliteit dan de oorspronkelijke en bijgevoegde perceelplannen.⁴⁷ De kwaliteit van de ancien-régimekaarten hing in grote mate af van de kunde van de kaartmaker: de verschillen tussen parochies kunnen groot zijn.

Waar in Frans historisch onderzoek nog een geringe aandacht bestaat voor kadasterkaarten volgens teeltblok/teeltplan, is die in België tot op heden

44 VERHOEVE A., *Het landboek als cartografische bron voor cultuur-historisch landschapsonderzoek*, in VAN DER HAEGEN H., DAELEMANS F. en VAN ERMEN E., *Oude kaarten en plattegronden. Bronnen voor de historische geografie van de Zuidelijke Nederlanden (16de-18de eeuw). Handelingen van de studiedag 20 sept. 1985*, in *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, Brussel, 1986, p. 261-262.

45 VRIJENS N., *Historische evolutie van het bodemgebruik in Herzele sedert Ferraris (1771). Het bodemgebruik in verband met de bodemgesteldheid*, Brussel, 1975, p. 19.

46 Verhoeve en Larnoe stellen zelfs een eigen kaartreconstructie voor, op basis van verankeringspunten in het landboek en andere kaarten van de parochie: VERHOEVE A. en LARNOE G., *Landboeken. Mogelijkheden en beperkingen voor historisch-geografisch onderzoek*, p. 325.

47 Hij tekende de kaarten na en paste ze aan waar nodig, zonder op het terrein te gaan. Soms liet hij bestaande kadasterkaarten gereduceerd of vergroot kopiëren: VAN DEN ABEELE A., *Enkele lichten op het kadastraal plan van de stad Brugge door P.C. Popp*, in *Gemeentekrediet van België*, 1970, 24, nr. 93, p. 155.

nagenoeg onbestaande.⁴⁸ Toch bestaan er zulke Oost-Vlaamse kadasterkaarten en wanneer kadasterdocumenten met corresponderende perceelnummers gevonden worden, kunnen die in de structuuranalyse geïntegreerd worden.

**Tabel 2. Overzicht van de bewaard gebleven
Oost-Vlaamse kadasterkaarten volgens teeltblok⁴⁹**

Uit de periode 1803-1807 zijn amper kadastrale bronnen bewaard gebleven. Uiteindelijk waren maar 14.000 gemeenten uit de hele republiek opgemeten, toen die kadasterwerken voortijdig werden stopgezet.

Huidige gemeente	Datering	Landmeter(s)
Aspelare (Ninove)	18 januari 1808	Hitier-Beaussancourt
Denderwindeke (Ninove)	1807	Dauphin
Drongen (Gent)	12 februari 1806	Louis Fontaine en Pierre Dubray
Ertvelde (Evergem)	2 februari 1808	Pierre Dubray
Gentbrugge (Gent)	-	-
Grembergen (Dendermonde)	ca. begin 1808	-
Herdersem (Aalst)	20 januari 1808	Pierre Dubray en Van Ham
Kluizen (Evergem)	17 februari 1808	Pierre Dubray

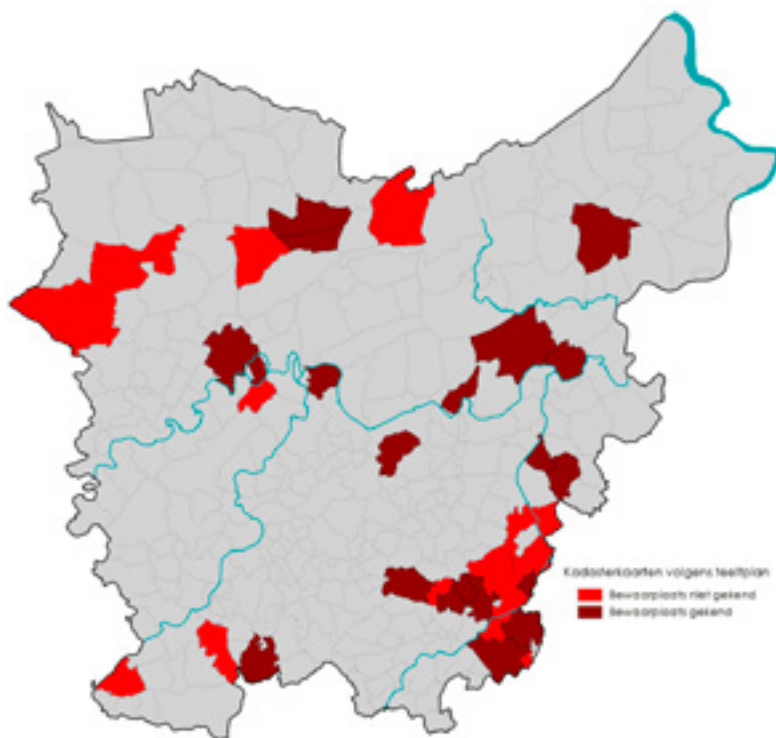
48 FICHEFET J., *Les plans cadastraux par natures de cultures*, in *Bulletin du Cercle des géographes liégeois*, 1934, dl. 4, p. 31-32 en OCKELEY J., *Inventaris van de verzameling kaarten berustend op de Directie van het Kadaster van Brabant I: Het Kadaster met teeltblokken (Cadastré par masse de culture) (Toegangen in beperkte oplage Algemeen Rijksarchief 581)*, Brussel, 2005.

49 RAG, Kaartenverzameling, nrs. 2777, 2782, 2784, 2789, 2793, 2798, 2806, 2807, 2808, 2810, 2813, 2819, 2824, 2833, 2839, 2841, 2845, 2853 en HENS-VERCAUTEREN L., *De topografische kaarten van de Zuidelijke Nederlanden (1815-1830)*, in *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 1973, p. 448. Die kaarten zijn in de meeste gevallen verzamelplannen die zich in het Rijksarchief Gent bevinden, uitgezonderd de kaart van Gentbrugge (Gent) uit het Nederlandse nationaal archief in Den Haag. Ze werden bijna allemaal geverifieerd door het hoofd van het Oost-Vlaamse Kadaster, Matton. Dubray was waarschijnlijk de ambtenaar die de kaarten controleerde.

Massemen-Westrem (Wetteren)	16 augustus 1805	Boigelot en Pierre Dubray
Meerbeke (Ninove)	18 maart 1808	Pierre Dubray
Moorsel (Aalst)	1807	- (later gekopieerd door Dubray)
Nederhasselt (Ninove)	21 februari 1807	Louis Darsy en Pierre Dubray
Okegem (Ninove)	9 augustus 1806	Mornac en Pierre Dubray
Outer (Ninove)	18 februari 1807	Louis Darsy en Pierre Dubray
Schorisse (Maarkedal)	8 april 1808	Pierre Dubray
Sint-Lievens-Esse (Herzele)	ca. 1807	Pierre Dubray
Sint-Niklaas	1807	Pierre Dubray en Vermeire
Uitbergen (Berlare)	ca. 1806	Pierre Dubray
Zeel	ca. 1807	Pierre Dubray en Boigelot

Dit is geen exhaustief overzicht; in de toekomst kunnen nog kaarten volgens teeltplan in archieven of in private collecties opduiken. Er moeten hoe dan ook kaarten bestaan (hebben) van Aalter, Denderhoutem (Haaltert), Denderleeuw, Erembodegem (Aalst), Etikhove (Maarkedal), Iddergem (Denderleeuw), Lieferinge (Ninove), Ninove, Oostwinkel (Zomergem), Pollare (Ninove), Ronsele (Zomergem), Ruien (Kluisbergen), Sint-Antelinks (Herzele), Sint-Denijs-Westrem (Gent), Sleidinge (Evergem), Ursel (Knesselare) en Wachtebeke, opgemaakt door landmeters Darsy, Mornac, Vancazele en Vermeire.⁵⁰ De meeste hiervan werden in de loop van 1806 opgemaakt.

50 RAG, Fonds Archief van het Kadaster van Oost-Vlaanderen (1806-1834), nr. 42: processen-verbaal van de verificatie van gekadastreerde gemeenten volgens teeltplan en goedkeuringen bij speciale besluiten, uitgevaardigd door de prefect conform de ministeriële instructie van 25 februari 1806. Vergelijk ook met de gemeenten die door het departement waren aangeduid om te worden opgemeten en geschat: RAG, Scheldepartement, nr. 3547/2.

Illustratie 5: Overzicht van Oost-Vlaamse kadasterkaarten volgens teeltplan.

Toch gebeurden de teeltplanopmetingen niet altijd even precies, zoals ook Ockeley al opmerkte voor de Brabantse kaarten. De hogere ambtenaar in Gent kweet zich dikwijls te gemakkelijk van zijn controletaak: hij kon de opmetingen niet ter plaatse gaan verifiëren wegens de hoogte van de graangewassen of “*plusieurs obstacles locaux*”.⁵¹ Daarom sprak hij zich enkel uit over de juistheid van de driehoeksmeting. Daarenboven stonden de landmeters niet zelden onder grote lokale druk: “*on les poursuivait, on les maltraita, on arracha leurs jalons, on brisa leurs instruments*”.⁵² Dat er in Oost-Vlaanderen weinig continuïteit in de landmeteropvolging tussen de Oostenrijkse en Franse periode was, viel waarschijnlijk ook nadelig uit voor de geometrische kwaliteit van die kaarten.

51 RAG, Fonds Archief van het Kadaster van Oost-Vlaanderen (1806-1834), nr. 42.

52 HENNET A., *Rapport présenté à son excellence le Ministre Secrétaire d'État des Finances, par le Commissaire royal du cadastre*, Parijs, 1817, p. 15.

Illustratie 6: RAG, Kaartenverzameling, nr. 2806: Verzamelplan van het kadaster volgens teeltblok in Kluizen, opgemaakt door landmeter Pierre Dubray op 17 februari 1808.

Om percelen, perceelpatronen⁵³ en bewoningsstructuren precies te situeren, kan de onderzoeker daarom best een beroep doen op de kadasterkaarten vanaf ca. 1830. Hannes en Coppens beschreven reeds hoe die kaarten tot stand kwamen.⁵⁴ Voor hun tijd waren de oorspronkelijke kadasterkaarten heel nauwkeurig, al moeten toch ook enkele opmerkingen gemaakt worden. Per gemeente tekende de landmeter een driehoeksnetwerk uit, waardoor de gemeenten onderling niet nauwkeurig op mekaar aansluiten. Daarenboven werden afstanden wel eens afgerond⁵⁵, en deed de landmeter zijn opmetingen in de eerste helft van de 19de eeuw met materiaal als theodolieten, een goniometer en brillengrafometer dat toen al als ouderwets werd beschouwd.⁵⁶ Wie de perceelkaarten uit het late Franse en het Hollandse tijdvak vergelijkt met de oorspronkelijke kadasterfase, zal merken dat de oudere plannen hier en daar nog figuratieve elementen bevatten. Een windmolen bijvoorbeeld kon vóór 1834 figuurlijk zijn voorgesteld, waar de latere landmeter slechts een bovenaanzicht van de molenheuvel tekende.

2.3. De wegen- en waterinfrastructuur

In de landboeken worden het erf en de verharde gedeelten, zoals de kleinste wegen, opgenomen in de totale oppervlakte van de bedrijven. Hoewel die ‘private’ wegen - paden die de aangelanden zelf mochten afsluiten - slechts een erg kleine oppervlakte ten opzichte van de totale uitgestrektheid van de gemeente bedroegen, moet ermee steeds

-
- 53 Men kan de verandering in aantal, vorm en grootte bestuderen: UHLIG H. en LIENAU C., *Flur und Flurformen, Types of Field Patterns. Le finage agricole et sa structure parcellaire*, Giessen, 1967.
 - 54 HANNES J. en COPPENS H., *Mededeling over de oudste parcellaire plans. Provincie Antwerpen*, in *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 1967, 6, p. 182-184.
 - 55 Het oorspronkelijke kadaster uit 1835 blijkt inderdaad met een onvermijdelijke geometrische foutenmarge te kampen: MERGAERTS S., *Het kaartboek van Grimbergen van 1696*, in VAN DER HAEGEN H., DAELEMANS F. en VAN ERMEN E., *Oude kaarten en plattegronden. Bronnen voor de historische geografie van de Zuidelijke Nederlanden (16de-18de eeuw). Handelingen van de studiedag 20 sept. 1985*, in *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, Brussel, 1986, p. 217 en p. 223.
 - 56 De 19de-eeuwse landmeterinstrumenten waren nog nagenoeg dezelfde als die van een eeuw ervoor. Zie de bijdrage van dr. Janssens in deze publicatie. Over de nauwkeurigheid van het vroegmoderne landmeterswerk: VUYLSTEKE G., *De betrouwbaarheid van landmeterskaarten van de parochie Bavikhove*, in VAN DER HAEGEN H., DAELEMANS F. en VAN ERMEN E., *Oude kaarten en plattegronden. Bronnen voor de historische geografie van de Zuidelijke Nederlanden (16de-18de eeuw). Handelingen van de studiedag 20 sept. 1985*, in *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, Brussel, 1986, p. 233-251.

rekening gehouden worden. De grotere wegen kunnen gemakkelijker op de kaart gesitueerd worden. De wegen die vandaag publieke wegen worden genoemd, werden in het landboek opgemeten tot aan de rand van de straat. Wanneer een beek of een gracht aan een perceel grensde, dan werd de belendende perceelsoppervlakte vermeerderd met de helft van de oppervlakte van de waterloop.

In de cartografische kadasterdocumenten sinds 1796 duiken die wegen en waterlopen ook op. De processen-verbaal van afbakening van de gemeente vormen een ware goudmijn voor de paden en waterlopen die de grenzen betekenden. Uiteraard zijn de atlassen van de buurtwegen en de onbevaarbare waterlopen de eersterangsbronnen, bij het vergelijken met de landboeken en ommelopers.⁵⁷ Ook de besturen van de watering en polders hebben een belangrijke verantwoordelijkheid voor de wegen- en waterlopeninfrastructuur binnen het grondgebied.⁵⁸ In de atlassen is elk atlasperceelnummer gelinkt aan het kadastrale sectie- en perceelnummer, met de naam, de functie en de woonplaats van de eigenaar, de aard van de bebouwing, en het nummer van de bijgevoegde aanwijzende tafel. De atlassen bevatten uiteraard enkel gegevens over aangelanden; niet over ingesloten percelen en perceeleigenaars die aan de rijks- of provinciale wegen grenzen. Een comparatieve studie zal de onderzoeker een blik gunnen op de grote wegenwerken en rechte trekkings in de Nederlandse tijd en wegeaanleg in een periode van sterke parcellering (de gebruikers van de percelen dienden immers tot bij hun landgoed te geraken). Onooglijk kleine en onbelangrijke landwegen in gemeentelijke eigendom kunnen een indicatie zijn van een vroeger meer belangrijke weg.⁵⁹ Om de wegen en waterlopen in groter perspectief te bekijken, is het aangeraden om enkele eigentijdse regionale kaarten te raadplegen.

57 Opmerkelijk is trouwens dat de Oost-Vlaamse bestendige deputatie over geschillen omtrent buurtwegen die wel voorkwamen in landboeken en niet in de hedendaagse atlassen oordeelde dat de historische situatie gerespecteerd diende te worden. Ze sprak zich eind 19de eeuw uit over kleine wegen in Merelbeke en Opbrakel: RAG, Fonds Provinciearchief Oost-Vlaanderen (1890-1900), nrs. 1495/6, 1496/6 en 1517/5.

58 HUYS E., *Bronnen voor de rechtsgeschiedenis met betrekking tot polders en watering en (12de eeuw-1956/1957)*, in HUYS E. en VANDERMAESEN M. (red.), *Polders en Wateringen. Studiedag georganiseerd te Damme op 19 mei 2000 (Miscellanea Archivistica. Studia 139)*, Brussel, 2001, p. 94.

59 VERSTRAETE D., *Oude wegen*, in *Voorlichtingsreeks*, 1953, 16, p. 5.

2.4. De grenzen: corresponderende en afwijkende kenmerken

E. Parochies, watering, polders versus gemeenten

Zowel Verhulst als Coppens spraken voorheen haast lyrisch over de grensbepalingen van de gemeenten in de vooroorspronkelijke fase.⁶⁰ Door de ancien-régimegrenzen te schetsen vormt het proces-verbaal van afbakening als het ware de brug naar de voorindustriële 19de eeuw. Dit is inderdaad een bijzonder document, want naast de figuratieve kaart van de landboeken is het één van de weinige bronnen voor het kennen van de grenzen van de parochies uit het ancien régime. Enige omzichtigheid is echter geboden. Bij de grensbepaling van de verschillende municipaliteiten werd vast en zeker teruggegrepen naar de grenzen zoals die ten tijde van de Oostenrijkse Nederlanden bestonden. Maar de grenzen van de oude bestuurlijke parochies en de nieuwe gekadastreerde gemeenten die een fiscale entiteit vormden - hoewel beide gebiedsdekkend -, konden sterk afwijken van de landboekgrenzen (daarenboven werden vele enclaves en gehuchten afgeschaft). Een eerste werk van de onderzoeker is het vergelijken van de grenzen en oppervlakten, vooral voor de retrogressieve trajectanalyse.

Tabel 3. Processen-verbaal van grensbepaling

Voor Oost-Vlaanderen bestaan er enkele (dubbels van) processen-verbaal van grensbepaling van het kadaster volgens teeltplan uit de periode 1804 tot 1807/1808 en dat is beslist uniek.⁶¹ Het gaat om volgende gemeenten:

Aaigem (S)	Hansbeke (P)	Outer (P)
Aalst (P)	Heldergem (S)	Overmere (P)
Aalter (P)	Herdersem (K)	Pollare (P)
Afsnee (P)	Herzele (S)	Ronsele (K en P)
Bambrugge (S)	Heusden (P)	Sint-Antelinks (P)

60 VERHULST A., *Kadastrale archieven en plaatselijke geschiedenis*, in *Cultureel jaarboek voor de provincie Oost-Vlaanderen* 1954, 1959, p. 305 en COPPENS H., *Oud en nieuw kadaster*, in *Spiegel Historiael*, 1968, 11, p. 603.

61 Voor de gemeente Beveren bestaat er zelfs een proces-verbaal van indeling in secties – gebruikt voor de inning van de grondbelasting – van 28 nivôse V (17 januari 1797): RAG, Fonds Schelvedepartement, nr. 3014/87.

Bellem (P)	Kerksken (P)	Sint-Denijs-Westrem (P)
Berlare (P)	Kluizen (P)	Sint-Lievens-Houtem (S)
Beveren (K)	Knesselare (P)	Sleidinge (P)
Borsbeke (S)	Letterhoutem (S)	Uitbergen (P)
Burst (S)	Lieferinge (P)	Ursel (P)
Denderleeuw (P en S)	Moorsel (K)	Waarschoot (P)
Erembodegem (S)	Meerbeke (P)	Wachtebeke (P)
Erondegem (S)	Nederhasselt (P)	Welle (S)
Ertvelde (P)	Neigem (P)	Woubrechtgem (S)
Gijzegem (K)	Ninove (K en P)	Zele (P)
Grembergen (P)	Okegem (P en S)	Zelzate (P)
Haaltert (S)	Ottergem (P)	Zonnegem (S)

(K) = bewaard in RAG, Kadaster Oost-Vlaanderen, nrs. 363, 461, 494, 627, 650 of 720

(P) = bewaard in de Gewestelijke directie van het Kadaster te Gent

(S) = bewaard in RAG, Scheldepartement, nrs. 2290, 3304/17, 4543/7 of 4543/9

Van de processen-verbaal van het parcellaire kadaster zijn heel wat meer exemplaren bewaard gebleven. Die processen-verbaal zijn in het archief van de gewestelijke directie van het Kadaster/Patrimoniumdocumentatie te vinden en af en toe zelfs in gemeente- of provinciearchieven. Er werden minstens meerdere exemplaren aangemaakt, niet het minst omdat het Nederlandse bestuur een nieuwe berekening van de grondentarifiering wou (zonder dat de nieuwe processen-verbaal vormelijk verschilden van de oude).⁶² Voor de grote fusieprojecten van de gemeenten in de jaren 1964-1983 werden eveneens (nieuwe) processen-verbaal opgemaakt - onder meer te vinden in de archieven van het ministerie van Binnenlandse Zaken - die overigens de enige kadasterdocumenten zijn met juridische waarde.

62 VERHELST J., *De documenten uit de ontstaansperiode van het modern kadaster*, p. 28 en p. 31, CHALLE C., *Het oorspronkelijk kadaster en zijn gebruik*, in *Gemeentekrediet van België*, 1973, 27, nr. 105, p. 154 en *Mémoire sur le cadastre en France, en Belgique, en Hollande & en Prusse, présenté au sénat et à la chambre des représentants de la Belgique, par plusieurs contrôleurs du cadastre, agissant au nom d'un grand nombre de leurs collègues, dont l'adhésion est remise à MM. les présidents*, Brussel, 1834, p. 11.

Dejongh onderzocht de betrouwbaarheid van de landboekmetingen door de totale oppervlakten in de landboeken te vergelijken met die van het oorspronkelijke kadaster. Hij selecteerde een achttal Oost-Vlaamse gemeenten die sinds de opmaak van een landboek in de tweede helft van de 18de eeuw en de kadastrale oppervlakte in 1834 geen grenswijzigingen hadden ondergaan.⁶³ Het verschil blijkt vast en zeker aanvaardbaar. Per 100 opgemeten hectare in het landboek, waren er 100 tot 105 hectare opgemeten door de Kadastrale landmeters.

F. Belopen, beginnen, wijken versus kadastrale secties

De indeling in belopen en beginnen, waartoe meerdere percelen behoorden, werd ingevoerd bij de opmaak van de eerste figuratieve kaarten en verving de vroegere indeling in gehuchten of groeperingen van hoeven. In eerste instantie betekende het een vereenvoudiging voor de belastinginning. De belopen en beginnen verschilden heel sterk qua grootte en werden meestal begrensd door wegen, rivieren en beken - wat samen met de toponiemen van de voormalige gehuchten de landschapsgenese verraaft. Door die fiscale groepering van percelen over meerdere (nieuwe) wijken werden zelfs nieuwe namen gegeven. De kadastrale indeling in secties maakte de afbakening van de gemeenten voor de landmeters gemakkelijker. Die verdeling had weliswaar een louter kadastrale betekenis⁶⁴, maar op advies van de burgemeester dienden de landmeters toch zoveel mogelijk rekening te houden met de gemeentelijke gewoonten, overeenkomsten, tradities en vooral de natuurlijke en onveranderlijke landschapsgrenzen. Samen met het proces-verbaal van afbakening werd een dossier met schetsen van de grenzen per sectie afgeleverd. Weinig secties volgden de talrijke oude belopen van de landboeken. Een uitzondering is het eerste 'moderne' kadaster van Gavere dat in december 1808 werd afgerond.⁶⁵ In principe bleven die grenzen onveranderlijk, maar de meeste Franse sectieverdelingen - die naast sectienummers ook oude wijknamen of nieuwe Franse namen gekregen hadden - werden tijdens de Nederlandse periode nog

63 DEJONGH G., *Krachtlijnen in de ontwikkeling van het agrarische bodemgebruik in België, 1750-1850*, Leuven, 1996, p. 6-8. Het gaat om de gemeenten Adegem, Berlare, Eke, Gentbrugge, Olsene, Petegem, Rozebeke en Vlierzele.

64 *Recueil méthodique des lois, décrets, instructions et décisions sur le cadastre, approuvé par le Ministre des Finances*, Parijs, 1811, art. 105 en 118.

65 RAG, Fonds Land van Gavere, nr. 3 (landboek uit de 18de eeuw) en RAG, modern gemeentearchief Gavere, nr. 16 (kadaster uit 1808). Zie ook: DUVOSQUEL J.-M., *Cadastres de paroisses en Belgique et dans la France du Nord*, p. 111.

herzien.⁶⁶ Toen Gavere in 1820 werd herschat en de landmeter een nieuwe verzamelkaart en perceelkaarten uittekende, besloot hij het slechts bij één sectie te houden. De secties van het oorspronkelijke kadaster van 1834 zijn in regel tot op heden dezelfde gebleven.

Omdat Popp voor gemeenten in watering- of poldergebied vanuit de opbouw in beginnen vertrok (cf. supra), is het erg interessant om de Poppkaarten te linken aan de ommelopers met kaarten.⁶⁷ Eventueel moeten hiervoor kaarten en ommelopers van meerdere watering en polders gebruikt worden.

7. Besluit

Vanuit de gelijkenissen en verschillen tussen vroegmoderne landboeken en documenten van de moderne grondbelasting konden heel wat onderzoeksmogelijkheden worden benaderd. De twee voor(op)-gestelde onderzoeksmodellen reiken methoden aan om de koppeling tussen beide kadastrale bronnen te maken. Ze zijn zonder meer tijdrovend en arbeidsintensief en dat kan onderzoekers afschrikken. Maar de resultaten geven een unieke inkijk in de langetermijnveranderingen of -stagnaties van de eigendomsstructuren binnen een dorpsamenleving.

66 Zie bijvoorbeeld: BOURGEOIS J., *Le terrier de la commune de Warneton-Belgique de 1797-1798*, Warneton, 1982, p. 15.

67 Zie LUST N., *Historisch geografische studie te Houtave 1550-1850. Een onderzoek op basis van ommelopers en kaartmateriaal van de Blankenbergse watering*, Universiteit Gent, 2000, onuitgegeven licentiaatsverhandeling; PATERNOT J., *Historische landschapsecologische reconstructie van de gebieden gelegen binnen de parochie van Vladslo omstreeks 1645*, Universiteit Gent, 2008, onuitgegeven licentiaatsverhandeling.

SECTION A

COMPILATIONS DU TERMIER formé en l'an 1680.

OPÉRAT

N.º de Plan ou de Terrain.	CONTENANCES en mesure ancienne du Pays d'Alent.		PRIX		CONTENANCE totale		PRIX total		NOMS et DEMEURES des PROPRIÉTAIRES.	NATURE des propriétés.	SOMME distincte qu'elle portait en mesure locale.			
	de chaque mesure.	de l'ancien pied de l'Alent.	PARTIELLE.	de chaque Propriété.	de chaque Propriété.	de chaque Propriété.	de chaque Propriété.	de chaque Propriété.						
REPOSITS...	3710	10	52	1 2	3710	10	52	1 2						
54	112	0	112	0 20	1 2 2									
55	19	0	19	0 20	0 3 10				Philippe Van de Quebte fils de Philippe Cuyd houteu	Prairie				
56	230	0	230	0 20	1 19 5									
57	60	0	60	0 20	0 12 0				Charles Joseph Obydelinch fils de Lamm Gave.	Prairie				
58	290	0	290	0 20	3 18 0									
59	100	0	100	0 20	1 0 0									
60	100	0	100	0 20	1 0 0				Antel Bernaen fils de Léon Simonsdacke	Prairie				
61	96	0	96	0 22	1 0 8									
62	97	0	97	0 22	1 0 8				Jean Baptiste Van Renterghem fils de Pierre Jansz Gave.	Prairie				
TOTAL...	4778	10	62	17 10	4778	10	62	17 10						

Illustratie 7: RAG, Modern gemeentearchief Gavere, nr. 16: De zogenaamde "Terrier ou état indicatif des propriétés foncières de la commune de Gavere" van 25 december 1808. Dit unieke document - dat tot 1820 de inventaris voor de grondbelasting vormde - maakt een vergelijking tussen het landboek van 1686 en de kadastrering van 1808. Het is steeds interessant om in een vergelijkend onderzoek bestaande concordantielijsten te raadplegen.

**Het landboek als bron voor sociaal-economische geschiedenis:
eigendomsstructuren in Oost-Vlaanderen tijdens de 17de en 18de eeuw**
THIJS LAMBRECHT

1. Inleiding

Wie een beetje vertrouwd is met de historiografie over de sociale en economische ontwikkeling van de rurale samenleving in Vlaanderen en België, weet dat de provincie Oost-Vlaanderen hierin een bijzondere plaats bekleedt. Wat de studie van het platteland betreft, en de vele facetten van de plattelandseconomie, geldt Oost-Vlaanderen zowel wat de kwaliteit als kwantiteit van de studies betreft als absolute koploper. Zeker voor de vroegmoderne periode werden tal van thema's reeds in detail onderzocht. De voorbije decennia werd grondig onderzoek verricht naar de ontwikkeling van de bevolking, materiële cultuur en consumptiepatronen, prijzen en lonen, bedrijfsstructuren, eigendomsverhoudingen, landproductiviteit enzovoort. Het palmares is in meerdere opzichten indrukwekkend. Die verdienste komt toe aan verschillende groepen vorsers. Lokale historici, met figuren als Jozef De Brouwer en Achiel De Vos als voortrekkers, hebben in hun dorpsmonografieën ruime aandacht geschonken aan de materiële levensomstandigheden van de bevolking in het verleden en de sociaal-economische geschiedenis van hun regio. Hun studies, methodologie en invalshoeken dienen nog steeds (en terecht) als model voor lokaalhistorisch onderzoek. Dit heeft ertoe geleid dat de vele dorpsgeschiedenissen die Oost-Vlaanderen rijk is vooral uitblinken door de ruime aandacht die wordt geschonken aan de sociale en economische ontwikkeling van de plattelandsgemeenschap. Wanneer men het bredere Vlaamse veld van lokale geschiedenissen bekijkt, dan is het vooral met betrekking tot die thema's dat Oost-Vlaamse dorpsmonografieën zich onderscheiden van de andere provincies. Daarnaast is ook de wisselwerking en samenwerking tussen de vakgroepen Geschiedenis van de Universiteit Gent en de lokale historische kringen uitermate vruchtbaar gebleken voor de ontwikkeling van het historisch sociaal-economisch onderzoek in Oost-Vlaanderen. De talrijke studenten die hun opleiding afrondden met een scriptie hebben in vele gevallen hun weg gevonden naar historische en heemkundige verenigingen. Daarnaast werden vanuit de academische wereld met grote regelmaat nieuwe onderzoeksresultaten, invalshoeken, en methodes via tal van tijdschriften ruimer verspreid. Eén van de bronnen die door tal van lokale historici,

studenten geschiedenis en academici ter hand werden genomen, zijn de landboeken. Naast het feit dat sommige exemplaren gezien hun kleurrijke en gedetailleerde kaarten, prachtige banden en kunstig schoonschrift als antiquarisch waardevolle en te koesteren documenten mogen worden beschouwd, hebben vooral de inhoudelijke gegevens tal van geïnteresseerden aangetrokken. In het landboek ligt een stukje sociale en economische realiteit verscholen die op basis van andere bronnen moeilijk kan worden gereconstrueerd.

In deze bijdrage wordt, op basis van gepubliceerde en ongepubliceerde studies, een overzicht gegeven van wat het landboek te bieden heeft als bron om meer inzicht te verwerven in de sociale en economische geschiedenis van een plattelandsgemeenschap. De nadruk ligt hier hoofdzakelijk op de 17de en 18de eeuw. Zoals uit het repertorium van Oost-Vlaamse landboeken blijkt, dateert slechts een minderheid van die documenten uit vroegere periodes.¹ Voor de 17de en 18de eeuw is het landboek de bron *par excellence* om door te dringen tot de toenmalige materiële leefwereld. Het landboek is ook de aangewezen bron om het chronologische hiaat op te vullen tussen andere bronnen die gelijkaardige informatie bevatten. Zowel de penningkohieren uit de late 16de eeuw als de kadastrale documenten die in de loop van de 19de eeuw werden opgesteld, bevatten informatie die vrij gelijkaardig is aan het landboek.² Het landboek, gecombineerd met de penningkohieren en het primitief kadaster laten toe

1 Zie BEYLS P., *Repertorium van Oost-Vlaamse landboeken, prijsijboeken, gebruikboeken en bijbehorende kaarten*, Brussel, 2015.

2 Voor de penningkohieren zie STABEL P. en VERMEYLEN F., *Het fiscale vermogen in Brabant, Vlaanderen en in de heerlijkheid Mechelen: de honderdste penning van de hertog van Alva (156-1572)*, Brussel, 1997. De lijst van bewaarde kohieren bewaard in het stadsarchief te Gent is te vinden in CASSIMAN A., *De XXe penningkohieren, een bron voor zoekers en vorsers uit Oost- en Westvlaanderen*, Gent, 1951. Voor concrete onderzoeks- en verwerkingsmogelijkheden zie de voorbeeldstudie van VAN DEN ABBEELE H., *De penningkohieren als sociaal-economische en demografische bron: het Land van Waas omstreeks 1571*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 1987, 90, p. 109-228. Het belang van de kadastrale documenten uit de 19de eeuw komt aan bod in het hoofdstuk van Pieter De Reu in deze onderzoeksgids (*De bronnen uit de prekadastrale en de kadastrale periode vergeleken*). Ook de informatie in de landbouwtelling van 1846 laat toe vergelijkingen te treffen met de situatie tijdens vroegere periodes. Voor die bron zie VANHAUTE E., *Bevolking, arbeid en inkomen*, in: ART J. en VANHAUTE E. (eds.), *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19de en de 20ste eeuw*, Gent, 2003, p. 154-157.

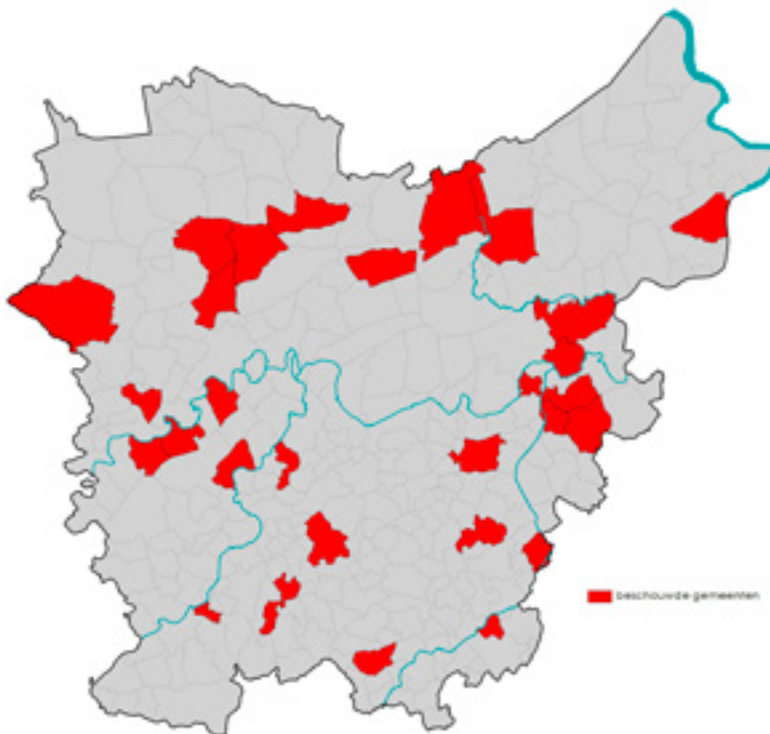
circa 250 jaar sociaal-economische geschiedenis te reconstrueren.³ In vele opzichten mag dit als een uitzonderlijk rijke bronnentoestand beschouwd worden. In vergelijking met andere regio's, en zeker ten opzichte van het buitenland, zijn de archivalische bronnen die toelaten door te dringen naar de kern van de sociaal-economische structuren in het verleden zeer goed vertegenwoordigd voor de Oost-Vlaamse gemeenten.

Deze bijdrage heeft een dubbel doel. Enerzijds wil ze de rijkdom van het landboek als primaire bron illustreren en aantonen welke mogelijkheden in die bron besloten liggen. Concreet wordt een aantal analysemogelijkheden aangereikt die de onderzoeker in staat moeten stellen om op basis van de informatie in het landboek door te dringen tot de kern van het sociale en economische weefsel van de plattelandssamenleving in het verleden. In deze bijdrage wordt ook een aantal onderzoeksresultaten uit bestaande studies samengebracht en uniform gemaakt.⁴ Indien mogelijk, werden bijkomende berekeningen en bewerkingen uitgevoerd om tot overzichtstabellen te komen waarin de informatie uit landboeken wordt vergeleken. Door het samenbrengen van de resultaten van de vele studies naar grondbezit en uitbatingsstructuren in Oost-Vlaanderen tijdens de 17de en 18de eeuw, wordt meteen ook concreet vergelijkingsmateriaal aangeboden dat kan fungeren als toetssteen voor toekomstig onderzoek. Naast het presenteren van een aantal analysemogelijkheden en resultaten werd geprobeerd om wat nader in te gaan op de betekenis van die resultaten. Op basis van het landboek kan men vrij veel statistisch materiaal produceren, maar wat betekenen die cijfers concreet? Wat vertelt ons de verdeling van het grondbezit in een dorp over de machtsverhoudingen? Wat waren de sociale en economische gevolgen van pacht en eigendom? Een analyse van het landboek kan immers veel meer zijn dan een eindpunt van historisch onderzoek. Evenzeer biedt het landboek de mogelijkheid om op basis van de informatie die erin ligt besloten, bijkomende vragen te stellen en andere bronnenreeksen

3 Zie bijvoorbeeld COPPIETERS G., *Eke 1571-1834. Een landschap in historisch perspectief aan de hand van kadastrale documenten*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1991. Een uitgave van die verhandeling is in voorbereiding. Zie ook OCKELEY J., *Landboek en primitief kadaster, instrumenten voor de reconstructie van de agrarische structuur. Methodologie en resultaten toegelicht voor Kobbegem*, Brussel, 1984.

4 De lijst van de landboeken, met verwijzing naar de studies die deze bronnen hebben behandeld, is opgenomen als bijlage. Indien niet anders vermeld zijn alle gegevens gepresenteerd in de tabellen en grafieken van dit hoofdstuk afkomstig uit die studies of gebaseerd op eigen berekeningen op basis van die studies.

hieraan te koppelen.⁵ Als vertrekpunt voor een geïntegreerde sociale en economische geschiedenis van een gemeenschap is de informatie uit het landboek een hoogst interessant vertrekpunt. In dit hoofdstuk, dat zeker geen volledigheid pretendeert, wordt een aantal concrete onderzoekspistes aangereikt. Hierbij wordt de aandacht vooral gericht op de studie van de eigendomsverhoudingen. Wie bezat grond en hoe was dat grondbezit binnen gemeenschappen gestructureerd?

Illustratie 1: Overzicht van de Oost-Vlaamse gemeenten die in deze bijdrage worden besproken.

5 Voor een overzicht van andere bronnen en hun mogelijkheden voor sociaal-economisch onderzoek zie het overzicht in LAMBRECHT T., *Sociaal-economische geschiedenis van het platteland (16de-18de eeuw): methodologische en bibliografische wegwijzer*, in ART J. en BOONE M. (eds.), *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 12de tot de 18de eeuw*, Gent, 2004, p. 133-154.

Het landboek is een vrij courant begrip bij onderzoekers. Achter dit begrip schuilt echter een grote diversiteit. De mogelijkheden inzake verwerking en analyse van de informatie die men aantreft in het landboek, worden vanzelfsprekend sterk bepaald door de hoeveelheid informatie die in dit document werd opgenomen. Landboeken kunnen inhoudelijk nogal verschillen.⁶ Minimaal bevatten ze een lijst van percelen met de ligging en oppervlakte en de naam van de eigenaar per fiscale omschrijving. In sommige gevallen is ook bijkomende informatie opgenomen zoals de gebruiker of pachter van het betreffende perceel, de taxatiewaarde, de woonplaats en sociale achtergrond van de eigenaar, de aard van de bebouwing enzovoort. Het spreekt voor zich dat de hoeveelheid informatie die per perceel werd geregistreerd ook richtinggevend is voor de vragen die men aan de bron kan stellen. De kwaliteit van het landboek bepaalt met andere woorden de inhoud van de vraagstelling. In dit hoofdstuk worden analyses van landboeken gepresenteerd waarvan de inhoud sterk verschilde.

Voor wie start met historisch onderzoek naar een plattelandsgemeenschap, is het landboek een uitstekend vertrekpunt. Als er kaarten werden gemaakt (en bewaard bleven), dan wordt de plattelandsgemeenschap ook meteen gevisualiseerd. De informatie die in het landboek besloten ligt, bevat tal van gegevens die waardevol zijn voor de sociaal-economische geschiedenis. Op basis van het landboek kan het beschikbare woningbestand gereconstrueerd worden. Het aantal woningen kan worden beschouwd als een indicator van het aantal huishoudens en dus indirect ook van het aantal inwoners. Het landboek is dus ook een belangrijke bron voor de historische demografie.⁷ Op basis van de beschrijvingen van de percelen en de bijbehorende kaarten kan aangetoond worden welke bedrijfsgebouwen aanwezig waren in het verleden. Het landboek laat toe om de economische infrastructuur van een gemeenschap in het verleden in kaart te brengen. In het landboek krijgen we een beeld van het aantal landbouwbedrijven en hun oppervlakte, kaartmateriaal laat toe om na te gaan welke wegen zich door het landschap slingerden en hoe de gemeenschap ruimtelijk werd ontsloten. Molens, herbergen,

6 Voor die verschillen zie de vele voorbeelden in BEYLS P., *'Een werck seer schoon gemeten'. Studie van de archiefvorming en de terminologie van de landboekhouding in het graafschap Vlaanderen (16de-18de eeuw)*. Casus: kasselrij Oudenaarde en Land van Aalst, Brussel, 2012.

7 Zie bijvoorbeeld HOSTE I. en STOCKMAN L., *Geschiedenis van Poeke*, Aalter, 1985, p. 69 en GOEMINNE L. en DE CLERCQ R., *Bevolking en grondbezit te Astene in de 18de eeuw*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis van Deinze en de Leiestreek*, 2004, 71, p. 197.

bleekvelden, hopvelden enzovoort worden meestal individueel opgesomd in het landboek. In het landboek zijn met andere woorden tal van gegevens opgenomen die directe informatie verschaffen over het economische leven in het verleden.

Het landboek heeft evenwel ook beperkingen. Het is een statische bron. De onderzoeker krijgt een doorsnede van de sociaal-economische structuur gedurende een korte periode. Het jaartal waarin het landboek werd opgemaakt, bepaalt dus grotendeels het beeld dat we als onderzoeker krijgen van dit dorp in het verleden. Als meerdere landboeken (of gelijkaardige documenten) beschikbaar zijn, is het wel mogelijk om de wijzigingen over langere periodes te bestuderen. Soms bevat het landboek informatie die toelaat om een eerdere toestand van een perceel te reconstrueren. Het landboek van Astene uit 1608 vermeldt bij de beschrijving van percelen soms de vroegere toestand. Bij de beschrijving van de percelen meldt het landboek bijvoorbeeld 12 verlaten hofsteden.⁸ Het is een directe verwijzing naar de vele verwoestingen en verlaten gronden uit de laatste decennia van de 16de eeuw. Ondanks het statische karakter van deze bron zijn er vele verwerkings- en onderzoeksmogelijkheden. In deze bijdrage ligt de nadruk vooral op de mogelijkheden van het landboek om door te dringen tot de sociale en economische structuur. De mogelijkheden van het landboek als bron voor de studie van de ontwikkeling van het landschap in het verleden komen niet aan bod.⁹

2. Eigendomsverhoudingen

Het landboek was in essentie een document met fiscale doeleinden. Het bracht de oppervlakte van de gemeenschap in kaart en fungeerde als basis voor de omslag en verdeling van de directe belastingen.¹⁰ Binnen

8 GOEMINNE L. en DE CLERCQ R., *Bevolking en grondbezit te Astene in de 17de eeuw*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis van Deinze en de Leiestreek*, 2003, 70, p. 223.

9 Zie de bijdrage van Lies Vervaeke in deze onderzoeksgids (*Het landboek als historisch-geografische bron*). Zie ook VAN DER HAEGEN H., *Bronnen voor de reconstructie van de agrarische structuur: landschap, bedrijven, huur- en eigendomsverhoudingen in Vlaanderen*, in *Bronnen voor de historische geografie van België. Handelingen van het colloquium te Brussel, 25-27.IV.1979*, Brussel, 1980, p. 113-128 en VERHOEVE A., *Het landboek als cartografische bron voor cultuur-historisch landschapsonderzoek*, in VAN DER HAEGEN H., DAELEMANS F. en VAN ERMEN E. (red.), *Oude kaarten en plattegronden. Bronnen voor de historische geografie van de Zuidelijke Nederlanden (16de-18de eeuw)*, Brussel, 1986, p. 253-274.

10 Zie het hoofdstuk van Herman Van Isterdael in deze onderzoeksgids (*Transport: het fiscaal stelsel van het graafschap Vlaanderen als vertrekbasis*) en VAN ISTERDAEL H., *Fiscale bronnen: typologische benadering*, in *Jaarboek van het Vlaams Centrum voor Genealogie en Heraldiek*, 1989, 4, p. 11-26.

de dagdagelijkse administratie van plattelandsgemeenschappen was het landboek echter veel meer dan louter een fiscaal document. Het landboek bevat informatie over de eigenaar van een perceel en is vanuit dat perspectief ook een document dat op het niveau van de gemeenschap eigendomsrechten registreerde. Het landboek werd daarom niet enkel gebruikt voor fiscale doeleinden. Het fungeerde ook als een soort van primitief kadaster dat grondbezit registreerde. In het kader van de uitvoering van tal van taken werd door de schepenbank ook gebruik gemaakt van het landboek. Bij transacties van onroerende goederen (verkoop van gronden, verkoop van renten enzovoort) werd informatie opgenomen in de officiële akten die in sommige gevallen rechtstreeks uit het landboek werd gekopieerd (zoals de oppervlakte, ligging enzovoort). Bij het opstellen van staten van goed maakten *prijzers* gebruik van het landboek om de onroerende goederen van de overledene op te lijsten. In het kader van conflicten over eigendomsrechten werden ook frequent uittreksels uit het landboek als bewijsstukken toegevoegd. Zelfs voor het beantwoorden van vragen van regionale en nationale overheden deed de schepenbank een beroep op de informatie vervat in het landboek.¹¹ Het landboek was dus in de praktijk veel meer dan een radertje in de fiscale administratie. Het belang van het landboek overstijgt dan ook de geschiedenis van de organisatie van de fiscaliteit. Een document dat essentieel was in de ontwikkeling van de registratie van eigendomsrechten is vanzelfsprekend uitermate geschikt om de eigendomsverhoudingen in het verleden te bestuderen.

Het landboek registreert de eigendomsrechten tijdens het jaar of de periode waarin het werd opgesteld. In dat opzicht kan het als een statische bron worden beschouwd. Omdat het vooral een fiscaal document was, werden wijzigingen in de eigendomsrechten van een perceel niet systematisch aangepast. In een aantal gevallen is het echter mogelijk om op basis van een bestaand landboek inzicht te verwerven in de eigendomsstructuren en -verhoudingen tijdens vroegere periodes. Zoals uit tal van studies is gebleken greep men bij het opstellen van een landboek vaak terug naar

11 Voor hun antwoorden op de vraag naar de omvang van het grondbezit van de zogenaamde dodehandsinstellingen in 1753 deden schepenbanken o.a. een beroep op informatie uit landboeken. Zie de talrijke voorbeelden in Rijksarchief Gent, *Raad van Vlaanderen*, nrs. 31285-31317. Voor een concreet voorbeeld van een staat van goed met expliciete verwijzing naar het landboek zie SCHELSTRAETE C., KINTAERT H. en DE RUYCK D., *Het einde van de onveranderlijkheid. Arbeid, bezit en woonomstandigheden in het Land van Nevele tijdens de 17^e en 18^e eeuw*, Nevele, 1986, p. 203.

oudere exemplaren. In het landboek van Petegem uit 1770-1778 bijvoorbeeld maakte men gebruik van de beschrijvingen die ruim een eeuw eerder werden opgesteld in het landboek van 1660.¹² Men greep terug naar oudere exemplaren om kosten en tijd te besparen. Ook kaarten werden gekopieerd en lichtjes geactualiseerd. In een aantal gevallen werden de eigenaars die in het oudere landboek werden opgesomd gekopieerd in het nieuwe exemplaar. Een concreet voorbeeld van een dergelijke praktijk is te vinden in het landboek van Zulzeke uit 1770. Het landboek werd opgesteld op basis van een ouder exemplaar uit 1707. Bij de beschrijving van de percelen werd eerst de eigenaar in 1707 vermeld en pas nadien de eigenaar in 1770. Een typische omschrijving van een perceel luidt bijvoorbeeld: “*Petrus D’hont met zijn hofstede, nu Louis van Syngene, noortoost de Berghstraete, oostsuyt de straete loopende naer Nophove 0-2-98 ½*”.¹³ Op basis van het landboek van Zulzeke van 1770 kan men dus ook de eigendomsverhoudingen anno 1707 reconstrueren. Indien meerdere landboeken bewaard bleven, is het mogelijk om de eigendomsverhoudingen op verschillende tijdstippen te bestuderen.

De eigendomsverhoudingen kunnen op verschillende niveaus geanalyseerd worden.¹⁴ Indien de informatie in het landboek beperkt is tot een opsomming van de eigenaars (zonder aanduiding van de pachters of gebruikers) dan zijn de verwerkingsmogelijkheden vanzelfsprekend beperkt. Toch is die informatie hoogst informatief. Door de percelen en hun oppervlakte te groeperen per eigenaar bekomt men immers een overzicht van het aantal verschillende eigenaars en de omvang van hun individuele grondbezit. Die bewerking laat reeds toe om een beeld te verkrijgen van de verdeling van het grondbezit in de gemeenschap. Uit de meeste landboeken blijkt dat de verdeling van het grondbezit sterk scheefgetrokken was. In Astene bijvoorbeeld bezaten de acht grootste eigenaars samen 52 procent van de grond in 1608. De 47 kleinste bezitters bezaten samen slechts twee procent van de oppervlakte.¹⁵ Dergelijke gegevens wijzen reeds op een

12 Zie ook DUCATTEUW E., *Het 18de-eeuwse landboek van Anzegem nader bekeken*, in *Jaarboek van de Geschied- en Heemkundige Kring ‘De Gaverstreke’*, 2003, 31, p. 209-210.

13 DECRIITS M., *Het landboek van Zulzeke (c. 1770)*, Oudenaarde, 1999, p. 19.

14 Voor een recente synthese van de evolutie van de eigendomsverhoudingen in de Nederlanden tijdens de pre-industriële periode zie VAN BAVEL B., VAN CRUYNINGEN P. en THOEN E., *The Low Countries*, in VAN BAVEL B. en HOYLE R. (red.), *Social relations: property and power*, Turnhout, 2010, p. 169-198 (Rural Economy and Society in North-western Europe 500-2000, vol. I).

15 GOEMINNE L. en DE CLERCQ R., *Bevolking en grondbezit te Astene in de 17de eeuw*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis van Deinze en de Leiestreek*, 2003, 70, p. 224.

grote ongelijkheid in de verdeling van het grondbezit. Om de resultaten te kunnen vergelijken, verdient het aanbeveling om de eigenaars verder te groeperen op basis van hun grondbezit. De keuze voor die categorieën is in zekere zin arbitrair en wordt mede bepaald door de regionale omstandigheden. In de meeste studies wordt kleinbezit gedefinieerd als eigendom kleiner dan 5 ha. Bezitters met een totaal grondbezit tussen 5 en 15 ha worden gecatalogeerd als middelgrote eigenaars. Grootgrondbezitters zijn eigenaars met gronden waarvan de totale oppervlakte groter is dan 15 ha. Afhankelijk van de regionale tendensen in eigendomsconcentratie kunnen de criteria om de kleine, middelgrote of grote eigenaars te groeperen anders gedefinieerd worden. Omdat in Oost-Vlaanderen vele studies bovenstaande indeling hanteren, werd die ook als basis genomen om een aantal onderzoeksgegevens samen te brengen die onderling kunnen worden vergeleken (zie tabel 1).¹⁶

Tabel 1. Concentratie van het grondbezit in drie bezitsgroepen in Oost-Vlaanderen en twee eraan grenzende West-Vlaamse gemeenten, 17de-18de eeuw (%).

		< 5 ha	5 – 15 ha	> 15 ha
Astene	1608	9,7	20	70,3
	1760	16,5	24,5	59
Petegem aan de Leie	1660	16,8	23,6	59,6
	1770-78	15,6	22,4	62
Anzegem	1780	29,3	26,2	44,5
Meigem	1631	23,1	/	/
	1673	32,1	/	/
	1765	20,9	/	/
Eke	1656	47,1	28,1	24,1
	1762	36,9	37,6	25,5

16 Er bestaan nog andere methodes om de verdeling van het grondbezit tot uitdrukking te brengen en grafisch voor te stellen (bv. de Lorenzcurve en de Ginicoëfficiënt). Voor meer uitleg zie VANDENBROEKE C. en VANHAUTE E., *Statistiek*, in ART J. (red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel 3b: hulpwetenschappen*, Gent, 1996, p. 45-46. Voor een concreet voorbeeld van gegevens over grondbezit uit een landboek voorgesteld in een Lorenzcurve, zie GOEMINNE L. en DE CLERCQ R., *Bevolking en grondbezit te Petegem aan de Leie in de 18de eeuw*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis van Deinze en de Leiestreek*, 2000, 67, p. 379-380.

Sinaai	1670	36,3	/	/
Sint-Martens-Latem	1608-9	22,5	34,5	43
	1724-27	33,1	25,7	41,2
Moerbeke-Waas	1670	29,63	/	/
Leupegem	1645	32,7	/	/
	1783	40,4	/	/
Oeselgem	1770	27,5	20,4	52,10%

De gegevens voorgesteld in bovenstaande tabel moeten worden beschouwd als een ruwe indicatie van de verdeling van het grondbezit. De verhouding tussen de verschillende categorieën toont aan in welke mate het grondbezit geconcentreerd was in grote individuele blokken eigendom of eerder verspreid was over tal van kleine eigenaars. De gegevens voor de Oost-Vlaamse gemeenten uit de 17de en 18de eeuw tonen aan dat kleinbezitters in geen enkele gemeente meer dan de helft van de gronden bezaten. Hoewel de groep van kleinbezitters numeriek dominant was, werd dit niet vertaald in een evenredig aandeel in het grondbezit. In een aantal dorpen was de tegenstelling tussen grootgrondbezit en kleinbezit sterk uitgesproken. In de Leiedorpen Astene en Petegem was de verdeling van het grondbezit danig scheefgetrokken. Die dorpen kenmerken zich door een hoge concentratie van eigendom in handen van een kleine groep. In Petegem bezaten zes adellijke families samen 286 ha grond of circa 30 procent van het dorp.¹⁷ Meer egalitaire tendensen daarentegen worden aangetroffen in Eke tijdens het midden van de 17de eeuw. In 1656 werden er 306 eigenaars geregistreerd in het landboek. 268 eigenaars of circa 87,5 procent bezat minder dan 5 ha. Samen bezaten die kleinbezitters bijna de helft van de gronden.¹⁸ Het contrast met een aantal andere dorpen is opvallend. Het illustreert, en dit zal ook nog uit andere indicatoren blijken, dat binnen Oost-Vlaanderen aanzienlijke verschillen kunnen worden vastgesteld in de eigendomsverhoudingen. Vanuit het perspectief van de eigendomsverhoudingen was Oost-Vlaanderen dus zeker geen homogeen

- 17 GOEMINNE L. en DE CLERCQ R., *Bevolking en grondbezit te Petegem aan de Leie in de XVIIe eeuw*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis van Deinze en de Leiestreek*, 2001, 68, p. 281. Zie ook THOEN E., *De landbouw van de Middeleeuwen tot ca. 1840*, in PREVENIER W., VAN EENOO R. en THOEN E. (red.), *Geschiedenis van Deinze: Deel III: Het platteland en de dorpen in Deinze*, Deinze, 2007, p. 97-98.
- 18 COPPIETERS G., *Onroerend goed in beweging te Eke. Een historisch-geografische benadering van een plattelandsgemeenschap tot het midden van de 19de eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1991, p. 146.

gebied. Het contrast tussen Eke en Petegem (in vogelvlucht slechts een tiental kilometer verwijderd van elkaar) omstreeks het midden van de 17de eeuw toont aan dat grote verschillen zich ook binnen een beperkte geografische ruimte kunnen manifesteren.

Verklaren waarom bepaalde gemeenten gekenmerkt worden door een hoog aandeel grootgrondbezit en andere dan weer niet of minder, is geen eenvoudige opgave. Op basis van het landboek alleen is het niet mogelijk om de geschiedenis van de verwerving van het grondbezit na te gaan. Om op die vragen een antwoord te kunnen bieden, is bijkomend archiefonderzoek vereist. De aan- en verkoop van gronden kan worden gereconstrueerd aan de hand van de wettelijke passeringen. Die bron bevat alle gegevens die nodig zijn om in kaart te brengen wie gronden kocht en verkocht, wanneer dergelijke transacties plaatsvonden en hoe grote blokken eigendommen werden samengesteld of ontmanteld. Op basis van de (schaarse) beschikbare gegevens blijkt wel dat het grootgrondbezit niet aanzienlijk werd uitgebreid met systematische grondaankopen tijdens de 18de eeuw.¹⁹ Dit impliceert dat de verklaring voor de structurele kenmerken van het grondbezit in vroegere periodes moet worden gezocht.²⁰

De statische gegevens uit het landboek over de concentratie van het grondbezit zijn wel een interessant vertrekpunt om verder onderzoek te verrichten naar de implicaties hiervan op lokaal vlak. Grondbezit en politieke macht op dorpsniveau zijn altijd onlosmakelijk met elkaar verbonden geweest.²¹ De eigenaars van heerlijkheden, bijna altijd ook behorend tot de belangrijkste grondbezitters, bezaten het recht om een schepensbank aan te stellen. In 1672 werd echter ook de mogelijkheid geboden aan grondbezitters

19 WIEME T., *De rurale immobiliënmarkt in Vlaanderen (18de eeuw). Casus: heerlijkheid Eke*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2005, p. 41-43. Dit geldt echter niet voor de late 18de eeuw en vroege 19de eeuw. De verkoop van de nationale goederen tijdens de Franse periode werd wel gedomineerd door concentratie van aankoop van gronden in grootgrondbezit. Zie concreet voor het Schelvedepartement LAMBERT J., *Inbeslagname en verkoop van de nationale goederen*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1960, 14, p. 195-203.

20 Zie ook de opmerkingen in VANDENBROEKE C., *Landbouw in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1815*, in *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 1979, vol. 8, p. 76-77.

21 Zie VAN ISTERDAEL H., *Financiële en fiscale factoren als basis voor machtsposities in plattelandsgemeenschappen*, in *Machtsstructuren in de plattelandsgemeenschappen in België en aangrenzende gebieden (12de-19de eeuw)*, Brussel, 1988, p. 249-261.

om een stem te verwerven in het lokale besluitvormingsproces los van het bezit van een heerlijkheid of benoemingsrecht van een schepenbank. Vanaf de late 17de eeuw gaf het grootgrondbezit immers direct en indirect toegang tot het besluitvormingsproces op lokaal niveau. Het reglement van 1672 op de werking van de schepenbanken en hun fiscale administratie stelde onder meer dat jaarlijks twee “*gecomitteerde van de groote ghelanden*” en vijf “*notabelen*” moesten worden verkozen.²² Die “*gecomitteerde van de groote ghelanden*” waren de feitelijke grootgrondbezitters. Die groep van eigenaars kon twee personen afvaardigen die hun belangen in de schepenbank vertegenwoordigden. De stem van de vertegenwoordigers van de grootgrondbezitters werd vooral gehoord in verband met financiële zaken. Op die manier konden de grootgrondbezitters mee beslissen over de lokale fiscale lasten (de zogenaamde ‘binnenkosten’) en beschikten ze over een controlemogelijkheid van de rekeningen.²³ Het is niet duidelijk of die medezeggenschap aanleiding heeft gegeven aan bestaande grondeigenaars om hun bezit uit te breiden om op die manier meer lokale zeggingschap te verwerven. Vanuit de groep van de pachters van grote bedrijven werden ook vijf vertegenwoordigers aangewezen (de zogenaamde “*notabelen*”). Ook zij konden hun stem laten horen in de beslissingen van de schepenbank en hun belangen, die soms overlapt met die van hun eigenaars, verdedigen. Zowel direct, via de “*groote ghelande*”, als indirect, via de “*notabelen*” konden grootgrondbezitters medezeggenschap verwerven. In de late 17de eeuw werd de band tussen grootgrondbezit en politieke macht met andere woorden geformaliseerd op het platteland. Wie grote blokken grond kocht in een dorp, was meteen ook verzekerd van politieke macht. De overheid had in 1672 formeel de institutionele instrumenten gecreëerd die grootgrondbezitters toelieten om deel te nemen aan het fiscale en economische beleid op het platteland.

22 Zie artikel 35 van het *Reglement gemaect ende gedecreteert in den Secreten Raede den 30 july 1672 raeckende het gouvernement vande onbesloten steden ende platten lande van de provincie van Vlaenderen*, Gent, 1749, p. 35-36. Zie ook BUNTINX W., *Het “Reglement van de platten lande” (1672) en de dorpscomptabiliteit in het Land van Dendermonde*, in *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde*, 1967, 16, p. 161-179.

23 Zie DE REUCK D., *Het bestuur van een plattelandsgemeente in de kasselrij van de Oudburg: Bellem 1672-1795*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 1986, p. 81-88 en VANDEWALLE A., *Heerlijkheden op het einde van het Ancien Régime. Het voorbeeld van Gits-Ogierlande, Kringen en Hagebroek in het land van Wijnendale*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1978, 56, p. 368.

Grondbezit impliceerde vanzelfsprekend ook economische macht. Om zich een beeld te kunnen vormen van de economische implicaties van grootgrondbezit op lokaal niveau is het interessant om, analoog met Engeland, terug te grijpen naar de opdeling tussen zogenaamde ‘open’ en ‘gesloten’ dorpen.²⁴ Open dorpen worden gekenmerkt door vele kleine eigenaars. Individueel zijn de leden van die groep niet in staat om fundamenteel in te grijpen op het lokale sociale en economische bestel. De macht is, net als het grondbezit, te sterk versplinterd over verschillende eigenaars. Gesloten dorpen kenmerken zich door concentratie van een groot deel van de productieve oppervlakte van een gemeenschap in handen van een kleine groep grondbezitters. Die groep is wel in staat om grondbezit te vertalen naar economische macht. Als we die typologie toepassen op een aantal Oost-Vlaamse dorpen, dan kan men stellen dat Astene bij het begin van de 17de eeuw eerder aanleunt bij een gesloten dorp. In 1608 was immers 70 procent van de grond in handen van een kleine groep eigenaars. Het 17de-eeuwse Eke (1656) vertoont dan eerder kenmerken die aansluiten bij een open dorp. De belangrijkste groep eigenaars zijn families die individueel minder dan 5 ha bezitten. De verdeling van het grondbezit over een grote groep van kleine eigenaars of een selecte groep van grootgrondbezitters heeft potentieel een aantal belangrijke implicaties. Aangezien toegang tot grond nog steeds van essentieel belang was om in het levensonderhoud te kunnen voorzien tijdens de 17de en 18de eeuw, beschikten grootgrondbezitters door de omvang van hun gronden over een belangrijk instrument om in te grijpen op de sociaal-economische structuur. De politiek die ze voerden met betrekking tot de exploitatie van hun goederen, kon lokaal belangrijke effecten sorteren. Grootgrondbezitters konden ervoor opteren om hun gronden in grote blokken te verpachten aan een kleine groep kapitaalkrachtige pachtboeren of om hun gronden op te splitsen in kleinere eenheden die verpacht werden aan kleine boeren. De keuze voor de ene of andere optie bepaalde dus ook de sociale structuur binnen een gemeenschap. Verpachting van gronden aan grote boeren kon resulteren in een toename van de sociale polarisatie in een dorp. Door te opteren voor kleinere pachters kon de sociale ongelijkheid in het gebruik van grond opgeheven worden. Een dergelijke politiek bepaalde niet alleen de sociale structuur, maar had ook een invloed op de lokale arbeidsvraag, tewerkstellingsmogelijkheden en uiteindelijk de levensstandaard.²⁵

24 Zie HOLDERNESS B.A., *Open and close parishes in England in the eighteenth and nineteenth centuries*, in *Agricultural History Review*, 1972, 20, p. 126-139.

25 De arbeidsinzet per ha lag op grote bedrijven veel lager dan op kleine bedrijven. Uitgedrukt per ha was er minder vraag naar arbeid op grote bedrijven in vergelijking met kleinere bedrijven. Zie ALLEN R., *Enclosure and the yeoman*, Oxford, 1999, p. 156-178.

De manier waarop gronden door grootgrondbezitters binnen een gemeenschap werden verdeeld via het pachtsysteem had nog andere gevolgen. Door grond beschikbaar te stellen aan een grote groep kleine pachters kon de bevolkingsontwikkeling beïnvloed worden. Aangezien grond tijdens die periode nog steeds een voorwaarde was om te kunnen huwen en een eigen huishouden te beginnen, konden grootgrondbezitters invloed uitoefenen op de lokale huwelijksintensiteit. Ook met betrekking tot migratie liet een gesloten dorp toe om te opteren voor een eerder actief of restrictief beleid.²⁶ Er zijn voldoende aanwijzingen dat op het Oost-Vlaamse platteland grootgrondbezitters soms hun politiek inzake de verpachting van onroerende goederen wijzigden en zelfs radicaal omgooiden.²⁷ In 1614 bijvoorbeeld beslisten de heren van Steenhuize om gebruik te maken van de heroplevende conjunctuur om een aanzienlijk deel van hun gronden op te splitsen. In 1614 werden twee grote percelen pachtland (samen ongeveer 44 ha), die tot dan altijd waren verpacht aan twee personen, opgesplitst in niet minder dan 62 aparte percelen en afzonderlijk te pacht aangeboden. De toegenomen competitie onder de pachters leverde de eigenaar meteen hogere inkomsten op. Ten opzichte van 1613 stegen de inkomsten van die pachtgronden met een derde.²⁸ Het blijft de vraag in welke mate die ingreep in het goederenbeheer van die grootgrondbezitter effecten sorteerde op sociaal, economisch en demografisch vlak binnen dit dorp. Door de gegevens uit landboeken over de concentratie van het grondbezit te vergelijken met andere bronnen (belastinglijsten, parochieregisters, staten van goed enzovoort) is het mogelijk om na te gaan wat de exacte gevolgen waren van de verdeling van het grondbezit.

26 Over de relatie tussen kleine eigenaars en bevolkingsdichtheid tijdens de 16de eeuw in Vlaanderen zie VAN BAVEL B.J.P., *People and land: rural population developments and property structures in the Low Countries, c. 1300-c. 1600*, in *Continuity and Change*, 2002, 17, p. 9-37.

27 Zie bijvoorbeeld de analyse van de domeinpolitiek van de Sint-Pieters- en Sint-Baafsabdij in BUNTINX J., *Lichtelaar te Lochristi, Redewinkel te Zeveneken en het Torregood en Bruinewalle te Zaffelare. Een onderzoek naar de sociaal-economische betekenis van grote abdijpachthoeven en hun bewoners (late 13de eeuw-einde ancien régime)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1998, 52, p. 21-31.

28 SCHOLLIERS E., *Prinsen en boeren in de vrijheerlijkheid Steenhuize*, in *Het Land van Aalst*, 1988, 40, p. 30 en 55 (ook verschenen als Voorlichtingsreeks Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis, Nieuwe reeks; nr. 25).

Een reconstructie van het aantal eigenaars en de relatieve omvang van hun grondbezit levert al een aantal interessante resultaten op. Het laat toe om na te gaan hoe de grond - en de bijbehorende politieke en economische macht - verdeeld was binnen de dorpsgemeenschap. Zelfs een landboek met een minimumaantal gegevens kan bijdragen tot een betere kennis van de sociale structuren van plattelandsgemeenschappen in het verleden.

3. Aandeel pachtland - eigenbezit

Als in het landboek, naast de naam van de eigenaar, ook gegevens opgenomen zijn over de gebruikers of pachters is het mogelijk na te gaan in welke mate de gronden verdeeld waren tussen pachtland en eigenbezit. In een eerste oppervlakkige benadering kunnen de totalen berekend worden. Hierbij wordt het eigenbezit beschouwd als de totale oppervlakte gronden waarbij geen gebruiker of pachter wordt vermeld. Dat kan leiden tot een vertekend beeld van de werkelijkheid. Het is immers mogelijk dat tijdelijk geen pachters voor gronden werden gevonden, bijvoorbeeld als gevolg van militaire onrust, plattelandsvlucht of een neergaande economische conjunctuur. Zeker in crisisperiodes kan op die manier het aandeel pachtland onderschat worden. Door confrontatie met andere fiscale bronnen is het wel mogelijk om na te gaan of er tijdens de periode waarin het landboek werd opgesteld, inderdaad sprake is van zogenaamde “*vague*” of verlaten gronden. Vergelijking met andere tijdstippen, al dan niet afkomstig uit andere bronnentypes, laat toe om na te gaan hoe het pachtland evolueerde. In onderstaande tabellen werd een aantal gegevens samengebracht voor Oost-Vlaanderen. De dorpen werden toegewezen aan de politieke en bestuurlijke entiteiten waartoe ze behoorden tijdens de 17de en 18de eeuw.²⁹ Op die manier komen regionale verschillen duidelijker tot uiting (zie tabellen 2 tot en met 5).³⁰

29 Kanegem (Kasselrij Kortrijk) en Ertvelde (Ambacht Assenede) behoorden bestuurlijk niet tot de kasselrij Oudburg, maar werden gezien hun ligging bij deze kasselrij ondergebracht.

30 Deze percentages werden ofwel overgenomen uit bestaande studies of berekend op basis van gegevens verstrekt in de studies vermeld als bijlage.

Tabel 2. Aandeel van pachtland in dorpen in het Land van Dendermonde, 17de-18de eeuw (%).

	jaar	pachtland
Appels	1675	80,8
	1703	69,6
Denderbelle	1673	47
Grembergen	1774	72
Hamme	1785	61
Lebbeke*	1667	51,5
Sint-Gillis-bij-Dendermonde	1691	69,8
	1797	66,3

*zonder bossen

Tabel 3. Aandeel van het pachtland in het Land van Waas, 17de-18de eeuw (%).

	jaar	pachtland
Kruikebeke*	1713	63,7
	1760	68,7
	1780	68,5
Moerbeke	1670	60,3
Sinaai	1670	51,6

* enkel bedrijven die oppervlakte bewerken in Kruikebeke.

Tabel 4. Aandeel van het pachtland in de Oudburg van Gent, 17de-18de eeuw (%).

	jaar	pachtland
Aalter	1632	59,4
Ertvelde	1663	78,1
Kanegem	1763	67,2

Meigem	1631	82,9
	1673	89,1
	1765	86,2
Sint-Martens-Latem	1608	74,4
	1723-24	60,3
Waarschoot	1639	53,7
	1678	59,9
Zaffelare	1773	68,1

Tabel 5. Aandeel van het pachtland in het Land van Aalst, 17de-18de eeuw (%).

	jaar	pachtland
Deftinge	1699	68
Denderleeuw	1672	31,1
Haaltert	1732	36
Lede	1695	35,5
Leupegem	1783	41
Pollare	1762	45,4
Schelderode	1675	58
	1735	50
Sint-Kornelis-Horebeke	1664	37,4

De gegevens in bovenstaande tabellen tonen aan dat de provincie Oost-Vlaanderen inzake eigendomsverhoudingen een gebied was met aanzienlijke regionale verschillen. De extreme waarden werden aangetroffen in Denderleeuw (1672) en Meigem (1673). Hoewel die beide dorpen in vogelvlucht slechts een vijftigtal kilometer van elkaar verwijderd zijn, was het verschil inzake eigendomsverhoudingen aanzienlijk. De landboeken van beide dorpen werden slechts met één jaar verschil opgesteld zodat de vergelijking niet gehinderd wordt door grote tijdsverschillen. Inzake hoeveelheid pachtland spande Meigem de kroon met een enorm hoog aandeel van bijna 90 procent tijdens het laatste kwart van de 17de eeuw! In Denderleeuw daarentegen was minder dan een derde van de grond, 31 procent, pachtgrond. Die voorbeelden illustreren dat de eigendomsverhoudingen sterk konden verschillen, zelfs binnen een beperkt regionaal kader. Naast de verschillen van dorp tot dorp,

tekenen zich ook duidelijke regionale verschillen af. Het is geen toeval dat het dorp met het grootste aandeel eigendom gesitueerd is in het Land van Aalst. De meerderheid van de plattelandsgemeenschappen in die streek wordt gekenmerkt door relatief lage percentages pachtland. Met uitzondering van Deftinge en Schelderode (dat grenst aan de kasselrij Oudburg) beslaat het pachtland in geen enkel dorp in het Land van Aalst meer dan 45 procent van de totale oppervlakte. In de 18de eeuw tekent zich wel een kleine stijging af van het aandeel pachtland, maar die is redelijk beperkt. Die vrij gunstige situatie in het Land van Aalst staat in schril contrast met de waarden in de Gentse Oudburg, waartoe Meigem behoorde. In die regio treffen we doorgaans een groot aandeel pachtgronden aan. In de meeste gevallen was meer dan 60 procent van de oppervlakte van die dorpen pachtgrond. Die relatief hoge cijfers treffen we eveneens aan in het Land van Dendermonde en het Land van Waas. In de meeste dorpen was 50 tot 70 procent van het land pachtland. Binnen Oost-Vlaanderen tekent zich dus een patroon af waarbij in de meeste regio's systematisch meer dan de helft van het land werd gepacht. Enkel het Land van Aalst vormt hierop een uitzondering. In die regio bleven de eigendomsrechten veel langer in handen van lokale bewoners.³¹ Regio's met een hoog aandeel pachtland worden doorgaans ook gekenmerkt door een ongelijke verdeling van het grondbezit. In de meeste gevallen valt een hoog aandeel pachtland samen met concentratie van eigendom door grootgrondbezitters (zie tabel 1). De Gentse Oudburg kenmerkt zich door weinig eigeengeërfd bezit en een hoog aandeel grootgrondbezit. Het is een eerste aanduiding dat er een sterk positief verband bestaat tussen de verdeling van het grondbezit en het aandeel pacht. Grootgrondbezitters exploiteerden immers zelden hun gronden zelf, maar verpachtten die meestal.

Verschuivingen in het aandeel pachtland en eigendom kunnen het gevolg zijn van verschillende oorzaken. Het aandeel pachtland kan stijgen zonder dat er zich noemenswaardige verschuivingen manifesteren met betrekking tot de verdeling van de eigendomsrechten. Een eigenaar kan bijvoorbeeld beslissen om gronden niet langer zelf te exploiteren, maar die aan derden te verpachten. De graduele achteruitgang van directe exploitatie tijdens de late middeleeuwen en de 16de eeuw zal in dat opzicht het aandeel pachtland doen stijgen zonder dat er fundamentele wijzigingen optraden in wie de grond bezat. Ouderen kunnen bijvoorbeeld beslissen om hun

31 Dit patroon bleef behouden tot in de 19de eeuw. Zie VANHAUTE E., *Eigendomsverhoudingen in de Belgische en Vlaamse landbouw tijdens de 18de en de 19de eeuw*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1993, 24, p. 200 en 204.

bedrijf af te bouwen en delen ervan te verhuren. Algemeen wordt echter aangenomen dat bovenstaande verklaringen slechts een klein deel van de wisselwerking tussen oppervlakte pachtland en eigendom verklaren. Meestal wordt de oorzaak van een toe- of afname van het pachtland gezocht in het investeringsgedrag van de verschillende sociale groepen (zie infra).

4. Uitbatingsstructuur

Op basis van het landboek kan soms de uitbatingsstructuur worden achterhaald. Zoals bij de verhouding pachtland/eigendom geldt hier ook dat informatie over de gebruikers van de gronden beschikbaar is. Bij het reconstrueren van de uitbatingsstructuur wordt niet vertrokken van de eigenaar, maar van de omvang van de landbouwbedrijven. De percelen worden dus geordend per gebruiker. Op die manier kan worden achterhaald of bedrijven vooral gedomineerd werden door eigenbezit, gemengd grondbezit of hoofdzakelijk gepacht werden.³² Door de bedrijven op te delen in bedrijfsgroepen is het mogelijk om na te gaan of er verschillen waren tussen grote en kleine bedrijven. Indien informatie in het landboek ontbreekt over de gebruikers, dan kan het toch mogelijk zijn de uitbatingsstructuur te achterhalen. In het zogenaamde gebruikboek of ‘quoteboek’, waarin de percelen gerangschikt zijn volgens gebruiker, kan de exacte oppervlakte per gebruiker bepaald worden. Vergelijking met het landboek laat toe te achterhalen welke percelen eigendom waren van de gebruiker en welke gepacht werden. Indien geen gebruikboek voorhanden is, kunnen belastinglijsten (bij voorkeur uit hetzelfde jaar als het landboek) gebruikt worden. Hierbij wordt de totale oppervlakte van de individuele landbouwbedrijven vergeleken met het totale grondbezit van die gebruikers. Het verschil tussen beide cijfers geeft aan welke hoeveelheid grond niet in het bezit was van de gebruiker en dus (hoogstwaarschijnlijk) werd gepacht. Die methode is echter minder nauwkeurig. Een grote landbouwer kan bijvoorbeeld eigenaar zijn van een aantal kleine percelen grond die worden verhuurd aan kleine exploitanten.³³ Op basis van het landboek en een belastinglijst is het niet altijd mogelijk te achterhalen of een groot landbouwbedrijf die gronden zelf exploiteerde of verpachtte.

32 Vanzelfsprekend beperkt de analyse van de uitbatingsstructuur zich de facto tot de gronden gelegen binnen het dorp. Het is mogelijk dat bedrijven met gronden in meerdere dorpen voor een vertekend beeld zorgen.

33 Zie bijvoorbeeld LAMBRECHT T., *Een grote hoeve in een klein dorp. Relaties van arbeid en pacht op het Vlaamse platteland tijdens de 18de eeuw*, Gent, 2002, p. 133-134.

De uitbatingsstructuur geeft aan hoe bedrijven intern gestructureerd zijn. Algemeen worden drie verschillende categorieën onderscheiden: (eigen)bezit, gemengd en pacht. Eventueel kan ervoor geopteerd worden om de uitbatingsstructuur van de bedrijven verder te verfijnen door het toevoegen van een aantal extra categorieën.³⁴ In onderstaande tabel wordt de uitbatingsstructuur van de bedrijven in de dorpen Haaltert en Kanegem weergegeven.

Tabel 6. Uitbatingsstructuur in Haaltert en Kanegem, 18de eeuw.

	Haaltert (1732)				Kanegem (1763)			
ha	eigendom	gemengd	pacht	totaal	eigendom	gemengd	Pacht	totaal
< 1	69	/	5	74	22	/	47	69
1-5	84	19	2	105	30	12	54	96
5-10	14	13	1	28	5	3	7	15
> 10	2	8	2	12	6	8	16	30
totaal	169	40	10	219	63	23	124	210

De eigendomsstructuren in relatie tot de omvang van de exploitaties laten toe om meer inzicht te verwerven in de structuur van de bedrijven. De regionale verschillen in de verhouding pachtland en eigendom vertalen zich duidelijk in de uitbatingsstructuren. Ten westen van Gent domineerde de pacht en de gegevens voor Kanegem illustreren dit duidelijk. Meer dan de helft van de bedrijven werd volledig als pachtbedrijf uitgebaat. In de regio Aalst, waar doorgaans veel minder pachtland was, zijn er opvallend minder pachtbedrijven. In Haaltert zijn minder dan 5 procent van de bedrijven volledige pachtbedrijven. Tussen de bedrijfsgroepen onderling zijn er ook duidelijke verschillen waarneembaar. In Haaltert waren de meeste bedrijfjes van minder dan 1 hectare eigendom van de exploitanten. In Kanegem doet zich de omgekeerde situatie voor. Zoals verwacht nam het aandeel pacht toe naarmate de bedrijfsoppervlakte steeg. Zeker bij de grote bedrijven van meer dan 40 ha is het aandeel eigendom bijna verwaarloosbaar. De

³⁴ Zie bijvoorbeeld BOVYN M., *Sint-Gillis-bij-Dendermonde 1571-1800*, Gent, 1958, p. 152 (Voorlichtingsreeks Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis; nr. 21).

grootste bedrijven, de zogenaamde “coqs du village”, waren dus overwegend pachtboeren. Dit is een patroon dat we haast overal in Vlaanderen aantreffen. In dat opzicht zijn er weinig regionale verschillen in Oost-Vlaanderen aan te wijzen. De regionale verschillen manifesteren zich dus hoofdzakelijk bij de kleinere boerenbedrijven. In tabel 7 werden de beschikbare gegevens over de uitbatingsstructuur van bedrijven kleiner dan 5 ha samengebracht.

Tabel 7. Aandeel van de bedrijven kleiner dan 5 ha geëxploiteerd in volle en gemengde eigendom, 17de-18de eeuw (%).

	Jaar	eigendom	gemengd	totaal
Denderleeuw	1672	55,9	29,4	85,3
Haaltert	1732	85,5	10,1	95,6
Pollare	1762	40,3	53,2	93,5
Meigem	1673	12,2	20,3	32,5
	1765	13,4	14,6	28
Sint-Martens-Latem	1608	27,7	14,9	42,6
	1724	23,5	13,3	36,8
Kanegem	1763	31,5	7,3	38,8

De uitbatingsstructuur van die kleine bedrijven, de meest kwetsbare groep in een landbouwsamenleving, verschaft ons indirect heel wat informatie over de levensomstandigheden van die sociale groep. Numeriek gezien betreft het de grote meerderheid van de plattelandsbevolking. Een vergelijking tussen de dorpen Pollare (1762) en Meigem (1765) is hoogst illustratief. In Pollare beschikte meer dan 90 procent van de kleine bedrijven over grond. Het aandeel gemengde bedrijven had een licht overwicht op de eigengeërfde bedrijven. In Meigem daarentegen bezat slechts 28 procent van de bedrijven minder dan 5 ha grond. Minder dan één bedrijfje op acht kon zich volledig eigenaar van hun bedrijf noemen. Die verschillende uitbatingsstructuren hadden een aantal belangrijke gevolgen voor de manier waarop die bedrijven en huishoudens functioneerden.

Voor de kleine bedrijven had het pachtstatuut een aantal belangrijke implicaties. Kleine bedrijven waren immers verplicht om extra inkomsten te verwerven om hun jaarlijkse pachtsom te kunnen betalen. Dit betekent niet dat het statuut van eigenaar kosteloos was. Eigendom moest immers ook betaald worden. Als gevolg van het egalitaire erfrecht konden

bedrijven niet kosteloos aan één erfgenaam worden doorgegeven. Het kind dat het bedrijf volledig wenste over te nemen, diende zijn of haar mede-erfgenamen te vergoeden. Indien het bedrijf werd aangekocht van derden, dan werd de aankoop meestal gefinancierd met de verkoop van een rente. De terugbetaling van die leningen impliceerde een financiële last voor de eigenaars. Op middellange termijn was het statuut van eigenaar wel financieel voordeliger dan het pachtstatuut. Tijdens de 18de eeuw bijvoorbeeld daalden de rentevoeten terwijl de pachtprijzen sterk toenamen.³⁵ Vooral eigenaars die gronden hadden aangekocht in periodes van lage grondprijzen profiteerden van die ontwikkelingen. In vergelijking met eigenaars hadden kleine pachtboeren dus grotere uitgaven. Hoe zwaar die uitgaven wogen op die groep van pachters, kan achterhaald worden door de reële pacht prijs te berekenen. Onderzoek voor het Land van Aalst toonde aan dat de reële last van de pacht prijs, uitgedrukt in het aantal dagen loonarbeid dat vereist was om de pachtsom te betalen, sterk varieerde doorheen de tijd. In periodes met lage pacht prijzen bedroeg de pachtdruk per hectare tussen circa 10 en 15 arbeidsdagen. Op het einde van de 17de eeuw bijvoorbeeld was de tegenwaarde van de pachtsom van 1 ha gelijk aan het loon dat men kon verdienen tijdens 9 dagen. Tijdens de tweede helft van de 18de eeuw steeg die pachtdruk tot circa 25 à 30 arbeidsdagen.³⁶ In sommige regio's liep de reële pacht prijs zelfs op tot 50 dagen per hectare op het einde van de 18de eeuw.³⁷ Dit had belangrijke gevolgen voor de arbeidsinzet op die kleine bedrijven. Een hogere reële pachtdruk impliceerde meestal ook een toegenomen werkdruk. Huishoudens op kleine pachtbedrijven waren dus

-
- 35 Voor de evolutie van de rentevoeten in Vlaanderen zie DEPREZ P., *Hypothekaire grondrenten in Vlaanderen gedurende de 18e eeuw*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1966, 79, p. 142-148 en LAMBRECHT T., *Rural credit and the market for annuities in eighteenth-century Flanders*, in SCHOFIELD P. en LAMBRECHT T. (red.), *Credit and the rural economy in North-Western Europe, c. 1200-c.1850*, Turnhout, 2009, p. 83-86 (CORN Publication Series; 12). Voor de evolutie van de pachtprijzen zie DE WEVER F., *Pachtprijzen in Vlaanderen en Brabant in de achttiende eeuw. Bijdrage tot de konjunkturstudie*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1972, 85, p. 180-204 en VAN ISTERDAEL H., *De evolutie van de grond- en pachtprijzen te Okegem (17de-18de eeuw)*, in *Het Land van Aalst*, 1980, 32, p. 195-225.
- 36 VAN ISTERDAEL H., *De invloed van de fiscaliteit op het inkomen van de plattelandsbevolking van het Land van Aalst in de 17de en 18de eeuw*, in JANSSENS L. (red.), *Handelingen van het eerste congres van de federatie van Nederlandstalige Verenigingen voor oudheidkunde en geschiedenis van België te Hasselt, 19-22 augustus 1982*, Mechelen, 1988, vol. 1, p. 299.
- 37 VANHAUTE E., *Rich landlords and poor farmers: land, landlords and farmers in Flanders in the eighteenth and nineteenth centuries*, in *Rural History*, 2001, 12, p. 31-35.

blootgesteld aan een meer intensief arbeidsritme dan eigengeërfde boeren. Met andere woorden, op pachtbedrijven was vrije tijd wellicht schaarser dan op eigengeërfde boerderijen. In dat opzicht was het pachtstatuut van kleine bedrijven nadelig. Het leidde tot grotere uitgaven en een grotere druk op de leden van het huishouden om hun arbeidspotentieel volledig te benutten.

Naast een hogere werkdruk impliceerde het pachtstatuut meer onzekerheid voor de exploitanten. Die grotere onzekerheid liet zich gelden tijdens het actieve leven, maar ook na het beëindigen van de loopbaan. Grondbezit gaf een generatie macht en gold vaak als pasmunt bij intergenerationele onderhandelingen. Een concreet voorbeeld van een dergelijke machtspositie gebaseerd op grondbezit komt naar voor in de onderhoudscontracten die tussen generaties werden afgesloten. Onderzoek op basis van verkoopscontracten uit de wettelijke passeringen toont aan dat ouderen hun grondbezit gebruikten om in hun levensonderhoud te voorzien als hun productieve jaren achter hen lagen. Concreet verkochten ouderen hun eigendom aan (meestal) één of meer kinderen in ruil voor duidelijke onderhoudsverplichtingen. In sommige gevallen verkregen de kinderen de grond zelfs zonder echte koopprijs. In ruil voor die gronden verbond de jongere generatie er zich toe om in het materiële levensonderhoud van één of beide ouders te voorzien. Soms reserveerden de ouderen nog een stukje grond voor zichzelf om bv. groenten te kweken. In andere gevallen stipuleerde het contract een jaarlijkse lijfrente, een bepaalde hoeveelheid voeding en kledij enzovoort.³⁸ Het pensioen van de oudere generatie kwam dus ten laste van de kinderen. In dat opzicht fungeerde grondbezit bij de kleine bedrijven als een soort verzekering. Ouderen die geen grond bezaten, beschikten niet over een dergelijke comfortabele positie om met hun kinderen over hun levensonderhoud te onderhandelen. Materieel haalden de kinderen geen voordeel uit het onderhoud van hun ouders als er geen overdracht van eigendomsrechten kon plaatsvinden. Het pachtstatuut bracht dus onzekerheid mee voor ouderen wat de zorg voor het levensonderhoud betrof. Het is ook mogelijk dat het pachtstatuut ouderen verplichtte om langer te werken in vergelijking met hun eigengeërfde dorpsgenoten. Eigendomsverhoudingen en uitbatingsstructuren oefenden een wezenlijke invloed uit op de overlevingsstrategieën van kleine bedrijven en hun bewoners.

38 Zie bijvoorbeeld WILSSENS M.-A., *Bevolkingsdruk en boerenverstand. Evolutie van de levensstandaard in het Waasland in de 18de eeuw*, Brussel, 1992, p. 121-133.

Voor grote bedrijven was het pachtstatuut niet noodzakelijk nadelig. De uitrusting van een groot bedrijf impliceerde zware investeringen. In het pachtstatuut werden de investeringen door zowel de eigenaar als de pachter gedragen. In dat opzicht was de eigenaar van grote pachtbedrijven meestal een strategische partner van de exploitant. De risico's verbonden aan het pre-industriële landbouwbedrijf werden immers gedeeld. Het pachtstatuut gaf grote exploitanten ook enige flexibiliteit. Een deel van de pachtsom vloeyde immers terug naar de grote bedrijven onder de vorm van investeringen in gebouwen, drainagewerken, houtkanten en hagen enzovoort. Eigenaars van grote bedrijven konden hun invloed aanwenden om optimale omstandigheden te creëren waarin grote pachtboeren konden functioneren. Het was bijvoorbeeld door het lobbywerk van grootgrondbezitters dat het tracé van steenwegen kon worden aangepast om tegemoet te komen aan de economische noden van marktgerichte landbouwers.³⁹ Een nieuwe steenweg voor het dorp betekende voor grote boeren snellere en goedkopere transportmogelijkheden en een betere toegang tot markten.⁴⁰

De reconstructie van de eigendomsverhoudingen gekoppeld aan de omvang van de bedrijven laat toe om een aantal aspecten van het onderzoek naar de materiële levensomstandigheden in detail te bestuderen. Door ook andere bronnenreeksen in het onderzoek te betrekken, kan het effect van de eigendomsverhoudingen op het dagdagelijks overleven van de plattelandsbevolking nog meer in detail worden gereconstrueerd. Door gegevens over de uitbatingsstructuur van bedrijven te koppelen aan staten van goed, is het mogelijk om na te gaan of bedrijven hun productieprofiel en arbeidsinzet daadwerkelijk aanpasten. Telt men bijvoorbeeld in de staten van goed van de exploitanten van kleine pachtbedrijven meer weefgetouwen en spinnewielen dan bij eigeengeërfden? Ook wettelijke passeringen kunnen hier belangrijke bijkomende informatie verschaffen. In welke mate werd grond gebruikt als ruilmiddel voor materiële zekerheid ten opzichte van kinderen?

39 Zie het concrete voorbeeld van de Gentse familie Maelcamp in CHERRETTE M., *Historische ontwikkeling van de instellingen in het Land van Aalst*, Gent, 1992, p. 46-47 (Verhandelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 17). Over het grondbezit van de familie Maelcamp zie DUHAMEL S., *De Gentse familie Maelcamp. Fortuin en sociaal prestige in de 17de, 18de en 19de eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1993, p. 86-92.

40 Voor een recent overzicht van de relatie tussen de aanleg van steenwegen en economische groei tijdens de 18de eeuw zie BLONDE B., *At the cradle of the transport revolution? Paved roads, traffic flows and economic development in eighteenth-century Brabant*, in *Journal of Transport History*, 2010, 31, p. 89-111.

5. Sociale achtergrond van de grondbezitters

De sociale achtergrond van de grondeigenaars is één van de aspecten van het onderzoek dat ongetwijfeld het moeilijkst te reconstrueren valt. In de bestaande studies over landboeken wordt vaak het onderscheid gemaakt tussen vier groepen eigenaars: adel, burgerij, plaatselijke/rurale bevolking en de kerk of 'kerkelijke' instellingen. De identificatie van de eigenaars levert vaak problemen op. Dit geldt niet zozeer voor eigenaars met een uitgesproken sociaal profiel. Bij de adellijke eigenaars werd vaak een deel van hun titulatuur (graaf, baron, ridder enzovoort) vermeld zodat het eenvoudig is om die grondeigenaars aan een sociale categorie toe te wijzen. De kerkelijke instellingen kunnen meestal ook zonder al te veel problemen geïdentificeerd worden. Het is vooral met de identificatie van de eigenaars behorend tot de (stedelijke) burgerij en plattelandsbewoners dat frequent problemen rijzen. Soms laten verwijzingen naar diploma's en opleiding (meester, advocaat enzovoort) of woonplaats toe om de sociale achtergrond van die grondeigenaars te achterhalen. In de meeste gevallen is dit echter niet mogelijk. Door de namen van de eigenaars bijvoorbeeld te koppelen aan belastinglijsten is het wel mogelijk om na te gaan hoeveel eigenaars in het dorp resideerden.

Ondanks die identificatiemoeilijkheden is een aantal auteurs er wel in geslaagd om de sociale achtergrond van de eigenaars te reconstrueren. De traditionele opdeling tussen de vier groepen is echter niet optimaal. Binnen de groepen kan men vanzelfsprekend grote verschillen aantreffen. Hoewel een rijke koopman en een doorsnee slager beiden tot de categorie van de stedelijke burgerij kunnen worden gerekend, bestonden tussen hen aanzienlijke sociale en economische verschillen. Ook bij het onderscheid adel en de rijke stedelijke burgerij kan men zich vragen stellen. Het verschil tussen beide sociale groepen tijdens de 17de en 18de eeuw was beperkt, zeker wat hun financiële toestand betreft. Aangezien ze meestal op een identieke manier hun grondbezit exploiteerden mogen ze in feite als één categorie beschouwd worden. Bij de religieuze instellingen verdient het aanbeveling om die groep verder te verfijnen. Kloosters, abdijen, begijnhoven enzovoort behoren ongetwijfeld tot dezelfde categorie. Dit is niet het geval voor de kerkfabriek en armendis. In feite kunnen ze niet beschouwd worden als kerkelijke instellingen. Het bestuur en toezicht op de kerkfabriek en armendis werd immers waargenomen door zowel de wereldlijke als geestelijke overheid.

Idealiter wordt de sociale achtergrond van de eigenaars gekoppeld aan de omvang van hun grondbezit en hun woonplaats. Dergelijke indeling stelt echter hoge eisen aan het bronnenmateriaal die slechts zelden kunnen worden ingelost. Dit heeft tot gevolg dat vele onderzoekers, gedwongen door hun bronnen, een eigen indeling hanteren.

Het toewijzen van eigenaars en de totale omvang van hun grondbezit aan sociale categorieën, laat toe om de verschuivingen in het grondbezit in beeld te brengen. Wijzigingen tussen de categorieën hoeven echter niet noodzakelijk te wijzen op de verkoop van goederen. Schenkingen tussen eigenaars die tot verschillende groepen behoren, kunnen evenzeer veranderingen in de sociale achtergrond van de eigenaars teweeg brengen. De terugval van het adellijke en stedelijke grondbezit in Waarschoot tussen 1639 en 1678 is hoofdzakelijk het gevolg van een schenking van een hoeve door een adellijke dame aan de Gentse jezuiëten.⁴¹ Hierdoor steeg het grondbezit van de religieuze instellingen zonder dat er actief aankopen werden verricht. Het grondbezit van tal van kerkelijke instellingen was veeleer het resultaat van schenkingen dan van actieve aankopen. In de meeste gevallen zijn mutaties in de sociale achtergrond van de eigenaars echter te wijten aan de aan- en verkoop van gronden.

Het aandeel van de adel varieerde sterk van regio tot regio. Het spreekt voor zich dat de kans stijgt dat in regio's gekenmerkt door concentratie van eigendom in de handen van grootgrondbezitters en een hoog aandeel pachtland, het belang van de adel als grondbezitter groter zal zijn. In de Gentse Oudburg was dit bijvoorbeeld duidelijk het geval. In Astene bezat de adel twee derde van de grond in 1608. In 1760 was hun aandeel gedaald tot 39 procent. Een achteruitgang van het adellijke grondbezit kan ook worden vastgesteld in het nabijgelegen Petegem. Hier daalde het aandeel van de adel van 44 naar 20 procent tussen 1660 en 1770-78. In Anzegem bedroeg het aandeel van de adel omstreeks 1782 circa 30 procent.⁴² In andere regio's was het overwicht van de adel als grondbezitter veel minder uitgesproken. Bij het begin van de 18de eeuw behoorde minder dan 5 procent van de grond toe aan de adel in Velzeke. In Sint-Kornelis-Horebeke bedroeg het adellijke bezit circa 10 procent in 1664. In 1786 was het adellijke bezit er nagenoeg verdwenen.⁴³

41 DE VOS A., *Geschiedenis van Waarschoot*, Waarschoot, 1990, p. 340-341.

42 Zie de studies vermeld als bijlage.

43 DE RAMMELAERE C., *Bijdrage tot de landbouwgeschiedenis in Zuid-Oost-Vlaanderen (1570-1790)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1962, 16, p. 38-39.

Het beeld dat uit de studies van het adellijke grondbezit naar voren komt, is er ofwel één van stabiliteit ofwel één van geleidelijke afbouw van het grondbezit. In Eke evolueerde het aandeel van de adel van 165 naar 142 hectare tussen 1656 en 1762.⁴⁴ Het lijkt zeker dat de adel haar grondbezit niet systematisch heeft uitgebreid in Oost-Vlaanderen tijdens de 17de en 18de eeuw. De indruk die men krijgt van het grondbezit van de adel op basis van landboeken, wordt bevestigd door studies over de immobiliënmarkt. In Eke en Okegem is het saldo van de grondtransacties van de adel negatief tijdens de 18de eeuw. Ze verkochten met andere woorden meer gronden dan ze aankochten. De heer van Okegem zag zich door geldproblemen verplicht de meeste van zijn goederen van de hand te doen.⁴⁵

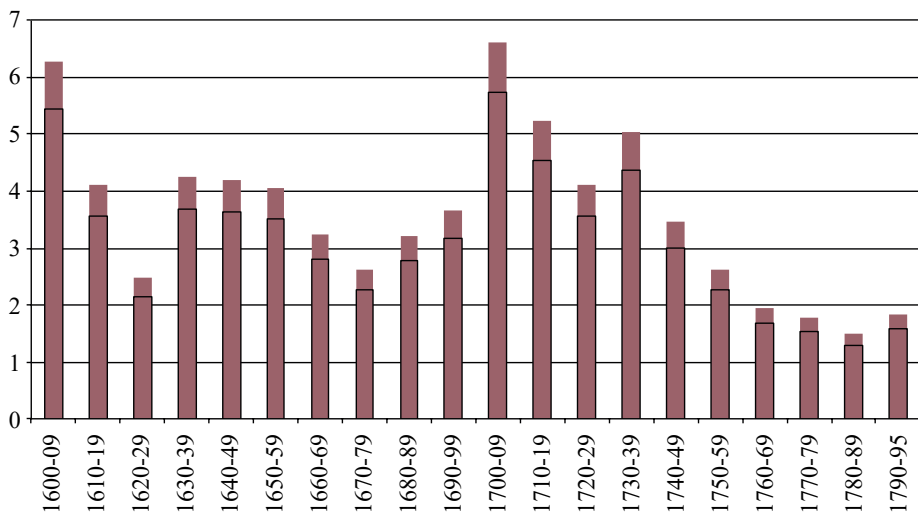
Traditioneel worden verschuivingen in de evolutie van het grondbezit tijdens de 17de en 18de eeuw toegewezen aan het investeringsgedrag van de stedelijke burgerij (handelaars, hoge ambtenaren, ambachtslieden, advocaten enzovoort). Een aantal invloedrijke studies heeft immers aangetoond dat vooral die sociale groep haar bezit uitbreidde op het platteland.⁴⁶ De tendens is onmiskenbaar aanwijsbaar in een aantal Leiedorpen. Hier slaagde een aantal niet-adellijke eigenaars erin om hun grondbezit stevig uit te breiden. Een deel van de toename van het grondbezit was het gevolg van verkopen door de adel. Daarnaast lijkt het erop dat die groep vooral tijdens de eerste helft van de 18de eeuw gronden aankocht. Op dat moment waren de grondprijzen relatief laag en het rendement redelijk hoog (zie grafiek 1).

44 COPPIETERS P., *Eke*.

45 VAN ISTERDAEL H., *Evolutie*, p. 206 en WIEME T., *De rurale immobiliënmarkt*, p. 42-43.

46 DEPREZ P., *Uitbatingen*, p. 18-19.

Grafiek 1. Brutorendement van akkerland in de Oudburg van Gent, 17de-18de eeuw (%).

Bron: Berekeningen op basis van DEPREZ P., *De boeren in de 16de, 17de en 18de eeuw*, in *Flandria nostra*, Antwerpen, 1957, vol. I, p. 139-143.

In de regio Deinze bijvoorbeeld was het vooral een aantal rijke schepenfamilies die enorme sommen geld investeerde in grondbezit op het omringende platteland. De families Van Doorne en Hopsomere gelden hierbij als absolute koplopers. Naast hun politieke mandaten in de schepenbank van Deinze waren beide families actief als handelaars en brandewijnstokers. Hun winsten werden geïnvesteerd in grondbezit op het omliggende platteland. Tijdens zijn huwelijk kocht Ferdinand van Doorne maar liefst 197 hectare grond aan in de omgeving van Deinze. Bij zijn overlijden liet Jan Frans Hopsomere meer dan 850 hectare grond na aan zijn erfgenamen.⁴⁷ De uitbreiding van het grondbezit van de burgerij in de regio Deinze moet dus hoogstwaarschijnlijk op het conto van die sociale groep worden geschreven. In andere regio's, bijvoorbeeld het Land van Aalst, was de uitbreiding van de gronden in het bezit van de burgerij minder uitgesproken.⁴⁸ Onderzoek naar de sociale achtergrond van kopers en verkopers van grond op het platteland heeft aangetoond dat de toename van het grondbezit van de

47 MOERMAN A., *De politieke elite van Deinze (1700-1750): macht, rijkdom en prestige*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2002, p. 71-79.

48 VAN ISTERDAEL H., *Evolutie*, p. 206-208.

burgerij moet worden genuanceerd. De uitbreiding van het grondbezit lijkt zich hoofdzakelijk te situeren in de periode voor 1750. Hierbij dient men ook belangrijke regionale verschillen in acht te nemen.

Kerkfabrieken en armendissen daarentegen waren geen actieve spelers op de grondmarkt. In Eke bijvoorbeeld verkochten de kerkfabriek en armendis uitsluitend gronden tijdens de 18de eeuw.⁴⁹ Sinds het begin van de 16de eeuw konden die instellingen enkel nog goederen aankopen na uitdrukkelijke toestemming van de vorst. De aangroei van het grondbezit van kerkfabrieken en armendissen was dus grotendeels het resultaat van schenkingen. In de tweede helft van de 18de eeuw nam het onroerende bezit van die instellingen opnieuw af. De ordonnantie op de dodehandsgoederen uit 1753 speelde hierin een centrale rol. Onroerende goederen die waren geschonken aan die instellingen en waarvoor geen goedkeuring door de vorst werd verleend, werden ofwel zwaar belast of moesten worden verkocht.⁵⁰ In sommige dorpen werd het grondbezit van de armentafels tot nul herleid door die ordonnantie.⁵¹ Hoewel de gevolgen van die ordonnantie nog niet in detail werden onderzocht, lijkt het geen twijfel dat de inkomsten van kerkfabrieken en armendissen aangetast werden. Binnen de groep van de kerkelijke grondbezitters schuilt er soms grote variatie. De achtergrond van de kerkelijke bezitters in Ertvelde in 1663 illustreert dit duidelijk. Op basis van het landboek van 1663 identificeerde Achiël de Vos maar liefst 25 individuele kerkelijke instellingen die zich grondeigenaar mochten noemen. Samen bezaten die instellingen 711 ha grond of circa een kwart van het volledige grondgebied. Binnen die groep treffen we echter grote verschillen aan. De abdij van Doornzele spant de kroon met 341 ha, terwijl de kerkfabriek van Assenede het met slechts 1 ha moet stellen.⁵² Een gelijkaardig patroon van grote blokken eigendom in handen van religieuze instellingen stelt men vast in Waarschoot tijdens de 17de eeuw. In 1639 was circa 28 procent van de grond in handen van kerkelijke instellingen. Ongeveer een derde van die grond behoorde toe aan de priorij van Waarschoot.⁵³ Tijdens de 17de en 18de eeuw wordt het grondbezit van die instellingen, net als bij de adel, gekenmerkt door een lichte daling.

49 WIEME T., *De rurale immobiliënmarkt*, p. 42.

50 Voor deze ordonnantie zie KORPERICH R., *Les lois sur les mainmortes dans les pays catholiques. Etude sur l'édit de 1753, ses précédents et son execution*, Leuven, 1922. Zie ook VAN ISTERDAEL H., *Evolutie*, p. 205.

51 Zie bijvoorbeeld het West-Vlaamse dorp Egem in ARICKX V., *Geschiedenis van Egem*, Kortrijk, 1982, vol. 1, p. 340-341.

52 DE VOS A., *Geschiedenis van Ertvelde*, Brugge, 1971, p. 396-397.

53 DE VOS A., *Geschiedenis van Waarschoot*, Waarschoot, 1990, p. 339.

De evolutie van het grondbezit van de lokale bevolking is moeilijker te achterhalen. Uit de bestaande studies blijkt evenwel dat er geen sprake is van een sterke achteruitgang tijdens de 18de eeuw. In regio's waar de lokale bevolking weinig gronden bezat, lijkt de toestand terug te gaan tot de vroege 17de eeuw. In een aantal dorpen nam het aandeel van gronden in handen van de lokale bevolking zelfs toe tijdens de 18de eeuw. Van een onteigeningsproces was er dus zeker geen sprake. De belangrijkste wijzigingen in het grondbezit van de lokale bevolking lijken zich te manifesteren tijdens de eerste helft van de 19de eeuw. Pas dan tonen de cijfers duidelijk aan dat de lokale bevolking letterlijk terrein verliest aan externen.⁵⁴

De studie van de sociale verdeling van het grondbezit is een merkwaardig onderwerp. Vanuit het standpunt van de plattelandsbevolking was vooral het onderscheid pacht en eigendom essentieel. Wat de sociale achtergrond was van de eigenaar die een stukje grond verpachtte, was in feite niet zo belangrijk. Pacht moest worden betaald, of de eigenaar nu een adellijke familie, rijke koopman of abdij was. Wat vooral belangrijk was, is of de boer pacht moest betalen of niet. Het onderscheid pacht/eigendom en de uitbatingsstructuur is vanuit het standpunt van de sociaal-economische geschiedenis van het platteland veel belangrijker dan de sociale achtergrond van de eigenaars.

6. Grondwaarde

De oppervlakte van het grondgebruik was de gebruikelijke aanslag voor de directe belastingen. De waarde van de grond kon echter aanzienlijk verschillen. Een onderzoek voor de kasselrij Oudenaarde in 1767 toont de grote verschillen in de waarde van de gronden aan. De hoogste waarden werden genoteerd in Mullem. De waarde van het beste akkerland werd getaxeerd op 1980 gulden per bunder. De minst waardevolle stukken akkerland bevonden zich in Tiegem en werden slechts getaxeerd op 48 gulden per hectare.⁵⁵ De achterliggende oorzaken voor die grote verschillen inzake grondwaarde waren divers. De bodemkwaliteit en intrinsieke vruchtbaarheid van de grond was een belangrijk gegeven. Vruchtbaar akkerland bracht nu immers meer op dan schrale heidegrond. Daarnaast was

54 Zie de synthese in VANHAUTE E., *Eigendomsverhoudingen*.

55 De statistiek van de waarde van gronden in de kasselrij Oudenaarde werd gedeeltelijk gepubliceerd in DE POTTER F. en BROECKAERT J., *Statistische verhandeling over de voormaligen stoffelijken en zedelijken toestand der gemeente Nazareth*, Brussel, 1869, p. 47.

ook de ligging van belang. Weiden gelegen langs waterlopen, die tijdens de wintermaanden overstroomden, genereerden een hogere opbrengst aan hooi dan weiden die niet overstroomden. Zelfs indien de intrinsieke kwaliteit van de grond gelijk was, konden er zich nog grote verschillen inzake grondwaarde aftekenen. Gronden die grensden aan land- en waterwegen waren duurder dan verafgelegen gronden. Ook de heerlijke druk bepaalde mee de waarde van de grond. Het is niet altijd duidelijk welke criteria door de landmeters en prijzers werden gehanteerd bij het opstellen van die taxatieschalen. Een vergelijking met bodemassociatiekaarten kan in dat opzicht belangrijke informatie verschaffen.

Op het einde van de 18de eeuw was een dergelijk onderscheid in de waarde van de gronden nog geen standaardprocedure bij het opstellen van een landboek. Pas met de introductie van het kadaster werd systematisch rekening gehouden met de waarde van de grond. Tijdens de 17de en 18de eeuw werden twee methodes gehanteerd om bij de omslag van de belastingen rekening te houden met de kwaliteit en waarde van de gronden. Een eerste methode betreft het onderscheid tussen de werkelijke (of reële) oppervlakte en de fiscale oppervlakte. De werkelijke of reële oppervlakte geeft de oppervlakte van het perceel weer zoals het werd opgemeten. Bij de fiscale oppervlakte werd de werkelijke oppervlakte vermeerderd of verminderd met een aantal eenheden. De reële oppervlakte van een perceel kon bijvoorbeeld 1 ha bedragen, maar fiscaal slechts 0,75 ha. Bij de omslag van de belastingen hield men rekening met de fiscale oppervlakte en werd de waarde van de grond dus mee in rekening gebracht bij het berekenen van de belasting. Daarnaast bestond er nog een tweede methode, die duidelijk aan belang wint tijdens de 18de eeuw. Die methode bestond erin om aan elk type grond een bepaalde waarde toe te kennen. Bij de berekening van de waarde werd rekening gehouden met die taxatiewaarde. De som die men diende te betalen, werd dus bepaald door zowel de oppervlakte als de kwaliteit/waarde van de grond. Een verdeling van de gronden op basis van hun waarde en opbrengst komt bijvoorbeeld voor in het landboek van Olsene uit 1763 (zie tabel 8).

Tabel 8. Fiscale waarde van de gronden te Olsene, 1763.

	type grond	prijs per bunder (pond Vlaams)
Klasse 1	ham	30
Klasse 2	beste maaimeers	28
Klasse 3	beste maaimeers en etting	24
Klasse 4	beste tarweland	15
Klasse 5	middelbare etting	14
Klasse 6	middelbaar tarweland	12
Klasse 7	beste bos en korenland	11
Klasse 8	slechte etting	10
Klasse 9	middelbaar bos en korenland	7-10
Klasse 10	veldland en slecht korenland	5-10
Klasse 11	eetland, slecht bos en beste zandvleuge	4
Klasse 12	slecht eetland	2-10
Klasse 13	slechte zandvleuge	2

Bron: VERHOEVE A., *Het landboek*, p. 261.

Bij het opstellen van het landboek van Olsene werden de gronden verdeeld in 13 verschillende klassen. De waarde van die gronden verschilde aanzienlijk. De beste gronden in Olsene werden getaxeerd op 30 pond Vlaams per bunder. De gronden omschreven als “slechte zandvleuge” waren 15 keer minder waard. Een cartografische situering van die gronden brengt duidelijk de beste en minder goede gronden binnen een gemeenschap in beeld.⁵⁶ Die gegevens over de grondwaarde kunnen ook gekoppeld worden aan de bedrijfsgrootte en de sociale achtergrond van de eigenaars. Op die manier kan worden gereconstrueerd of de goede gronden vooral geëxploiteerd werden door grote of kleine bedrijven. Daarnaast kan worden nagegaan of goede gronden vooral in het bezit waren van grootgrondbezitters of eerder geconcentreerd in de handen van kleine lokale eigenaars. Ondanks de interessante onderzoeksmogelijkheden, kreeg

⁵⁶ Zie het hoofdstuk van Lies Vervaeke (*Het landboek als historisch-geografische bron*) in deze onderzoeksgids.

dit thema nog maar weinig aandacht. In Bellem bijvoorbeeld was er een duidelijk verschil tussen het noorden en het zuiden van de gemeente. Een vergelijking tussen de werkelijke oppervlakte en de belastbare oppervlakte toont aan dat de gronden die door de tijdgenoot als zeer waardevol werden beschouwd, hoofdzakelijk gelegen waren in het noordelijke deel van de gemeente. Die verschillen met betrekking tot de kwaliteit van de grond resulteerden in verschillende eigendomsstructuren. In het noorden was ruim driekwart van de grond in het bezit van inwoners van Bellem. In het zuiden van de gemeente was de situatie net omgekeerd. Hier was ruim 80 procent van de grond in het bezit van eigenaars die niet in Bellem resideerden. Het waren vooral eigenaars uit Gent die hier investeerden.⁵⁷ De lokale eigenaars bezaten met andere woorden de beste gronden. In Eke daarentegen waren de beste gronden vooral in handen van de externe eigenaars in 1656. In de hoogste taxatiewaarden waren vooral de adel en stedelijke burgerij sterk vertegenwoordigd. Opvallend hierbij is dat de gronden in het bezit van armendissen vooral in de laagste waardeklassen terug te vinden zijn.⁵⁸ In Sinaai zijn het vooral de kleine bedrijven die over de beste gronden beschikten in 1670: 70 tot 80 procent van de percelen uitgebaat door bedrijven kleiner dan 3 ha was van hoge kwaliteit. De meerderheid van de percelen die een lagere taxatiewaarde werden toegekend, waren te vinden bij de bedrijven met een totale oppervlakte groter dan 10 hectare.⁵⁹

Bijkomend onderzoek is vereist om die patronen verder te verfijnen.⁶⁰ Een dergelijke analyse heeft echter een grote meerwaarde. Door de taxatiewaarde te vergelijken met de reële oppervlakte, kan de verdeling van de welvaart op lokaal vlak meer gedetailleerd in kaart

57 DE REUCK D., *Het bestuur van een plattelandsgemeente in de kasselrij van de Oudburg. Bellem 1672-1795*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2004, p. 3-7.

58 COPPIETERS P., *Onroerend goed*, p. 165-166. De kwaliteit van de gronden van de armendis verklaart wellicht ook gedeeltelijk waarom de pacht prijs voor die gronden relatief laag was. Zie DEPREZ P., *Bronnen met betrekking tot de prijzengeschiedenis op het platteland*, in *Bijdragen tot de Prijzengeschiedenis*, 1957, 2, p. 64-65. De schenking van onroerende goederen aan de armendis betrof dus hoofdzakelijk gronden van slechte kwaliteit.

59 VERVAET L., *De sociaal-economische organisatie in een Wase plattelandsgemeente en de relatie met het landschap: Sinaai in de 17de eeuw*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 2009, 112, p. 65-67.

60 Het 18de-eeuwse landboek van Ruien bevat ook dergelijke aanduidingen. Zie DECRIJS M., *Het landboek van Ruien (1729)*, Oudenaarde, 1996. Voor een overzicht van die zogenaamde prijziboeken in Oost-Vlaanderen zie BEYLS P., *Repertorium*.

worden gebracht. Een systematische toetsing en vergelijking tussen de waarde van de grond en de verdeling van het grondbezit kan in die zin een belangrijke correctie zijn op de meer traditionele benadering waarbij enkel de reële eigendomsverhoudingen worden gereconstrueerd. Is het bijvoorbeeld mogelijk dat een deel van de ongelijkheid in het grondbezit wordt gecompenseerd door de kwaliteit van de gronden? Of worden de tegenstellingen nog meer aangescherpt wanneer de taxatiewaarde in rekening wordt gebracht?

7. Besluit

Het landboek is een bron die vele onderzoeksmogelijkheden biedt. Iedereen die ooit gewerkt heeft met die bron zal getuigen dat het landboek veel eisen stelt aan de onderzoeker. Een studie op basis van één of meer landboeken is hoogst arbeidsintensief en verloopt niet zonder hinderpalen. De uiteindelijke beloning is echter groot. Het landboek heeft een grote meerwaarde voor het onderzoek naar de sociaal-economische structuren in het verleden. Meer zelfs, het blijft een bron die toelaat om een antwoord te formuleren op vragen die centraal (moeten) staan in het onderzoek naar de sociale en economische geschiedenis van het platteland. Hoe was de productie georganiseerd en welke sociale groepen en bedrijfscategorieën bezaten de grond, het belangrijkste productiemiddel in een agrarische samenleving? Hoewel die vragen misschien een beetje ouderwets klinken en momenteel slechts lauw onthaald worden door jonge onderzoekers, blijven ze desalniettemin essentieel. De implicaties van grootgrondbezit, de verdeling pacht-eigendom, uitbatingsstructuren enzovoort reiken verder dan de eigendomsstructuren. Het zijn die eigendomsstructuren en -relaties die ook gestalte geven aan de verdeling van macht binnen gemeenschappen en tussen generaties. In dat opzicht is het landboek ook een belangrijke bron voor de politieke geschiedenis van een dorpsgemeenschap. De studie van landboeken moet binnen de sociaal-economische geschiedenis van het platteland dus een centrale plaats bekleden. Het landboek laat toe om voor de 17de en 18de eeuw de evolutie van de interne verhoudingen binnen een dorp te analyseren. Zowel als een eind- als beginpunt van onderzoek naar de sociaal-economische geschiedenis is het landboek een hoogst waardevolle bron.

Bijlage

Aalter (1632): STOCKMAN L., *Geschiedenis van Aalter*, Aalter, 1980.
Anzegem (1782): GOEMINNE L., SPELEERS F. en DE CLERCQ R.,

- Bevolking en grondbezit te Anzegem in de 18de eeuw*, in *Jaarboek van de Geschied- en Heemkundige Kring "De Gaverstreke"*, 2002, 30, p. 347-382.
- Appels (1675 & 1703): DE KEZEL L., *Structuur en conjunctuur van het grondbezit te Zaffelare, 1748-1859*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1985.
- Astene (1608): GOEMINNE L. en DE CLERCQ R., *Bevolking en grondbezit in de 17de eeuw*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis van Deinze en de Leiestreek*, 2003, 70, p. 221-241.
- Astene (1760): GOEMINNE L. en DE CLERCQ R., *Bevolking en grondbezit te Astene in de 18de eeuw*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis van Deinze en de Leiestreek*, 2004, 71, p. 167-210.
- Deftinge (1699): WILLEQUET B., *Landschapsgeschiedenis van een Zuidoost-Vlaams dorp. De evolutie van de ruimtelijke organisatie van het cultuurland te Deftinge (Middeleeuwen-Nieuwe Tijden)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, universiteit Gent, 2004.
- Denderbelle (1673): DE KEZEL L., *Structuur en conjunctuur van het grondbezit te Zaffelare, 1748-1859*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1985.
- Denderleeuw (1672): DE KEZEL L., *Structuur en conjunctuur van het grondbezit te Zaffelare, 1748-1859*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1985.
- Eke (1656 & 1762): COPPIETERS G., *Eke 1571-1834. Een landschap in historisch perspectief aan de hand van kadastrale documenten*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1991.
- Ertvelde (1663): DE VOS A., *Geschiedenis van Ertvelde*, Brugge, 1971.
- Grembergen (1774): DE KEZEL L., *Structuur en conjunctuur van het grondbezit te Zaffelare, 1748-1859*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1985.
- Haalttert (1732): DE KEZEL L., *Structuur en conjunctuur van het grondbezit te Zaffelare, 1748-1859*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1985.
- Hamme (1785): DE KEZEL L., *Structuur en conjunctuur van het grondbezit te Zaffelare, 1748-1859*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1985.
- Kanegem (1763): DE RAMMELAERE C., *Kanegem gedurende de 18^e eeuw. Bijdrage tot de demografische en sociaal-ekonomische plattelandsgeschiedenis*, in *De Leiegouw*, 1962, 4, p. 189-203.
- Kruike (1713, 1760 & 1780): BLOMME J., *Bevolking, landbouw en rurale industrie in het Land van Waas (XVIII^{de} eeuw)*, in *Annalen van de*

- Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 1984, 87, p. 119-234.
- Lebbeke (1667): DE KEZEL L., *Structuur en conjunctuur van het grondbezit te Zaffelare, 1748-1859*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1985.
- Lede (1695): DE BROUWER, J., *Geschiedenis van Lede*, Lede, 1963.
- Leupegem (1645 & 1783): CALLENS B., *Een historische geografie van een plattelandsdorp aan de rand van de Vlaamse Ardennen. Leupegem: van landboek tot GIS*, onuitgegeven masterproef, Universiteit Gent, 2009.
- Lovendegem (1603): NEYT L., *Sociaal-economische geschiedenis*, in *Geschiedenis van Lovendegem*, Lovendegem, 2010, p. 263-345.
- Meigem (1631, 1673 & 1765): DEPREZ P., *Uitbatingen en grondbezit in Meigem (1571-1787): een methodologisch artikel*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1986, 10, p. 153-170.
- Moerbeke (1670): BAERT J., *Leefbaarheid en proletarisering van de agrarische sector in het Land van Waas: Moerbeke-Waas 1571-1846*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 1998, 101, p. 85-203.
- Oeselgem (1770): DE CLERCQ R., GOEMINNE L. en VANDEPUTTE M., *Bevolking en grondbezit in Oeselgem tijdens de 18^e eeuw*, in *De Roede van Tielt*, 2001, 32, p. 168-187.
- Petegem (1660): GOEMINNE L. en DE CLERCQ R., *Bevolking en grondbezit te Petegem aan de Leie in de XVIIe eeuw*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis van Deinze en de Leiestreek*, 2001, 68, p. 275-301.
- Petegem (1770-78): GOEMINNE L. en DE CLERCQ R., *Bevolking en grondbezit te Petegem aan de Leie in de 18de eeuw*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis van Deinze en de Leiestreek*, 2000, 67, p. 359-402.
- Pollare (1762): DE KEZEL L., *Structuur en conjunctuur van het grondbezit te Zaffelare, 1748-1859*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1985.
- Sinaai (1670): VERVAET L., *De sociaal-economische organisatie in een Wase plattelandsgemeente en de relatie met het landschap: Sinaai in de 17de eeuw*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 2009, 112, p. 19-106.
- Schelderode (1675 & 1735): LACHAERT P.-J., *De landschapsgeschiedenis van Schelderode: ruimtelijke ordening en organisatie van het cultuurlandschap, 12de-18de eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1998.
- Sint-Blasius-Boekel (1785): DE RAMMELAERE C., *Bijdrage tot*

- de landbouwgeschiedenis in zuid-Oostvlaanderen (1570-1790)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1962, 16, p. 21-40.
- Sint-Gillis-bij-Dendermonde (1691 & 1797): DE KEZEL L., *Structuur en conjunctuur van het grondbezit te Zaffelare, 1748-1859*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1985.
- Sint-Kornelis-Horebeke (1664 & 1786): DE RAMMELAERE C., *Bijdrage tot de landbouwgeschiedenis in zuid-Oostvlaanderen (1570-1790)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1962, 16, p. 21-40.
- Sint-Martens-Latem (1608 & 1723-24): VAN DEN ABEELE R., *Grondbezit en landbouwbedrijven te Sint-Martens-Latem van de 16^e tot de 19^e eeuw*, in *Jaarboek van de Heemkring Scheldeveld*, 1971, 2, p. 20-92.
- Sleidinge Keure (1692): NEYT L. e.a., *Geschiedenis van Sleidinge*, Sleidinge, 2006, vol. I, p. 170-173.
- Velzeke (1703-4): LAMARCQ D., *Een poging tot sociale stratificatie in een Zuidvlaamse plattelandsparochie: Velzeke in de tweede helft van de 17^e en in de 18^e eeuw*, in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1982, 8, p. 282-312.
- Waarschoot (1639 & 1678): DE VOS A., *Geschiedenis van Waarschoot*, Waarschoot, 1990.
- Zaffelare (1773): DE KEZEL L., *Structuur en conjunctuur van het grondbezit te Zaffelare, 1748-1859*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1985.

Het landboek als historisch-geografische bron

LIES VERVAET

Inleiding

Reeds enkele decennia geleden wees men op het belang van landboeken voor historisch- geografisch onderzoek. In de bijdrage *Bronnen voor de reconstructie van de agrarische structuur: landschap, bedrijven, huur- en eigendomsverhoudingen in Vlaanderen*, belichtte Herman Van der Haeghen de mogelijkheden van landboeken voor de studie van het bewoningspatroon, de groepering en ligging der percelen en de landbouwbedrijven.¹ Een aantal jaren later benadrukte Antoon Verhoeve de informatieve waarde van landboeken in verband met de ontginningstoestand, het bodemgebruik, het grondbezit en het vruchtgebruik binnen agrarische gemeenschappen en de waarde voor landschapsgenetisch onderzoek.² Samen met historicus Adriaan Verhulst gaven die geografen in de loop van de jaren zeventig en tachtig impuls tot talrijke historisch-geografische microstudies op basis van landboeken. De wetenschappelijke interesse voor landboeken als landschapshistorische bron dateert reeds uit de vroege jaren zestig. De studie van Ger Schmook over Drongen is een toonaangevend voorbeeld.³ Sinds de jaren negentig echter verloren landboeken enigszins aan belangstelling.

De verminderde aandacht kan in feite paradoxaal genoemd worden. Sinds een tweetal decennia staan nieuwe technieken ter beschikking die aanzienlijk bijdragen tot de verwerking en de visualisatie van informatie uit landboeken. We bedoelen Geografische Informatiesystemen (GIS), doorgaans gedefinieerd als *een computersysteem dat hulpmiddelen biedt om aan elkaar gekoppelde ruimtelijke en niet-ruimtelijke gegevens te*

1 VAN DER HAEGEN H., *Bronnen voor de reconstructie van de agrarische structuur: landschap, bedrijven, huur- en eigendomsverhoudingen in Vlaanderen*, Leuven, 1980, p. 8-9.

2 VERHOEVE A., *Het landboek als cartografische bron voor cultuurhistorisch landschapsonderzoek*, in VAN DER HAEGEN H., DAELEMANS F. en VAN ERMEN E. (red.), *Oude kaarten en plattegronden. Bronnen voor de historische geografie van de Zuidelijke Nederlanden (16^e-18^e eeuw)*, Brussel, 1986, p. 254; VERHOEVE A. en LARNOE G., *Landboeken. Mogelijkheden en beperkingen voor historisch-geografisch onderzoek*, in *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 1988, 58, p. 319-346.

3 SCHMOOK G., *Het agrarisch complex te Drongen. Persistentie en evolutie in zijn belangrijkste aspecten gedurende 350 jaar*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, 1964.

*structureren, te beheren, te visualiseren en te analyseren.*⁴ Iedereen kent de meest gecommmercialiseerde toepassing van GIS, de gps (global positioning system). Het voordeel van een GIS is het dynamische karakter. Specifiek voor landboeken kunnen we digitale dynamische reconstructiekaarten van verdwenen landschappen opstellen en dat landschap vervolgens aan een doorgedreven ruimtelijke analyse onderwerpen. Eens alle gegevens uit het landboek uitgetekend en ingevoerd, kan men bij wijze van spreken met één muisklik het bodemgebruik visualiseren, alle verschillende eigenaars op een perceelkaart voorstellen, de percelen bewerkt door de rijkste landbouwers van het dorp opsporen, ... Kortom, de mogelijkheden zijn eindeloos. Tot een tiental jaar geleden behielp men zich veelvuldig met het handmatig tekenen van statische reconstructiekaarten. Zelfs het ontbreken van perceelkaarten belette onderzoekers niet tot eindeloos puzzelen en handmatig uittekenen van duizenden percelen. Op basis van verankeringpunten op de 19de-eeuwse kadasterkaarten slaagde Ger Schmook bijvoorbeeld in een reconstructie van het percelleringspatroon van Drongen uit het landboek van 1604. Ondanks de uitgebreide toepassingsmogelijkheden van GIS en enkele exemplarische toelichtingen voor historisch-geografisch onderzoek, bleef het succesvol gebruik vooral beperkt tot macro-economisch historisch onderzoek en tot onderzoek naar de (sociale) geografie van pre-industriële steden.⁵

- 4 HENDRIKS P. en OTTENS H., *Geografische Informatie Systemen in ruimtelijk onderzoek*, Assen, 1997. Voor een recent overzicht van het gebruik van GIS in de geschiedwetenschap, zie GREGORY I.N. en HEALEY R.G., *Historical GIS: structuring, mapping and analysing geographies of the past*, in *Progress in Human Geography*, 2007, 31, p. 638-665; BOONSTRA O. en SCHUURMAN A. (red.), *Tijd en ruimte: nieuwe toepassingen van GIS in de alfawetenschappen*, Utrecht, 2010; in het themanummer 'Historische Geografie' van *Tijd-Schrift. Heemkunde en lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen*, 2012, 4 komt het gebruik van GIS in verschillende bijdragen aan bod. B. De Wit en B. Vannieuwenhuysen verzorgden in dit themanummer een praktische handeling voor het gebruik van GIS.
- 5 Historisch-geografisch onderzoek, zie bijvoorbeeld VERHOEVE A. en LARNOE G., *Landboeken. Mogelijkheden ...*, p. 325-336; macro-economisch onderzoek, zie bijvoorbeeld het project HISGIS van de Vakgroep Geschiedenis aan de Universiteit Gent (prof. dr. E. Vanhaute, S. Vrielinck, T. Wiedemann), www.HISGIS.be, en de opvolger LOKSTAT, www.lokstat.ugent.be; (sociale) geografie van pre-industriële steden, zie bijvoorbeeld LESGER C., VAN LEEUWEN M. en BUZING G., *Residentiële segregatie in Delft*, in BOONSTRA en SCHUURMAN (red.), *Tijd en ruimte ...*, p. 52-61; BISSCHOPS T., *Ruimtelijke vermogensverhoudingen in Leiden (1438-1561). Een pleidooi voor een perceelsgewijze analyse van steden en stedelijke samenlevingen in de Lage Landen*, in *Tijdschrift voor Stadsgeschiedenis*, 2007, 2, p. 121-138. Voor Antwerpen loopt sinds kort het project GiStorical Antwerp, dat in een GIS-omgeving alle mogelijke historische data probeert te linken aan individuele huizen, www.uantwerpen.be/en/projects/gistorical-antwerp. Een gelijkaardig

Blijkbaar schrikt het arbeidsintensieve karakter van GIS en de vereiste technische kennis rurale historici af.⁶ Bij een historisch-geografische studie op basis van een landboek is de toepassing van GIS echter onontbeerlijk.

De historische geografie bestudeert het landschap gevormd onder menselijke invloed.⁷ Sinds de mens overschakelde op landbouw, paste hij het natuurlandschap voortdurend aan zijn noden en behoeften aan. Bossen werden ontgonnen en omgevormd tot landbouwgrond, waterlopen werden uitgegraven, woongebieden ingericht... Overleven kan de mens echter niet alleen. Mensen werken samen, verdelen taken en maken daarbij afspraken en regels. De wijze waarop mensen samenleven, bepaalde de manier waarop het landschap was ingericht. Gegevens als de verhouding tussen rijk en arm, wie de grond in handen had, de mate van samenwerking onder de landbouwers, de exploitatiewijze van de grond,... hadden een weerslag op de inrichting van de ruimte. De manier waarop mensen samenleven, is echter complex, regionaal verschillend en voortdurend aan verandering onderhevig. Bijgevolg reflecteert een landschap de complexe, regionaal bepaalde manier van samenleven en verandert een landschap doorheen de tijd. Bij die verandering blijven bepaalde landschapselementen bewaard, niettegenstaande het gedeeltelijke of volledige verlies van hun functie. Die landschapselementen vormen sporen van vroegere ingrepen in het landschap, landschapsrelicten.⁸

project bestaat ook sinds enkele jaren voor Brugge, www.kaartenhuisbrugge.be. In Nederland digitaliseerde men in de afgelopen 10 jaar de oudste kadastrale kaarten en stelde men die in verbinding met andere cartografische bronnen in een GIS-omgeving, zie <http://www.hisgis.nl>.

6 Een recente uitzondering is het onderzoek van I. Jongepier van de Universiteit van Antwerpen. Hij bestudeerde de vroegmoderne kaarten van de Wase polders met behulp van een GIS, Jongepier I., *Drowned but not deserted. Interactions between social and ecological processes of estuarine landscapes after flooding. Test-case: the Waasland polders on the west-bank of the river Scheldt (16th-19th centuries)*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Universiteit Antwerpen, 2015.

7 Een recente inleiding tot de historische geografie is RENES H., *Op zoek naar de geschiedenis van het landschap. Handleiding voor onderzoek naar onze historische omgeving*, Hilversum, 2011.

8 THOEN E., 'Social agrosystems' as an economic concept to explain regional differences. An essay taking the former county of Flanders as an example (Middle Ages - 19th century), in VAN BAVEL B. en HOPPENBROUWERS P. (red.), *Landholding and land transfer in the North Sea area (Late Middle Ages - 19th century)*, Turnhout, 2004, p. 47-52; de relatie tussen de inrichting van het landschap in Vlaanderen en het samenlevingsmodel komt onder meer aan bod in volgende publicaties: THOEN E. en SOENS T., *Van landschapsgeschiedenis naar ecologische*

Landboeken vormen een unieke en rijke bron door de aanwezigheid van kaarten én landschappelijke en sociaal-economische gegevens voor de studie van verdwenen landschappen (1), van landschapsrelicten (2) en van de reflectie van samenlevingsvormen in het vroegere landschap (3). We bespreken in deze bijdrage de bruikbaarheid van landboeken voor elk van die drie invalshoeken. Vooreerst geeft een landboek een statisch beeld van het landschap op het moment dat het document tot stand kwam. Dat beeld van de landschappelijke structuur onthult het ruimtelijk kader, de fysieke leefruimte, waarbinnen vroegmoderne rurale gemeenschappen functioneerden. Ook bieden landboeken indicaties voor het verklaren van de wordingsgeschiedenis van het landschap. Enerzijds helpen landboeken sporen in het hedendaagse landschap te verklaren; anderzijds vormen landboeken belangrijke ankerpunten om de vroegste sporen van het menselijke ingrijpen in het landschap te ontrafelen. In dit tweede deel staat dus de landschapsgenese centraal. Ten slotte beschouwen we landboeken als een bron waarin de reflectie van de manier van samenleven in het landschap tot uiting komt. De wisselwerking tussen de sociale organisatie van de samenleving en de inrichting en het gebruik van het landschap kan op basis van een landboek op microschaal onderzocht worden.⁹ Daartoe koppelen we de sociaal-economische gegevens uit een landboek aan de ruimtelijke gegevens en integreren we andere sociaal-economische bronnen.

Het gebruik van landboeken voor de drie genoemde invalshoeken illustreren we aan de hand van voorbeelden. De meeste voorbeelden komen

geschiedenis. Waterbeheer in de Vlaamse kustvlakte in de late Middeleeuwen en het Ancien Régime, in *Jaarboek voor ecologische geschiedenis*, 2001, p. 1-23; VANSLEMBROUCK N., LEHOUC A. en THOEN E., *Past landscapes and present-day techniques: reconstructing submerged medieval landscapes in the western part of Sealand Flanders*, in *Landscape History*, 2005, 27, p. 51-64; THOEN E., *Le paysage flamand et les structures de la société médiévale: nouvelles hypothèses sur l'origine et la fonction des Kouters*, in YANTE J.M. (ed.), *Autour du "village". Etablissements humains: finages et communautés rurales entre Seine et Rhin (IVe-XIIIe siècles)*, Turnhout, 2011, p. 379-399; VERVAET L., *Agrarisch woon-werkverkeer in zeventiende-eeuws Sinaai, De ruimtelijke organisatie van landerijen op het vroegmoderne Vlaamse platteland*, in *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 2012, 9, nr. 3, p. 2-26.

9 Over de relatie tussen de sociale organisatie van de middeleeuwse samenleving, de perceptie van de omliggende ruimte en het gebruik van kaarten als middel om de ruimte voor te stellen, zie DE KEYZER M., JONGEPIER I. en SOENS T., *Consuming maps and producing space. Explaining regional variations in the reception and agency of mapmaking in the Low Countries during the medieval and early modern periods*, in *Continuity and Change*, 2014, 29, 209-240.

uit de studie van het landboek van Sinaai uit 1670.¹⁰ Landmeter Anthonis van Landeghem mat in de jaren 1668-1670 in opdracht van de schepenen alle percelen in de Wase parochie op. Het resultaat was een lijvig landboek met de gebruikelijke gegevens met 35 wijkkaarten en één overzichtskaart.¹¹ Gebruikers van de percelen werden in een afzonderlijk maar gelijktijdig opgestelde *prijsboek* geregistreerd.¹² Minder luxueus uitgevoerde kopieën kwamen terecht in het archief van de kasselrij van het Land van Waas.¹³ Hoewel de mogelijkheden van landboeken voor elke invalshoek apart belicht worden, moet duidelijk zijn dat bij historisch-geografisch onderzoek de integratie van verschillende invalshoeken aangewezen is. In een landschap zijn uiteenlopende sporen van menselijk ingrijpen uit verschillende historische periodes verankerd.

1. Het landboek als statische historisch-geografische bron

Een landboek met kaarten toont vooreerst hoe de rurale leefomgeving van onze voorouders was ingericht. We verkrijgen een statisch beeld, een dwarsdoorsnede van de toenmalige landschappelijke omstandigheden. Het kaartmateriaal met bijbehorende perceelbeschrijvingen leert onder meer hoe het areaal ingeschakeld voor voedsel- en energievoorziening was ingericht, hoe de bewoning geordend lag en welke wegen en waterlopen het gebied doorsneden. Historisch-geografen benoemen die drie zaken als de voornaamste landschapsstructurende elementen, namelijk respectievelijk de veldinrichting, het bewoningspatroon en de infrastructuur. Een aantal voorbeelden maakt duidelijk welke informatie een landboek aanlevert over de inrichting van het landschap.

1.1. Veldinrichting

Een landboek geeft inzicht in de ontginningstoestand van een dorp, met andere woorden wat behoorde tot de eigenlijke, verkavelde oppervlakte,

-
- 10 VERVAET L., *De sociaal-economische organisatie in een Wase plattelandsgemeenschap en de relatie met het landschap: Sinaai in de 17^e eeuw*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 2009, 112, p. 19-106.
 - 11 RAG, Oud Archief Sinaai, nr. 78: Kaartboek door landmeter Anthonis Van Landeghem, 1668-1670. De overzichtskaart bevindt zich in het stadsarchief van Sint-Niklaas.
 - 12 RAG, Oud Archief Sinaai, nr. 126: Prijsboek van Sinaai, 1668.
 - 13 RAG, Fonds Land van Waas, nr. 571: Kaartboek van Sinaai, 1670; nr. 2497: Kaartboek van Sinaai, kopie 1743.

in het vakgebied de “*Flur*” genoemd. Dit staat tegenover wat daarvan geen deel uitmaakte zoals heide en woeste gronden. Sommige landboeken beperken zich tot een behandeling van de percelen die deel uitmaken van de *Flur*, terwijl andere eveneens een voorstelling geven van de niet in de *Flur* opgenomen gronden. Het ingrijpen van de mens in het landschap komt vooral tot uiting in de inrichting van de verkavelde oppervlakte. Onder de inrichting van het cultuurareaal, begrijpen we niet enkel het percelleringspatroon, maar ook het bodemgebruik en ten slotte, de waardering van de percelen. Een schatting van de landbouweconomische geschiktheid van de percelen behelst meer dan een statische beschrijving van het landschap. Uit die evaluatie blijkt de wijze waarop de rurale gemeenschap haar leefruimte waardeerde.

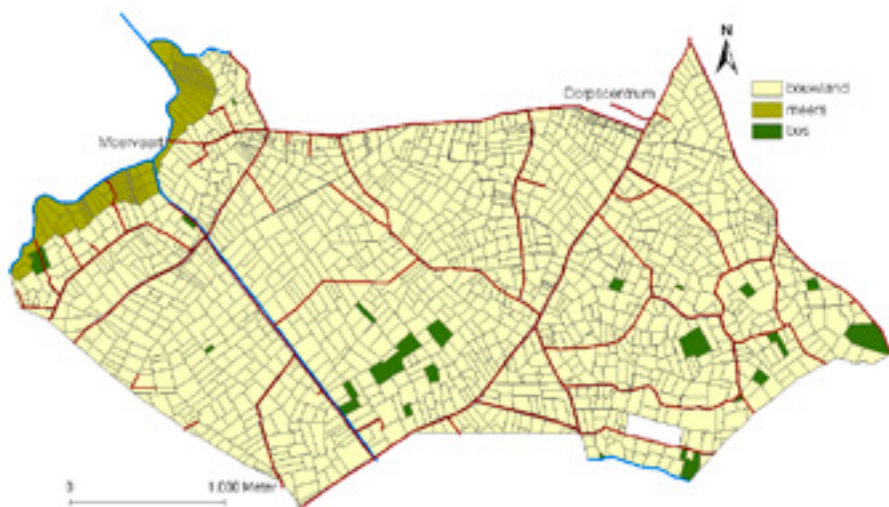
a. Percelleringspatroon

Het percelleringspatroon wordt bepaald door de vorm van de percelen, de schikking van de percelen ten opzichte van elkaar en hun grootte. Wat de vorm van de percelen betreft, maakt men een onderscheid tussen regelmatige blokpercelen, onregelmatige blokpercelen en strookpercelen.¹⁴ Soms maakt men een verder onderscheid tussen strookpercelen en repelpercelen, waar bij die laatste de verhouding tussen lengte en breedte groter is dan 5 op 1.¹⁵ Die verschillende perceelsvormen kunnen ofwel gegroepeerd liggen ofwel door elkaar voorkomen. Landboeken laten toe die aspecten van de perceelsstructuur te beoordelen. Het percelleringspatroon van Sinaai in 1670 werd bijvoorbeeld gekenmerkt door zeer regelmatige blokpercelen. Rechthoekige en vierkante percelen worden enkel langs de rivier de Moervaart afgewisseld door repelpercelen. Uit het percelleringspatroon distilleren historisch-geografen kenmerken over de ontginningssomstandigheden. Het regelmatig percelleringspatroon van Sinaai en bij uitbreiding het gehele Waasland wordt toegeschreven aan een systematische, planmatige en van hogere hand geleide ontginning in de 12de en 13de eeuw.¹⁶ Naast de ontginningssomstandigheden dienen vanzelfsprekend ook andere factoren zoals het grondgebruik, het erfenissysteem, de bevolkingsevolutie en de eigendomsverhoudingen in acht genomen te worden om een bepaald percelleringspatroon te interpreteren.

14 RENES J., *Typologieën van bewonings- en perceelsvormen*, Wageningen, 1982, p. 57.

15 SNACKEN F., *Streekindeling en begrenzing van het Land van Waas*, in *Tijdschrift van de Belgische vereniging voor aardrijkskundige studies*, 1961, 30, p. 235.

16 VERHULST A., *Landbouw en landschap in Middeleeuws Vlaanderen*, Brussel, 1995, p. 154.

Illustratie 1: Reconstructie van het percelleringspatroon in Sinaai, op basis van het landboek uit 1670 (bruin: wegen, blauw: waterlopen).

b. Bodemgebruik

Naast het percelleringspatroon duiden landboeken aan hoe het areaal precies benut werd. Op de kaarten kan het bodemgebruik via kleuren of figuratief aangeduid zijn.¹⁷ Zo kleurde de cartograaf in het landboek van Petegem bij Deinze de meerspercelen groen in, in tegenstelling tot de andere bruin ingekleurde percelen.¹⁸ Voor Meigem tekende de landmeter minuscule boompjes om bebossing te suggereren.¹⁹ Sommige kaarten stellen het bodemgebruik niet voor hoewel de inkleuring van de percelen toch die indruk geeft. Een verschillende inkleuring kan ook te maken hebben met verschillende heffers van tiendrechten op die percelen. De perceelsbeschrijvingen bieden vaak uitsluitel omdat hierbij ook het bodemgebruik werd genoteerd. De classificatie in landboeken valt niet te vergelijken met de onderverdeling die het latere kadaster invoerde, waarbij de onderverdeling uniform was voor het gehele Belgische grondgebied.²⁰

17 Zie de bijdrage van Luc Janssens in deze publicatie.

18 RAG, Fonds Deinze, nr. 529: Landboek Petegem bij Deinze, 1770-1778.

19 RAG, Fonds Baronie van Nevele, nr. 2226: Landboek Meigem, 1789.

20 RONSIJN W., *Taxer les revenus fonciers en Belgique au XIXe siècle: évaluation de la mesure cadastrale*, in BOURILLON F. en VIVIER N. (eds), *La Mesure*

In landboeken werd de classificatie van het bodemgebruik ingegeven door lokale omstandigheden. De Sinaaise landmeter maakte bijvoorbeeld slechts een onderscheid tussen meersen, beboste en bewoonde percelen. De overige stukken grond moeten we derhalve beschouwen als tijdelijk of permanent bouwland. In het landboek van Grimbergen paste men daarentegen een ver doorgedreven classificatie toe. Zo onderscheidde landmeter Van Acoleyen in de beschrijving voor akkerland *blok, blokland, gelabeurde weide, gescheurde weide en land* en voor beplante percelen *plantagie, boomgaard, warande, hof, hophof en koolhof*.²¹ Die nuances kunnen uiteraard van dienst zijn bij de reconstructie van het verdwenen landschap. De classificatie laat toe het belang van de verschillende vormen van bodemgebruik te beoordelen. De juiste oppervlakte onder gras kan evenwel niet berekend worden, omdat enkel het bestendige grasland, onder de vorm van meers of “*etting*” is aangegeven.²² Ook de percelen met bewoning konden voor een deel uit een boomgaard, moestuin, grasland bestaan.

c. Waardering van de percelen²³

De aandacht die landmeters besteedden aan het bodemgebruik hangt direct samen met de functie van landboeken, namelijk een instrument tot het lokaal verdelen van de centrale, regionale of lokale belastingen. Op basis van het bodemgebruik kon men een eerste onderverdeling instellen naargelang de landbouweconomische geschiktheid van de percelen. Dit verschilde immers van perceel tot perceel. Bovendien bewerkten landbouwers hun percelen vaak niet permanent maar exploiteerden zij sommige percelen als tijdelijk graasland. Bij de berekening van het op te brengen bedrag door iedere belastingplichtige hield men rekening met die verschillen. Hiertoe kenden bijvoorbeeld de Sinaaise notabelen, die fungeerden als *prijismeesters* (*prijzers*), aan elk perceel een waarde toe, uitgedrukt in een prijs per oppervlakte-eenheid, namelijk *gulden per bunder*. Op basis van die prijs berekenden ze de belastbare oppervlakte van elk perceel. De verhouding van de belastbare oppervlakte ten opzichte van de werkelijke oppervlakte, de *hemelsche breedte* genoemd, gebruikten de *pointers en zettters*, de lokale belastinginners, dan als maatstaf voor de grondtaxatie. Op basis van die

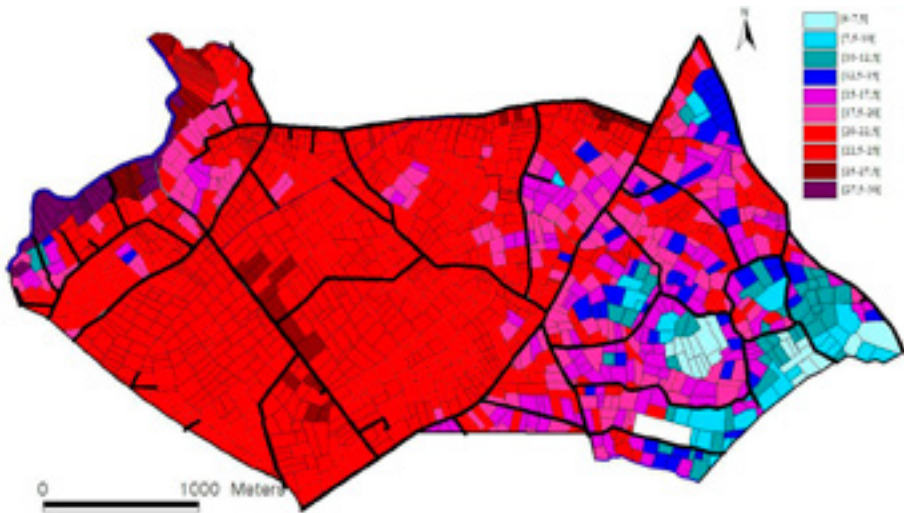
Cadastrale: estimer la valeur du foncier, Rennes, 2012, p. 169-186.

21 MERGAERTS S., *Het kaartboek van Grimbergen van 1696*, in VAN DER HAEGEN H., DAELEMANS F. en VAN ERMEN E. (red.), *Oude kaarten en plattegronden ...*, p. 210-211.

22 VERHOEVE A., *Het landboek als cartografische bron ...*, p. 260.

23 Zie de bijdrage van Herman Van Isterdael in deze publicatie.

gegevens kunnen we taxatiekaarten vervaardigen die een ruimtelijke differentiatie geven van de geschiktheid van de gronden volgens de criteria aangewend door de rurale gemeenschap. Onderstaande kaart toont de prijs per oppervlakte-eenheid voor de Sinaaise percelen.

Illustratie 2: Taxatiekaart op basis van het landboek van Sinaai uit 1670. De meerspercelen langs de Moervaart, die de westgrens vormde van het dorp, kregen de hoogste waarde toegemeten. Percelen in het zuidoosten, voornamelijk bebost in 1670, kregen de laagste waarden toebedeeld (de waarden zijn uitgedrukt in gulden per bunder).

De beboste percelen kregen door de schatters consequent de laagste waarde toegemeten en de meerspercelen de hoogste, wat hun respectieve belang aantoonde in de lokale landbouweconomie. Bij die taxatiekaarten zit echter een addertje onder het gras. Speciaal daartoe aangestelde prijzers bepaalden de taxatiewaarde van elk perceel. Die prijzers behoorden zonder uitzondering tot de rijkste eigenaars van het dorp, dus vertegenwoordigden zij ook de gewichtigste belastingbetalers. Mogelijk maakten zij van hun functie gebruik om hun eigen percelen systematisch lager en de percelen van de kleine eigenaars hoger te taxeren. Op die manier zouden zij minder moeten bijdragen in het totaal op te brengen bedrag. Soms doorzagen de

belastingplichtigen die tactiek en ondernamen zij juridische stappen.²⁴ Niettegenstaande dit voorbehoud, krijgen we inzicht in de perceptie en de evaluatie van de leefruimte door de dorpsbewoners. Een vergelijking met de huidige bodemkaart toont bovendien de overeenkomsten tussen de taxatiewaarden en de bodemkundige ondergrond. Zo liggen de percelen met de laagst geschatte waarden in een gebied dat vandaag gekenmerkt wordt door dekzandruggen afgewisseld met humusarme stuifzandruggen.²⁵

1.2. Bewoning

De meeste landmeters gaven op een kaart aan welke percelen een vorm van bewoning kenden. De voorstelling gebeurde vaak figuratief: de landmeter tekende een stereotiep gebouw in vogelvluchtperspectief. Sommige landmeters gaven bewoning symbolisch aan met een rode of bruine rechthoek. Zo gaf landmeter Hovaere de bewoning in Gottem aan door middel van bruine huizen met rood dak in vogelperspectief terwijl landmeter Martens de bewoning in Meigem toonde via rode rechthoeken.²⁶ Soms leidt men uit de figuratieve voorstellingen bewoningskenmerken af die in verband staan met het gebruikte materiaal of de constructiewijze. Een kleurverschil bij de daken kan bijvoorbeeld wijzen op een onderscheid tussen pannen en stro voor de dakbedekking.²⁷

24 In heel wat dorpen in de 17de eeuw ondernamen de belastingplichtigen juridische stappen om de hoogte en de onrechtmatige verdeling van de belastingen aan te klagen. In Otegem bijvoorbeeld begon in 1704 een aantal inwoners een proces tegen de baljuw, de schepenen en de gebruikers van de beste gronden omdat ze systematisch minder werden belast, zie BEYLS P., *Een werck seer schoon ghemeten. Studie van de archiefvorming en de terminologie van de landboekhouding in het graafschap Vlaanderen (16^e-18^e eeuw). Casus: kasselrij Oudenaarde en Land van Aalst*, Brussel, 2012, p. 91-92.

25 Op basis van de bodemkaart, geproduceerd en ter beschikking gesteld door het Agentschap voor Geografische Informatie Vlaanderen, <http://geo-vlaanderen.gisvlaanderen.be/geo-vlaanderen/bodemkaart/> (geraadpleegd op 23 december 2012).

26 RAG, Oud archief Gottem, nr. 2: Landboek Gottem, 1712, herzien en verbeterd door landmeter Pieter Steuperaert, 1715-1716; RAG, Fonds Baronie van Nevele, nr. 2226: Landboek Meigem, 1789.

27 VERHOEVE A., *Het landboek als cartografische bron ...*, p. 267-268.

Illustratie 3: Bewoning voorgesteld in landboek van Gottem uit 1715-1716. RAG, Oud archief Gottem, nr. 2: Landboek Gottem, 1712, herzien en verbeterd door landmeter Pieter Steuperaert, 1715-1716.

Illustratie 4: Bewoning voorgesteld in het landboek van Meigem uit 1789. RAG, Fonds Baronie van Nevele, nr. 2226: Landboek Meigem, 1789.

De meeste landmeters besteedden ruimschoots aandacht aan markante gebouwen. Kastelen, kerken en kapellen worden doorgaans met meer realiteitszin afgebeeld dan de doorsnee bewoning. De publieke en belangrijke gebouwen van het dorp fungeerden immers als herkenningspunt en verleenden de opdrachtgevers een zekere vorm van prestige. Een voorbeeld van zo'n markant gebouw is het Lysdonkhof in Sinaai. In de vroegmoderne periode bestond het Lysdonkhof uit een pachthoeve en een kasteel dat dienst deed als buitenverblijf voor de abten van het Gentse klooster van Boudelo. Het belang van de site nam toe wanneer de cisterciënzers na de godsdiensttroebelen eind 16de eeuw hun fel geplaagde vestigingsplaats in het gehucht Klein-Sinaai inruilden voor Gent. Het Lysdonkhof fungeerde vanaf dat moment als centrum voor hun uitgestrekte bezittingen in het Land van Waas.²⁸ In het landboek zien we het Lysdonkhof in detail: een kasteel met een toren, bestaande uit drie vleugels, omgeven door een walgracht met ten noordwesten de pachthoeve. Beide gebouwen bereikte men langs een brede dreef vanuit de Leestraat, via een brug over de Lysdonklede. Samen met de gravure in Antonius Sanderus' *Verheerlyckt Vlaendre*, en de tekening in het kaartenboek van Waasmunster, is dit de enige bewaarde gedetailleerde afbeelding van het Lysdonkhof, dat kort na de Franse Revolutie tegen de vlakte ging.²⁹

28 PAS P., DE BELIE A. en MALENGREAUX P., *De Wase en Gentse Boudelo-abdij: van paleis in de moerassen tot eiland in de Waterwijk*, Belsele, 1998, p. 18.

29 SANDERUS A., *Verheerlyckt Vlaendre*, anastatische herdruk, Antwerpen, 2007. Een gebouw met een toren werd ook afgebeeld in het kaartenboek van Waasmunster, aangezien Lysdonk vlak bij de dorpsgrens lag; RAG, Verzameling kaarten en plannen, nr. 2318, Caertbouck Waasmunster door landmeters Karel en Adriaan Benthuis, 1775.

Illustratie 5: Het Lysdonkhof in het landboek van Sinaai uit 1670. RAG, Oud Archief Sinaai, nr. 78: Kaartboek door landmeter Anthonis Van Landeghem, 1668-1670.

Naast markante gebouwen hadden landmeters ook aandacht voor prestigieuze bewoning in de vorm van opgehoogde sites met walgracht. Op het historisch-geografische belang van die specifieke bewoningsvorm komen we later terug.³⁰ Hier vermelden we enkel dat de oorsprong van die sites met walgracht veelal tot de volle middeleeuwen reikte en dat in de 17de en 18de eeuw meestal rijkere lieden de sites bewoonden. Zo werd de omwalde hoeve *Bal* in de 17de eeuw bewoond door de familie Zaman, die het erfelijke meiersambt van Sinaai en Belsele bekleedde.³¹ Dat gebouwen op omwalde sites zich onderscheidden van andere woningen, maakte de Sinaaise landmeter duidelijk door in de grootte van de gebouwen te variëren. Zo tekende hij de woning van de meier en de pachthoeve van het Lysdonkhof opmerkelijk groter dan de andere gebouwen. Ook wind- en watermolens en visvijvers ontsnapten niet aan de aandacht van cartografen.

De kaarten uit landboeken laten niet enkel toe bewoning afzonderlijk te beschouwen maar ook het bewoningspatroon van een ruimer gebied te karakteriseren. Kunnen we bijvoorbeeld spreken van geconcentreerde bewoning in kernen? Of speelden andere ordeningselementen een rol bij de structurering van de bewoning?³² Op de onderstaande kaart zien we de bewoning van het zuidelijke deel van Sinaai voorgesteld. De bewoning groepeerde zich in het dorpscentrum en het gehucht Zwaanaarde. Zoals elders in het Land van Waas vastgesteld voor de vroegmoderne periode, domineerde de geagglomereerde straatbewoning.³³

30 Meer informatie en verdere verwijzingen over sites met walgracht, zie: VERVAET L. en RAMANDT A., *De landschappelijke reconstructie van sites met walgracht in Vlaanderen. Een handleiding aan de hand van de casus Trente te Zuienkerke*, in *Tijdschrift. Heemkunde en lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen*, 2012, 4, p. 62-75.

31 BOGAERT A., *Sinaai, het groene dorp met het eigenzinnige karakter*, in VAN BOUCHAUTE P. (ed.), *Stad in de tijd. Acht historische studies over Sint-Niklaas, Belsele, Nieuwkerken en Sinaai*, Sint-Niklaas, 2000, p. 57. De meier was een lagere ambtenaar die in naam van de heer van het gebied de akkerbouw plaatselijk in goede banen leidde, onder meer het bewaken van oogsten op het veld en de organisatie van de veldarbeid.

32 Zie het lopende onderzoek van dra. Lisa Van De Velde, Vakgroep Geografie, Universiteit Gent.

33 VAN SPEYBROECK L., *De wijziging van het landschapsbeeld en van het leven van den mensch in het Land van Waas in de XVIIIe eeuw, 1713-1794*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 1948, 55, p. 124.

Illustratie 6: Reconstructie van het bewoningspatroon van Sinaai op basis van het landboek uit 1670. De individuele bewoning is aangeduid met rode symbolen. De gele percelen stellen bewoningsites met een walgracht voor.

1.3. Infrastructuur

Het laatste landschapsvormende element is de infrastructuur. De meeste cartografen besteedden overvloedig aandacht aan wegen, al dan niet aangelegde waterlopen, dijken, bruggen,... Aan de belangrijkste waterlopen kan men zekere betrouwbaarheid hechten, aan de secundaire waterlopen vaak minder. De perceelbegrenzende grachten gaven landmeters zelden aan op de kaart. Op de wijkkaarten van Sinaai treffen we de gekanaliseerde waterlopen Moervaart en Lysdonklede aan. De secundaire waterlopen daarentegen vinden over de wijkgrenzen heen geen aansluiting met elkaar. Noemenswaardig zijn de circulaire grachten rondom hoeves. Door te variëren in de breedte gaf de landmeter een rangorde aan tussen de wegen. Wegen die bijvoorbeeld een verbinding vormden tussen twee naburige steden kregen een andere breedte, kleur en invulling dan wegen die enkel toegang boden tot een groep percelen. Historisch-geografisch frapperen vooral de *voetwegen*, aangezien zij vandaag grotendeels uit het landschap verdwenen zijn. Meestal gaven landmeters ze aan via een stippellijn. Onderstaande afbeelding toont de voetweg door de wijk Bysteert in Sinaai. Die voetwegen vormden trajecten over één of meer percelen om een langere afstand langs de officiële wegen te vermijden. Bij de perceelbeschrijvingen trok men de oppervlakte die deze voetwegen innamen af van de totale oppervlakte, wegens niet bewerkbaar en dus ook niet belastbaar.

Illustratie 7: Voetwegen in de wijk Bysteert, landboek van Sinaai uit 1670. RAG, Oud Archief Sinaai, nr. 78: Kaartboek door landmeter Anthonis Van Landeghem, 1668-1670.

1.4. Open en gesloten landschap

Een landboek geeft inzicht in de veldinrichting, de bewoning en de infrastructuur. Niettemin weten we niet welk uitzicht een landschap bood. Om het uitzicht van een landschap te typeren, maakt men een onderscheid tussen een *open of een gesloten landschap*. Bij een gesloten landschap worden de afzonderlijke percelen omgeven door een vaste begroeiing van hagen, struiken en bomen zodat een vergezicht belemmerd wordt. Bij een open landschap komt geen zichtbelemmerende begroeiing van de perceelranden voor. Vergezichten zijn dus mogelijk. In Binnen-Vlaanderen kwam tijdens het ancien régime het gesloten landschapstype voor, geregeld afgewisseld door kleine oppervlaktes open landschap. Die *micro open fields* suggereren de aanwezigheid van een kouter, het intensief bewerkte deel van het dorpsareaal: door de collectieve bewerking van die percelen en het collectieve gebruik van kapitaal bleef het landschap open. De percelen behorend tot een kouter werden bijvoorbeeld in één keer geploegd; begroeiing rond die percelen zou dit verhinderen.³⁴

Dé oudste en belangrijkste kaart waarop we het onderscheid tussen open en gesloten landschap systematisch waarnemen is de Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden van J.J.F. de Ferraris. Omdat de Kabinetskaart een militaire kaart was, werden landschapselementen die een vlotte doortocht van het leger verhinderden, voorgesteld. Zo tekende Ferraris onder meer hagen rondom de percelen waardoor we die gebieden als gesloten landschap typeren. Ook kouters zijn duidelijk te herkennen op de Ferrariskaart, zoals op onderstaande kaart de kouters ten oosten van Gent.³⁵ De Ferrariskaart dateert echter van het einde van de 18de eeuw. Vóór de 18de eeuw geven enkele zeldzame waarheidsgetrouwe afbeeldingen indicaties hoe we ons het landschap visueel moeten voorstellen.³⁶

34 THOEN E., *Een model voor integratie van historische geografie en economische structuren in Binnen-Vlaanderen. De historische evolutie van het landschap in de Leiestreek tussen Kortrijk en Gent tijdens de Middeleeuwen*, in *Jaarboek Heemkring Scheldeveld*, 1990, 19, p. 10-17.

35 BRACKE W., *De Grote Atlas van Ferraris*, Brussel, 2009: uitgave van een facsimile van de kaart op schaal 1:20.000, door Koninklijke Bibliotheek Brussel, Nationaal Geografisch Instituut, Uitgeverij Lannoo en Racine.

36 SOSSON J.P., *Laatmiddeleeuwse schilderkunst en historische geografie*, in *Bronnen voor de historische geografie in België*, Brussel, 1979, p. 81-85.

Niettemin bieden landboeken de mogelijkheid ook het 17de- of vroeg-18de-eeuwse uitzicht te onderzoeken. Aangezien de meeste landboeken het bodemgebruik vermelden, weten we welk aandeel van het areaal bebost was. Kaarten waarop de levende afsluitingen rondom de percelen zijn aangegeven, komen echter zelden voor. Een uitzondering is bijvoorbeeld het landboek van Petegem bij Deinze, waarin landmeter Van Huffel de begroeiing rondom de percelen voorstelde.³⁷ Een onrechtstreekse aanwijzing voor het ontbreken van een lineaire aanplanting langs perceelsgrenzen is de vermelding van de term “*veurgemeens*” bij de perceelsbeschrijvingen. Hieruit blijkt dat de aan elkaar grenzende percelen enkel door een gemeenschappelijke ploegvoor van elkaar waren gescheiden.³⁸ A. Verhoeve leidde bovendien uit de aanwezigheid van voetwegen die de percelen diagonaalsgewijs kruisen af dat rondom de percelen geen vaste begroeiing stond.³⁹

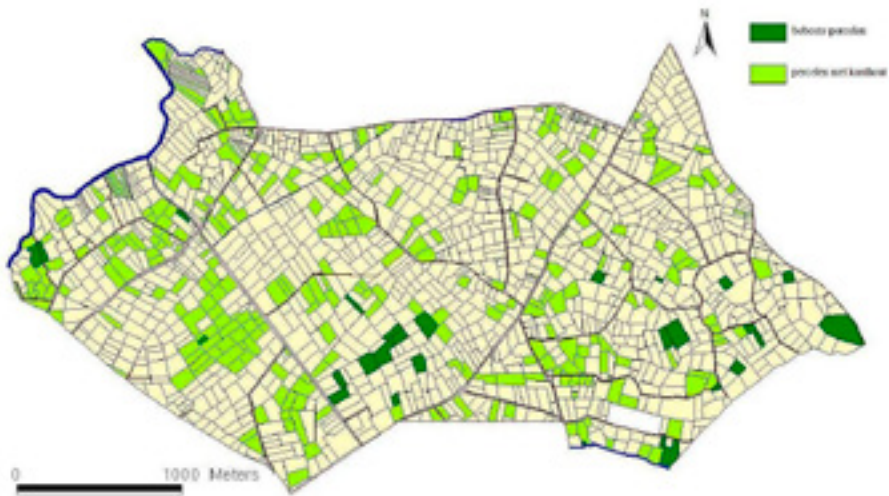
Een oplossing om het vroegmoderne landschap te karakteriseren, bestaat in de koppeling van informatie uit andere bronnen aan kaarten uit het landboek. Boedelbeschrijvingen zijn hiertoe de aangewezen bron. In die registers werd de nalatenschap van een overleden persoon opgetekend met als doel de rechten van de minderjarige erfgena(a)m(en) veilig te stellen. Tot het patrimonium behoorden onder meer de gewassen op het veld, maar ook het *houtgewas* langs de percelen. Niettegenstaande boedelbeschrijvingen behoorlijk van elkaar kunnen verschillen, sommen de meeste inventarissen per perceel het aanwezige kanthout op, eventueel met een vermelding van de ouderdom en de financiële waarde. Via een vergelijking tussen eigenaar, oppervlakte en eventueel pachter proberen we de opgesomde percelen te lokaliseren op de kaarten uit het landboek. Op die manier achterhalen we welke percelen precies omsloten waren door houtkanten en waar zich *micro open fields* bevonden. Onderstaande kaart toont de percelen omgeven met struikgewas en de beboste percelen van Sinaai in 1670. Een dergelijke reconstructiekaart biedt evenwel nooit volledigheid. Niet van iedere grondeigenaar of pachter werd immers een boedelbeschrijving

37 RAG, Fonds Deinze, nr. 529: Landboek Petegem bij Deinze, 1770-1778.

38 Verwant met *veurgemeens* is de term *scheedvoren*, die gebruikt werd als er geen duidelijke grensafbakening was tussen verschillende percelen, zie BEYLS P., *Een werck* ..., p. 94.

39 VERHOEVE A., *Bodem en landschap in centraal West-Vlaanderen : een historisch-geografische studie van de gemeenten Lichtervelde, Snellegem en Werken op grond van terreinstudie, bodemkaart en landboeken*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, 1972, p. 112.

opgesteld. Bovendien bleek het onmogelijk om alle percelen vermeld in de boedelbeschrijvingen precies op kaart te lokaliseren. Niettemin durven we op basis van de reconstructiekaart besluiten dat het Sinaaise landschap reeds meer dan een eeuw voor de kartering door Ferraris gekenmerkt werd door het gesloten landschapstype. Ondanks het voorkomen van voetwegen, leiden we uit een combinatie van de reconstructiekaart, de Ferrariskaart en het ontbreken van een “*kouter*”-toponiem af dat in het 17de-eeuwse Sinaai geen *micro open fields* lagen.

Illustratie 9: Open en gesloten landschap in Sinaai op basis van het landboek uit 1670 en boedelbeschrijvingen uit 1660-1680.

2. Landboeken als bron voor landschapsgenetisch onderzoek

Ons actuele landschap kreeg vorm door een eeuwenlang complex samenspel van uiteenlopende natuurlijke en menselijke factoren. In het huidige landschap zitten dan ook talrijke sporen vervat uit het vroegere ingrijpen van de mens in zijn leefomgeving. Landschappen zijn immers voortdurend aan verandering onderhevig. Bepaalde landschapselementen kunnen na verloop van tijd hun functie gedeeltelijk of volledig verliezen maar toch als relictten in het geëvolueerde landschap aanwezig blijven. Binnen de historische geografie is de *retrospectieve* benadering van het landschap, waarbij men uitgaat van het actuele landschap, in eerste instantie geografisch. De beoefenaars keren slechts zover terug in het verleden als noodzakelijk voor het begrijpen van het huidige landschap. Om de genese van het hedendaagse landschap en de oorsprong van relictten te verklaren, kunnen we een beroep doen op landboeken. Een voorbeeld maakt die historisch-geografische methode aanschouwelijker.

Op de huidige topografische kaart van Sinaai vinden we langs een plaatselijke weg met losse verharding een bosgebied met daarin een smalle, half circulaire waterloop.⁴⁰ Eens op het terrein merken we dat het om een bebost, onregelmatig blokperceel gaat volledig omgeven door een brede gracht. Om de oorsprong van dit specifieke landschapselement te achterhalen deden we een beroep op een aantal cartografische bronnen. Oudere topografische kaarten brachten geen soelaas. Vervolgens namen we de *Poppkaart* ter hand.⁴¹ P.C. Popp verzorgde omstreeks het midden van de 19de eeuw de uitgave van een groot aantal kadastrale kaarten van het jonge België. Als zodanig vormen de Poppkaarten de oudste nauwkeurige kadasterkaarten. Op die Poppkaart herkennen we onmiddellijk het betreffende perceel maar blijft verdere informatie achterwege. Een volgende stap terug in de tijd bestaat uit een analyse van de Ferrariskaart, opgesteld tussen 1777 en 1780. Ook op die kaart kan geen spoor teruggevonden worden van die opmerkelijke structuur.⁴² *Last but not least* raadpleegden we het Sinaaise landboek. Die bron leverde een verklaring. Op de plaats

40 Nationaal Geografisch Instituut, *Topografische kaart van België*, 14/7-8, 1:20.000, 2000.

41 Universiteitsbibliotheek Gent, *Kadastrale kaart van Sinaai door P.C. Popp*, 1858-1862; de Koninklijke Bibliotheek Brussel stelt de Poppkaarten digitaal ter beschikking, zie http://www.kbr.be/collections/cart_plan/collections/collections_nl.html#cadastre (geraadpleegd op 20 maart 2013).

42 Zie noot 32.

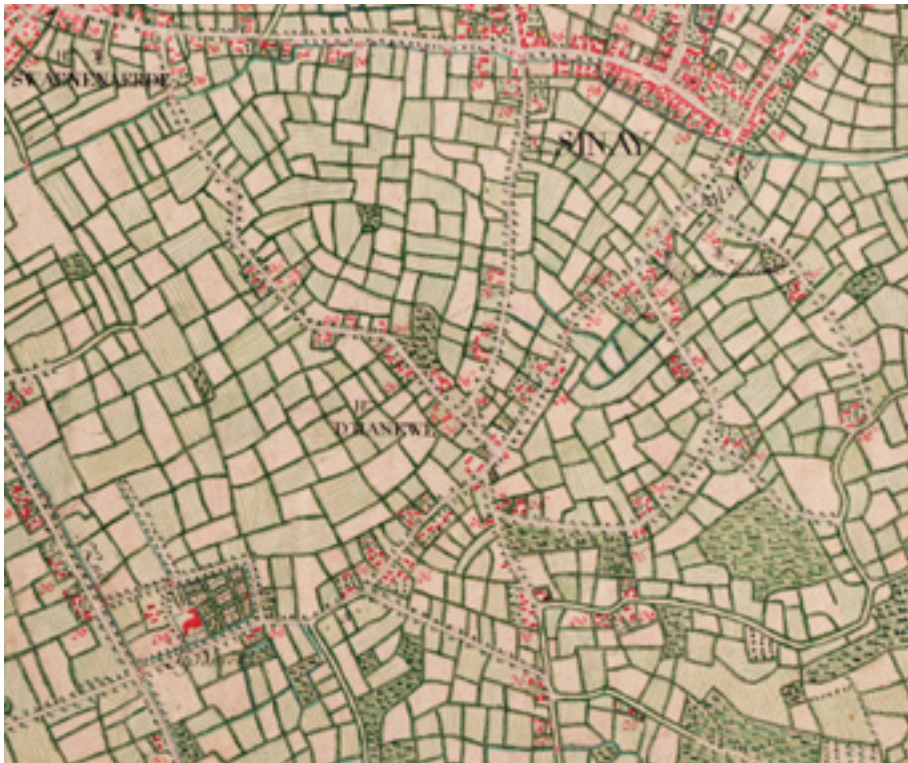
van het perceel met brede gracht vinden we op de kaart een grote hoeve terug, omgeven door een brede circulaire wal, aangeduid als het *Hof van Coolegem*. Met dit voorbeeld hebben we aangetoond dat landboeken dé bron bij uitstek zijn om actuele landschapsrelicten te verklaren die teruggaan tot het ancien régime.

Bij deze methode blijven landschapshistorici evenwel op hun honger zitten. Doel van de historische geografie is immers het bestuderen van alle menselijke factoren die bijdragen tot de vorming van het landschap, zowel vandaag als op een bepaald moment in het verleden. Daarbij proberen onderzoekers steeds zo ver mogelijk terug te gaan in de tijd; het onderzoek mag niet beperkt worden tot louter de verklaring van actuele sporen. Elk element in het landschap in welke periode dan ook wekt de interesse van de historicus. Bij deze benadering, die men de *retrogressieve* methode noemt, beschouwt de vorser het landschap in de eerste plaats als het ruimtelijke kader waarin de rurale samenleving opereerde.⁴³ Toegepast op het bovenstaande voorbeeld kan men aan de hand van het landboek achterhalen wie de eigenaar was van het *Hof van Coolegem*, wie de pachter was, welke percelen tot de uitbating behoorden,... De historisch-geograaf zal het toponiem Coolegem en de aanduiding in het landboek van de site met walgracht als centrum van een gelijknamige heerlijkheid gebruiken om uitspraken te doen over de ontginning en de vroegste occupatie van het gebied.

Dat landboeken, naast het bieden van een dwarsdoorsnede van het landschap zoals gedemonstreerd in het voorgaande deel, vaak als cruciale ankerpunten fungeren bij de *retrogressieve* methode, blijkt uit de volgende voorbeelden. De interpretatie van de gegevens ontleen we aan de historisch-geografische studies van Schelderode door Pieter-Jan Lachaert, van Drongen door Ger Schmook en van Snellegem door Antoon Verhoeve. Let wel, het zijn in die voorbeelden niet de landboeken op zich die toelaten landschapsgenetisch onderzoek te voeren. De koppeling van andere historische bronnen en toponiemen aan het landboek leveren pas nieuwe inzichten op.

Voor het Oost-Vlaamse Schelderode bleven drie landboeken behouden, respectievelijk uit 1675, 1683 en 1735. Enkel van het laatste

43 VERHULST A., *Le paysage rural: les structures parcellaires de l'Europe du Nord-Ouest*, in GENICOT L., *Typologie des sources du Moyen Age Occidental*, Turnhout, 1995, p. 20-21.

Illustratie 10: Het *Hof van Coolegem*, wijk Hanewee, in het landboek van Sinaai uit 1670. Op de Ferrariskaart (kaart 57 Sint-Niklaas) wijst geen enkel element op de aanwezigheid van een omwalde hoeve. RAG, Oud Archief Sinaai, nr. 78: Kaartboek door landmeter Anthonis Van Landeghem, 1668-1670.

landboek bleven de figuratieve kaarten bewaard. De percelen beschreven in de oudere landboeken konden evenwel zonder noemenswaardige problemen op de kaarten uit 1735 geplaatst worden. Vervolgens konden die percelen overgebracht worden op de huidige kadasterkaart. Op die manier traceerde Pieter-Jan Lachaert voor elk perceel de evolutie tot ten minste 1675. Bijvoorbeeld, aan het begin van de huidige Meierijstraat in Schelderode bevond zich in de vroegmoderne periode de *stede ten Bossche*, de woning van de meier van Schelderode, Bottelare en Makegem. De *stede ten Bossche* was in de 17de en 18de eeuw een omwalde hoeve. In 1675 was Merten Schepens pachter van de meierij, die een middelgroot bedrijf van ongeveer tien hectare uitbaatte. Volgens het leendenombrement van het markizaat van Rode uit 1685 vormde de meierij een leen, op dat moment gehouden door Jean Scherlinck. De oorsprong van *stede ten Bossche* blijkt echter veel verder terug te gaan in de tijd. Aan de hand van verschillende administratieve documenten kan men, met het landboek uit 1675 als uitgangspunt, die oorsprong achterhalen. Via het gebruik van leendenombrementen, maar ook via cijnslijsten, via domeinrekeningen of via pachtboeken aanwijzingen over vroegere landschappen verzamelen noemt men binnen de historische geografie de methode van de *Rückschreibung*. Zo wordt de meierij van Schelderode in het leendenombrement van het Land van Rode uit 1458 beschreven als een leen van tien bunder groot, gehouden door Jehan Du Bois. De oudste vermelding van de meierij gaat terug tot het midden van de 14de eeuw, ook als een leen van de heer van Rode. Parallel aan talrijke voorbeelden, zou die site met walgracht als coördinatiecentrum bij de ontginning tijdens de volle middeleeuwen hebben gefungeerd. Dit kan afgeleid worden uit de toponymie, namelijk de benaming als goed *ten Bossche* en uit de graduele uitbreiding van het cultuurareaal en de bewoning in de buurt. In een latere fase verpachtte de eigenaar, dikwijls een adellijk persoon of een religieuze instelling die site met walgracht, en vertegenwoordigde ze de grootste landbouwbedrijven van een dorp. Het bedrijfsareaal sloot doorgaans onmiddellijk aan bij die prestigieuze bewoningsvorm. Als zodanig vinden we die sites terug in de landboeken, waaraan ook het hierboven beschreven *Hof van Coolegem* en de hoeve *Bal* in Sinaai beantwoordden. Op een gelijkaardige manier kon Pieter-Jan Lachaert het perceel aanduiden waar gedurende de late middeleeuwen de tol op de Schelde werd geheven, een voorrecht dat vermoedelijk een doorslaggevende rol speelde in de dorpskernontwikkeling van Schelderode.⁴⁴

44 LACHAERT P.J., *De landschapsgeschiedenis van Schelderode : ruimtelijke ordening en organisatie van het cultuurlandschap (12de-18de eeuw)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1998, p. 92-97, 148, 234, 274.

Dat landboeken indicaties geven voor een oudere ontwikkeling binnen het rurale landschap toont het voorbeeld van Drongen aan. Een kaartreconstructie op basis van het landboek van 1604 door Ger Schmoock leert dat zich rondom het plein *Vierhekken*, het huidige dorpscentrum van Drongen, een aantal hofstedes groepeerden. Op dat moment moest de dorpskernontwikkeling echter nog een aanvang nemen. Het plein *Vierhekken* mogen we als een middeleeuwse *dries* interpreteren, een gemeenschappelijk plein waar men onder meer het vee verzamelde. De naam *Vierhekken* op zich wijst bovendien op een afsluiting van het plein teneinde te verhinderen dat het vee de kouters zou oplopen. Uit het landboek blijkt eveneens dat die dries in relatie stond met de omliggende kouters. Op die kouters bewerkten de bewoners van de dries gemeenschappelijk de percelen. Een tekort aan kapitaal in de vorm van mest, trekdieren, materiaal,... dwong de landbouwers samen te werken en alle middelen te concentreren op dat beperkt deel van de *Flur*. Op het moment dat het Drongense landboek werd opgesteld, zou de oorspronkelijke functie van de dries en de relatie tussen de *groep woningen* en de *groep percelen* reeds aan degradatie onderhevig zijn. Diverse sporen in het landboek en de vermelde toponiemen onthullen echter die specifieke manier van landgebruik en bewoningsvorm.⁴⁵

Een laatste voorbeeld waarin de mogelijkheden van een landboek in het landschapsgenetisch onderzoek wordt belicht, betreft het West-Vlaamse Snellegem. Volgens het kaartloze landboek van 1681 bevonden zich vlakbij het dorpscentrum de hoeves *Oosthof* en *Westhof*. Uit aanvullingen van het landboek uit de eerste helft van de 18de eeuw kunnen we afleiden dat het *Westhof* als exploitatiecentrum opgegeven werd, aangezien de percelen aangegeven staan als bebost. Het bedrijfsareaal werd grotendeels geïntegreerd bij de gronden van het *Oosthof*. Aan de hand van het toponiem en een vergelijking van de perceelsoppervlakte kan het *Westhof* gekoppeld worden aan een figuratieve kaart uit 1683.⁴⁶ De benaming *Westhof* slaat volgens die kaart op een perceel gekenmerkt door de aanwezigheid van een 8-vormig grachtenstelsel, waarop elke vorm van bewoning verdwenen is. De site blijkt dus reeds in de 17de eeuw verlaten. De configuratie van de

45 SCHMOOCK G., *Een evoluerend bewoningspatroon in Binnen-Vlaanderen. Methodologische bijdrage over Drongen bij Gent*, in *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 1965, 36, p. 99-103. Over de relatie tussen driesen en kouters, zie THOEN E., *Le paysage flamand ...*, p. 395-399.

46 RAB, Fonds Kaartenverzameling Mestdagh, nr. 1583: Figuratieve Kaart van twee lenen 't Oosthof en 't Westhof genoemd, eigendom van Charles Le Gillon, heere van Snellegem kopie van een kaart uit 1683 van Jan Sappaert, 1780.

grachten op de kaart uit 1683 suggereert de aanwezigheid van een *motte met neerhof* op het *Westhof*.⁴⁷ Een motte wordt omschreven als een kunstmatige aangelegde ophoging omringd met water. Meestal sloot bij die ophoging, het *opperhof*, een omwalde hoeve, het neerhof aan. De primaire functie van een motte, waarop zich dikwijls een houten toren bevond, bestond in de verdediging. Daarnaast verleende een motte een prestigieuze uitstraling aan de eigenaars. Op het bijbehorende neerhof voltrok zich het dagelijkse leven. Het ontstaan van die versterkte bewoning moet gesitueerd worden in de 11de en 12de eeuw, een periode waarin lokale potentaten hun macht proberen uit te bouwen bij gebrek aan een sterk centraal gezag. In de late middeleeuwen verloren *mottes* hun betekenis maar bleven vaak als relictten aanwezig in het landschap. De hoeves op het neerhof daarentegen bleven veelvuldig als exploitatiecentrum behouden, zelfs soms tot in de 21ste eeuw.

In Snellegem bleef het 8-vormige grachtenpatroon van het *Westhof* als landschapsrelict bewaard tot aan het eind van de 17de eeuw. Met het landboek als uitgangspunt kon het *Westhof* gelokaliseerd worden en als een middeleeuwse motte met neerhof beschreven. Uit de beschrijving bij de kaart van 1683 blijkt dat het *Westhof* een leen vormde, afhankelijk van het hof van Melle, waarvan verschillende leendenombrementen bewaard bleven. Op die manier kon J. Noterdaeme de site tot ten minste 1435 schriftelijk traceren.⁴⁸ Het *Westhof* moet volgens die laatste als een opsplitsing van het *Oosthof* beschouwd worden. Op zijn beurt zou het *Oosthof* teruggaan op een vroegmiddeleeuws domein van de Merovingische koningen, de zogenaamde fiscus van Snellegem.⁴⁹

47 VERHOEVE A., *Bodem en landschap ...*, p. 117-120.

48 NOTERDAEME J., *Het Oosthof te Snellegem*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1956, 10, p. 49-51.

49 NOTERDAEME J., De fiscus Snellegem en de vroegste kerstening in het westen van Brugge, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1957, 11, p. 53-54.

Illustratie 11: Reconstructie van het *Oosthof* en het *Westhof* te Snellegem op basis van het landboek uit 1683, naar A. Verhoeve.

3. Het landboek als bron voor de correlatie tussen samenleving en landschap

Een landboek vormt in de eerste plaats een statische bron die een beeld geeft van het toenmalige landschap zoals dat door de landmeter en de rurale gemeenschap werd gepercipieerd. Daarnaast demonstreerden we dat een landboek cruciale aanwijzingen of aanknopingspunten kan bieden voor de verklaring van de genese van het landschap. Ten slotte bevatten landboeken een veelheid aan sociaal-economische en landschappelijke gegevens, die toelaten op microniveau de wisselwerking tussen samenleving en landschap te onderzoeken. In de inleiding stelden we reeds dat een landschap steeds de organisatie van een rurale samenleving reflecteert. De manier waarop de mens in zijn levensonderhoud probeerde te voorzien en de manier waarop mensen daarbij met elkaar in relatie stonden, speelden immers een rol bij de inrichting en het gebruik van de omringende ruimte.

De in een landboek vervatte sociaal-economische gegevens kunnen aan de hand van de kaarten ruimtelijk voorgesteld en onderzocht worden.⁵⁰ Daarnaast biedt de integratie van andere sociaal-economische bronnen zoals boedelbeschrijvingen nieuwe perspectieven in het historisch-geografische onderzoek. Landboeken hebben evenwel als nadeel slechts een momentopname te geven, terwijl de correlatie precies doorwerkt op de lange termijn. Opnieuw kan een koppeling met andere historische documenten, zoals de administratieve documenten van grootgrondbezitters, daterend uit vroegere periodes, verhelderend werken. Op welke manier de historische geografie en sociaal-economische geschiedenis minutieus kunnen geïntegreerd worden, illustreren we aan de hand van een voorbeeld op schaal van een dorp, de kleinste ruimtelijk functionele eenheid in een rurale samenleving.

Een eerste belangrijk element dat de inrichting van het landschap diepgaand beïnvloedt, zijn de eigendomsverhoudingen. Wie kon aanspraak maken op welke gronden? Was de grond in handen van lokale landbouwers of van personen of instellingen die niet rechtstreeks bij het productieproces betrokken waren? De invloed van eigendomsverhoudingen gaat vaak terug tot de eerste en belangrijkste ingreep van de mens op het landschap, met name de ontginningen.⁵¹ Maar ook in latere fasen bleven de al dan niet gewijzigde eigendomsverhoudingen hun stempel drukken op het landschap.

50 Zie de bijdrage van Thijs Lambrecht omtrent de sociaal-economische gegevens in deze publicatie.

51 VAN BAVEL B., *Manors and Markets*, Oxford, 2010, p. 86-93.

Aangezien we bij de perceelbeschrijvingen in het Sinaaise landboek de eigenaar en de oppervlakte van elk perceel terugvinden, slagen we erin door een kwantitatieve verwerking van die informatie de totale oppervlakte in handen van één persoon of een instelling te berekenen. Naast een indeling volgens eigendomsgrootte, kunnen de eigenaars ook ingedeeld worden naargelang de maatschappelijke groep waartoe ze behoorden. Traditioneel wordt in de historiografie een onderscheid gemaakt tussen kerkelijke instellingen, met eventueel een verdere opdeling tussen reguliere en seculiere geestelijkheid en liefdadigheidsinstellingen, de lokale rurale bevolking, adellijke eigenaars en ten slotte personen behorend tot de burgerij of beoefenaars van een openbaar ambt. We lieten het onderscheid tussen beide laatstgenoemde groepen achterwege. Ten eerste kunnen we op basis van landboeken ter zake nauwelijks een onderscheid maken en ten tweede is die ordening op sociaal-economisch vlak voor de 17de en 18de eeuw niet meer te verantwoorden.⁵² We spreken gemakshalve van de *derde groep* en duiden daarmee de niet-kerkelijke eigenaars die niet ingeschakeld waren in het lokale productieproces. Zoals elders in Binnen-Vlaanderen, slaagde de Sinaaise rurale bevolking er grotendeels in de eigendomsrechten van de grond in handen te houden.⁵³ Onderstaande tabel geeft aan dat in Sinaai nauwelijks één vijfde van de oppervlakte in bezit van kerkelijke instellingen of vermogende inwoners uit Gent of Antwerpen was.

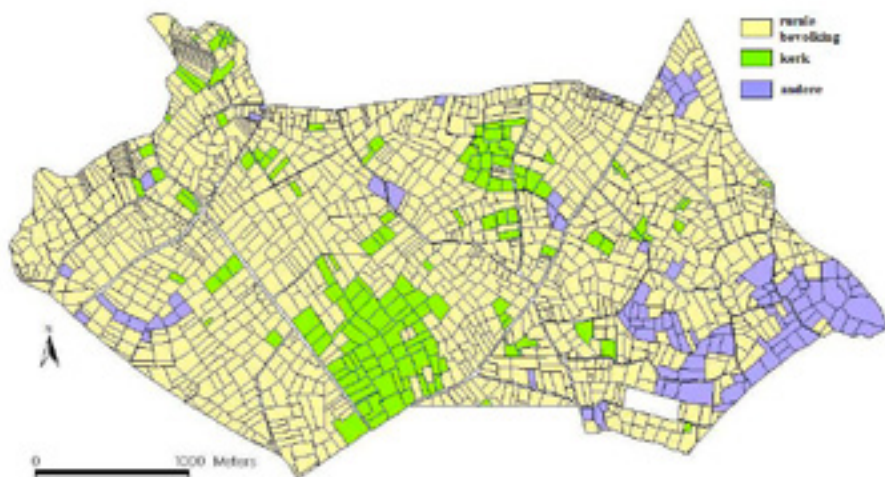
Tabel 1. Eigenaars in Sinaai op basis van het landboek uit 1670

	Procentueel aandeel van de grond
Kerkelijke instellingen	11,28
Lokele rurale bevolking	80,41
Niet lokale eigenaars	8,30

Op welke manier kunnen we nu die eigendomsverhoudingen in verband brengen met het landschap? Op de onderstaande kaart worden de percelen in bezit van de drie onderscheiden groepen op een reconstructiekaart voorgesteld.

52 DUMOLYN J. en VAN TRICHT F., *De sociaal-economische positie van de laatmiddeleeuwse Vlaamse adel: enkele trends*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 2000, 137, p. 15-16.

53 VAN DEN ABEELE H., *De penningkohieren als sociaaleconomische en demografische bron: Het Land van Waas omstreeks 1571*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 1987, 90, p. 173-175.

Illustratie 12: Reconstructiekaart van de eigendomsverhoudingen in Sinaai op basis van het landboek uit 1670.

Wat onmiddellijk opvalt, is de concentratie van percelen behorend aan de niet-rurale eigenaars. Vooral de bezittingen van de zogenaamde derde groep beperken zich tot het zuidoosten van Sinaai. De kerkelijke eigendom situeerde zich hoofdzakelijk rondom het Lysdonkhof (centraal in het zuiden), eigendom van de cisterciënzerabdij van Boudelo. Bovendien kenmerkten de percelen van de niet-lokale eigenaars zich door hun omvang: percelen in eigendom van kerkelijke instellingen, adel of burgerij hadden gemiddeld een grotere oppervlakte. Vooral de percelen van Charles De Vooght, heer van Wijnveld, in de gelijknamige wijk in het uiterste zuidoosten van Sinaai, omvatten een grotere oppervlakte. Daarentegen vertoonden de percelen van de Sinaaise landbouwers een sterke opdeling in kleine lapjes grond. De eigendomsverhoudingen weerspiegelen zich in het percelleringspatroon. De dominantie van rurale eigenaars in Sinaai reflecteert zich in een versnipperde percellering. Het erfrecht in het graafschap Vlaanderen bepaalde immers dat alle erfgenamen een gelijke aanspraak maakten op de erfenis.⁵⁴ In periodes van bevolkingsgroei zorgde dit voor een sterke graduele opsplitsing van de percelen. Aangezien gronden van kerkelijke instellingen niet aan verkaveling onderhevig waren, bleef de oorspronkelijke percellering in

⁵⁴ VERHULST A., *Le paysage rural ...*, p. 72-73.

grote blokken langer bewaard. De vroegste sporen van grondeigendom van Boudelo in Sinaai gaan bijvoorbeeld terug tot de 13de eeuw, de periode van de ontginning van de streek. In de loop van de late middeleeuwen besloot de abdijleiding hun uitbating en percelen rond Lysdonk integraal te verpachten.⁵⁵ Tot de afschaffing van de religieuze instelling op het einde van de 18de eeuw, verpachtte Boudelo de hoeve met het bijbehorende areaal aan een kapitaalkrachtige landbouwer. Vandaar dat die percelen in de vroegmoderne periode opvielen door hun omvang. Ook van de al dan niet oorspronkelijke adellijke eigendom bleef dikwijls de aanvankelijke omvang bewaard. Die percelen vormden de kleinste eenheid van het leenwezen, in de bronnen treffen we ze aan als *achterlenen* of *volglenen*. Op die percelen was het leenrecht van toepassing, wat inhield dat enkel de eerstgeborene erfde en dus een graduele opdeling uitbleef.

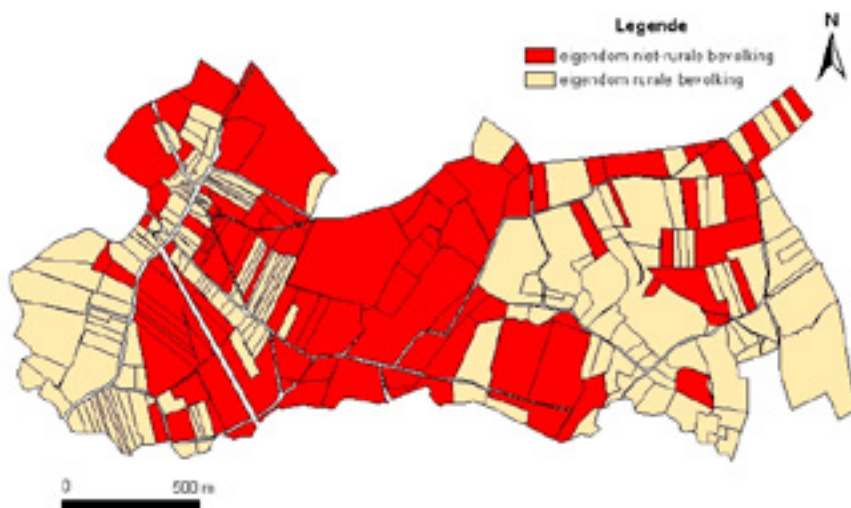
Een vergelijking van deze reconstructiekaart met de taxatiekaart demonstreert dat in Sinaai de eigendomsrechten geen verband vertoonden met de landbouweconomische waarde van de gronden. De arme zandgronden in het zuidoosten behoorden tot de bezittingen van niet-lokale eigenaars, terwijl de bijzonder vruchtbare meerspercelen langs de Moervaart nagenoeg volledig eigendom waren van de lokale landbouwers. Dit staat haaks op de vaststellingen voor Eke, waar in 1656 de lokale landbouwers het moesten stellen met de minderwaardige gronden.⁵⁶

Een vergelijking van Sinaai met het 18de-eeuwse Leupegem bij Oudenaarde toont aan dat andere eigendomsverhoudingen zich kunnen manifesteren in een anders geordend percelleringspatroon. In 1783 behoorde meer dan de helft van de oppervlakte van dit klein dorp tot kerkelijk en adellijk grondbezit, wat zorgde voor een gevarieerder percelleringspatroon.⁵⁷

55 VERELST D., *Grondbezit en grondbeheer van de abdij van Boudelo van de 14^e eeuw tot omstreeks 1578*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1977, p. 95-102.

56 COPPIETERS G., *Onroerend goed in beweging te Eke. Een historisch-geografische benadering van een plattelandsgemeenschap tot het midden van de 19^e eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1991, p. 166.

57 CALLENS B., *Een historische geografie van een plattelandsdorp aan de rand van de Vlaamse Ardennen. Leupegem: van landboek tot GIS*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2009, p. 67-70.

Illustratie 13: Reconstructiekaart van de eigendomsverhoudingen in Leupegem op basis van het landboek uit 1783, naar B. Callens.

In het Sinaaise landboek vinden we zoals in de meeste andere landboeken enkel de eigenaars van de percelen vermeld. In een gelijktijdig opgesteld register noteerde men ook de gebruikers van de percelen in Sinaai waardoor we ook een beeld krijgen van de grootte van de landbouwbedrijven. Voor iedere inwoner kon bepaald worden welke hoeveelheid grond hij of zij bewerkte en welk aandeel daarin eigengeërfd of gepacht was en welk aandeel als meers, bos of bouwland geëxploiteerd werd. Ook de grootte van de bedrijven en de manier waarop de landbouwers in hun inkomen trachtten te voorzien, hadden immers een fundamentele invloed op de inrichting en het gebruik van het cultuurareaal.

Tabel 2. Grootte van de landbouwbedrijven en het belang van pacht in Sinaai op basis van het prijsboek uit 1670

grootte van de bedrijven	aantal pachtbedrijven	aantal gemengde bedrijven	aantal eigengeërfde bedrijven	totaal aantal bedrijven
< 1 hectare	8	8	36	52
1-3 hectare	8	42	11	61
3-5 hectare	5	37	6	48
5-10 hectare	3	49	3	55
10-15 hectare	1	20	1	22
> 15 hectare	-	10	3	13
totaal	25	166	60	251

Uit bovenstaande tabel blijkt dat in Sinaai kleine, gemengde bedrijven de meerderheid uitmaakten. Ongeveer 65% van de landbouwers cultiveerde minder dan vijf hectare. Landbouwers die meer dan vijftien hectare exploiteerden, vertegenwoordigden slechts een kleine minderheid van de huishoudens. Zoals elders in Binnen-Vlaanderen, kenmerkte de bedrijfsstructuur zich door een zekere polarisatie: langs de ene zijde een grote groep landbouwers die amper enkele hectaren bewerkten, aan de andere kant een kleine groep zeer welstellende boeren.

Bij een vermelding van de grondgebruikers laten landboeken dus toe het belang en de samenstelling van de verschillende bedrijven te evalueren. Essentieel daarbij is de manier waarop die bedrijven in hun levensonderhoud voorzagen: welke gewassen verbouwden de landbouwers, welk belang had de veeteelt, welk landbouwalaam was voorhanden? Vooral de kleinste bedrijven trekken onze aandacht omdat hun areaal nauwelijks voldeed om van de opbrengsten te overleven.⁵⁸ De informatie uit landboeken moet dus

⁵⁸ De minimale oppervlakte om van een leefbaar landbouwbedrijf te kunnen spreken lag volgens C. Vandenbroeke in de vroegmoderne periode op 5 hectare, zie VANDENBROEKE C., *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, Beveren, 1982,

geïntegreerd worden met informatie uit andere sociaal-economische bronnen. De aangewezen bron hiertoe zijn boedelbeschrijvingen. Aangezien het volledige patrimonium van een erflater moest geregistreerd worden, noteerden men naast de grondeigendom ook de geoogste of nog op het veld staande gewassen, de dieren, het alaam, maar evenzeer de uitstaande schulden of tegoeden tegenover derden. Via de registratie van het grondbezit in de boedelbeschrijvingen kunnen we landbouwers uit het landboek koppelen aan de personen wiens nalatenschap geregistreerd werd. De identificatie dient onder voorbehoud te gebeuren: zowel landboeken als boedelbeschrijvingen bieden slechts een momentopname. Het verschil in datering van beide bronnen mag dus geen al te grote tijdspanse overkoepelen.

Een analyse van de Sinaaise boedelbeschrijvingen leert dat alle landbouwers zowel aan akkerbouw als aan veeteelt deden. Het verschil tussen kleine en grote bedrijven bleek evenwel vooral uit de teeltkeuze: terwijl de kleinste landbouwers zich beperkten tot weinig risicovolle gewassen zoals rogge en boekweit, treffen we bij de grootste landbouwers een grotere variatie aan gewassen aan. Naast de bewerking van kleine lapjes grond, probeerden de meeste keuterboeren in hun levensonderhoud te voorzien door de teelt en de eerste bewerking van vlas tot linnen. Een tweede uitweg bood arbeid op de grotere bedrijven van het dorp. In ruil voor die arbeid bewerkten de grotere boeren de percelen van de kleinere boeren met hun paard. Landbouwers die minder dan twee hectare bebouwden beschikten immers zelden over een eigen paard en een ploeg. Die arbeidsrelaties vinden we in de boedelbeschrijvingen terug onder de noemer *paardenwerk*.⁵⁹ Uit recent onderzoek blijkt dat die ruilrelaties een essentieel onderdeel vormden van de Vlaamse rurale economie.⁶⁰

De summier behandelde kenmerken van de rurale huishoudens kunnen we vervolgens terugkoppelen aan de gegevens uit het landboek. We beperken ons hier tot de twee voornaamste algemene kenmerken van het Binnen-Vlaamse vroegmoderne platteland, namelijk enerzijds de polarisatie

p. 135-136. Door de toepassing van meerjarige vruchtwisselingstelsels verkleinde die oppervlakte evenwel, vooral na de verspreiding van de aardappel in de tweede helft van de 18de eeuw.

59 Vervaet L., *De sociaal-economische organisatie ...*, p. 69-89.

60 Lambrecht T., *Een grote hoeve in een klein dorp. Relaties van arbeid en pacht op het Vlaamse platteland tijdens de 18e eeuw*, Gent, 2002, p. 113-120; Vermoesen R. en De Bie A., *Boeren en hun relaties op het Vlaamse platteland (1750-1800)*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 2008, 121, p. 436-438.

en anderzijds de samenwerking tussen de bedrijven.⁶¹ Onder de noemer *samenwerking* begrijpen we dus het ruilen van arbeid voor diensten zoals *paardenwerk*. De polarisatie uitte zich door een dominantie van keuterboeren tegenover een minderheid van grote boeren. Manifesteerden die kenmerken zich in het bewoning- en het percelleringspatroon van het dorp? Met andere woorden, vinden we een weerspiegeling van bepaalde sociaal-economische eigenschappen in het gebruik van het landschap? Om op die vragen een antwoord te geven, maakten we twee soorten reconstructiekaarten.

Als eerste plaatsten we alle *hofstedes* of uitbatingcentra van de bedrijven op een reconstructiekaart. We maakten daarbij een onderscheid naargelang de grootte van de bedrijven. Lagen de centra van de verschillende bedrijven in functie van hun grootte geconcentreerd of eerder verspreid over het dorp? Onderstaande kaart toont dat alle onderscheiden bedrijven ruimtelijk verweven lagen met elkaar. Enkel de allerkleinste uitbatingen, bestaande uit minder dan één hectare, waren geconcentreerd in het dorpscentrum of in het gehucht Zwaanaarde. De mogelijkheden tot alternatieve inkomstenbronnen waren in de dorpscentra hoogstwaarschijnlijk het grootst: op basis van de boedelbeschrijvingen weten we bijvoorbeeld dat meerdere personen naast het bewerken van een minimale oppervlakte land, ook activiteiten als slager, timmerman, herbergier of mandenmaker, ontplooiden. Ook voor het 17de-eeuwse Schelderode, het 18de-eeuwse Kobbegem en het 19de-eeuwse Lichtervelde werd vastgesteld dat de kleinste landbouwbedrijven zich doorgaans in het dorpscentrum bevonden.⁶² De geografische verwevenheid van de bedrijven wijst op een vorm van relatie tussen de bedrijven onderling. De leefbaarheid van de kleinere bedrijven werd hoogstwaarschijnlijk gewaarborgd door de nabijheid van een grotere uitbating. Op enkele uitzonderingen na vinden we kleinere bedrijven steeds in de onmiddellijke nabijheid van andere, meestal grotere landbouwbedrijven. Bijzonder interessant is de voorstelling van de arbeidsrelaties tussen landbouwers op kaart. Wie precies leverde bij wie arbeid in ruil voor *paardenwerk*? Ondanks de talrijke

61 THOEN E., *A 'commercial survival economy' in evolution. The Flemish countryside and the transition to capitalism (Middle Ages – 19th century)*, in HOPPENBROUWERS P. en VAN ZANDEN J.L. (eds.), *Peasants into farmers: the transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages - 19th century) in the light of the Brenner debate*, Turnhout, 2001, p. 112-119.

62 LACHAERT P.J., *De landschapsgeschiedenis van Schelderode ...*, p. 277; OCKELEY J., *Landboek en primitief kadaster, instrumenten voor de reconstructie van de agrarische structuur. Methodologie en resultaten toegelicht voor Kobbegem*, Brussel, 1984, p. 91; VAN DER HAEGEN H., *Bronnen voor de reconstructie ...*, p. 122.

aanwijzingen in de boedelbeschrijvingen slaagden we er niet in die relaties op kaart voor te stellen. Toch is het onze overtuiging dat de integratie van boedelbeschrijvingen en landboeken zeer interessante gegevens kan opleveren, met name voor dorpen gekenmerkt door een meer uitgesproken polarisatie tussen klein- en grootbedrijf dan het uitgestrekte Sinaai.

Illustratie 14: Reconstructiekaart van het bewoningspatroon volgens bedrijfsgrootte in Sinaai op basis van het landboek uit 1670.

Een tweede soort reconstructiekaarten stelt de ruimtelijke schikking van het bedrijfsareaal voor. Waar precies lagen de percelen bewerkt door een bepaalde landbouwitbating? Welke afstand moesten de landbouwers afleggen van hun hoeve tot aan hun percelen? Lagen die percelen samen in exploitatieblokken?⁶³ Die oefening werd reeds in de jaren 1980 ondernomen voor de dorpen Kobbegem en Werken, waaruit bleek dat de mate van spreiding van de kavels sterk kon variëren.⁶⁴ Uit de reconstructiekaarten met de ruimtelijke schikking van een aantal Sinaaise bedrijven bleek dat de mate van spreiding van de percelen over het dorpsareaal samenhang met de bedrijfsgrootte. De percelen gecultiveerd door de kleinste landbouwers lagen

63 Onder exploitatieblokken verstaan we een groep percelen door eenzelfde bedrijf uitgebaat en volledig omringd door percelen van een andere uitbater, zie OCKELEY J., *Landboek en primitief kadaster* ..., p. 106.

64 OCKELEY J., *Landboek en primitief kadaster* ..., p. 91-94; VERHOEVE A. en LARNOE G., *Landboeken. Mogelijkheden* ..., p. 340.

meestal verder en bovendien elk afzonderlijk verwijderd van de boerderij. Zo lag de hoeve van Jan Van Hese, in 1670 uitbater van een bedrijf van 1,7 hectare, in het gehucht Riemeersen. Eén perceel bevond zich in dezelfde wijk, het tweede perceel lag in de wijk Hanewee en het laatste perceel in het Wijnveld. Zodra landbouwers meer dan vijf hectare exploiteren, treffen we exploitatieblokken aan, al dan niet in de onmiddellijke omgeving van de bedrijfszetel. De grootste uitbatingen van het dorp, die volgens de boedelbeschrijvingen jaarlijks een grote hoeveelheid tarwe en rogge te gelde maakten op de naburige markten, vertoonden daarentegen een concentratie van bedrijfsgronden rondom de hoeve. De percelen behorend tot de pachthoeve van Lysdonk en het *Hof van Coolegem* vormden bijvoorbeeld een aaneengesloten geheel, zowel inzake eigendom als exploitatie. Zij zijn beide als typische sites met walgracht te beschouwen, die wellicht een rol speelden in de ontginning van het gebied en nadien integraal verpacht werden. Hiermee zijn we opnieuw aanbeland bij de andere invalshoek bij het gebruik van landboeken, namelijk als bron voor de genese van het landschap.

Illustratie 15: Reconstructie van de ruimtelijke schikking van een aantal Sinaise bedrijven groter dan vijftien hectare op basis van het landboek uit 1670. Elk bedrijf wordt voorgesteld door een andere kleur, de bedrijfszetel door een vierkant. De gearceerde percelen zijn pachtpercelen.

Uit de beknopte voorbeelden mag blijken dat de mogelijkheden tot integratie van landboeken en boedelbeschrijvingen uitgebreid zijn, maar tot nu toe zeker niet ten volle benut. We wezen hierboven op de mogelijkheid tot het in kaart brengen van arbeidsrelaties tussen landbouwers. Ondanks het pleidooi van Antoon Verhoeve uit 1986 en 1988, bewandelden we met de casus Sinaai, wat de systematische reconstructie van de ruimtelijke organisatie van de landbouwbedrijven betreft, zo goed als onbetreden paden.⁶⁵ Het onderscheid tussen eigengeërfde en pachtpercelen werd tot hiertoe zelden gemaakt. Bijvoorbeeld, waren de verafgelegen percelen van keuterboeren veelvuldig pachtpercelen? Ander divers bronmateriaal kan aan landboeken gekoppeld worden. We denken bijvoorbeeld aan bronnen van vrijwillige rechtspraak, waarin onder meer verervingen en verkopen van grond geregistreerd werden. Indien beide bronnen eigenaar, oppervlakte en een plaatsbeschrijving vermeldden, bestaat de kans dat men *wettelijke passeringen* aan een landboek kan koppelen.⁶⁶ Op die manier kan de grondbiliteit ruimtelijk onderzocht worden. Met welke frequentie veranderde bijvoorbeeld een bepaald perceel van eigenaar? Zoals reeds gesteld, laten landboeken slechts één momentopname toe. Een uitbreiding van het aantal snapshots geniet aanbeveling in toekomstig onderzoek. Meerdere opeenvolgende snapshots kunnen verschuivingen in de sociale geografie van een plattelandsgemeenschap aan het licht brengen. Bijvoorbeeld, resulteerde de toenemende bedrijfsversnippering in een sterkere verbrokkeling van het bedrijfsareaal? Voor Binnen-Vlaanderen moet een eventuele dynamiek in het ruimtegebruik gerelateerd worden aan de diepgaande veranderingen die het platteland zal ondergaan vanaf de tweede helft van de 18de eeuw.⁶⁷

Besluit

Met deze bijdrage hopen we aangetoond te hebben dat een landboek met kaarten veel meer is dan een leverancier van mooie plaatjes. Een landboek is een belangrijke, zo niet dé belangrijkste historisch-geografische

65 VERHOEVE A., *Het landboek als cartografische bron ...*, p. 265-266; VERHOEVE A. en LARNOE G., *Landboeken. Mogelijkheden ...*, p. 339-342.

66 Het kopen of verkopen van onroerende goederen, het afsluiten van een hypotheeklening en sommige contracten moesten verplicht geregistreerd worden voor de lokale schepenbank in de *wettelijke passeringen*, zie DEGRYSE K., *Bronnenstudie, 16de-18de eeuw*, in BOONE M. (ed.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente?*, Gent, 1994, p. 98.

67 VANHAUTE E. en VAN MOLLE L., *Het einde van de overlevingslandbouw, 1750-1880*, in SEGERS Y. en VAN MOLLE L. (red.), *Leven van het land. Boeren in België, 1570-2000*, Leuven, 2004, p. 13-48.

bron voor het platteland tijdens het ancien régime. De kaarten op zich zijn drager van buitengewoon veel en rijke informatie. Naast een inkijk in het toenmalige landschap, biedt een landboek talrijke aanwijzingen over de genese van dat landschap. De rijkdom van een landboek als historisch-geografische bron ligt echter voornamelijk in de integratie van sociaal-economische met ruimtelijke gegevens. De perceelbeschrijvingen vermelden de eigenaar, de oppervlakte, het bodemgebruik en de agrarische geschiktheid van elk perceel en eventueel de gebruiker. Op basis van een kwantitatieve verwerking van die gegevens is het mogelijk de eigendomsverhoudingen binnen het dorp en de verschillende landbouwbedrijven te reconstrueren. Die eigendomsverhoudingen kunnen ruimtelijk voorgesteld worden aan de hand van kaarten. Ook de ruimtelijke schikking van de percelen behorend tot één uitbating kunnen we visualiseren. Op die manier proberen we de correlatie tussen de sociale organisatie van de samenleving en het gebruik van de omringende ruimte op microniveau bloot te leggen. Naast de mogelijkheid om de inherente sociaal-economische en landschappelijke informatie te integreren, wordt het potentieel van een landboek pas ten volle benut bij een doordachte koppeling met uiteenlopende andere historische bronnen. Met boedelbeschrijvingen, die inzicht bieden in de broodwinning van de dorpsbewoners, kunnen we de relatie tussen overlevingsstrategieën en ruimtegebruik onderzoeken. Wonen bijvoorbeeld keuterboeren, die voor hun bestaan afhankelijk zijn van loonarbeid op een grote hoeve, in de onmiddellijke nabijheid van die hoeve? Aan de hand van administratieve documenten van grootgrondbezitters zoals pachtcontracten en rekeningen verifiëren we of het grondbeheer door ruimtelijke aspecten beïnvloed werd. Kenden belendende percelen met dezelfde eigenaar bijvoorbeeld hetzelfde verloop van de pachtprijs? Ook de mutatie van grond bij verkoop of vererving kan door de koppeling met een landboek op kaart voorgesteld worden. Kortom, de combinatie van landboeken met andere bronnen biedt talrijke en veelzijdige mogelijkheden om de wisselwerking tussen samenleving en landschap te onderzoeken. Bij het verwerken, analyseren en visualiseren van de gegevens uit een landboek is het gebruik van de digitale cartografische hulpmiddelen onontbeerlijk. De toepassing van GIS en de integratie met andere sociaal-economische bronnen maakt een landboek tot een rijke, dynamische en veelzijdige historisch-geografische bron.

Belang van landboeken voor de lokale cartografie en geografie (met inbegrip van de historische opmetingstechnieken)

LUC JANSSENS

Reeds in de 14de eeuw zijn er in de Nederlanden voorbeelden aan te halen van landmeters die een aanstelling hadden of een eed hadden afgelegd. Ze waren in dienst van de overheid voor dewelke ze ambtshalve allerlei metingen uitvoerden, maar daarnaast mochten ze ook voor particulieren werken.¹ De oudste teruggevonden tekst die het statuut en de rechten bepaalde van die “meerers” of “paelders” (afpalers of erfscheiders), is de ordonnantie van de stad Brussel, daterend van 2 december 1451.² In het begin van de 16de eeuw gebruikte men in Vlaanderen en in Brabant reeds de benaming “beëdigd of gezworen landmeter”. Uit de stadsrekeningen van Gent en Brussel blijkt dat deze steden beëdigde “paelders” in dienst hadden om voor de schepenen de geschillen in verband met afpalingen, erfdiensbaarheden en waardebepalingen te onderzoeken.³ Behalve de steden deed ook de vorst een beroep op de expertise van landmeters. Reeds ten tijde van Karel V is er sprake van landmeters die in de exploitatie van de vorstelijke domeinen werden ingezet voor bijv. de opmeting van de “laeyen” of afgegrensde stukken bosgrond waarop de houtkap werd toegepast.⁴

In dit hoofdstuk wordt een overzicht geboden van het wetgevende kader waarbinnen de landmeters werkten, hun praktijkgerichte opleiding, die hun de opmetings- en de tekentechnieken bijbracht met gebruik

-
- 1 MULLER E. en ZANDVLIET K. (red.), *Admissies als landmeter in Nederland voor 1811: bronnen voor de geschiedenis van de landmeetkunde en haar toepassing in administratie, architectuur, kartografie en vesting- en waterbouwkunde*, Alphen aan den Rijn, 1987, p. 10.
 - 2 De tekst werd in 2001 door landmeter J. De Graeve uitgegeven met een hertaling en een Franse vertaling, zie *Statuut vanden meerers van de stad Brussel. Statut des emborneurs de la ville de Bruxelles. 2 Dec. 1451*, Uitgegeven ter gelegenheid van het 125-jarige bestaan van de ULEB (Koninklijke Maatschappij van Landmeters-Experten van onroerende goederen van Brussel ULEB) (*Uittreksel van de Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België*, 41), Brussel, 2001, p. 28-57.
 - 3 MOSSELMANS J. en SCHONAERTS R., *De landt-meeters in onze provinciën van de 16de tot de 18de eeuw*, Tentoonstelling ter gelegenheid van het 100-jarige bestaan van de Unie der Meetkundigen-Schatters van Brussel en het 50-jarige bestaan van de Konferentie der Jonge Landmeters van Brussel van 21 mei tot 31 juli 1976, Brussel, 1976, p. IX.
 - 4 VERBOVEN H., *Het bos doorheen de bomen. Bijdrage tot de institutionele, ecologische en financieel-economische geschiedenis van het Zoniënwoud in de 18de eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1988, p. 190.

van het beschikbare instrumentarium, en ten slotte van het belang van landboeken voor hun productie van kaarten en voor de lokale cartografie en geografie.

1. Wetgevend kader

Afgezien van de plaatselijke gebruiken en wetten in de steden en op het platteland, waar enkele bepalingen ook het statuut van de “*paelders*” behandelden, is er in de 15de en 16de eeuw geen wetgevend werk met betrekking tot het statuut van de landmeters verricht. Het plakkaat van 7 oktober 1531, waarin bepaald werd dat iemand pas tot het notariaat mocht worden geadmitteerd nadat de provinciale raden een onderzoek naar de geschiktheid van de kandidaat hadden verricht en hem hadden geadmitteerd, werd in deze periode niet uitgebreid tot de landmeters.⁵

De landmeters in het graafschap Vlaanderen konden op drie manieren een admissie bekomen. De admissie betekende eigenlijk een toelating om te werken in een bepaald gebied. Er was de subregionale admissie door de lagere kasselrijbesturen (Brugse Vrije, Land van Aalst, Land van Waas, ...), de ‘provinciale’ admissie in de Raad van Vlaanderen en ten slotte de admissie door een centraal regeringsorgaan die voor het gehele grondgebied van de Spaanse of Oostenrijkse Nederlanden gold.

Tijdens de 17de eeuw behoorde het tot de bevoegdheid van de hoofdvoorzitter van de Geheime Raad om op het centrale regeringsniveau de admissies van landmeters te verlenen, nadat de bekwaamheid van de kandidaten in een examen was getoetst. Regelgeving over die bevoegdheid is er niet, het was alleen zo.⁶ Na de overgang van onze gewesten van de Spaanse Habsburgers naar de Franse Anjous verloor de Geheime Raad die bevoegdheid. Van 1703 tot 1725 kwam die benoemingsbevoegdheid

5 *Tweeden druck vanden eersten bouck der ordonnancien, statuten, edicten ende placcaerten soo weghen der keyserlijke ende koninghlyke maiesteyten, als heurlieder doorluchtighe voorsaeten; graven ende graefneden van Vlaendren: nieuwelings vermeerderet met doorgaende marginale aenwysinghen ende volkommen tafel*, Gent, 1639, p. 753; LAMEERE J. (ed.), *Receuil des ordonnances des Pays-Bas. Deuxième série: 1506-1700*, 3: *Contenant les ordonnances du 8 janvier 1529 (1530, n.st.) au 11 décembre 1536*, Brussel, 1902, p. 266.

6 ALEXANDRE P., *Histoire du Conseil Privé dans les anciens Pays-Bas* (Mémoires couronnés et autres mémoires publiés par l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique, 52), Brussel, 1895, p. 205; ARA, *Geheime Raad* (Sp.), *Kartons*, nr. 1369.

achtereenvolgens aan de volgende instellingen: de Koninklijke Raad van Filips V (1703-1705), de Regentschapsraad van State (1706-1715) en de Raad van State (1717-1725). Tussen 1725-1786 en 1791-1794 gebeurde dit opnieuw door de Geheime Raad. In 1787-1789 was er een kort intermezzo van de Algemene Regeringsraad.⁷

Een wetgevend kader bleef in het graafschap Vlaanderen lange tijd een hiaat. In het Brabantse rechtsgebied publiceerden de aartshertogen in 1618 reeds een tekst die het beroep een statuut gaf, maar het was wachten tot 1702 op een echt referentiekader waarin de landmeters dienden te functioneren. In dat jaar hadden de Brusselse landmeters, samen met een Leuvense professor, een tekst voorbereid, die het beroep een statuut en meetcodes gaf, zowel voor de landmeter als voor de edificiemeter. Die tekst werd in 1705 door de vorst, Filips V van Anjou, gepubliceerd. Heel de 18de eeuw, de eeuw van het bureaucratische Oostenrijkse regime dat alle facetten van het maatschappelijke leven door de overheid wilde georganiseerd zien, bleef de Anjouaanse ordonnantie gehandhaafd en legde men in de Raad van Brabant en in de Rekenkamer de eed af op het reglement van 1705.

De landmeters van het ancien régime hebben zich niet verenigd in gilden zoals andere beroepen dit gedaan hebben, zodat het lijkt dat ze geen behoefte hadden aan beroepsbescherming. Was hun eedafliegging en de goede naam die ze in hun eigen belang moesten ophouden voldoende vertrouwenwekkend voor de buitenwacht om zich staande te houden? Toch lijken de ordonnanties van 1618 en 1705 en de meetcodes te wijzen op een drang naar een zekere beroepsbescherming en op het indammen van de concurrentie vanwege andere beroepen. Vooral op het gebied van het edificiemeterschap waren er raaklijnen met architecten, die niet als beroepsgroep erkend waren.

Niettegenstaande andere gewesten er zich naar modelleerden, onder meer de Raad van Henegouwen en de Haagse Raad van Brabant, duurde het in Vlaanderen tot 1754 eer de tekst ook voor dit deel van de Nederlanden werd uitgevaardigd.⁸ Op 15 mei 1754, publiceerde Maria Theresia op verzoek van de landmeters van de stad Gent de tekst letterlijk voor het

7 ARA, *Koninklijke Raad van Filips V*, nr. 475; ARA, *Regentschapsraad van State*, nr. 499; ARA, *Raad van State*, nr. 2026; ARA, *Geheime Raad (Oost.)*, nrs. 1291/B, 1292/A en 1292/B; ARA, *Algemene Regeringsraad*, nr. 884.

8 VAN HAM W.A., *Landmetersadmissies in Staats-Brabant en het land van Overmaze*, in MULLER E. en ZANDVLIET K. (red.), *Admissies*, p. 121.

graafschap Vlaanderen: *Instructie ofte Reglement naer het welke alle geswoorne land - ende edificie-meters van de provincie van Vlaanderen, hun zullen hebben te reguleren in 't fait van Metinge*.⁹

Voor andere regio's in Nederland en in België werden chronologische lijsten gepubliceerd van de door de regionale instellingen verleende toelatingen om op hun rechtsgebied als landmeter te kunnen werken.¹⁰ Systematisch onderzoek van de door de Raad van Vlaanderen verleende toelatingen om op het grondgebied Vlaanderen te werken, dient nog te gebeuren. Dit geldt ook voor de toelatingen op het lagere bestuursniveau van de kasselrijen, niet gekend in het hertogdom Brabant. Het particularisme lijkt in het graafschap Vlaanderen dan ook groter te zijn geweest en de samenstelling van de beroepsgroep een pak omslachtiger.¹¹

2. De opmetings- en tekentechnieken

Impliciet werden de meetcodes reeds door de niet-Brabantse tijdgenoten als zeer belangwekkend beschouwd, ook in Vlaanderen. In een traktaat van 1714 wees koster en landmeter Martinus Van Dijcke uit Moortsele in het Land van Aalst op het belang van de tekst voor iedere landmeter: "*Uuyt het voorseyde can men claerlick sien ende oordelen, dat alle Landt ende Edificie-meters, behooren te weten ofte voorsien te wesen van het Reglement; want den Stiel ende Usancie in het selve veel behelst, dat*

9 MOSSELMANS J. en SCHONAERTS R., *De landt-meeters*, p. XLVI.

10 Voor Nederland, zie MULLER E. en ZANDVLIET K., *Admissies*, passim; voor Namen, zie THIBAUT V., *Comment on devenait géomètre juré au XVIIIe siècle, dans le comté de Namur*, in *Études d'Histoire & d'Archéologie Namuroises dédiées à Ferdinand Courtoy* (Publication extraordinaire de la société archéologique de Namur), Namen, 1952, p. 837-849; voor Brabant, zie JANSSENS L., *Kaarten op bestelling. De beroepsorganisatie der land- en edificiemeters in het hertogdom Brabant en de Landen van Overmaas, 1680-1795*, Katholieke Universiteit Leuven, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 2006, hoofdstuk 3.

11 In het graafschap Vlaanderen betitelen de landmeters zich als "gesworen landmeter" van de kasselrij Kortrijk, van de kasselrij Oudenaarde, van het Brugse Vrije enz. Zie bijv. ARICKX V., *Landmeters*, p. 271-274; JANSSENS G., *Inventaris van het archief van de kasselrij Oudenaarde (Rijksarchief te Ronse. Inventarissen, 16)*, Brussel, 1984, p. 61, nr. 463: sollicitaties aan het kasselrijbestuur van Oudenaarde om als landmeter geaccrediteerd te worden (met bijbehorende stukken), 1652 en 1662. Bij de ondertekening van kaarten treft men zowel verwijzingen naar de Raad van Vlaanderen als naar de kasselrijbesturen, zie JANSSENS L., *Kaarten en plattegronden in handschrift. Tweede reeks (Algemeen Rijksarchief. Toegangen in beperkte oplage, 459)*. Brussel, 1997, p. 75-93.

aan de const van de Geometrie annex is, en van de selve dependeert".¹² Van Dijke publiceerde de integrale tekst van het reglement in zijn boek.¹³ Het lijkt dan ook gegrond om Brabant in de 18de eeuw een voortrekkersrol toe te bedelen.

De opmetings- en tekentechnieken van de landmeters tijdens het ancien régime bleven lange tijd dezelfde. Ondanks de wetenschappelijke vooruitgang die de cartografie aan de Leuvense universiteit tijdens de eerste helft van de 16de eeuw maakte (Gemma Frisius, Jacob Van Deventer, Gerardus Mercator), bleven de landmeters vaak *basic*-technieken en -instrumenten hanteren. Dit kan het beste worden belicht aan de hand van de opleiding die kandidaat-landmeters genoten en de examens waaraan ze werden onderworpen.

In hun rekestten spraken de kandidaat-landmeters over een langdurige 'oefening' op het gebied van de aritmetica (rekenkunde) en de geometria. Optellen, aftrekken, vermenigvuldigen, delen, worteltrekken, de regel van drie enzovoort behoorden tot de basiskennis van een landmeter. Om aan hun opleiding te beginnen moesten ze derhalve reeds tot 16 jaar naar school gegaan zijn.¹⁴ Het lesprogramma van de mathematicschool van Michael Ghiesbrecht in het Brusselse stadhuis bestond uit rekenkunde, algebra, theoretische en praktische landmeetkunde, wiskundige geografie, de wereldbol, mechanica, hydraulica en militaire architectuur.¹⁵ De Vlaamse koster en landmeter Martinus Van Dijke onderstreepte in zijn traktaat dat het landmeterswerk niet louter uit het kunnen opmeten en scheiden van percelen bestond, maar dat landmeters ook de volgende zaken moesten beheersen:

12 VAN DIJCKE M., *Preuve der landt-meters behelsende in 't cort de thiende-rekeninghe, de principaelste ende noodigste grond-regelen der geometrie, met exempels bevestight, een maniere van deelen tot noch toe by gheene autheurs soo claer gheleert, het maecken en ghebruyck der faseel-maete, de landt-maete van d'een contreye in d'andere te veranderen, het maecken der caerten figuratif sonder passer, het reglement en costume, mitsgaders een aenhangh van alle de maeten in Henegauwe, ende meer andere dinghen noodigh voor de landt-meters; ten meerderen deele ghetrocken uyt de schriften van sekeren Eerw. Pater Joannes Baptista Doemen Carthuyser, door desselfs discipel nu gesworen landt-meter, ..., Tot Brugghe, By Pieter Vande Capelle, MDCCXIV*, p. 157.

13 *Ibidem*, p. 125 e.v.

14 Zie hiervoor PUT E., *De cleijne schoolen. Het volksonderwijs in het hertogdom Brabant tussen Katholieke Reformatie en Verlichting (eind 16de eeuw - 1795) (Symbolae Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis. Series B/7)*, Leuven, 1990, p. 243-244 en fig. 14.

15 RABR, *Raad van Brabant. Archief van de secretariaten*, nr. 6373.

1. het meten van afstanden (“*longimetria*”), hoogten (“*altimetria*”) en diepten (“*propunda-metria*”). Van Dijke legde uit dat om “*onbegancelicke*” afstanden te kunnen meten er gebruik kon worden gemaakt van sinus (“*hoeck-maet*”), tangens (“*raeck-linie*”) en secans (“*sny-linie*”);
2. het maken van figuratieve kaarten. Daarvoor moesten ze de veldmetingen verkleind op papier kunnen tekenen of omgekeerd hetgeen ze eerst op het papier hadden getekend in het veld uitwerken, door Van Dijke omschreven als de “*ichnographia*”. Van Dijke onderstreepte het belang van de kennis van het bepalen van de windrichtingen voor het juist situeren van de naastgelegen percelen of reegenoten;
3. de inhoud (kennis) van of het op zak hebben van de “*Instructie ofte Reglement*” van de ordonnantie van 16 januari 1705;
4. het kennen van de lokale plakkaten en costuimen, voor zover ze betrekking hadden op de landmeetkunst en de scheiding en deling van sterfhuizen.¹⁶

De opleiding van kandidaat-landmeters gebeurde hoofdzakelijk door praktiserende landmeters. Daarnaast kon men ook opleiding genieten in particuliere mathematicascholen (bijv. gegeven in het Brusselse stadhuis) en in de militaire academies. In rurale gebieden woonden de leerlingen bij de landmeters in, omdat ze vaak ver van huis hun opleiding genoten. De steden leenden zich meer tot een verblijf op kamers.¹⁷ Het inwonen bij de meester had het bijkomende voordeel dat de leerlingen een totaalbeeld kregen van het landmetersberoep. Dit speelde zich namelijk zowel op het terrein als in de werkkamer af. De kandidaat-landmeters werden vertrouwd gemaakt met het gebruik van de instrumenten, de opmetingen op het veld, het maken van verbalen van die opmetingen en het tekenen van kaarten. Wanneer de weersomstandigheden in de wintermaanden of in andere perioden verhinderden opmetingen te verrichten, werd het buitenwerk gestaakt en werkte men in het atelier verder aan het tekenen van minuut- en netkaarten, kopieën en verkleiningen.¹⁸ Ook het opstellen van de processen-verbaal en

16 VAN DIJCKE M., *Preuve*, p. 101-102 en tabel “*Kort Begrijp der geheele geometrie ofte landt-meet-const*”, p. 125 e.v.; p. 157.

17 Soms expliciet vermeld op de rekesten, deel van de admissiedossiers.

18 KNAEPEN R., *Geel tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw. Achter de sleepketting van landmeter J.B. Berghmans aan*, in *Geels jaarboek*, 1999, 35, p. 164-165; HARMSSEN T.W., *De landmeetkunde in het gebied van de tegenwoordige provincie Limburg, vóór 1794* (Ingenieursscriptie Technische Hogeschool Delft, 1954), in *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg*, 1958-1959, 94-95, p. 363-364.

werkstaten die bij grote werkzaamheden ter betaling aan de cliënteel werden voorgelegd, gebeurde in het atelier, vaak veel later dan de veldopmetingen. Tijdens die perioden kon ook tijd gemaakt worden om met de leerling de theoretische achtergrond van het vak te bestuderen aan de hand van gedrukte landmeetkundeleerboeken.

Instrumentarium

De leerlingen werden op het terrein vertrouwd gemaakt met het beperkte instrumentarium. Volgens de opsomming in het leerboek van Mattheus van Nispen (*De beknopte landmeetkonst*, 1662) bestond het gemiddelde landmetersgereedschap op het terrein uit een landmeters- of winkelkruis, een ketting, 10 of 11 steekpennen, een “*roede van goed stijf hout dat wel recht is*”, een “*Memoryboeck*” om een (voorlopige) tekening te maken, enige staken en een dienaar om de ketting te slepen. Volgens Koeman verschilde die uitrusting in wezen niet van degene die tot omstreeks 1940 werd gebruikt.¹⁹ Het is niet zeker dat de gemiddelde of kleine landmeter over dit hele arsenaal beschikte. In zijn onderzoek naar de Geelse landboeken stelde Knaepen vast dat toestellen voor het toepassen van de driehoeksmeting, zoals astrolabium en winkelkruis, niet tot het arsenaal van de Geelse landmeter Joannes-Baptista Berghmans behoorden. Hij zou vooral gebruik maken van de meetketting, ijzeren pennen en het kompas.²⁰

Waarschijnlijk was de meetketting het eerste instrument waarmee de leerlingen in aanraking kwamen. De meet- of landmetersketting bestond uit een reeks van dunne, lange staafjes, door schakels of ringetjes verbonden, en werd gemaakt van ijzer- of koperdraad. Om de uiteinden van de ketting vast te zetten, werden ijzeren pennen gebruikt. Voor de bediening van dit instrument dat van het ene naar het andere punt gesleept werd en bij opmetingen strak diende te worden gehouden, was hulp nodig. Hierbij kon de leerling zijn meester helpen, maar ook

19 KOEMAN C., *Geschiedenis van de kartografie van Nederland. Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden*, Alphen aan den Rijn, 1983, p. 48: zie VAN NISPEN M., *De beknopte landmeetkonst*, Dordrecht, 1669, p. 204. Zie daarentegen de mening van POULS H.C., *Landmeetkundige instrumenten en methoden tot 1800*, in *Stad in kaart. Voordrachten gehouden op het congres De historische stadsplattegrond - spiegel van wens en werkelijkheid*, Groningen 18-19 november 1983, Alphen aan den Rijn, 1984, p. 27, noot 11.

20 KNAEPEN R., *Geel*, p. 165-166.

gelegenheidsknechten werden ingeschakeld, soms zelfs de cliënteel of hun gemandateerden zelf. De ketting had een bepaalde lengte, meestal vijf roeden.²¹ Naargelang de plaats kon de roede een verschillend aantal voeten tellen. Gelet op het feit dat elke landmeter een ketting had volgens de maat van stad of dorp waarvan hij afkomstig was, vaak niet conform met de maat van het dorp waar hij opmetingen verrichtte, toonde het belang aan dat in de opleiding en in het examen aan de omzettingberekeningen werd gehecht, alhoewel ook omzettingstabellen werden gepubliceerd in traktaten. In het aanhangsel van zijn boek lichtte Van Dijke de praktijk toe van het verlengen of inkorten van de persoonlijke meetketting of -koord met een stuk van een halve voet om de lokale landmaat te kunnen gebruiken.²² Om terreinpunten die aangemeten dienden te worden, duidelijk in het terrein aan te geven, werden bakenstokken of jalonstokken gebruikt, die een opvallende, meestal rode kleur hadden.²³

Een tweede belangrijk instrument was het landmeters- of winkelkruis. Dit bestond uit een ronde schaal waarop vier paar vizieren opgesteld stonden, alle loodrecht op elkaar waarmee hoeken van 90° en 45° konden worden bepaald. Het geheel was gebouwd op een knie die voorzien was van een stok. Dit was het instrument bij uitstek voor de landmeetkunde en werd voornamelijk gebruikt voor het uitzetten van rechte hoeken.²⁴ Moesten willekeurige hoeken worden opgemeten of uitgezet, dan gebruikte men in de 17de en 18de eeuw vooral de omstreeks 1612 uitgevonden ‘Hollandse cirkel’ of ‘cirkel van Dou’. Naast vaste vizieren bezat dit instrument een beweegbare vizierliniaal of alidade voor het meten of uitzetten van hoeken.²⁵

-
- 21 FOCKEMA ANDREAE S.J. en VAN 'T HOFF B., *Geschiedenis der Kartografie van Nederland van den Romeinschen tijd tot het midden der 19de eeuw*, 's-Gravenhage, 1947, p. 18; HARMSSEN T.W., *De landmeetkunde*, p. 374; KNAEPEN R., *Geel*, p. 165; POULS H.C., *De landmeter: inleiding in de geschiedenis van de Nederlandse landmeetkunde van de Romeinse tot de Franse tijd*, Alphen aan den Rijn, 1997, p. 47.
- 22 VAN DIJCKE M., *Preuve, 'Aenhangh' 1*: "[...] soo doet den landt-meter een coordeken van eenen halven voet aen zijn keten ofte coorde [...]".
- 23 VAN DEN DRIES W.A.M., *Vroegere kaartmakers, hun opleiding en instrumentarium*, in *Spiegel historiael*, 1985, 20/2, p. 70-76.
- 24 MOSSELMANS J. en SCHONAERTS R., *De landt-meeters*, p. 32, nr. 50; VAN DEN DRIES W.A.M., *Vroegere kaartmakers*, p. 73.
- 25 MOSSELMANS J. en SCHONAERTS R., *De landt-meeters*, p. XLII; VAN DEN DRIES W.A.M., *Vroegere kaartmakers*, p. 73.

Illustratie 1: Twee kettingdragers die de meetketting en steekpennen dragen, in het landboek van Sint-Martens-Latem van 1724-1727 door J.G. Gaublomme (RAG, OGA Sint-Martens-Latem, nr. 2).

Er zijn maar enkele afbeeldingen op landmeterskaarten bekend van instrumenten en van het gebruik van die instrumenten.²⁶ Pieter Beyls illustreerde zijn studie voor het behalen van de master na master archivistiek met een prent waarop niet alleen landmetersinstrumenten op een planchet liggen uitgestald, maar waar landmeters ook aan het werk zijn met de meetketting en staken.²⁷ De landmeters Mosselmans en Schonaerts herkenden op het voorplan van een prent van het kasteel van Loupaigne van Harrewijn in een tafereel naast de ketting ook de volle cirkel en het vizier (zie illustraties 2 en 3).²⁸

Andere instrumenten die men in verklaringen over de opleiding van kandidaat-landmeters tegenkomt, zijn het planchet en de grafometer.²⁹ Het planchet, ook meettafel of vlakke tafel genoemd, was een typisch 18de-eeuws instrument, dat veelvuldig door de Zuid-Nederlandse landmeters en militaire ingenieurs werd gehanteerd. Het bestond uit een vlak vierkant bord of tafel dat horizontaal op een driepikkel werd gemonteerd. Het instrument was in de 17de eeuw geperfectioneerd door Jacques Ozanam die een alidade en gegradeerde regels in de zijden van het geel koperen raam had toegevoegd. De regels vervingen een volledige cirkel. Het centrum bevond zich in het midden van de vierde zijde, de basis. In dit raam was een beweegbare alidade met vizieren vastgemaakt, even lang als de diagonaal. Het instrument liet toe snel op het planchet de afstanden en de hoeken te schatten van de verschillende punten in de gekozen streek. In het raam plaatste men een fijn karton waarop men de opgemeten richtingen tekende vanuit verschillende standplaatsen, ten minste twee, om het plan te bekomen van de streek.³⁰ Lemoine-Isabeau betwijfelt of dit

26 Zie voor Brabantse voorbeelden: JANSSENS L., *Kaarten op bestelling*, hoofdstuk 4.

27 BEYLS P., 'Een werck seer schoon ghemeten'. *Studie van de archiefvorming en de terminologie van de landboekhouding in het graafschap Vlaanderen (16de-18de eeuw)*, Proef ingediend voor het behalen van de graad van master na master in de Archivistiek: Erfgoedbeheer en Hedendaags Documentbeheer, Vrije Universiteit Brussel, 2011, kaft.

28 MOSSELMANS J. en SCHONAERTS R., *De landt-meeters*, p. 31 en pl. 29 uit LE ROY J., *Topographia historico Gallo Brabantiae*, Hermanni Allardi, Amstelodami, 1692, p. 75.

29 RABR, *Raad van Brabant. Archief van de secretariaten*, nr. 3341: verklaring van de Luikse landmeter Petrus Josephus Rouchart voor zijn leerling Carolus Josephus Becquevort van 13 maart 1771 in diens admissiedossier uit 1771.

30 MOSSELMANS J. en SCHONAERTS R., *De landt-meeters*, p. 51-52, cat. nr. 85 en pl. 22; beschrijving van dit instrument door Bion bij LEMOINE-ISABEAU C., *La carte de Ferraris, les écoles militaires aux Pays-Bas et l'École d'Hydraulique à Bruxelles*, in *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, 1969, 18, p. 294-295 en illustratie; POULS H.C., *De landmeter*, p. 118.

Illustratie 2: Prent waarop niet alleen landmetersinstrumenten op een planchet liggen uitgesteld, maar waar landmeters ook aan het werk zijn met de meetketting en staken (RAG, OGA Nederbrakel, nr. 246).

Illustratie 3: Gezicht op het kasteel van Loupoigne met op de voorgrond landmeters aan het werk met vizier, volle cirkel en meetketting. Gravure van Harrewijn (LE ROY J., *Topographia historico Gallo Brabantiae*, Amsterdam, 1692).

geperfectioneerde instrument door de topografische brigade van Ferraris gebruikt werd en houdt het bij het eenvoudige planchet, waarbij de terreinopmetingen direct op het op het planchet geklemde kaartpapier werden getekend.³¹ De grafometer of halve cirkel bestond uit twee essentiële onderdelen: een regel waarop een gradenboog voor 180° was bevestigd, met in het centrum van de boog een roteerbare regel. Beide regels hadden aan de uiteinden vizierplaatjes, zodat ze ook wel eens alidades worden genoemd. In het centrum was een kompas langs de voorzijde, en een bevestigingspunt voor een driepikkel aan de rechterzijde om bruikbaar te zijn op het terrein. Het was Philippe Danfrie die dit instrument in 1597 uitvond. De grafometer was één van de meest gebruikte instrumenten in de landmeetkunde tot in de 19de eeuw. De basis voor haast elke toepassing was het meten van twee hoeken tegenover een vast punt, zodat men nadien via de regels van driehoeksmeetkunde tot afgeleiden kon komen.³²

Het is bekend dat de leerlingen van de mathematicschool van het artilleriekorps te Mechelen, wiens ingenieurs later de kaart van Ferraris opstelden, de geodesie bestudeerden. Het lesprogramma omvatte “*la Trigonométrie ou la mesure des distances Accessibles et inaccessibles et le Nivellement*”. Hun instrumentarium was volgens Koeman evenwel onvoldoende om een triangulatie uit te voeren. Anno 1752 werden een grafometer of halve cirkel, een planchet op voet, jalonstokken, piketten en meetkoorden aangekocht.³³ Hieruit blijkt dat de ingenieurs en de landmeters hetzelfde instrumentarium hanteerden.

Het tekenmateriaal bestond uit onder meer een proportie- of reductiepasser, een passer met vaste punten, een potloodhouder, een “*compas optique*”, een beweegbare hoek met gegradueerde benen, een winkelhaak, een krabber en een inktpot, meestal in een leren koker opgeborgen. De Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel bezitten dergelijke koker met

31 LEMOINE-ISABEAU C., *La Carte de Ferraris*, p. 295; zie ook de beschrijving van het eenvoudige planchet door VAN CLEEMPOEL K., in *Met passer en penseel. Brussel en het oude hertogdom Brabant in beeld*, Tentoonstellingscatalogus Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België 15 september -17 december 2000, Brussel, 2000, p. 92, cat. nr. 23.

32 MOSSELMANS J. en SCHONAERTS R., *De landt-meeters*, p. 63, cat. nr. 105; beschrijving van dit instrument door Bion bij LEMOINE-ISABEAU C., *La Carte de Ferraris*, p. 293-294 en illustratie 4; ik steun me voor de beschrijving van het instrument op de tekst van VAN CLEEMPOEL K. in *Met passer en penseel*, p. 109, cat. nr. 41.

33 KOEMAN C., *Instruments et méthodes pour les levers du terrain à l'époque du comte de Ferraris*, in *La cartographie au XVIIIe siècle et l'oeuvre du comte de Ferraris (1726-1814). Colloque international, Spa, 1976. Actes (Gemeentekrediet van België. Historische Uitgaven, Reeks in -8°, 54)*, Brussel, 1978, p. 292-293.

Illustratie 4: Constructie van het planchet, ook "Universeel instrument" genoemd en het gebruik van een eenvoudig planchet (BION N., *Traité de la construction et des principaux usages des instruments de mathématiques*, Parijs, 1715).

verguld koper en staal met de opgesomde instrumenten. De proportie- of reductiepasser hielp de tekenaar wanneer hij een tekening wenste om te zetten naar een andere schaal (verkleinen of vergroten) door een vaste ratio in te stellen.³⁴ Bij de vervaardiging van de zogenaamde figuratieve kaarten gebruikte men nog potlood, ganzenveer, inkt en verf. De in potlood getekende schets of kladkaart werd gehooft in inkt en aquarel. De krabber in het instrumentarium wijst op het uitvoeren van correcties, wat ongetwijfeld ook onderdeel vormde van de vorming.

Voor de inkleuring van de percelen was er in de 18de eeuw een conventie gegroeid: geel of bruin voor landbouwgrond, olijfgroen voor weiland, olijfgroen met wijd uit elkaar staande bomen voor fruitboomgaarden, donkerder groen met dicht opeen staande bomen voor bossen.³⁵ Ook die conventies werden de leerlingen bijgebracht. Afwijkingen van dit kleurenpalet zijn courant, zie bijv. de twee kaartboeken van Merelbeke van Guillielmus en Joannes Franciscus De Deken uit 1782.³⁶

De uitspraak dat het landmetersberoep vooral een familiale bedrijvigheid was, die van vader op zoon werd doorgegeven, is in vele studies op weinig cijfergegevens gestoeld.³⁷ Het Brabantse onderzoek van Janssens relateert dit voor een stuk. Landmeterszonen werden niet van het examen vrijgesteld. Hun voordeel lag op een ander gebied: zij hadden toegang tot het vrij kostelijke instrumentarium en belangrijker nog, tot het protocol van hun vader met de minuten van vroegere realisaties.³⁸

34 Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel, nr. 8580. Zie MOSSELMANS J. en SCHONAERTS R., *De landt-meeters*, p. 35 en plaat 17; *Met passer en penseel*, p. 79, cat. nr. 11 (voor de uitleg steun ik op Koenraad Van Cleempoel in het laatst geciteerde werk).

35 DONKERSLOOT-DE VRIJ M., *Topografische kaarten van Nederland uit de 16de tot en met de 19de eeuw. Typologie en inventarisatie*, in *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 1982, 53, p. 68.

36 RAG, *Archief van Merelbeke*, nr. 1.

37 Zie bijv. KOEMAN C., *Geschiedenis*, p. 62 en 66; VAN DEN DRIES, *Vroegere kaartmakers*, p. 71; MULLER E. en ZANDVLIET K., *Admissies*, p. 20. Al die auteurs beperken zich tot het geven van voorbeelden van landmetersfamilies, maar plaatsen die niet tegenover de totale beroepsgroep.

38 Op 25 oktober 1786 diende de luitenant-woudmeester C.J. de l'Escaille bij de Raad van Financiën een rekest in waarin hij toelating verzocht om landmetersinstrumenten aan te kopen, met name een alidade en een landmetersketting, nodig "*primo pour diriger le plantis de la Heeghe sur le nouveau pied, et secundo pour examiner les alignemens et distances d'une borne à l'autre*". Dezelfde dag keurde de Raad van Financiën de aankoop ter waarde van 46 gulden goed, zie ARA, *Raad van Financiën*, nr. 1646, rekest van C.J. de l'Escaille van 25 oktober 1786.

Illustratie 5: Kleurenallet in de twee kaartboeken van Merelbeke van Guillielmus en Joannes Franciscus De Deken uit 1782 (RAG, OGA Merelbeke, nr. 1).

Examen

De examinatoren waren overwegend praktiserende landmeters, soms professoren van de Leuvense universiteit en ingenieurs van de militaire academie in Brussel. Laatstgenoemden werden vooral aangesteld bij de benoeming door de centrale instellingen. Het examen bestond uit een theoretische en praktische ondervraging van de kennis van de aritmetica en de geometrie. Alhoewel het beroep de nodige kennis vereiste van de lokale plakkaten en costuimen, voor zover ze betrekking hadden op de landmeetkunst, wordt nergens verwezen naar een mogelijke bevraging over juridische problemen, iets wat ook in het Nederlandse onderzoek onder leiding van Muller en Zandvliet werd vastgesteld.³⁹ Het praktijkexamen bestond uit een opmeting op het land, waarbij vooral het scheiden of delen van percelen aan bod kwam, het maken van de berekeningen en het tekenen van de plattegrond. Bijkomende aandacht kreeg het herleiden van de oppervlakten in de verschillende roeden- en voetenmaten. Het examen kon tot twee à drie dagen duren.⁴⁰

Geen enkel examendossier uit de 18de eeuw, zowel van de centrale instellingen als van de Raad van Brabant, bevat nog een tekening van de praktische proef. Voor de 17de eeuw zijn nog een vijftal examendossiers met tekeningen bewaard. Van het examen van de Antwerpenaar Joannes-Baptista Barbiers in de Geheime Raad is zowel de tekening als de uitleg van de examinatoren bewaard. Antonius Claus en Joannes Franciscus Herrebertus, respectievelijk beëdigde landmeters in Vlaanderen en Brabant, ondervroegen Barbiers over het berekenen van de vierkantswortel, driehoeken, cirkels, en andere figuren, over de reductie van maten en opmetingen op het platteland.⁴¹ Ook van het examen van de Antwerpenaar Arnoldus De Brouwer bij de Leuvense professor Martinus Vande Velden, in opdracht van de Geheime Raad, is de examentekening bewaard. Het toont een onregelmatig perceel dat door De Brouwer in drie gelijke delen moest worden verdeeld. Barbiers deelde de ongelijke figuur

39 MULLER E. en ZANDVLIET K., *Admissies*, p. 19.

40 Aldus verwoord in bijvoorbeeld ARA, *Regentschapsraad van State*, nr. 499: examendossiers betreffende de admissies van Carolus Finet (21 april 1713), Egidius Van Goethem (17 juni 1713), Adrianus Josephus Bonnevie (11 augustus 1714), Lucas Hannoteau (27 augustus 1714); *Raad van State*, nr. 2026, dossier 10: Laurentius Van den Dale (19 februari 1717).

41 ARA, *Geheime Raad (Sp.)*, nr. 1369, dossier 77: admissiedossier van Joannes-Baptista Barbiers, 5 augustus 1684.

op in rechthoeken, driehoeken en trapeziëms waarvan hij afzonderlijk de oppervlakte berekende en vervolgens de totale som maakte.⁴² Nog in het handschriftelijke traktaat van de Grimbergse landmeter P.J. Claessens uit 1803, wordt voor de oppervlakteberekening van onregelmatige percelen die werkwijze toegelicht (zie illustratie 6).

Zijn er details bekend over de ondervraging door de militaire ingenieurs? Leonard Hartman verklaarde op 15 juni 1722 dat hij Laurentius Halloy geëxamineerd had over de 4 regels van de aritmetica, het trekken van de vierkantswortel (vermits het trekken van de drievoudswortel niet noodzakelijk was voor een simpele landmeter) en het decimaal rekenen. Vervolgens had hij hem een stuk land laten opmeten van binnenuit, zonder dat hij het perceel had mogen verlaten of omgekeerd, van buitenaf zonder dat hij er binnen mocht gaan en stappend op de omtrek. Verder had Hartman hem een stuk land laten opdelen in gelijke en ongelijke delen, roeden van de ene maat in een andere laten omrekenen, en ontoegankelijke afstanden (*“les distances inacessibles”*) laten opmeten. Dit alles had hij Halloy laten doen op papier en op het terrein, om te zien hoe hij de graadinstrumenten gebruikte en hoe zijn houding was in de praktijk. Tenslotte had hij hem een figuratieve kaart van het stuk land laten tekenen.⁴³ Oud-kapitein-ingenieur en lid van de Raad van Financiën Jean Philippe De Mahieu nam op 29 en 30 april en 2 mei 1794 het examen af van Lucas Anthonius uit Sas-van-Gent. Hij legde hem 7 problemen van de planimetrie voor waarvan de kandidaat er zes oploste. Vervolgens liet hij hem nog een onregelmatig stuk land opmeten op het platteland.⁴⁴

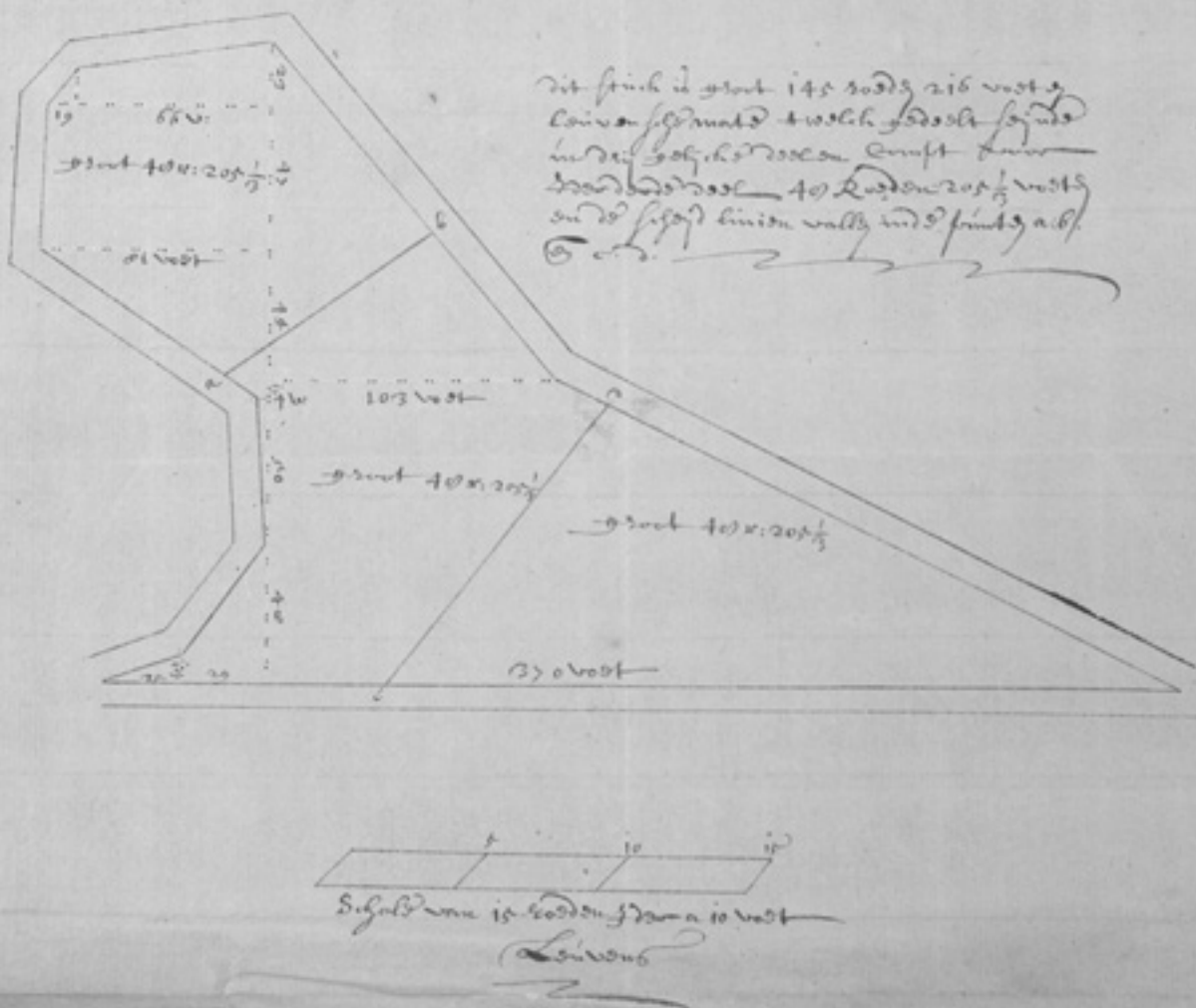
Voor Vlaanderen is er een interessant dossier met betrekking tot de Brabantse landmeter Petrus Stijnen uit Schilde, die vóór hij zich tot de Raad van Brabant voor admissie tot landmeter wendde, reeds op 9 mei 1739 bij het hoofdcollege van het Land van Waas een rekest indiende om als landmeter in het Land van Waas geadmitteerd te worden.⁴⁵ Als

42 ARA, *Geheime Raad (Sp.)*, nr. 1369, dossier 68: admissiedossier van Arnoldus De Brouwer, 8 augustus 1687.

43 ARA, *Raad van State*, nr. 2026, dossier 5, admissiedossier van Laurentius Halloy, 3 oktober 1720: “[...] *les quatre regles d’arithmetique, dans l’extraction de la racine quarrée (l’extraction de la racine cubique n’étant pas necessaire a un simple arpenteur) et dans l’arithmetique decimale*”.

44 ARA, *Geheime Raad (Oost.)*, nr. 1292/A, dossier 2: admissiedossier van Lucas Anthonius, 3 mei 1794.

45 Deze paragraaf steunt op de inlichtingen mij verschaft door de heer F. Buys uit Melsele, waarvoor hartelijk dank.

Illustratie 6: Examentekening, verdeling in veelhoeken van een perceel (ARA, *Geheime Raad (Sp.)*, nr. 1369, dossier 68).

blijk van zijn kunnen stuurde hij een plattegrond mee van de opmeting van goederen onder Haasdonk en Temse (zie illustratie 7).⁴⁶ Dit volstond niet want op 14 mei 1739 stelden de baljuw en hoofdschepenen van het Land van Waas de landmeters Judocus Vande Velde uit Bazel en Joannes Fredericus Manderschait uit Sint-Niklaas als examinatoren aan. Zij examineerden Stijnen “*nopende syne bequaemheyt inde conste van lantmeten, den welcken wy voors. ghestelt hebben differente questien die conste regarderende alsmede laeten meten ende caerteren den Dries met de wallen daerontomme gelegen met de Hautmerckt binnen de prochie van S[in]te Nicolaes*”. Ook hiervan is de examentekening van 2 juni 1739 bewaard (zie illustratie 8).⁴⁷ In tegenstelling tot de bewaarde examentekeningen uit de Geheime Raad en de Raad van Brabant oogt de tekening van Stijnen reeds als een netkaart (de expeditie die aan de cliënteel werd overhandigd) met attestatie, schaalstok en windroos.

46 Stadsarchief Sint-Niklaas, *Oud Archief*, nr. 59: “*Carteringe ende metinge der heije van Haesdonck genaemt Scheirs heije alsmede vande velden soo bosschen als saeijlanden gelegen inden Vossekot wijck op de prochie van Haesdonck [...] mitsgaders den Galge wijck tusschen beide de gerechten gelegen op Temsche [...]. Actum den 9en mej 1739. Stijnen*”, handschrift, gekleurd, papier, afmeting blad 42 x 54 cm.

47 Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, *Kaartenverzameling*, KE/3: “*Plan figurative van den Dries met sijne omliggende wallen, als wel de Houtmerct daer noortwaert aen gelegen binnen den dorpe van Ste. Nicolaes, gemeten ende in plane gestelt bij den onderschr. Peeter Stijnen, par ordre ende ter presentie van s.r Judocus vande Velde ende s.r Jan Frederick Manderschaidt, beide gesworen lantmeters, bij appointment van den 14 mey 1739 door mijn Ed. Heeren hooghw. ende hoofschepenen gedenomineert tot mijne examinateurs op het faict van lantmetinge, ende alles bevonden als bij dese plan vertoont is. Act[um] den 2e junius 1739. Stijnen*”, handschrift, gekleurd, papier, afmeting blad 30 x 36,5 cm.

3. Het belang van landboeken voor de productie van kaarten en voor de lokale cartografie en geografie

De tekentechnieken lieten toe om meerdere exemplaren van een bepaalde kaart te vervaardigen. Dat was soms ook noodzakelijk indien meerdere cliënten een exemplaar van hetzelfde plan wilden. Naast kladtekeningen en minuten, die achterbleven in het protocol van de landmeter, werden netkaarten vervaardigd die als expeditie aan de cliënteel werden overhandigd. Het maken van landboeken betekende voor de landmeters uit het ancien régime dat ze voor een bepaald grondgebied ook de doorslag hadden die ze nadien konden gebruiken om kaarten voor ander cliënteel te kunnen vervaardigen. Voor het graafschap Vlaanderen zal dit nog bestudeerd moeten worden, maar de voorbeelden die andere gewesten geven, zullen ook voor die regio kunnen worden teruggevonden.

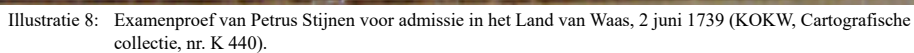
Uit de landboeken konden uittreksels vervaardigd worden, net zoals we heden ten dage ook uittreksels uit het kadaster kunnen opvragen. Men spreekt dan ook van prekadastrale kaarten. Soms gaf dit aanleiding tot een volgende grote opdracht. Vaak bestelden particulieren - kloosters en abdijen, edelen, burgerij - kaarten van hun onroerende bezittingen. Na het opmeten van het dorp Grimbergen bijvoorbeeld, had Jan Van Acoleyen de basis om nadien ook de goederen van de abdij van Grimbergen in dit dorp in kaart te brengen. Voor Vlaanderen verwijs ik bijv. naar de landboeken van vader en zoon De Deken voor Merelbeke en de kaarten die Dedeken later maakte.⁴⁸

Over het belang van landboeken voor de lokale cartografie en geografie werd reeds ruimschoots onder wetenschappers gediscuteerd. Indien men hun belang als bron louter afweegt vanuit de vraag naar de nauwkeurigheid van oude landmeterskaarten, een complex probleem dat het beste interdisciplinair wordt benaderd, dan lijken de meningen uiteen te lopen. In eigen land is de voorbije decennia de meeste aandacht gefocust geweest op het grote karteringsproject van de 18de eeuw, de kaart van de Nederlanden van graaf de Ferraris.

48 Guilielmus De Deken, beëdigd landmeter in de Raad van Brabant, gevestigd te Asse, en Joannes Franciscus De Deken, beëdigd landmeter in de Geheime Raad, gevestigd te Gent, 20 december 1782, "[...] *Caerte boeck der voornoemde prochie van Merelbeke met het beschrijf achter ieder caerte [...]*", twee delen, tekst op papier, niet gefolieerd, resp. 14 en 11 kaarten op papier in RAG, *Archief van Merelbeke*, nr. 1. Merk op dat Joannes Franciscus zijn familienaam aan elkaar "Dedeken" schrijft. RAG, *Verzameling kaarten en plattegronden*, nr. 1096.

Illustratie 7: Inzending van Petrus Stijnen aan de bestuurders van het Land van Waas om als landmeter geadmiteerd te worden, 9 mei 1739: plan van “de Heye van Haesdonck genaemt Scheirsheye alsmede van de velden soo bosschen als saeylanden gelegen in den Vossekotwijk op de prochie van Haesdonck” (SASN, Oud Archief, nr. 59).

Dat de kaart van de Nederlanden van graaf de Ferraris deformaties of vervormingen vertoonde, was reeds bij de tijdgenoten bekend.⁴⁹ In 1976 toonde Lemoine-Isabeau aan dat de kaart foutief opgemeten zones bevatte, eigen aan de wijze waarop de artilleristen geometrische fouten corrigeerden. Daarbij spoorden zij de oorzaak van de fout niet op, maar ze ontwierpen nieuwe meetbasissen op grond van vaste referentiepunten in de nabijheid van de foutief opgemeten zones.⁵⁰ De geometrische nauwkeurigheid werd voor twee gebieden specifiek onderzocht. In 1983 toonden Daels en Verhoeve aan dat de Ferrariskaart, ondanks vervormingen en zelfs gefantaseerde elementen, voor het door hun onderzochte deel van West-Vlaanderen voor 97% correct was.⁵¹ In navolging van Daels en Verhoeve namen Van der Haegen en Vanneste de Ferrariskaart onder de loep voor een andere landstreek, de Kempen. Zij hadden zowel oog voor de fouten in de meetkundige basis, met name de onderlinge richting- en afstandsfouten, als voor de precisie van de aanduidingen van de landschapselementen op de kaart. Het onderzoek bevestigde de zwakke meetkundige basis van de Ferrariskaart voor het noorden en het oosten van ons land. Niet te verwonderen, want ze steunde op de geodetische opname van onder meer Cassini, die daar geen referentiepunten had. Van der Haegen en Vanneste toonden algemene hoekvervormingen aan tot 5° in het westelijke deel van de Kempen en tot 15° in het oostelijke deel. De afstandsvervormingen waren navenant groot.⁵² Beide auteurs demonstreerden dat de vervormingen in het centrum van de gemeenten klein waren, maar aan de rand van de dorpen groter werden door de cumulatie van de intussen opgelopen fouten. De deformaties waren in de eerste plaats het gevolg van foutieve

49 Zie RABR, *Staten van Brabant, Kartons*, nr. 489/1: dossier in een zaak van het tracé van de steenweg van Antwerpen naar de Moerdijk, waarbij de abt van Tongerlo de fouten op de kaart van Ferraris aanhaalt om het door de Staten van Brabant ontworpen tracé te laten wijzigen.

50 LEMOINE-ISABEAU C., *L'élaboration de la carte de Ferraris*, in *La cartographie au XVIIIe siècle et l'œuvre du comte de Ferraris (1726-1814). Colloque international (Actes Crédit communal de Belgique, collection Histoire, série in 8°, 54)*, Spa, 1973, p. 43. Voor een recent overzicht van het onderzoek met betrekking tot de Ferrariskaart, cf. DEJONGH G., *Tussen immobiliteit en revolutie. De economische ontwikkeling van de Belgische landbouw in een eeuw van transitie, 1750-1850*, Katholieke Universiteit Leuven, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 1999, p. 68-73.

51 DAELS L. en VERHOEVE A., *Les déformations topographiques de la carte de Ferraris*, in *Tijdschrift Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 1983, p. 139-155, geciteerd in VAN DER HAEGEN H. en VANNESTE L., *De Kempen van weleer in kaart*, in *Brabants Heem. Driemaandelijks tijdschrift voor Brabantse heem en oudheidkunde*, 1988, 40, nr. 4, p. 188.

52 VAN DER HAEGEN H. en VANNESTE L., *De Kempen*, p. 187-188.

afstandmetingen.⁵³ Depuydt berekende een relatieve fout van de Ferrariskaart van rond het 10% of 100 m per km afstand.⁵⁴

De stelling van Lemoine-Isabeau dat het werk van de militaire ingenieurs van Ferraris een verbetering teweegbracht in de burgerlijke kaarten lijkt me een te sterke uitspraak.⁵⁵ Volgens mij is dit nog niet op grote schaal door cartografen onderzocht. Dat er contacten waren tussen militaire ingenieurs en landmeters staat buiten kijf. Zo werden de inundatiegebieden van de Demer voorbij Diest in 1753 door militaire ingenieurs en landmeters samen bekeken.⁵⁶ De figuratieve kaart van het overstromingsgebied stroomopwaarts Diest werd echter op 10 augustus 1769 in opdracht van de Staten van Brabant door de Leuvense landmeter Joannes-Baptista Joris gemaakt.⁵⁷ Een zelfde wisselwerking stelt men vast bij de opmeting en kartering van het Zoniënwoud. Nog geen decennium na de vervaardiging van een kaart door de ingenieurs van Ferraris en Cogeur in 1767 werd naar aanleiding van de afpaling van het Zoniënwoud door de Staten van Brabant een kaart bij de Brusselse landmeter Carolus Josephus Everaert besteld.⁵⁸ De afpaling van dit

53 *Ibidem*, 190-191.

54 DEPUYDT F., *Systematische topografische kartering van de Zuidelijke Nederlanden en België: einde 18e en begin 19e eeuw*, in Limburg, 1990, 69, p. 139, op grond van de onderzoeksresultaten van RIGO K., *Kwantitatieve methode*, en van MERTENS F., *Opsporing*. Zie het overzicht van DEJONGH G., *Tussen immobiliteit*, p. 72.

55 LEMOINE-ISABEAU C., *La carte de la forêt*, p. 271: "Ces cartes militaires entraînent une amélioration des cartes civiles, comme en témoigne la carte des Chasses de l'arpenteur Everaert". Zie de kritische bemerkingen in DAELS L. en VERHOEVE A., *Les déformations*, p. 301-310 (de auteurs hebben het over compilatie van bestaand cartografisch werk voor sommige gebieden); ARNOULD M.A., *L'originalité du travail cartographique de Ferraris dans les Pays-Bas autrichien (Standen en Landen, LVI)*, Leuven, 1972, p. 221, 230 (de auteur heeft het over de afwezigheid van een juist en volledig driehoeksnetwerk in de uitvoering van de ingenieurs van Ferraris).

56 RABR, *Staten van Brabant, Kartons*, nr. 475/1-2, fol. 256 e.v. (ordonnanties van 31 juli, 15 september, 13 en 19 november 1753), 277-278 (ordonnantie van 15 september 1753), 279-281 (ordonnantie van 15 september 1753) en [niet gefolieerd] (brief van Adrianus De Bruijn vanuit herberg de *Fransche Croon* te Diest van 12 september 1753); BREUGHELMANS J., *Het beheer van de Demer tijdens de 17de en 18de eeuw (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Studia, 86)*, Brussel, 2001, passim.

57 Kaart van het overstromingsgebied stroomopwaarts Diest door Joannes-Baptista Joris, gemaakt in opdracht van de Staten van Brabant, op 10 augustus 1769, zie ARA, *Kaarten en plattegronden in handschrift. Eerste reeks*, nr. 337.

58 ARA, *Kaarten en plattegronden in handschrift. Eerste reeks*, nr. 3000 (kaart die diende voor de afpaling van de Vrije Warande in 1777-1778); kopie bestemd voor de Staten van Brabant, Archives Nationales te Parijs, *Cartes et plans*, Dyle NI nr. 1.

vorstelijk domein sleepte reeds vier eeuwen aan en kreeg in die jaren eindelijk haar beslag. Lemoine-Isabeau stelde vast dat Everaert, die nochtans dezelfde schaal als de ingenieurs gebruikte, andere proporties aan het woud gaf.⁵⁹ Bij mijn weten is nog niet nagegaan wie het hier bij het rechte eind had.

Historici, historisch-geografen, landmeters en ingenieurs hebben niet alleen de Ferrariskaart aan een nauwkeurigheidsonderzoek onderworpen, dat deden ze ook met prekadastrale landmeterskaarten. Harmsen vergeleek enkele kaarten uit het kaartboek van het fort of de vrije heerlijkheid van Sint-Stevens-Weert met het minuutplan van het kadaster. Hij kwam uit op een afwijking van een halve roede of 0,9 mm. Gelet op het feit “dat het kaartboek ten behoeve van belastingdoeleinden werd vervaardigd”, besloot hij dat dit nogal mee viel. “De opdrachtgever had voldoende aan een grafisch beeld van de plaatselijke toestand. Een nauwkeurige cartografische vastlegging der perceelsgrenzen was in dit geval niet nodig”.⁶⁰ Gouverneur-Delanois vergeleek landmeterskaarten met de kaarten van Popp. Zowel voor de “atlas agricole” van de goederen van de heerlijkheid van de heer van Fauquez, markies van Herzelles, opgemaakt door landmeter Erasmus Laisné in 1694, als voor de kaart van de goederen van de familie Vaernewijck, opgemaakt door landmeter Lambertus Henricus Loicq, bestond er een volmaakte overeenkomst in de tekening van de percelen.⁶¹ Uit de vergelijking van het kaartboek van de gemeente Grimbergen van 1696 met de primitieve kadasterkaart uit het begin van de 19de eeuw kwam Mergaerts tot het besluit dat de gemeentegrenzen in de kadasterkaart niet veel juister getekend waren. Wat de totale oppervlakte betrof vond hij bij Van Acoleijen een fout van ongeveer 4,54% en bij de kadasterkaart 2,5%, in beide gevallen rekening gehouden met het feit dat de wegen en waterlopen deel uitmaakten van de foutmarge.⁶²

Ockeleij maakte op zijn beurt de oefening voor het landboek van het dorp Kobbegem. Ook hij kwam tot de bevinding dat de oppervlakteberekening voor een zelfde perceel verschillende resultaten

59 LEMOINE-ISABEAU C., *La carte de la forêt*, p. 270, noot 35.

60 HARMSSEN T.W., *De landmeetkunde*, p. 395-397, geciteerd van p. 397: het betreft het kaartboek van landmeter A. van der Crabben uit 1731.

61 GOUVERNEUR-DELANOIS S., *De verdeling van de grondeigendom te Iltre in de XVIIIe eeuw*, in *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks tijdschrift*, 970, 92, p. 82-83.

62 MERGAERTS S., *Het kaartboek van Grimbergen van 1696*, in VAN DER HAEGEN H., DAELEMANS F. en VAN ERMEN E. (red.), *Oude kaarten en plattegronden. Bronnen voor de historische geografie van de Zuidelijke Nederlanden (16de-18de eeuw). Handelingen van de studiedag 20 sept. 1985 (Archief- en Bibliotheekwezen in België. Extranummer, 31)*, Brussel, 1986, p. 216-223.

opleverde bij onderscheiden landmeters. Hij besloot dat de oppervlaktecijfers niet te strikt moeten worden geïnterpreteerd en dat ze voor het landboek van Kobbegem eerder richtinggevend waren.⁶³ Verder in dit boek wordt verwezen naar de studie van Guy Coppieters die een vergelijking maakt tussen de prekadastrale landboeken van de Vlaamse plattelandsgemeente Eke (tussen Gent en Oudenaarde) en 19de-eeuwse kadastrale kaarten. Aandachtspunten zijn hierbij: landschapsanalyse en -genese, taxatie, bodemgebruik en bezitsstructuren en hierbij deformaties vaststelde in de landboeken.⁶⁴

Allemeersch en Van der Eycken namen in dit verband een wandkaart van de goederen van de landcommanderij Alden Biesen onder de loep. De kaart is het werk van Anthonius Van Remoortel en de opmetingen en de vervaardiging van de kaart moeten in de jaren zeventig van de 17de eeuw gebeurd zijn. In vergelijking met een moderne kaart berekenden de auteurs dat de landmeterskaart in de afstands- en hoekcontrole van een bepaald punt (het Apostelenhuis ten oosten van het kasteel Alden Biesen) ten opzichte van andere punten een afwijking van 3,5% plus of min vertoonde. Voor een aantal gebouwen werden de hoeken nagemeten vanuit het centrale punt op de kerk van Kleine Spouwen. Hieruit bleek dat de nauwkeurigheid van de kaart van de onmiddellijke omgeving van Alden Biesen nauwelijks moest onderdoen voor de huidige kaarten. Voor verderaf gelegen oriëntatiepunten was er wel een grotere afwijking te zien, niet zozeer procentueel als wel in absolute cijfers. Ook de hoeken vertoonden grotere afwijkingen. Over grote afstanden blijkt de historische kaart niet meer voldoende om een klein, geïsoleerd perceel zonder bijkomende hulp exact te kunnen lokaliseren. Allemeersch en Van der Eycken merkten evenwel terecht op dat dit vanuit het standpunt van de opdrachtgever niet nodig was, vermits hij de kleinere kaarten kon gebruiken, waarop die percelen juist gesitueerd waren.⁶⁵

Voor de kaartboeken van de abdij van 't Park kwam Vanhove tot de bevinding dat landmeter Subil van vele stukken de waarde uit het

63 OCKELEY J., *Kaartboek van de abdij Affligem 1717-1756 (Cartografische en iconografische bronnen voor de geschiedenis van het landschap in België, 8)*, Brussel, 2003, p. 29.

64 COPPIETERS G., *Eke 1571-1834. Een landschap in historisch perspectief aan de hand van kadastrale documenten*, Universiteit Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1991.

65 ALLEMEERSCH L. en VAN DER EYCKEN M., *De 17de-eeuwse kaart van de goederen van de landkommanderij Alden Biesen (Limburgse Documenten, I, 4)*, Hasselt, 1989, p. 17-19.

cijnsboek had overgenomen, zonder bijkomende opmetingen te doen. Hij concludeerde tevens dat Subil afrondingen maakte van 1 tot meer dagwanden.⁶⁶ Die praktijk zal bij nader inzien waarschijnlijk ook elders kunnen worden vastgesteld. Dit heeft alles te maken met de kostprijs van nieuwe opmetingen, die de cliënteel wilde vermijden. De uitgever van het door Van Acoleijen vervaardigde kaartboek van de goederen van de abdij van Grimbergen deed een beroep op landmeter Mosselmans om de nauwkeurigheid ervan te bestuderen. In vergelijking met de parochiekaartboeken van Grimbergen en Beigem - eveneens het werk van Van Acoleijen - stelde Mosselmans voor Grimbergen op 30 vergelijkingen een gemiddelde verhouding van 0,99027 vast of nog geen 1% verschil. Voor Beigem was dit op zeven lengten een verhouding van 0,97738 of 2% verschil. De grafische meting van afstanden op kadastrale plannen en op de kaartboeken leverde gemiddelde afwijkingen van 1,62% tot 4,45% op, wat Mosselmans deed besluiten dat de schaalstok wel eens foutief zou kunnen zijn. Bij de opmaak van een kaartboek beoogde men volgens Mosselmans veeleer de juiste oppervlakten te kennen dan een exacte voorstelling van de percelen. Mosselmans meende dat men meer zorg besteedde aan de picturale voorstelling van de dorpskernen, kastelen en pachthoven dan aan het exact uittekenen van de percelen.⁶⁷

Het is duidelijk dat de landmeters enkel in actie kwamen na een bestelling door een cliënt, waarbij die precies uiteenzette wat hij van de landmeter verwachtte. Voor gewone burgers volstond vaak een gewoon proces-verbaal van een opmeting, zonder kaart, wat minder duur was. Een kaart was namelijk een luxeproduct, het resultaat van één of meer dagen, soms zelfs maanden arbeid aan opmetingen, berekeningen en tekenen. Het hoeft weinig betoog dat de meeste bestellingen van dergelijke producten uitgingen van de verschillende niveaus van de overheid en van private grootgrondbezitters. De relaties tussen cliënteel en landmeters zijn misschien het meest duidelijk te traceren in hun onderlinge overeenkomsten. Vooral voor grote opdrachten zijn er contracten tussen landmeters en hun opdrachtgevers bewaard gebleven. Het voorwerp van de overeenkomst, dat wil zeggen de opdracht aan de landmeter, werd in elk contract gedetailleerd omschreven. De opdrachtgever vroeg de landmeter bepaalde opmetingen te

66 VANHOVE L., *De kaartboeken van de abdij van Park-Heverlee*, in VAN DER HAEGEN H., DAELEMANS F. en VAN ERMEN E. (red.), *Oude kaarten*, p. 149-150.

67 *Caertboek Abdij van Grimbergen, Deel 1. Tekstboek. Deel 2. Kaartenmap*, Grimbergen, 1999, I, p. 35.

verrichten en daarvan één of meer figuratieve kaarten te maken, al of niet met een bijbehorend meetboek, “*quohier*”, register of legger. Vervolgens werd de opdracht gepreciseerd, eigenlijk best te vergelijken met een lastenboek.

Bij het opstellen van de contracten en de discussies over de afgeleverde producten kon Janssens concluderen dat er bij de cliënteel een bezorgdheid was inzake de ‘kadastrale’ exactheid. Men wilde vooral:

1. een precieze figuratieve kaart van de landerijen, weiden, beemden en broeken,
2. de overeenkomst van de letters of cijfers op de kaarten en de overeenkomstige legger (dus geen letters op de kaart en cijfers in de legger),
3. de juiste vermelding van de oriëntatie,
4. en de daarmee gepaard gaande correcte vermelding van de namen van de omliggende eigenaars, de zogenaamde reegenoten, en een juiste oriëntering van die reegenoten ten opzichte van het perceel.⁶⁸ De bestuurders van Meldert (bij Aalst) vroegen dat de straten en voetwegen, alsook de beken, de molens, de huizen die thans op de hofsteden stonden en de kerk behoorlijk zouden worden getekend.⁶⁹

Volgens Van Mingroot is een landmeterskaart niet betrouwbaar indien zij de toetsing aan één of meer facetten van de historische kritiek niet doorstaat. Waarschijnlijk zal geen enkele kaart voor die test slagen! Zoals alle archiefstukken moet men ook die bronnen in hun context bekijken. De inbreng van de foutmarge in de discussie door Van Mingroot, met name de topografische vervorming die in oude kaarten kan worden vastgesteld, werd door Herman Van der Haegen gecounterd. De betrouwbaarheidskritiek van een kaart heeft grenzen. “Een kaart omvat zoveel gegevens dat een foutmarge normaal is. Een detailonderzoek van elk element is niet mogelijk tenzij men enkel voor één detail geïnteresseerd is.” Ook in dit verband speelt het door de opdrachtgever beoogde doel een doorslaggevende

68 Zie bijv. Rijksarchief Leuven, *Kerkelijke Archieven Brabant, Archief van de abdij van Vrouwenpark te Wezemaal*, nr. 9526: contract van 24 oktober 1723.

69 Ascania, Asse, *Notariaal archief meester G. De Smet*, nr. E. Crick, akte van 20 maart 1726, vermeld door Jacques Ockeley; Stadsarchief Aalst, *Kaarten*, nr. 165, kaartboek van Meldert, houten band met roodleder bezet, 6 kaartbladen op perkament en 2 fol. tekst op papier, hoort bij metingboek “*Metinghe van de parochie van Meldert anno 1727*”, 113 fol. op papier.

rol in de beoordeling van de kaartbron. De landmeter zal dan ook die topografische details accentueren die nodig zijn voor het begrijpen van de kwestie. Detailfouten kunnen voorkomen maar zijn ook nu nog in onze kadastrale documenten of in andere historische bronnen aanwezig.⁷⁰ Van der Haegen wijst op het belang van de wijkkaarten om het huidige landschap in genetisch perspectief te begrijpen en/of sommige elementen voor de toekomst te vrijwaren, en tevens op het feit dat wijkkaarten, als exponent van de landboeken een grote mate van nauwkeurigheid vertonen, daar het om fiscale documenten gaat, onderworpen aan een onderlinge controle van bezitters en gebruikers.⁷¹

Ingenieur Pouls concludeerde dat bij metingen voor 1800 de percelen op zich wel juist waren gemeten, maar dat de aansluiting tussen de kavels zwak of slecht was en dat driehoeksmeting achterwege bleef. Er werd van klein naar groot gemeten, waardoor vervormingen en tegenspraken in het geheel ontstonden, in plaats van eerst het geheel meetkundig te omsluiten en naar binnen te werken. De nauwkeurigheid van de meting is volgens Pouls afhankelijk van de wensen en eisen van de opdrachtgever (zie contracten), de meetmethode, het gebruikte instrumentarium en vooral de bekwaamheid van de betrokken landmeters. Pouls merkt op dat men de landmeterskaarten niet met de ogen van een 20ste-eeuwse cartograaf of landmeter mag bekijken, maar met de ogen van de toenmalige opdrachtgevers.⁷² Men moet zich steeds de vraag stellen naar het doel waarvoor de kaart gemaakt werd. Een landmeterskaart had in de eerste plaats een informatieve waarde, met name die informatie waarvoor de opdrachtgever haar had besteld.⁷³ De getoonde topografie was ruimschoots voldoende om de landerijen te lokaliseren en eventueel te bezoeken. De exactheid van de weergave van steden, stadswijken, dorpskernen en

70 VAN DER HAEGEN H., *Historische kaarten, specifiek de landboekkaarten, en historische geografie*, in VAN DER HAEGEN H., DAELEMANS F. en VAN ERMEN E., *Oude kaarten*, p. 391.

71 *Ibidem*, p. 389- 392.

72 POULS H.C., *Kaarten*, p. 30-31.

73 KOEMAN C., *Geschiedenis*, p. 66; MARGRY P.J., *Het gebruik van oude stadsplattegronden en pre-kadastrale kaarten*, in MARGRY P.J., RATSMA P. en SPEET B.M.J., *Stadsplattegronden. Werken met kaartmateriaal bij stadshistorisch onderzoek (Hollandse Studiën, 20)*, Hilversum, 1987, p. 36; JANSSENS L., *Picturale cartografie of een cartografie met picturale elementen*, in *Met passer en penseel. Brussel en het oude hertogdom Brabant in beeld*, Tentoonstellingscatalogus Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België 15 september-17 december 2000, Brussel, 2000, p. 36.

gebouwen, die onder meer van het talent van de landmeter in kwestie afhangt, is een meerwaarde die aan de bron wordt gegeven. Context en meerwaarde bepalen de waarde van een landmeterskaart en maken haar tot een interessante historische bron. Voor de studie van het menselijke handelen in het verleden kunnen oude kaarten dan ook informatie aanreiken aan onderzoekers van divers pluimage: plaatsnaamkundigen, kunsthistorici en architecten, historici van de landbouw en de economie, van de wetenschap en de techniek, van de steden en het platteland, en van nog zoveel meer. Het onderzoek naar de nauwkeurigheid van landmeterskaarten dient dan ook in samenwerking met die andere disciplines te gebeuren. De historicus of archivaris kan dit niet alleen, maar moet de hulp inroepen van geografen, cartografen, ingenieurs en landmeters. De aanwending van gedigitaliseerde afbeeldingen zal hier ontegensprekelijk haar nut bewijzen.

Het belang van landboeken en ommelopers voor het toponymisch onderzoek

LUC VAN DURME

De plaatsnaamkunde, een taalkundige discipline

Wie de geschiedenis bestudeert, komt op zijn zoektocht door de bronnen voortdurend in contact met eigennamen van allerlei slag: namen van personen, plaatsen, instellingen, organisatievormen, tijdseenheden, feesten, gebeurtenissen, enz. Hoewel al die namen de aandacht van de historicus verdienen omdat ze op een of andere manier van nut zijn om een stuk verleden tot leven te brengen, gaat de belangstelling van de lokale geschiedschrijver in de allereerste plaats uit naar de plaatsnamen. In die categorie immers zit de meeste informatie verborgen over de mens en zijn vroegere leefwereld.

Bovendien gaan plaatsnamen vaak heel ver in de tijd terug. Dat is vooral het geval met nederzettingsnamen. Van periodes waaruit geen geschreven bronnen tot ons zijn gekomen, zijn nederzettingsnamen - naast de gegevens aangereikt door de archeologie - vaak de enige getuigen. Veldnamen op hun beurt dragen heel wat bij tot onze kennis van de ontginningsgeschiedenis en de evolutie van de landbouw. Ook persoonsnamen kunnen een interessant licht werpen op bepaalde aspecten van de geschiedenis. Zo lichten de namen van middeleeuwse geslachten ons in over de verdeling van het grondbezit in de erg versnipperde feodale structuur.

Aangezien eigennamen woorden zijn, behoort de naamkunde tot de taalkunde of linguïstiek, waarbinnen zij al heel lang wordt erkend als een volwaardige subdiscipline met een eigen, complex en gevarieerd probleemveld. Dat laatste gaat van theoretische vragen over het talige statuut van de eigennaam en van de eigennaamgeving als specifieke vorm van talige verwijzing, tot en met de empirische studie van eigennamen, al dan niet in een historisch of geografisch perspectief.

De naamkunde mag dan een zelfstandige discipline zijn, door de aard van haar studieobject heeft ze raakpunten met tal van andere wetenschapsdomeinen, binnen en buiten de taalkunde. Daartoe behoren onder meer de historische taalwetenschap, de dialectologie, de (cultuur) geschiedenis, de historische geografie, de bodemkunde, de botanica, de archeologie en de volkskunde. De relatie is er een van geven en nemen. Aan

die andere disciplines ontleent de naamkunde gegevens, die dan weer tot bevindingen leiden waarmee die andere vakgebieden hun voordeel kunnen doen. Daardoor is de naamkunde de meest interdisciplinaire tak aan de linguïstische boom.

De plaatsnamen waarvoor de historische naamkunde en de geschiedenis zich bij uitstek interesseren, zijn namen met een kleinschalig geografisch bereik. In grote trekken zijn dat: namen met betrekking tot bewoning in de ruimste zin van het woord (huizen, boerderijen, molens, ...), terrein- of veldnamen, weg- en straatnamen, hoogte- en laagtenamen, namen van oriëntatiepunten en namen van waterplassen, moerassen en kleine natuurlijke of gegraven waterlopen.

Het kleinschalige geografische bestek is daarbij doorgaans het dorp, in bestuurlijke termen de gemeente. Het soort onderzoek dat die namen als studieterrein heeft, heet *microtoponymie* en een concrete studie die de onderscheiden plaatsnamen van één dorp bestudeert, is een *toponymische dorpsmonografie*. De studie van de plaatsnamen van een veeleer grootschalig geografisch bestek (bijvoorbeeld van een land, een gewest, een provincie of een regio) op haar beurt leidt doorgaans naar de samenstelling van een werk dat dan de proporties aanneemt van een woordenboek.

Naast de microtoponymie is er de *macrotoponymie*, die zich op haar beurt toespitst op de namen van nederzettingvormen zoals dorpen en gehuchten, denk aan de namen uitgaand op het Gallo-Romeinse suffix *-iaco* (zoals de naam Velzeke), op het Germaanse element *-haim* (zoals de naam Aaigem), enz. en op die van de grote waterlopen. Die categorieën van namen klimmen veelal op in het verre verleden, wat maakt dat wie ze wil bestuderen, erg goed de wetten van de historische taalkunde dient te beheersen. Die wetten en zij alleen geven zicht op lang vervlogen taaltoestanden.

Taalwetten

Taalwetten resulteren in systematische klankovergangen die zich op een bepaald moment van de geschiedenis van een taal voltrekken.

Een paar voorbeelden.

Latijn *via* ziet men in het Frans evolueren tot *veie* en zo verder tot *voie*, nu *vwa* uitgesproken. Hierin schuilt de ontwikkeling van de Latijns korte *i*. De lange Latijnse *i* daarentegen gaat in het Frans een geheel andere

richting uit. Zo wordt een woord als *vita* via *vida* en *vie-e* er uiteindelijk *vie*.

In onze taal werden lange *i* en lange *u* tegen het einde van de middeleeuwen tweeklanken: *swin* werd *zwijn*, *buten* werd *buiten*, behalve in het West-Vlaams, dat zich hier dus conserverend opstelde.

Op zichzelf werpt dit laatste gegeven een licht op het feit dat taalwetten zich soms beperken tot dialecten alleen.

De werking van taalwetten lokte in het verleden vaak tegenreacties uit, ook verkeerde, die men hypercorrecties noemt. Een voorbeeld ervan is de huidige verschijningsvorm van een naam als Eede (nu een deelgemeente van Aardenburg). Die naam gaat terug op *ee*, uitgesproken *ee-e*, elders *a* ‘waterloop’ en bevat dus geen oorspronkelijke *d*. Door het vigeren van de Vlaamse klankwet “De medeklinker *d* tussen twee klinkers valt weg, bijvoorbeeld *mede* > *mee*, *rijden* > *rij-en*”, werd hier een ‘rechtzetting’ uitgevoerd door in de naam *Ee* een *d* in te lassen: etymologisch een miskleun!

Klankwetten en klankverschijnselen in het algemeen vindt men beschreven in werken over historische klankleer. Als beste vademecum dat hier voor het Nederlands voorhanden is, geldt de *Historische Fonologie van het Nederlands* (1986) van Jozef Van Loon. Het degelijkste etymologisch woordenboek dat nu op de markt is, is het recente vierdelige *Etymologisch woordenboek van het Nederlands* (2004) van M. Philippa e.a.¹

Omdat fonetische ontwikkelingen in oude vormen van toponiemen vaak erg ondoorzichtig zijn, verdient het aanbeveling bij twijfel de raad van een specialist in de historische taalkunde in te winnen.

Het toponymisch onderzoek in Oost-Vlaanderen²

Als geen andere Belgische provincie kan Oost-Vlaanderen terugblikken op een uitzonderlijke naamkundige traditie. Die bevoorrechte positie is uiteraard niet uit de lucht komen vallen. Onder meer de fabelachtige rijkdom van de oudste bronnen en de aandacht van topgeleerden als een Joseph Mansion, een Adriaan Verhulst en een Maurits Gysseling zijn daaraan

1 VAN LOON J., *Historische fonologie van het Nederlands*, Leuven-Amersfoort, 1986; PHILIPPA M. (e.a.), *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*, 4 dln., Amsterdam, 2004.

2 Zie uitvoerig hierover VAN DURME L., *De stille wording van een groots provinciaal project: het Toponymisch woordenboek van Oost- en Zeeuws-Vlaanderen (tot 1500) op basis van het door dr. Maurits Gysseling en andere onderzoekers nagelaten materiaal, exhaustief aangevuld*, in *Cultureel Jaarboek provincie Oost-Vlaanderen*, 2008, p. 23-37.

niet vreemd en hebben onloochenbaar als gangmaker gefungeerd. Ik hoef hier slechts te verwijzen naar het *Liber Traditionum* (midden 11de eeuw) en het *Liber Traditionum Antiquus* (midden 10de eeuw) van de Sint-Pietersabdij en naar de bekende “Codex 30”, met onder meer het oudste goederenregister van de Sint-Baafsabdij van 1227 en alle deskundige ijver waarmee die documenten onder de loep werden genomen. En dan heb ik het nog niet over de eindeloze charterreeksen van beide abdijen en over de duizenden andere stukken nagelaten door kerkelijke en wereldlijke instellingen.

Daardoor en mede onder impuls van het oeuvre van Jan Lindemans uit de Leuvense School heeft het dorpsmonografische onderzoek in de provincie Oost-Vlaanderen aldus vrij vroeg een hoge vlucht genomen. Ik beperk mij tot de productiefste auteurs: Marcel Bovijn voor de streek van Dendermonde (vanaf 1949), Hendrik Vangassen voor Ninove en omstreken (vanaf 1949) met bijzonder waardevolle aanvullingen door Dirk Van De Perre (vanaf 1990), Jozef De Brouwer voor de streek van Aalst (vanaf 1950), Aloïs Maris en Jerome Smet voor het Waasland (vanaf 1976 en 1999), ikzelf voor centraal Zuid-Oost-Vlaanderen (vanaf 1986) en Luc Goeminne voor de streek van Deinze (vanaf 1999). Een bijzondere plaats wordt hier ingenomen door de monumentale reeks *Meetjeslandse toponiemen tot 1600* (vanaf 1989) van de Stichting Achiël De Vos, met materiaal voor 36 gemeenten, verzameld door Achiël De Vos en Luc Stockman en digitaal bewerkt door Jozef Vandeveire. Onder de leiding van de Gentse hoogleraren Johan Taeldeman en Magda Devos en van Jan Luyssaert (die inmiddels nu tevens de streek rond Nevele tot zijn werkterrein gemaakt heeft), Paul Van de Woestijne, Geert Andries en Hugo en Walter Notteboom publiceert genoemde stichting met de regelmaat van een klok voortreffelijke en tegelijk ‘leesbare’ monografieën. Voorts zagen in onze provincie heel wat ‘losse’ dorpsmonografieën het licht, veelal als publicatie van een universitaire scriptie. Terwijl Brussel en het in het naamkundige vlak ooit zo roemruchte Leuven het steeds meer laten afweten, mag het een geluk heten dat Gent met emeritus professor Magda Devos op kop het onderzoek met vakmanschap en engelengeduld leidt en er aldus in slaagt scripties van een heel hoog kwalitatief niveau naar hun voltooiing te voeren.

Onder de monografieën vallen eveneens de toponymische studies van de steden en de stadjes. Ook hier - met *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen* van Maurits Gysseling (1954) als lichtend voorbeeld - is Oost-Vlaanderen zeker niet ten achteren gebleven: Aalst, Deinze, Dendermonde, Eeklo, Geraardsbergen, Ninove, Oudenaarde, Sint-Niklaas en Ronse... urbane toponymie die kan tellen!

Wat een ruimere radius betreft, verdient Noël Kerckhaert met zijn (door lichte tekorten ontsierd) zesdelig levenswerk *Oude Oostvlaamse huisnamen* (1977-1993) uitgegeven door het provinciebestuur van Oost-Vlaanderen, meer dan een eervolle vermelding. Ter oriëntering zijn eveneens waardevol: *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oostvlaanderen* (1864-1903) van Frans De Potter en Jan Broeckaert en verder, voor de gemeenten van het uiterste zuidoosten, *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13^e eeuw* (1950-2001) van Jan Verbesselt.

In bijlage 1 vindt men een overzicht van het voornaamste dat tot op heden in het vlak van de toponymie in Oost-Vlaanderen het licht zag.

De dorpsmonografie als onontbeerlijk hulpmiddel bij het toponymisch detailonderzoek

Het microtoponymisch onderzoek bewandelt dus twee wegen: ofwel bewerkt men een groter gebied, ofwel een kleiner gebied zoals een gemeente. Naast die geografische afbakening, kan men een chronologisch kader hanteren. Bij de materiaalverzameling neemt men bijvoorbeeld alle namen op van het oudste verleden tot nu of men stopt bijvoorbeeld in 1500 of in 1600, wat veel gebeurt bij het samenstellen van dorpsmonografieën. Het opnemen van alle namen verdient echter de absolute voorkeur en wel om de volgende reden.

Wie de landelijke of gewestelijke toponymie beoefent, verwerft weliswaar het (voor de wetenschap onontbeerlijke) ruimtelijke inzicht, maar wordt voortdurend geconfronteerd met allerlei vraagtekens en problemen die niet zelden vergissingen in de hand werken. Doorgaans is de nood aan controleerbaarheid en toetsing aan de bevindingen op het lokale niveau en het detailonderzoek immers hoog. De chronologisch volledige dorpsmonografie integreert de toponymie in de concrete historisch-topografisch-dialectologische werkelijkheid en beantwoordt daarom perfect aan de bovenstaande behoefte. Meer zelfs, die holistische benadering komt tegemoet aan één van de eerste eisen van het wetenschappelijk onderzoek: systematiek en volledigheid.

Beide soorten van microtoponymisch onderzoek leiden tot een soort van kruisbestuiving. Terwijl de blik van de dorpsmonograaf in niet onbelangrijke mate wordt verruimd, krijgt de ‘landelijke of gewestelijke toponymist’ correct geïdentificeerd en vooral precies gelokaliseerd materiaal voorgeschoteld.

Wij gaan nu even nader in op de bronnen bij uitnemendheid die de dorpsmonograaf ter beschikking staan: het landboek en de ommeloper.

Het landboek en de ommeloper als basis van de heuristiek

De bronnen die de basis uitmaken voor elke dorpsmonografie zijn het *landboek* en de *ommeloper*. Om meer dan een reden kan men stellen dat die documenten voor de toponymie de basisdocumentatie bevatten.

Bij het samenstellen van een toponymische dorpsmonografie verdient het absolute aanbeveling, met de 17de- en 18de-eeuwse landboeken van het schepbankarchief te beginnen of met andere soortgelijke bronnen zoals de soms oudere ommelopers van de watering. Die documenten sommen, in topografische volgorde, alle percelen op met hun oppervlakte, niet zelden ook met de naam van het perceel en zeker met de naam van de bezitter.

Aangezien de landboeken alle eigenaars opgeven, vermogen wij tevens een volledige lijst aan te leggen van alle archiefvormers zoals kloosters, kerken, armendissen, gilden, heerlijkheden, enz. die in het betrokken gebied goederen bezaten. Pas als men met een dergelijke lijst gewapend is, weet men welke archieffonds buiten het eigen schepbankarchief dienen te worden benut en kan men met een kans op volledigheid de inventarissen in de onderscheiden archiefdepots exciperen. Aldus krijgt men toegang tot de archiefstukken nagelaten door de kerkelijke en wereldlijke lichamen die in de parochie belangen hadden: renteboeken, leenboeken, pachtboeken, tiendboeken en dies meer, die in sommige gevallen zelfs rijker aan toponiemen zijn dan de landboeken en die in het beste geval tot de 12de-13de eeuw opklimmen.

Ook de gebruikboeken dienen hier te worden vermeld. Weliswaar sommen die de kavels niet op in topografische orde, maar per gebruiker. Omdat ze vaak toponiemen bevatten die uit landboeken zijn overgenomen, bewijzen zij vooral hun nut waar de landboeken zelf verloren zijn gegaan. Voorts zijn voor steden soms wijkboeken voorhanden (zo voor Ronse) of registers van het huisgeld (zo voor Gent en Aalst).

De bescheiden die ons toelaten chronologisch nog hoger op te klimmen, en dan ook voor veel namen de oudste vermeldingen opleveren, zijn uiteraard de charters of oorkonden.

In het schepenbankarchief zelf leveren verder de schepenregisters (wettelijke passeringen en staten van goed) een rijke oogst op. Voor de steden zijn de rekeningen uit de 14de-16de eeuw (veelal bewaard in het fonds Rekenkamer van het Algemeen Rijksarchief te Brussel) bijzonder belangrijk. Voor de meeste gemeenten van Oost-, West- en Zeeuws-Vlaanderen bevatten de kohieren van de 20ste en de 100ste penning, voor de jaren 1569-1579, een overvloed aan toponiemen. Voor Oost- en Zeeuws-Vlaanderen zijn de registers van Keure en Gedele van Gent, bewaard sedert 1339, ongemeen rijk aan namengood allerlei; het exciperen ervan is echter haast ondoenlijk voor wie slechts één gemeente bewerkt.

Het landboek als basis bij de topografische reconstructie

Landboeken en ommelopers bevatten soms wijkkaarten en zelfs overzichtskaarten van een geografische entiteit, maar vaak ontbreken kaarten ten enenmale. Het uitzonderlijke aan landboeken en ommelopers is echter dat zij, zoals al opgemerkt, in topografische volgorde, *alle* percelen opgeven binnen een bepaalde parochie of watering gelegen, met hun vormkenmerken, de belendende percelen, enz. Door die algemene oriëntering laten zij toe de ‘ontbrekende’ kaarten te ‘hertekenen’, waardoor zelfs de lokalisatie van toponiemen uit andere, vaak veel oudere documenten mogelijk wordt. Meer bepaald kan zulks door vergelijking met de 19de-eeuwse kadasterkaarten.

Zelf heb ik mij voor de *Toponymie van Velzeke-Ruddershove en Bochoute* aan zo’n onderneming gewaagd.³ In navolging van mijn leermeester dr. M. Gysseling die het voor Oudenburg had gedaan, was het mijn hoofdbekommernis op te ruimen met de 19de-eeuwse kaarten en aan de hand van de oude kadastrale bescheiden zoals het landboek van Velzeke van 1703-1704 en een als heus landboek opgevat heerlijk renteboek van Ruddershove van 1540 gelijkwaardige kaarten van de eigendomsverhoudingen te tekenen, dit voor een zo ver mogelijk verleden en met een zo groot mogelijke precisie. Welke baat vindt de wetenschap immers bij een dorpsmonografie met alleen maar vage en stuntelige situeringen? De mate waarin men in het bovengenoemde opzet slaagt, hangt af van één factor: de graad van onverzettelijkheid waarmee men het werk van tekenen, passen, vergelijken en lokaliseren opvat. In grote trekken zag mijn werkwijze er als volgt uit.

3 VAN DURME L., *Toponymie van Velzeke-Ruddershove en Bochoute*, 3 dln., Gent, 1986-1991.

Illustratie 1: Overzichtskaart van Velzeke, Ruddershove en Bochoute, opgemaakt door Luc Van Durme op basis van onder meer het landboek van 1703-1704.

De Popp-plans (ca. 1840)⁴ vormden het vertrekpunt. Een aantal steekproeven hadden uitgewezen dat de gegevens zoals ze in de diverse oude kadastrale bescheiden voorkomen (eigenaar, gebruiker, oppervlakte, aangelanden en soms plaatsnaam) inderdaad konden worden getoetst aan het beeld dat de Popp-plans vertonen. Een monnikenwerk lag voor de boeg, maar uiteindelijk kon ik, door artikelsgewijze transpositie naar de Popp-plans, de vroegere kadastrale toestanden met een relatieve graad van nauwkeurigheid reconstrueren.

De Oost-Vlaamse landboeken laten hun gebied doorgaans uiteenvallen in een aantal kleinere complexen, de *wijken* of *belopen*; de ommelopers hanteren hier veelal de term *blokken*, en in latere tijd de term *beginnen*, (vgl. *Hier begint...*), die op hun beurt een aantal kavels of percelen, de *artikels* omvatten. In de *Toponymie van Velzeke-Ruddershove en Bochoute* kende ik elk beloop eigenhandig een afzonderlijk volgnummer toe (Romeinse cijfers), de onderscheiden kavels eveneens (Arabische cijfers).

De bijkomende voordelen van die lokaliseringstechniek zijn velerlei. Tegelijk met het tekenen van de kaarten wordt immers een groot aantal plaatsnamen precies gelokaliseerd, want in de bescheiden met een kadastrale basis zelf komen heel wat plaatsnamen voor. Verder kon ik op die kaarten meteen alle ‘onveranderlijke’ kavels (zowel geestelijk als wereldlijk grootgrondbezit) lokaliseren, zodat mijn werkkaarten overspannen werden met een dicht net van topografische oriëntatiepunten, niet minder dan 383 in totaal. Precies naar die punten (kruispunten, merk- en grenstekens zoals bomen, molens, ...) wordt door de eeuwen heen in andere toponymische contexten verwezen.

De ommeloper als uitzonderlijke bron

In regio's waar het beeld van weleer grotendeels of zelfs helemaal verdwenen is ten gevolge van door de natuur of de mens teweeggebrachte inundaties en die nu poldergebied vormen, zijn de ommelopers (met name van de waterschappen) het allerbelangrijkste hulpmiddel bij de reconstructie van het laatmiddeleeuwse landschap. Een uiterst belangrijk element hierbij zijn de toponiemen. Vaak hebben die betrekking op de kavels en hun aard

4 Van de Popp-plans zijn afdrukken verkrijgbaar bij het Comité van Bodemstudie te Gent. Ze zijn verder beschikbaar via de website van de KBR (http://www.kbr.be/collections/cart_plan/collections/collections_nl.html) en tevens raadpleegbaar in de bibliotheek van de Universiteit Gent (zie http://lib.ugent.be/fulltxt/BRKZ-KRT-1492_2011_0001_AC.pdf).

zelf, maar al evenzeer op water- en landwegen en op allerlei structuren en functies met betrekking tot bedijking en afwatering.

Het noorden van Oost-Vlaanderen samen met Zeeuws-Vlaanderen staat bekend als zo'n gebied. De waterschappen heten er *evering*, uit ouder *evening* 'vereffening van de kosten van de waterstaat'. Om die 'vereffening' netjes uit te klaren, werd de oppervlakte van de evering zorgvuldig opgemeten en nauwgezet beschreven in zgn. everingboeken.

Heel wat everingboeken zijn momenteel onvindbaar, andere zitten wijd verspreid over allerlei depots. De sleutel die toegang geeft tot de nog voorhanden zijnde everingboeken, is te zoeken in de instellingen en personen die in de everingen geland waren. Zowel in het Hulsterambacht als in het Axelambacht waren dat, naast de vorst, de grote heren en particulieren, met name geestelijke instellingen zoals kloosters en hospitalen. Voor die beide gebieden is Adrie de Kraker door diepgaand onderzoek⁵ geslaagd in een gedetailleerde reconstructie van de diverse everingen, van de lozing van het binnenwater en zelfs van het globale laatmiddeleeuwse landschap.

De rijke informatie geput uit deze (16de-eeuwse) everingboeken vulde hij aan met gegevens uit de opmetingsdocumenten, de goederenrekeningen en de pachtboeken van de grondbezitters. Een derde bronnengroep vormden de penningkohieren uit de 16de eeuw, met name de kohieren van 20ste penning, die bij nader onderzoek echter alleen aanknopingspunten voor de reconstructie van het grondbezit bleken te bevatten en dus geen gegevens over polders, wegen, dijken en waterlopen. Een vierde belangrijke bron waren de vele losse akten en pachtcontracten, een vijfde de juridische registers en een zesde de manuscriptkaarten.

Voor Axelambacht in het bijzonder resulteerde De Krakers onderzoek supplementair in een bijzonder nuttig *Overzicht van de toponiemen in Axel*, gerangschikt onder de hoofdjjes Axel-Zuid, Zuiddorpe, Haverland, Westdorpe, Axel-West, Beoostenblijde, Kopwijk, Aandijke

5 DE KRAKER A., *Waterschapsorganisatie en binnenwaterbeheersing tijdens de zestiende eeuw in Noordoost-Vlaanderen. Het voorbeeld Hulsterambacht*, in *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten'*, 1990-1991, p. 21-50; DE KRAKER A., *De reconstructie van het laatmiddeleeuwse landschap en de lozing van het binnenwater. De everingen in het Axelambacht tijdens de zestiende eeuw*, in *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten'*, 1992-1993, p. 7-43.

en Zaamslag/Triniteit. Op zichzelf vormt die rijke toponymische oogst een belangrijke aanvulling op de studies van Maria Gottschalk, met name op haar bewonderenswaardig werk *De Vier Ambachten en het Land van Saaftinge in de Middeleeuwen* (1984), waar de toponymist al evenzeer op zijn wenken wordt bediend.⁶

Voor het benutten van de ommelopers als bron bij de reconstructie van het oude landschap en het aanreiken en aanwenden van toponymisch (bewijs) materiaal had Gottschalk overigens al ruimschoots de toon gezet, meer bepaald met het Supplement van het tweede deel van haar al even onvolprezen boek *Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, waar onder meer Bewesteree, Beoosteree met de streek rond Aardenburg, de Oude Ievene, Groede en het eiland Kadzand en zijn polders de revue passeren.⁷ Gesneden brood voor de toponymist, die anders al te gauw verstrengeld geraakt in het complexe kluwen dat het helemaal verdwenen oude landschap in dat gebied in werkelijkheid is!

Naamkundige gegevens uit het landboek als gedroomd bestand bij de toekenning en wijziging van namen voor het openbare domein

Een tsunami van straatnaamveranderingen trof België nadat, tengevolge van de fusiewet, met ingang van 1 januari 1977, haast alle bestaande gemeenten waren afgeschaft en groepsgewijs tot nieuwe entiteiten samengevoegd.

Zo kreeg Gent, dat in 1965 al Desteldonk, Mendonk, Sint-Kruis-Winkel en delen van Oostakker, Zaffelare, Kluizen en Drongen had geannexeerd, er nu nog Wondelgem, Mariakerke, Drongen, Afsnee, Sint-Denijs-Westrem, Zwijnaarde, Ledeborg, Gentbrugge, Sint-Amandsberg en Oostakker bij. Het huidige Gent omvat dus veertien vroegere gemeenten met nog delen van twee andere voormalige gemeenten.

6 GOTTSCHALK M.K.E., *De Vier Ambachten en het Land van Saaftinge in de Middeleeuwen. Een historisch-geografisch onderzoek betreffende Oost Zeeuws-Vlaanderen*, Assen, 1984.

7 GOTTSCHALK M.K.E., *Historische geografie van Westelijk Zeeuws-Vlaanderen. II. Van het begin der 15^e eeuw tot de inundaties tijdens de Tachtigjarige Oorlog*, Assen, 1958. Het Supplement (p. 222-264) draagt de titel "De omlopers der waterschappen en de kaart van het Vrije van Pieter Pourbus". De oudste aanwijzing van het bestaan van ommelopers in Zeeuws-Vlaanderen klimt op tot het jaar 1407; het oudste exemplaar van een ommeloper dat voor dat gebied bewaard is, dateert van 1415 (p. 222). Zie ook GOTTSCHALK M.K.E., *Historische geografie van Westelijk Zeeuws-Vlaanderen tot de St-Elisabethsvloed van 1404*, Assen, 1955.

Een van de nare gevolgen van de fusies was dat binnen de nieuwe gemeenten plots een aantal gelijknamige straten voorkwamen. In het nieuwe Gent bijvoorbeeld waren zo een 600-tal homoniemen of homofonen ontstaan. Vaak waren de namen volkomen aan elkaar gelijk, zo de negen Kerkstraten.

Overall in het land hebben de nieuwe gemeentebesturen zich dan meteen beijverd om de ontstane straatnamenhomonymie weg te werken door straatnaamwijziging. Al op 2 mei 1977 werd in Gent een straatnamencommissie ingesteld, de andere Oost-Vlaamse steden en gemeenten volgden.⁸

Te midden van de fusieperikelen werd de wetgever zich al spoedig bewust van het gevaar, dat de straatnaamvervangingen her en der willekeurig en regelloos zouden verlopen. De noodzaak van een wettelijke controle drong zich op. Bij decreet van de Cultuurraad voor de Nederlandse Cultuurgemeenschap van 28 januari 1977, gepubliceerd in het Belgisch Staatsblad van 7 april 1977, werd een Koninklijke Commissie van Advies voor Plaatsnaamgeving opgericht. Die bestaat uit een centrale commissie, die een raad van beroep is, en vijf provinciale commissies. De provinciale commissie, aan wie steden en gemeenten hun voorstellen dienen voor te leggen, verkreeg adviserende bevoegdheid inzake straatnaamgeving; haar advies werd bindend inzake straatnaamwijziging.

Het decreet van 28 januari 1977 bepaalt dat alle openbare wegen en pleinen een benaming moeten dragen die in administratief, taalkundig en historisch opzicht verantwoord en correct is. Bij de naamgeving wordt daarom voor elementen bij voorkeur geput uit de plaatselijke toponymie, geschiedenis, volkskunde, kunst en cultuur. Zulks vergt een grondige kennis van de lokale toponymie en de lokale geschiedenis en ook hier weer krijgen de gegevens geput uit het landboek een toch wel bijzondere meerwaarde: net dit document biedt de beste garantie op volledigheid van het namenspectrum en tevens op een precieze lokalisering.

Vele grotendeels op de landboeken gebaseerde kaarten die de dorpsmonografieën begeleiden, hebben hier inmiddels hun nut bewezen. Ten behoeve van de straatnaamgeving van Groot-Gent in het bijzonder

8 GYSSELING M., *Principes van de straatnaamwijziging te Gent*, in *Naamkunde*, 1979, 11, p. 88-117.

transponeerde Maurits Gysseling de toponymische gegevens uit leggers met kaarten, meer specifiek uit ontvangstboeken met kaarten en een land- en prijziboek⁹ naar de Popp-plans. Op hun beurt maken die gegevens deel uit van de integrale steekkaart voor elke individuele plaatsnaam¹⁰, zodat wetenschappelijk verantwoord advies in de meeste gevallen zonder veel omwegen binnen handbereik is.¹¹ Zelf mag ik hier getuigen als ervaringsdeskundige: na tien jaar in de schoot van de Commissie voor Toponymie en Dialectologie voor het Hoofdstedelijk Gewest naamkundig advies te hebben verstrekt, volgde ik vanaf 1997 Maurits Gysseling op in een soortgelijke opdracht voor Groot-Gent.

Het decreet van 28 januari 1977 werd intussen vervangen door een nieuw decreet, meer bepaald dat van 29 november 2002 (verschenen in het Belgisch Staatsblad van 17 december 2002). Dit jongste decreet schaft de plicht om advies te vragen en het te volgen in één pennentrek af. Gelukkig hebben de meeste gemeentebesturen geleerd wat hen bij het invoeren en wijzigen van namen voor het openbare domein te doen staat.¹²

-
- 9 Het gaat hier om: RAG, Sint-Pietersabdij, eerste reeks, nrs. 181-182 (ontvangstboeken met kaarten) en RAG, Sint-Pietersabdij, tweede reeks, nr. 1363 (land- en prijziboek, opgemaakt door landmeter Jan Baele, 1637).
- 10 Een dergelijke 'integrale steekkaart' omvat, naast de opsomming van *alle* attestaties van de plaatsnaam, met inbegrip van de contextuele gegevens zoals die in de archiefbron voorkomen, een zo precies mogelijke situering, de opgave van de bodemserie (met gegevens betreffende de grondsoort, de waterhuishouding en de bodemprofielontwikkeling) en de oppervlakte, de beschrijving van wat benoemd werd/wordt en ten slotte een deugdelijke proeve van verklaring. Het is te betreuren dat een dergelijke kaart te veel een theoretisch begrip blijft. Immers, door gebrek aan tijd en middelen beperken heel wat toponymische dorpsmonografieën zich tot het oplijsten van 'naakte vormen' en sluiten vaak al af omstreeks het jaar 1600. Concreet betekent zulks dat de land- en gebruikboeken in dat geval in principe als bron onaanbeoordeld blijven.
- 11 Niet bij alle, maar bij de meeste toponymische dorpsmonografieën (zie bijlage 1 voor een geactualiseerde lijst voor Oost-Vlaanderen) behoort een dergelijke vrij gedetailleerde en derhalve voor de straatnaamgeving bruikbare kaart met de oude plaatsnamen.
- 12 Zie voor de inspanningen die in dit vlak de jongste jaren in Zottegem geleverd zijn LAMARCQ D. en VAN DURME L., *Nieuwe straatnamen in Zottegem (1994-2011)*, in *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, 2011, 15, p. 73-103.

Een beperking: de relatieve naamkundige waarde van het toponymisch materiaal uit de 17de- en 18de-eeuwse landboeken

Rozen zonder doornen? Neen, want wie de Vlaamse toponymie bedrijft, weet dat het materiaal uit de bronnen van na de godsdiensttroebelen met uiterste voorzichtigheid dient te worden beoordeeld, zeker als men zonder vroegere attestaties een verklaring van een bepaald toponiem op het oog heeft.

In de genoemde periode voltrokken zich nooit eerder genoteerde demografische bewegingen. Velzeke bijvoorbeeld was in 1570 nog een dorp met ca. 1.130 zielen. Twee derde van hen overleefde de periode 1576-1585 echter niet. Hierna groeide de bevolking opnieuw geleidelijk aan, met een vertraging en vermindering gedurende een viertal decennia, ten gevolge van de pestepidemie van 1667-1669. In 1800 telde het dorp weer ca. 2.100 inwoners.

Het hoeft niet te verwonderen dat het derde kwart van de 16de eeuw niet enkel een demografische, maar ook een toponymische breuklijn vormt. De decimering van de bevolking ontketende onvermijdelijk een Babel, met name onder het met persoonsnamen samengestelde plaatsnaamtype. Men sla er even het glossarium van de *Toponymie van Velzeke-Ruddershove en Bochoute* op na, om zich ervan te vergewissen dat een groot aantal oude lokale geslachten na de periode van de beroerde tijden ‘toponymisch’ verdwenen was.

Ook vóór die periode kwamen en gingen bezittende geslachten, maar vanaf ca. 1575-1585 was de naamkundige ontreddering voorwaar massaal. Ter illustratie: 1565 *dBertins velt* > ca. 1677 *Beerkens velt*; 1586 *sHomper* > 1643 *Tompens*; 1540 *de Hugaert* > 1772 *den Gueraer*; 1585 *den Caveneere* > 1648 *den Caveleere*; 1454 *Keymuelsevelt* > 1577 *tKemelen velt*; 1349 *Croeniins putte* > 1595 *den Conincxputte*; 1502 *Maroyen bosch* > 1586 *den Morrijnbosch*; 1414 *Spyhincx driesch* > 1664 *den Spiegheldriesch*; 1445 *Stalpaerts haghe* > 1758 *Stampershage*; 1384 *Veraneezen buunre* > 1656 *Vermeersch bunder*; 1565 *Vernauts vyverken* > 1633 *Vercautvyverken*; 1360/70 *sVreeden beke* > 1680 *de Swedebeke*.

Het neusje van de zalm is hier evenwel de re-interpretatie van de middeleeuwse naam “*Hof ter Haandert*” als “*Hof t’Oranjen*” (1422 *ter Aendert* > 1669 kop.1780 *t’Oraingen*), dit door omgekeerde redenering

gebaseerd op de dialectische realisatie van het woord ‘oranje’ als *aroonden*, en zo verder als ‘Hof van Oranje’ en onlangs nog een stap verder als ... ‘Hof van Nassau’! Willem de Zwijger heeft er dus nooit een stap gezet, zoals de plaatselijke overlevering het nochtans nog steeds zo koppig wil!

Conclusie: bij de interpretatie van plaatsnamen is het bijzonder oplettend met postmiddeleeuws materiaal, dus ook met materiaal uit de landboeken, waarmee dan ook weer niet gezegd is dat alle materiaal uit die bronnen als naamkundig schroot moet worden afgedaan!

Een onuitputtelijke mijn

Dat landboeken zowel toponymisch als puur historisch een bodemloze goudmijn zijn, illustreren de volgende toemaatjes.

Toponymisch. Landboeken sommen in topografische volgorde alle percelen op met hun oppervlakte, vaak ook met de naam van het perceel. Uitzonderlijk gaat die beschrijving vergezeld van de schets van de percelen. Bij het samenstellen van mijn plaatsnamenstudie over Herzele kreeg ik een landboek van 1710 in privébezit onder handen met dat soort figuren (met opdeling in meetkundige vlakken voor de oppervlakteberekening) ter ondersteuning.¹³ Bij nader toezien constateerde ik dat hier iconografisch tot twee keer toe de verklaring van de benoemende plaatsnaam wordt aangereikt. In het eerste geval was meteen duidelijk dat niet *heed* ‘heide’, maar *eegde* ‘eg’ in het spel was (1390 *de Heghede* > 1710 *dHeede*). Het tweede geval loste zelfs een oud en hardnekkig toponymisch dispuut op: in tegenstelling tot *schouw*, gaat *schild* (1390 *opden Scilt* > 1710 *het Schildeken*) niet terug op Germaans **skaldu*- ‘riet’, maar betekent gewoonweg ‘schildvormig perceel’.

Telkens een vormaanduiding dus!

13 VAN DURME L., *De oude plaatsnamen van Herzele*, in *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, 2003, 11, p. 133-206.

Geen wonder dus dat uit de namenschat van landboeken geput werd bij het samenstellen van andere territoriale documenten. In dit verband vernemen wij van Pieter Beyls dat ook de Ferrariskaart dankbaar gebruik maakte van toponiemen aangeleverd door de dorpsbesturen op basis van het landboek.¹⁴

Historisch. Tal van auteurs boog zich over de Velzeekse benedeider Jan de Lichte, diens criminele activiteiten, diens ondergang, ook over diens levenslicht. Met betrekking tot dat laatste kreeg Willy Braekman plots het idee om in het Velzeekse landboek van 1703-1704 te speuren naar de woonplaats van Jans vader, Joos de Lichte.¹⁵ Braekmans queeste werd snel beloond doordat de beschrijving van de bewuste woonplaats, die zich bleek te bevinden op de Dries van Velzeke, in het omvangrijke landboek nagenoeg vooraan komt. Die ligging was zeker al een feit vanaf het jaar 1717.¹⁶ 1703-1704 *Laureys Fliers (> 1717 Joos de Lichte) sijn behuysde stede oost suyt west ende noort de Vryheijt ofte Driesch sijnde Cheijns van de Vryheijt ... groot xiiij roeden*. Daar zag de gevreesde Jan in 1723 dus wellicht het levenslicht. En dat ook hij niet zelf voor de eigen wieg gekozen had, blijkt genoegzaam uit de beschrijving van de woning: een van de schamelste huisjes van het dorp, staande op amper 4,3 aren en verder - als enig optrekje daar - gebouwd op cijnsgrond, op zichzelf ... een belangwekkend gegeven met betrekking tot het nog beter begrijpen van het begrip ‘dries’!¹⁷

14 Zo stuurde de kasselrij Oudenaarde, in opdracht van keizerin Maria-Theresia, in 1772 een omzendbrief aan de dorpsbesturen met het verzoek de bekende plaatsnamen op te lijsten. De meeste dorpen volgden in hun antwoordbrief de volgorde van de wijken uit het landboek. BEYLS P., ‘Een werck seer schoon ghemeten’. *Studie van de archiefvorming en de terminologie van de landboekhouding in het graafschap Vlaanderen (16de-18de eeuw)* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Studia 134), Brussel, 2012, p. 116.

15 BRAEKMAN W. L., *Nieuw licht op Jan de Lichte en de zijnen*, in *Oostvlaamse Zanten*, 1987, 62, p. 203-232.

16 RAG, Land van Zottegem 4124, f° 4 r°.

17 VAN DURME L., *Dries, vooral in Centraal- en Zuid-Oost-Vlaanderen*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, 2003, 70, p. 119-211.

Handwritten:

10
Lied der Lichte
Laurijs Huisen die begijnt
Hoe oot fien velt ende
moet de wijze oot en
driftig sijnde Egoes vader
wijze fien 4 arlij groot

— 8 —

19 C. H. W. =
 1. Gradat treubly, für bezeugt
 2. Gradat ool de waderlyg
 3. fuyt Godt Ende noot de
 4. vuyt ool ganset für
 5. 1 ool 2 — R. C. K.

Land 20968 SS & Gravel
in Square $\frac{1}{2}$
Good was mostly fine gravel
This soil is made up
just as graded work is
except more or less
fine & all is good

Illustratie 6: Velzeke: reconstructie van de Vrijheid (beloop XII) en omliggende, toestand in 1703-1704, met onder meer erf nr. 18, de latere woning van Joos de Lichte. Nr. 18A stelt de Dries voor.

Bijlage 1: het toponymisch onderzoek in Oost-Vlaanderen

Woordenboeken en overzichtspublicaties

CARNOY A., *Origines des noms des communes de Belgique*, 2 dln., Leuven, 1948-1949.

DEBRABANDERE F., *Verklarend woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk*, Brussel, 1993.

DEBRABANDERE F. (e.a.), *De Vlaamse gemeentenamen. Verklarend woordenboek*, Brussel-Leuven, 2010.

DE POTTER F. en BROECKAERT J., *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oostvlaanderen*, 25 dln., Gent, 1864-1903.

DE VOS A., *Inventaris der landbouwpachten in de Gentse jaarregisters van de Keure* (Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis. Inventarissen, nr. 3), Gent, 1958.

DE VOS A., *Inventaris der landbouwpachten in de Gentse jaarregisters van de Keure (Tweede deel: 1501-1600)* (Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis. Inventarissen, nr. 4), Gent, 1960.

DEVOS M., *Bouwlandtermen in de Vlaamse dialecten. Spreidings- en betekenisgeschiedenis*, Tongeren, 1991.

DEVOS M., DE CALUWE, J. en TAELEDAMAN, J., *Het taallandschap in Vlaanderen*. Gent, 2000-2001.

GYSSELING M., *Een inleiding tot de toponymie van Oostvlaanderen*, Gent, 1949.

GYSSELING M., *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, 2 dln., Brussel-Tongeren, 1960.

GYSSELING M., *Inleiding tot de toponymie, vooral van Oost-Vlaanderen*, in *Naamkunde*, 1978, 10, p. 1-24.

KERCKHAERT N., *Oude Oostvlaamse huisnamen. Alfabetisch repertorium*

van namen van huizen, hoeven, herbergen en molens in Oost-Vlaanderen onder het Ancien Régime, 6 dln. (Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen. Bijdragen Nieuwe Reeks 4, 16, 21, 32, 34 en 37), Gent, 1977-1993.

MANSION J., *Oud-Gentsche naamkunde. Bijdrage tot de kennis van het Oud-Nederlandsch*, 's-Gravenhage, 1924.

MANSION J., *De voornaamste bestanddeelen der Vlaamsche plaatsnamen*, Brussel, 1935.

MOLEMANS J. en THIRY A., *Naamkundig repertorium: machinale bewerking van de onuitgegeven toponymische dokumentatie uit Nederlandstalig België*, Leuven, 1978.

PIJNENBURG W.J.J. (e.a.), *Vroegmiddelnederlands woordenboek*, 4 dln., Leiden, 2001.

TAVERNIER-VEREecken C., *Gentse Naamkunde van ca. 1000 tot 1253. Een bijdrage tot de kennis van het oudste Middelnederlands*, Tongeren, 1968.

TYS D., *Het onderzoek van de perceptie van landschap en ruimte in plaatsnamen: theorie, problemen en praktijk*, in *Ons Heem*, 2004, 57, nr. 4, p. 63-78.

VAN DURME L., *Galloromaniae Neerlandicae Submersae Fragmenta*, Gent, 1996.

Publicaties van regionaal en lokaal belang

Gent en omgeving

DE BAETS A., *Bijdragen tot de geschiedenis van Melle. De evolutie van het Melse landschap*, Melle, 2005.

DE LENTDECKER L., *Toponymie van Sint-Martens-Latem tot 1650*, US Gent, 1973-1974.

DE MEULEMEESTER S., *De toponymie van Gentbrugge tot 1758*, US Gent, 2005-2006.

DE POTTER F., *Gent, van den oudsten tijd tot heden. Geschiedkundige beschrijving der stad*, 8 dln., Gent, 1883-1901. Hierbij: MEERSSEMAN S. (e.a.), *Gent van den oudsten tijd tot heden. Registers op het werk van Frans De Potter* (Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 27), Gent, 2002.

FRIS V., *De oude straatnamen van Gent*, Gent, 1925.

GEVAERT L. en DE GROOTE M., *Van Abeeldreef tot Zondernaamstraat. Een speurtocht in het verleden naar de historiek en de naamverklaringen van alle straten (nu en/of ooit) in Destelbergen en Heusden*, Destelbergen, 2001.

GYSSELING M., *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, 1954.

GYSSELING M., *Schets van de oude toponymie van Oostakker en Sint-Amandsberg*, in *Jaarboek van de Heemkundige Kring 'De Oost-Oudburg'*, 1964, 2, p. 45-52.

GYSSELING M., *Oude toponiemen in het werkgebied Scheldeveld*, in *Jaarboek van de Heemkring Scheldeveld*, 1972, 3, p. 7-9.

GYSSELING M., *Geschiedenis van Oostakker en Sint-Amandsberg tot 1794*, Oostakker, 1974.

GYSSELING M., *Speurtocht in het vroege verleden van Gent en omgeving*, in *Naamkunde*, 1980, 12, p. 180-194.

GYSSELING M., *Uit de vroege geschiedenis van Gent en de Oost-Oudburg*, in *Jaarboek van de Heemkundige Kring 'De Oost-Oudburg'*, 1986, 23, p. 5-87.

GYSSELING M., *Oude toponiemen te Destelbergen en Heusden*, in *Jaarboek van de Heemkundige Kring 'De Oost-Oudburg'*, 1990, 27, p. 101-104.

HAERENS K., *Oude straatnamen van Gent*, Gent, 1982.

VAN DURME L., *Het naamkaartje van Venus. Toponymische getuigenissen voor het Gentse Kwartier en omgeving*, in *Laureaten van de Frans De Potter-Jan Broeckaertprijs: Luc Van Durme (2002) en Leo Pée (2003)* (Oost-Vlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis, reeks I - Laureaten, nr. 1), Zottegem, 2005, p. 27-56.

VAN DURME L., *Klapwiekend vrouwvolk in het middeleeuwse Gent*, in DE CALUWE J. en VAN KEYMEULEN J. (red.), *Voor Magda. Artikelen voor Magda Devos bij haar afscheid van de Universiteit Gent*, Gent, 2010, p. 705-718.

VAN TWEMBEKE J., *Zeevergem. Een blik op zijn geschiedenis aan de hand van enkele plaatsnamen*, in *Jaarboek van de Heemkring Scheldeveld*, 1993, 22, p. 103-191.

VAN TWEMBEKE J., *De Pinte, een jong dorp met een oud verleden*, in *Jaarboek van de Heemkring Scheldeveld*, 1996, 25, p. 109-194.

Het Waasland

BAETEN E., *Bijdrage tot de microtoponymie van Belsele en Sinaai*, US Gent, 2006-2007.

BAETEN E., *Bijdrage tot de microtoponymie van Eksaarde*, US Gent, 2007-2008.

BRYSSINCK R., *Oude toponymie van Tielrode in de 17^e en 18^e eeuw*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 1984, 87, p. 341-361.

DEGLINNE J., *Proeve eener toponymische studie van het arrondissement St.-Niklaas (met Burcht en Zwijndrecht, zonder Lokeren, Temsche en St.-Niklaas)*, US Leuven, 1940-1941.

DE MOL J., *Microtoponymie van Daknam in 1671*, US Gent, 2007-2008.

DULLAERT E., *Bijdrage tot de toponymie van Lokeren*, US Gent, 2007-2008.

- GYSELING M., *Overzicht van de toponymie van Waasland*, in *Mededelingen Bibliotheca Wasiana*, 1956, 17.
- HEYSE H., *De toponymie van Stekene*, in *D'Euzie*, 1988, 7, nr. 1, p. 77-100 en nr. 4, p. 45-58; 1989, 8, nr. 1, p. 49-62 en nr. 2, p. 47-61.
- LAEVAERT L., *Stad Sint-Niklaas. Bijdrage tot de geschiedenis van de wijken, straten, pleinen, huizen en markt*, Antwerpen, 1966.
- MARIS A., *Toponymie van Bazel en Steendorp*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 1976, 79, p. 165-187; 1977, 80, p. 137-168.
- MARIS A., *Oude plaatsnamen op Kruibeke*, in *Tijdschrift van de Heemkundige Kring Wissekerke*. 1990, 15, p. 10-15, 38-43 en 70-75.
- MARIS A., *Plaatsnamen in Bazelpolder*, in *Wissekerke*, 1992, 17, p. 74-79; 1993, 18, p. 2-6, 38-42, 74-78 en 111-114.
- SERVOTTE J., *Toponymie van Temsche*, US Leuven, 1926.
- SMET J., *Oude plaatsnamen te Belsele-Waas*, US Luik, 1940-1944.
- SMET J., *Toponymie van Elversele*, in *Jaarboek van het Gemeentemuseum*, 1999, p. 1-74.
- SMET J., *Toponymie van Temse*, in *Jaarboek van het Gemeentemuseum Temse*, 2000, p. 1-182.
- SMET J., *Toponymie van Steendorp*, in *Jaarboek van het Gemeentemuseum Temse*, 2001, p. 77-106.
- VAN DURME L., *Wetstu war Crikenputte steet? Over Kriekenput 'exploitatie van grauweven' en andere namen in en om het land van Reinaert*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, 2014, 86, p. 205-240.
- VAN GOETHEM L., *Toponymie van Stekene*, in *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 1964, 67, p. 213-238; 1965, 68, p. 5-33.

VAN HOEVE A.-M., *Bijdrage tot de toponymie van Sint-Gillis-Waas*, 2 dln., US Leuven, 1974.

VERVAET L., *Een sociaal-economische en landschappelijke studie van een plattelandsgemeenschap in het Land van Waas: Sinaai 17^e-18^e eeuw*, US Gent, 2007.

Dendermonde en omgeving

BOVYN M., *Toponymie van Sint-Gillis-bij-Dendermonde (Buitengewone uitgaven van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde 16)*, Dendermonde, 1949.

BOVYN M., *Toponymie van Lebbeke (Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde. Reeks 3, dl. 7)*, Dendermonde, 1957.

BOVYN M., *Het metingboek van Buggenhout (1690) (Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde)*, Dendermonde, 1961.

BOVYN M., *Baasrode (Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde)*, Dendermonde, 1962.

BOVYN M. en PEE L., *Denderbelle (Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde. Reeks 3, dl. 18)*, Dendermonde, 1969.

COENE F. (e.a.), *1200 Jaar Zele*, Zele, 1999.

DE HAUWERE S., *Toponymie van Hamme tot 1650*, 3 dln., US Gent, 2005-2006.

DE VLAMINCK A.L., *De stad en de heerlijkheid van Dendermonde. III-IV. De straten van Dendermonde (Gedenkschriften van den Oudheidkundigen Kring der stad & des voormaligen lands van Dendermonde. Tweede aflevering 1865)*, Dendermonde, 1866.

GYSSSELING M., *De toponymie van Zele, een schets*, in MICHEM F., *Zele en zijn geschiedenis*, Antwerpen-Brussel-Amsterdam, 1957, p. 377-388.

LEMAIRE R., *Toponymie van Wetteren*, 2 dln., US Leuven, 1965.

LEMAIRE R., *Plaatsnamen te Wetteren*, in *Tijdschrift van de Heem- en Geschiedkundige Kring 'Jan Broeckaert'*, 1980, 3-4; 1981, 1 en 3; 1982, 3 en 4; 1983, 1, 2, 3 en 4; 1984, 1 en 3; 1985, 1.

MATTHIJS P., *Straatnamen van Wichelen. Hun oorsprong en betekenis*, in *Tijdschrift van de Heem- en Oudheidkundige Kring Wichelen*, 1977, 4, p. 16-20; 1978, 5, p. 53-58; 1979, 6, p. 14-18 en 74-76.

VERBESSELT J., *Buggenhout Sint-Niklaas*, in *Het Parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13^e eeuw*, dl. 10, Pittem, 1969, p. 25-72.

VERBESSELT J., *Opdorp*, in *Het Parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13^e eeuw*, dl. 10, Pittem, 1969, p. 21-24.

VAN DURME L., *De getuigenis van de plaatsnamen*, in *Dendermonde van Metaaltijden tot vroege Middeleeuwen*, Dendermonde, 2010, p. 55-61.

VAN LAERE L., *Toponymie van Grembergen*, US Leuven, 1950.

VLIEGHE P.J.G., *Historische en toponymische studie over Mespelare (O.-Vl.)*, US Gent, 1950-1951.

Aalst en omgeving

BOUMAN M.A., *Toponymie van Sint-Lievens-Houtem van 1227 tot 1642*, US Gent, 1960-1961.

CHALTIN L., *Bijdrage tot de Brabantse toponymie (Essene, Heikruis, Hekelgem, Leerbeek, Meldert en Pepingen) volgens het nagelaten materiaal van dr. Jan Lindemans*, US Leuven, 1972.

COLRUYT M., *Bijdrage tot de toponymie van de Vlaamse bezittingen van de abdij van Affligem*, US Leuven, 1961.

DE BROUWER J., *Oostvlaamse plaatsnamen. 1. Hofstade (Toponymica, 13, 1)*, Brussel-Leuven, 1950.

DE BROUWER J., *Toponiemen te Erembodegem*, Aalst, 1951.

- DE BROUWER J., *Oude huisnamen te Aalst*, in *Het Land van Aalst*, 1951, 3, p. 235-241.
- DE BROUWER J., *De bossen in het Land van Aalst*, in *Het Land van Aalst*, 1951, 3, p. 24-31 en 110-118; 1952, 4, p. 80-89.
- DE BROUWER J., *Herbergnamen in het Land van Aalst vóór 1780*, in *Het Land van Aalst*, 1952, 4, p. 80-89.
- DE BROUWER J., *De wijnbouw in het Land van Aalst*, in *Het Land van Aalst*, 1955, 7, p. 274-276.
- DE BROUWER J., *Oostvlaamse plaatsnamen. 2. Haaltert (Toponymica, 13, 2)*, Brussel-Leuven, 1955.
- DE BROUWER J., *Geschiedenis en toponymie van Impe*, Aalst, 1958.
- DE BROUWER J., *Oostvlaamse plaatsnamen. 4. Lede (Toponymica, 13, 4)*, Leuven-Brussel, 1958.
- DE BROUWER J., *Oostvlaamse plaatsnamen. 5. Denderleeuw (Toponymica, 13, 5)*, Brussel-Leuven, 1960.
- DE LANDTSHEER I., *Bijdrage tot de toponymie van Wieze*, US Gent, 2006-07.
- DE NORRE K., *Bijdrage tot de toponymie van Mere*, US Leuven, 1984.
- DE VIS A., *Toponymie van Moorsel*, US Leuven, 1954.
- GYSSELING M., *Op toponymische verkenning te Aalst*, in *Het Land van Aalst*, 1956, 8, p. 114-116.
- HAERS VAN DER MEULEN A., *Toponymie van Aalst tot het einde der 15^e eeuw*, US Leuven, 1961.
- LINDEMANS J., *Brabantsche plaatsnamen 4. Baardegem (Toponymica, 2, 4)*. Leuven-Brussel, 1933.

MINNAERT W. (e.a.), *Bijdrage tot de geschiedenis van Heldergerm*, Haaltert, 1996.

SOUFFREAU G., *Plaatsbenamingen te Woubrechtgem*, Woubrechtgem, 2000.

VAN DROOGENBROECK E., *Bijdrage tot de toponymie van Erpe*, US Gent, 1972-1973.

VAN DURME L., *De oude plaatsnamen van Herzele*, in *Handelingen van het Zottegemse Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, 2003, 11, p. 133-206.

VERBESSELT J., *Meldert St.-Walburgis*, in *Het Parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13^e eeuw*, dl. 5, Pittem, 1966, p. 161-190.

Ninove en omgeving

DE BROUWER J., *Geschiedenis en toponymie van Pollare*, Pollare, 1973.

VAN DE PERRE D. en VAN HAUWE R., *Geschiedenis van Denderwindeke*, in *Land van Aalst*, 1990, 42, p. 193-236; 1992, 44, p. 1-62; 1994, 46, p. 73-130.

VANGASSEN H., *Persoonsnamen in Ninoofse plaatsnamen*, in *Het Land van Aalst*, 1949, 1, p. 21-25 en 52-54; *Plaatsnamen te Ninove. Benoemingen naar de vorm en naar voorwerpen*, in *Het Land van Aalst*, 1955, 7, p. 1-5; *Plaatsnamen te Ninove. Hydronymie*, in *Het Land van Aalst*, 1956, 8, p. 214-230; *Plaatsnamen te Ninove. Grasland*, in *Het Land van Aalst*, 1957, 9, p. 98-110; *Plaatsnamen te Ninove. Bossen, onbebouwd en bebouwd land*, in *Het Land van Aalst*, 1958, 10, p. 337-351; *Plaatsnamen te Ninove (slot), met Index*, in *Het Land van Aalst*, 1959, 11, p. 149-172.

VAN ISTERDAEL H., *Landboek Okegem 1695*, Okegem, 1995.

VERBESSELT J., *Meerbeke Sint-Pieter*, in *Het Parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13^e eeuw*, dl. 23, Brussel, 1991, p. 311-398.

VERBESSELT J., *Neigem-Bevingen Sint-Margareta - O.-L.-Vrouw*, in *Het Parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13^e eeuw*, dl. 23, Brussel, 1991, p. 429-492.

VERBESSELT J., *Lieferinge O.-L.-Vrouw*, in *Het Parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13^e eeuw*, dl. 23, Brussel, 1991, p. 493-512.

Geraardsbergen en omgeving

FRANCQ M., *Toponymie van Geraardsbergen tot 1600*, Gent, 1979.

GYSSELING M., *Middeleeuwse toponiemen te Geraardsbergen*, in *Het Land van Aalst*, 1959, 11, p. 2-7.

VERBESSELT J., *Zandbergen O.-L.-Vrouw*, in *Het Parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13^e eeuw*, dl. 23, Brussel, 1991, p. 513-565.

VERBESSELT J., *Moerbeke O.-L.-Vrouw*, in *Het Parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13^e eeuw*, dl. 27, Brussel, 2001, p. 1-34.

WILLEQUET B., *Landschapsgeschiedenis van een Zuidoost-Vlaams dorp. De evolutie van de ruimtelijke organisatie van het cultuurlandschap te Deftinge (Middeleeuwen-Nieuwe Tijden)*, 2 dln., US Gent, 2003-04.

De Vlaamse Ardennen

BERINGS G., *Toponiemen uit het Oudenaardse*, in *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, 1989, 26, p. 71-133.

BOUCKZOONE D., *Toponymie van Nukerke*, in *Annalen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Ronse en het Tenement van Inde*, 1970, 19, p. 141-165; 1971, 20, p. 147-176; 1974, 23, p. 135-220; 1975, 24, p. 107-157.

DAMMAN J., *Toponymie van Oudenaarde*, US Leuven, 1959.

DE BEL L., *Kruishoutem toponymisch doorgelicht tot 1600*, 3 dln., US Gent, 1995-1996.

- DE KEYZER B., *De lange weg naar Kluisbergen. Bijdrage tot de historie van Kluisbergen: Berchem-Ruijten-Kwaremont-Zulzeke*, 2 dln., Sint-Martens-Latem, 1978.
- DE MAESSCHALCK I., *Toponymie van Ouwegem tot 1660*, US Gent, 1994-1995.
- DE METS S., *Toponymie van Asper tot 1650*, US Gent, 2005-06.
- DEVOS P., 'Copie conforme uyt een kaerte figuratieve van Eenaeme geformeert te jaere 1661', met een overzicht van het 'Landboek van Ename en Nederename', 1733, in *Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, 1978, 19, p. 3-145.
- GYSSELING M., *Enkele namen uit Horebeke en omgeving*, in *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, Feestnummer 1956, p. 13-16.
- GYSSELING M., *Plaatsnamen van Zingem*, in DIERICKX M., *Geschiedenis van Zingem*, Antwerpen, 1960, p. 23-26.
- HERREGODTS D., *Toponymie van Eine tot 1687*, US Gent, 1998-1999.
- HOEBEKE M., *Een toponymisch uitstapje naar Flobecq*, in *Naamkunde*, 1972, 4, p. 71-83; 1973, 5, p. 163-167.
- HOEBEKE M., *De romanisering in Zuid-Oost-Vlaanderen in de spiegel der plaatsnamen van dit gebied*, in *Naamkunde*, 1977, 9, p. 121-138.
- PERSOONS B., *Toponymie van Sint-Goriks-Oudenhove tot 1650*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, 2010, 82, p. 177-323.
- SCHOLLAERT J.-M., *Toponymie van Sint-Maria-Oudenhove. Ancien Regime (tot 1795)*, onuitgegeven, Kortenberg, versie 2000.
- VAN CAUWENBERGHE L., *Inleiding tot de toponymie van Ronse*, US Leuven, 1974.

VAN DURME L., *Toponymie van Velzeke-Ruddershove en Bochoute*, 3 dln., Gent, 1986-1991.

VAN DURME L., *Een groene taalgrens. Het geval Opbrakel versus Flobecq/Vloesberg*, in *Naamkunde*, 1998, 30, p. 197-242.

VAN DURME L., *Plaatsnamen te Zottegem en Strijpen* (Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde, 9, 2), Zottegem, 1999.

VAN DURME L., *De Romaanse namenpracht van Ronse*, in *Annalen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Ronse en het Tenement van Inde*, 2003, 52, p. 75-115.

VAN DURME L., *Toponymische mengelingen uit Oudenaardse bronnen*, in *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, 2005, 42, p. 31-71.

VAN DURME L., *Het verre verleden weerspiegeld in de plaatsnamen*, in TRIO P. (e.a.) *Tijd voor Oudenaarde*, Oudenaarde, 2012, p. 33-41.

VAN DURME L. en BRAECKMAN K., *Toponymie en vroegste schriftelijke overlevering*, in VERMEULEN F. (e.a.), *Terug naar de bron. Kruishoutem archeologisch doorgelicht*, Gent, 1993, p. 75-99.

VAN DURME L. en DE LANGE S., *Toponymie van Opbrakel*, in *Gedenkboek Opbrakel 900*, Brakel, 1998, p. 143-180.

VAN LANCKER I., *Bijdrage tot de toponymie van Mater*, US Gent, 2009-2010.

Deinze en omgeving

GOEMINNE L., VANDEPUTTE M. en WILLEMIJNS F., *Toponymie van Zulte. Oude en nieuwe plaatsnamen te Zulte*, Zulte, 1999.

GOEMINNE L. en VANHEE T., *Toponymie van Petegem-aan-de-Leie. Oude en nieuwe plaatsnamen*, Deinze, 2000.

GOEMINNE L. en MAES H., *Toponymie van Astene*, Deinze, 2002.

GOEMINNE L., VANDEPUTTE M. en VAN QUICKELBERGHE D.,
Toponymie van Olsene. Oude en nieuwe plaatsnamen, Zulte, 2002.

GOEMINNE L., VANDEN BROUCKE S., VANDEN BROUCKE A., VAN
AELST D. en DE CLERCQ P., *Geschiedenis en toponymie van Gottem*,
Deinze, 2010.

GOEMINNE L. en DE CLERCQ R., *Geschiedenis en toponymie van
Grammene*, Deinze, 2011.

VANHAESEBROECK M., *Toponymie van Deinze 1100-1600*, Zulte, 1982.

Het Meetjesland (met Nevele en omgeving)

ANDRIES G., *Meetjeslandse toponiemen tot 1600. III, 2. Lovendegem*,
Maldegem, 1993.

BOLLAERT A. en LUYSSAERT J., *Perceelsreconstructie van Poesele in
de 17e eeuw, met toponymie van de 15e eeuw tot heden*, in *Het Land van
Nevele*, 1981, 12, p. 43-143.

CLAEYS S., *Toponymie van Ertvelde tot 1650*, US Gent, 2005-06.

DE MULDER A., *Toponymie van Knesselare tot 1650*, US Gent, 2009.

DE SMET E., *Bijdrage tot de toponymie van Wachtebeke*, in *Jaarboek van
de Heemkundige Kring Oud-Wachtebeke*, 1975, p. 3-135.

DE VOS L., *Toponymie van Sleidinge tot ca. 1600*, 2 dln., US Gent, 1974.

DEVOS M., *Meetjeslandse plaatsnamen van vóór 1600. III, 1. Aalter*,
Maldegem, 1991.

DEVOS M., *Meetjeslandse toponiemen tot 1600. II, 2. Bellem*, Maldegem,
1992.

DE WISPELAERE A., *Bijdrage tot de toponymie van Waarschoot tot 1639*,
US Gent, 2010-2011.

- GYSSELING M., *Bijdrage tot Eeklo's middeleeuwse toponymie*, in *Het Koninklijk Atheneum te Eeklo viert zijn tweede lustrum*, Eeklo, 1953, p. 101-118.
- GYSSELING M., *Zomergems oudste namen*, in *Appeltjes van het Meetjesland*, 1956, 7, p. 13-17.
- LUYSSAERT J., *Meetjeslandse toponiemen tot 1600. III, 1. Hansbeke*, Maldegem, 1995.
- LUYSSAERT J., *Meetjeslandse toponiemen tot 1600. III, 4. Merendree*, Maldegem, 1999.
- LUYSSAERT J., *Meetjeslandse toponiemen tot 1600. III, 5bis. Vinderhoute*, Maldegem, 2001.
- LUYSSAERT J., *Meetjeslandse toponiemen tot 1600. III, 5. Landegem, Sint-Denijs-Westrem en Poesele*, 2009.
- LUYSSAERT J., *Meetjeslandse toponiemen tot 1600. III, 8. Nevele, Sint-Denijs-Westrem*, 2011.
- MATTHEEUWS K. en DEVOS M., *Meetjeslandse toponiemen tot 1600. IV, 3. Zomergem*, Maldegem, 1997.
- HAVERBEKE J., *Sint-Laureins voor 1600: een microtoponymische studie*, US Gent, 2008-2009.
- HAVERBEKE J., *Bijdrage tot de toponymie van de Meetjeslandse polderdorpen [Watervliet, Sint-Jan-in-Eremo, Sint-Margriete en Waterland-Oudeman]*, US Gent, 2009-2010.
- RYSERHOVE A., *Feodaal Knesselare*, in *Appeltjes van het Meetjesland*, 1964, 15, p. 261-351.
- TAELDEMAN J., *Meetjeslandse plaatsnamen van vóór 1600. I, 1. Adegem*, Maldegem, 1989.
- TAELDEMAN J., *Meetjeslandse plaatsnamen van vóór 1600 . I, 2. Maldegem en 3. Sint-Laureins*, Maldegem, 1990.

- VANDEVEIRE J. en DEVOS M., *Meetjeslandse toponiemen tot 1600. II, 4. Ursel*, Maldegem, 2008.
- VAN DE VELDE J., *Bijdrage tot de microtoponymie van Wachtebeke*, US Gent, 2011.
- VAN DE WALLE F. en DEVOS M., *Meetjeslandse toponiemen tot 1600. VIII, 1. Oostwinkel en Ronsele*, Maldegem, 2006.
- VAN DE WOESTIJNE P., *Meetjeslandse toponiemen tot 1600. IV, 1. Eeklo*, Maldegem, 1994.
- VAN DE WOESTIJNE P., *Moeren, zoutwinning en turfonginning in het Meetjesland*, in: DE CALUWE J. en VAN KEYMEULEN J. (red.), *Voor Magda. Artikelen voor Magda Devos bij haar afscheid van de Universiteit Gent*, Gent, 2010, p. 685-704.
- VAN DE WOESTIJNE P. en DEVOS M., *Meetjeslandse toponiemen tot 1600. IV, 2. De keuren van Eeklo-Lembeke en Kaprijke, Sint-Denijs-Westrem*, 2010.
- VAN DER BAUWHEDE H., *Bijdrage tot de toponymie van Evergem tot 1650*, US Gent, 2010-2011.
- VAN DURME L., *Enkele waternamen en andere toponiemen uit het noorden van Vlaanderen*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, 2011, 83, p. 259-287.
- VERBEKEN T., *Een naamkundige studie van de Wondelgemse toponiemen tot 1600*, US Gent, 2009.

Bijlage 2: de voornaamste bestanddelen van Oost-Vlaamse plaatsnamen

Onderstaande verklarende lijst omvat enkel de veel of vrij veel voorkomende bestanddelen in Dietse (dus niet in prehistorische, Gallo-Romeinse en Romaanse) plaatsnamen zoals men ze vindt in Oost-Vlaanderen. In andere Vlaamse provincies kunnen deze bestanddelen een afwijkende betekenis hebben. Doorzichtige, nog steeds gangbare termen zijn hier weggelaten.

a, ee: natuurlijke waterloop, in de polders ook gekanaliseerde waterloop

aard: hoge oever aan de buitenzijde van een meander, vandaar aanlegplaats en graasland

akker: gezamenlijk of individueel bouwlandcomplex

beemd: gezamenlijk hooiland

belk, bilk, bulk, blok, bijloke: omsloten stuk land; *blok*: ontginningseenheid van een veenderij

berg: heuvel

bos: struikgewas, bos

briel, bruul (elders *breugel*): omheind, veelal licht bebost domaniaal terrein voor herten en paarden; opslagplaats voor hout of turf

brand: voor de vruchtbaarheid van de bodem in brand gestoken terrein

broek: moeras

bucht, bocht: omheinde ruimte voor het vee van de gemeenschap

burg, borg: versterkte woonplaats (aanvankelijk enkel van de dorpsheer), later *mote* genoemd

dam: afdamming, in het noorden een verhoogde weg

delf: gedolven waterloop

dijk: (in het noorden) waterkering; (in het zuiden) gracht

doel: (in het noorden) gracht, uitgraving bij een turfontginning

doelen: ophoging voor een schietstand

donk: zandige verhevenheid in een overstromend terrein

dorp: dorpskom, soms dochternederzetting

drecht: water dat '(boten) draagt', bevaarbaar water dus

dries: rustend akkerland; gehuchtplein, soms dorpsplein

etting: graasland

gaver: moeras, overstromend land

geer: spits toelopend terrein, later vaak (*drie*)*bek* genoemd

geest, gastel: hoge zandstrook in alluviaal gebied

gewad: bad- en drenkplaats voor paarden

gracht: gegraven water

haag: levende haag; bosje

halle: grote overdekte ruimte

ham: lage oever, overstromend terrein aan de binnenkant van een meander

heem, hem: nederzetting uit de tijd van de Frankische kolonisatie

heernesse: gemene weide

heide (de), heed (het): met heidekruid begroeide, open wilde vlakte

helle: helling

hoeve: (beantwoordend aan Latijn *mansus*) een oppervlakte grond nodig voor de levensbehoeften van een zelfstandig bedrijf

hof: boerderij

(hof)stede: perceel waar een woning op staat, op stond of op zal staan

hornik, horik: hoek

horst, hurst, herst: met struiken begroeide verhevenheid

horde, hurde: van twijgen gevlochten hek

hout: bos

houw: periodiek gekapt (deel van een) bos

hul, hil: heuvel

kamp: woeste vlakte, omheind stuk eruit

klink: binnenduin

knok: hoek waar straten samenkomen

kouter: uit Frans *couture* (zelf uit Latijn *cultura*), vanaf ca. 1100 gezamenlijk of particulier akkerlandcomplex of een van de delen ervan, onder een welbepaald regime; later: groot perceel akkerland, akker zonder meer

laar: open plek in het bos, vooral laaggelegen

lake: waterloop in een moerassig terrein

lede: gekanaliseerde waterloop

lede: helling

lo: open bos op hogere grond

lode, lo: slijkerig water

male: depressie

made, maad, mede, meed: hooiland, in de 17de-eeuwse landboeken ‘klein perceel weide of bos’. Het verkleinwoord ervan *medekin* schuilt in de naam Meetjesland. Daar het woord echter niet meer in zwang was in de tijd toen de naam Meetjesland in het leven geroepen werd (oudste bewijsplaats 1749) en de vorm *medekin* bovendien geëvolueerd was tot *meeken* (1707 *Meeckens*, nog bewaard in de huidige naam *Mekensweg* in Eeklo-Balgerhoeke), dient men ‘geleerde’ omzetting *medekin* > *meetje* in te roepen (zoals het Vroegmiddelnederlands woordenboek III, 2988 suggereert). Blijkbaar kende de naamgever de Brabantse en oostelijk Oost-Vlaamse vorm *meken* ‘oud vrouwtje’ goed als pendant van de Vlaamse vorm *meetje* en maakte hij vervolgens bij de (onbegrepen, zie hierboven) Eeklose plaatsnaam Mekens - Korte Mekens - Lange Mekens de ‘correctie’ *mekens* > *meetjes*. Een wat raadselachtig kluwen, de reden ook waarom vaak aan andere verklaringen is gedacht: aan het verkleinwoord van (*ge*)*mete* (verwant met *mate*, zie hieronder) ‘een bepaalde oppervlakte’, aan *meetje* (vgl. eind-*meet*) ‘streepje > klein perceel’, aan *meetje* ‘oud vrouwtje, inz. oude spinster’ en zelfs aan *Meetjes*- uit (*Quatre*) *Métiers*!

mate: ontginningseenheid van een veenderij

meers: land aan een waterloop, hooiland

mere, mare: waterplas

moer: turfontginningsterrein

monde, muide: monding

moorter, moortel: uit Lat. *mortarium* ‘wrijfschaal’, vandaar modderbrij, slijkpoel

ooie, ouwe: grasland doorgaans aan een rivier, aan de binnenzijde van de meander

opstal: gemene weide

park, perk, perre: omsloten ruimte voor vee, paarden of herten

plaats: dorpsplein

polder: bedijkte aanwas

poort: stad(je)

put, pit: uitgraving, in het noorden soms bij een turfontginning, in het zuiden soms bij een natuursteenwinning

reep: rechte strook grond

reke: recht stuk van een water

rijt: beek, vaak op een afstand evenwijdig lopend met een rivier

rode, rot: gerooid bos

schoot: beboste hoek van hoger land in een drassig terrein

sloot: gracht

streep: repelvormig perceel

string: repelvormig perceel

stichel: stenen of houten opstapje waar een voetweg door de omheining van een akkercomplex gaat

stuk, stik: perceel, later *partij* genoemd

tomme: uit Lat. *tumba* ‘graf’, dus graf(heuvel), waaruit verder *tomt* > *tont* ‘begraafplaats’

tuin: omheining, omheind perceel

uitvang: ingenomen grond vóór een erf

vage: (als gesubstantiveerd adjectief, uit Frans *vague*) woest, braakliggend perceel

veen: veengrond, moeras

veld: woeste vlakte; akker eruit gewonnen

vliet: traagvloeiende waterloop in poldergebied

voorde: doorwaadbare plaats in een waterloop

vorst: vorstelijk jachtreservaat, warande

vroente: heerlijke grond, onverdeeldbare gemeenschappelijke grond

waal, weel: kolk achter een dijk ontstaan ten gevolge van een dijkdoorbraak

waard, weerd: eiland omsloten door rivierarmen

wal: omwalling rond een voornaam verblijf, later *mote* genoemd

watergang, watering, waterlaat: gracht in poldergebied

wede: (teenwilg)bos

wede, weide: gemeenschappelijke weide

werf: uitsprong in een rivier, vandaar scheepswerf (let op: *werf* kan ook 'wilg' betekenen)

wijk: dochternederzetting

winkel: hoek

woerd: kunstmatige heuvel in poldergebied

woestine, wastine: woeste grond; verlaten deel van een turfontginning

woud: groot, compact bos

zele, zaal: zaalgebouw, herdershut uit de tijd van de Frankische kolonisatie; later domaniaal verblijf

zijpe: sijpelend waterloopje

weddewater (later opgevat als ‘wijwater’): hetzelfde als *gewad*

Ten slotte allerlei oppervlaktematen, verschillend van streek tot streek, zoals *bunder*, *dagmaal/dagwand*, *gemet*, *linie*, *moken* (*meuken*), *morgen*, *roede*, *vatzaad* en *vierendeel*.

Overzicht van gebruikte afkortingen

ARA: Algemeen Rijksarchief

CORN: Comparative rural history of the North Sea Area

GIS: Geografisch informatiesysteem

HISGIS: Historisch geografisch informatiesysteem

KBR: Koninklijke Bibliotheek Albert I

KOKW: Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas

LIDAR: Laser imaging detection and ranging

LOKSTAT: Historische databank van lokale statistieken

NEHA: Nederlands economisch-historisch archief

OGA: Oud Gemeentearchief

RAB: Rijksarchief Brugge

RABR: Rijksarchief Brussel

RAG: Rijksarchief Gent

RAK: Rijksarchief Kortrijk

SAA: Stadsarchief Aalst

SASN: Stadsarchief Sint-Niklaas

ULEB: Unie van landmeters-experten van Brussel

US: Universitaire scriptie

VKP: Verzameling kaarten en plannen

Overzicht van de illustraties

- Kaft: landmeter Jan Baele in overleg met afgevaardigden van de abdij van Ename, Collectie gemeentebestuur Zulte. Foto: Pol Photo-Events
1. **Erik THOEN, *Opgemeten om te betalen. De kadastrale documentatie in het graafschap Vlaanderen vóór het einde van het ancien régime met de nadruk op de zogenaamde ‘landboeken’. Een overzicht van hun ontstaansgeschiedenis en wetenschappelijke waarde***
 - Illustratie 1: Grondboek met kaarten van de heerlijkheid Sint-Pieters-Desselgem, opgemaakt door de landmeter Joseph de Coster (Desselgem), 1778. Kaart van de gronden gelegen te Beveren-Leie (RAG, Fonds Sint-Pietersabdij, reeks 2, nr. 1061, f. 23). © Rijksarchief.
 - Illustratie 2: Overzichtskaart behorend bij het landboek van Meigem, opgemaakt door de landmeter Baptiste Martens, 1787 (RAG, Fonds Land van Nevele, nr. 2226). © Rijksarchief.
 2. **Herman VAN ISTERDAEL, *Transport: het fiscaal stelsel van het graafschap Vlaanderen als vertrekbasis***
 - Illustratie 1: Placcaertboecken van Vlaenderen, publicatie van het transport van 1631 in het derde deel, p. 378.
 - Illustratie 2: Brief van het Hoofdcollege van het Land van Aalst aan de schepenen van Okegem met kennisgeving van de belastingaanslag, 1766 (RAG, Oud archief Okegem nr. 19). © Rijksarchief.
 - Illustratie 3: Brief van ridder de Patin waarin hij reserves uit in de rechtvaardige belastingverdeling op basis van de pondenprijs of penningen (ARA, Fonds Junta voor Besturen en Beden nr. 602 folio 596). © Rijksarchief.
 - Illustratie 4: Inspraak van de afgevaardigden van gegoeden en notabelen bij de belangrijke beslissing over het aangaan van een proces tegen de abdij van Ninove (RAG, Oud archief Okegem nr. 4). © Rijksarchief.
 - Illustratie 5: Eerste folio van het landboek van Okegem opgemaakt circa 1695 (RAG, Oud archief Okegem nr. 12). © Rijksarchief.
 - Illustratie 6: Landmeter Philip De Deyn tekende zichzelf anno 1621 bij zijn werkzaamheden (RAG, Fonds Archief abdij Ninove nr. 235). © Rijksarchief.
 - Illustratie 7: Aanvang van het gebruikboek van Okegem (RAG, Oud archief Okegem nr. 12). © Rijksarchief.

- Illustratie 8: De bladzijde van Pieter de Schepper in het gebruikboek van Okegem (RAG, Oud archief Okegem nr. 17). © Rijksarchief.
- Illustratie 9: Staat van de lasten die wegen op de dorpsgemeenschap en vastlegging van de aanslagvoet voor de grondgebruikers te Okegem, 1766 (RAG, Oud archief Okegem nr. 19). © Rijksarchief.
- Illustratie 10: Twee belastingontvangers, naar Marinus Claeszoon van Reymerswaele, ca. 1540, The Phoebus Foundation. Fotograaf: Dominique Provost. ©The Phoebus Foundation.

3. Tim SOENS Ommelopers: een middeleeuws ‘kadaster’ voor polders en wateringen in Kust-Vlaanderen

- Illustratie 1: Titelpagina van de ommeloper “*veltboeck oft heveringe*” van de Doelpolder door landmeter Ricquier uit 1733 (RAG, Fonds Doelpolder, nr. 177). © Rijksarchief.
- Illustratie 2: Fragment van een 15de-eeuwse ommeloper: de ommeloper van de Begijnewatering in Maldegem-Ambacht door landmeters Jacop Vrombout en Gillis Doedins 1465 (RAG, Fonds Ambacht Maldegem, 099B, nr. 579). © Rijksarchief.
- Illustratie 3: Overzicht van in origineel of in kopie bewaarde ommelopers van wateringen in het Brugse Vrije (1372-1578), per landmeter. (bron: SOENS T., *Waterbeheer*, bijlage 4).
- Illustratie 4: Fragment ommeloper annex kaartboek van de Konings-Kieldrecht polder 1791 (RAG, Fonds P10, nr. 48). © Rijksarchief.
- Illustratie 5: Middeleeuwse parcellering bij Oostburg (Zeeuws-Vlaanderen), gereconstrueerd op basis van een 16de-eeuwse ommeloper, en vergeleken met de veel grootschaliger, 17de-eeuwse parcellering.
- Illustratie 6: Fragment van de ommeloper van de Oude Yevenewatering bij Oostburg uit 1550-51 (RAG, Fonds Sint-Pietersabdij, reeks 1, nr. 145). © Rijksarchief.
- Illustratie 7: Kaart van de wateringen Broeke en Moerkerke-Zuid-over-de-Lieve door Pieter Pourbus (RAB, Kaarten en Plannen, nr. 628). © Rijksarchief.
- Illustratie 8: Fragment van de polderkaart van de polder van Doel, 1570 (kopie 1652) (bron: ARA, VKP, reeks 1, nr. 2641). © Rijksarchief.

4. Pieter DE REU Van landboek en ommeloper naar hedendaags kadaster: “*Comme un très-grand pas fait dans le nouveau travail*”

- Illustratie 1: Kadastraal kaartenboek - benoemd als “landboek” - uit

- ca. 1800, opgemaakt door landmeter Jean-Baptiste Van Gaver (RAG, Modern gemeentearchief Grammene, nr. 14). © Rijksarchief.
- Illustratie 2: Detail uit de kadasterkaart volgens teeltplan van Uitbergen (ca. 1806), van landmeter Pierre Dubray (RAG Kaartenverzameling, nr. 2845). © Rijksarchief.
 - Illustratie 3: Sectiestaat van Merelbeke, vermoedelijk uit het einde van de 18de eeuw (RAG, Fonds Archieven van de parochies, heerlijkheid en schepengriffie Merelbeke en Lemberge, van de heerlijkheid Krombrugge en van de gemeente Merelbeke, nr. 174). © Rijksarchief.
 - Illustratie 4: Ontwerp van een stenen kadastrale gemeentegrenspaal uit 1805, getekend door de befaamde Gentse architect Jean-Baptiste Pisson (1763-1818) (RAG, Fonds Scheludedepartement, nr. 3199/25). © Rijksarchief.
 - Illustratie 5: Het “*Canevas trigonométrique*” of de driehoeksmeting van de gemeente Wieze, opgemaakt op schaal 1 op 20.000 door landmeter Boigelot (RAG, Fonds Archief van het Kadaster van Oost-Vlaanderen, 1806-1834, nr. 94). © Rijksarchief.
 - Illustratie 6: Kadastraal verzamelplan van Sint-Jan-in-Eremo, opgemaakt op 15 juni 1821 (Gewestelijke directie van het Kadaster te Gent (Algemene Administratie van de Patrimoniumdocumentatie).
 - Illustratie 7: Geografisch InformatieSysteem Oost-Vlaanderen: detail uit de atlas van de buurtwegen van Kallo van 22 november 1843.

5. Pieter DE REU De bronnen uit de prekadastrale en de kadastrale periode vergeleken

- Illustratie 1: Kadastrale legger van Baaigem, folio 30, rechterpagina. De legger toont het artikelnummer van Gentenaar Louis Ryckaert en diens zus (RAG, Modern gemeentearchief Baaigem, nr. 2). © Rijksarchief.
- Illustratie 2: ‘Hollandse’ aanwijzende tafel van Hansbeke, sectie A, gedateerd rond 1816 (RAG, Modern gemeentearchief Hansbeke, nr. 33). © Rijksarchief.
- Illustratie 3: Oorspronkelijke aanwijzende tafel van Nazareth, artikelnummers 410-427 (RAG, Modern gemeentearchief Nazareth, nr. 3). © Rijksarchief.
- Illustratie 4: Voorbeeld van een zetfout in de Popplegger van Huise, nabij Zingem (RAG, Kaartenverzameling, nr. 2048). © Rijksarchief.
- Illustratie 5: Overzicht van Oost-Vlaamse kadasterkaarten volgens teeltplan.
- Illustratie 6: Verzamelplan van het kadaster volgens teeltblok in Kluizen,

opgemaakt door landmeter Pierre Dubray op 17 februari 1808 (RAG, Kaartenverzameling, nr. 2806). © Rijksarchief.

- Illustratie 7: De zogenaamde “*Terrier ou état indicitif des propriétés foncières de la commune de Gavere*” van 25 december 1808 (RAG, Modern gemeentearchief Gavere, nr. 16). © Rijksarchief.

6. Thijs LAMBRECHT Het landboek als bron voor sociaal-economische geschiedenis: eigendomsstructuren in Oost-Vlaanderen tijdens de 17de en 18de eeuw

- Illustratie 1: Overzicht van de Oost-Vlaamse gemeenten die in deze bijdrage worden besproken.

7. Lies VERVAET Het landboek als historisch-geografische bron

- Illustratie 1: Reconstructie van het percelleringspatroon in Sinaai, op basis van het landboek uit 1670.
- Illustratie 2: Taxatiekaart op basis van het landboek van Sinaai uit 1670.
- Illustratie 3: Bewoning voorgesteld in landboek van Gottem uit 1715-1716. Landboek Gottem, 1712, herzien en verbeterd door landmeter Pieter Steuperaert, 1715-1716. (RAG, Oud archief Gottem, nr. 2). © Rijksarchief.
- Illustratie 4: Bewoning voorgesteld in het landboek van Meigem uit 1789. Landboek Meigem, 1789 (RAG, Baronie van Nevele, nr. 2226). © Rijksarchief.
- Illustratie 5: Het Lysdonkhof in het landboek van Sinaai uit 1670. Kaartboek door landmeter Anthonis Van Landeghem, 1668-1670 (RAG, Oud Archief Sinaai, nr. 78). © Rijksarchief.
- Illustratie 6: Reconstructie van het bewoningspatroon van Sinaai op basis van het landboek uit 1670.
- Illustratie 7: Voetwegen in de wijk Bysteert, landboek van Sinaai uit 1670. Kaartboek door landmeter Anthonis Van Landeghem, 1668-1670 (RAG, Oud Archief Sinaai, nr. 78). © Rijksarchief.
- Illustratie 8: Open en gesloten landschap ten oosten van Gent op de Ferrariskaart. Detail van kaart 46: Loochristy. © Koninklijke Bibliotheek Albert I, Kaarten en Plannen.
- Illustratie 9: Open en gesloten landschap in Sinaai op basis van het landboek uit 1670 en boedelbeschrijvingen uit 1660-1680.
- Illustratie 10a: Het *Hof van Coolegem*, wijk Hanewee, in het landboek van Sinaai uit 1670. Kaartboek door landmeter Anthonis

Van Landeghem, 1668-1670 (RAG, Oud Archief Sinaai, nr. 78). © Rijksarchief.

- Illustratie 10b: Het Hof van Coolegem op de Ferrariskaart. Detail van kaart 57: Sint-Niklaas. © Koninklijke Bibliotheek Albert I, Kaarten en plannen.
- Illustratie 11: Reconstructie van het *Oosthof* en het *Westhof* te Snellegem op basis van het landboek uit 1683, naar A. Verhoeve. © Universiteitsbibliotheek Gent.
- Illustratie 12: Reconstructiekaart van de eigendomsverhoudingen in Sinaai op basis van het landboek uit 1670.
- Illustratie 13: Reconstructiekaart van de eigendomsverhoudingen in Leupegem op basis van het landboek uit 1783, naar B. Callens.
- Illustratie 14: Reconstructiekaart van het bewoningspatroon volgens bedrijfsgrootte in Sinaai op basis van het landboek uit 1670.
- Illustratie 15: Reconstructie van de ruimtelijke schikking van een aantal Sinaaise bedrijven groter dan vijftien hectare op basis van het landboek uit 1670.

8. Luc JANSSENS Belang van landboeken voor de lokale cartografie en geografie (met inbegrip van de historische opmetingstechnieken)

- Illustratie 1: Twee kettingdragers die de meetketting en steekpennen dragen, in het landboek van Sint-Martens-Latem van 1724-1727 door J.G. Gaublonne (RAG, OGA Sint-Martens-Latem, nr. 2). © Rijksarchief.
- Illustratie 2: Prent waarop niet alleen landmetersinstrumenten op een planchet liggen uitgestald, maar waar landmeters ook aan het werk zijn met de meetketting en staken (RAG, OGA Nederbrakel, nr. 246). © Rijksarchief.
- Illustratie 3: Gezicht op het kasteel van Loupaigne met op de voorgrond landmeters aan het werk met vizier, volle cirkel en meetketting. Gravure van Harrewijn (LE ROY J., *Topographia historico Gallo Brabantiae*, Amsterdam, 1692).
- Illustratie 4: Constructie van het planchet, ook “Universeel instrument” genoemd en het gebruik van een eenvoudig planchet (BION N., *Traité de la construction et des principaux usages des instruments de mathématiques*, Parijs, 1715). © Koninklijke Bibliotheek Albert I.
- Illustratie 5: Kleurenplallet in de twee kaartboeken van Merelbeke van Guilielmus en Joannes Franciscus De Deken uit 1782 (RAG, OGA Merelbeke, nr. 1). © Rijksarchief.

- Illustratie 6: Examentekening, verdeling in veelhoeken van een perceel (ARA, *Geheime Raad (Sp.)*, nr. 1369, dossier 68). © Rijksarchief.
- Illustratie 7: Inzending van Petrus Stijnen aan de bestuurders van het Land van Waas om als landmeter geadmitteerd te worden, 9 mei 1739 (SASN, *Oud Archief*, nr. 59). © Stadsarchief Sint-Niklaas.
- Illustratie 8: Examenproef van Petrus Stijnen voor admmissie in het Land van Waas, 2 juni 1739 (KOKW, Cartografische collectie, nr. K 440). © Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas.

9. Luc VAN DURME Het belang van landboeken en ommelopers voor het toponymisch onderzoek

- Illustratie 1: Overzichtskaart van Velzeke, Ruddershove en Bochoute, opgemaakt door Luc Van Durme op basis van onder meer het landboek van 1703-1704.
- Illustratie 2: Popp-plan van Sint-Denijs-Westrem, door Maurits Gyseling aangevuld met oude plaatsnamen, op basis leggers/renteboeken en een land- en prijzijboek van de Sint-Pietersabdij.
- Illustratie 3a: Velzeke: Hof van Nassau.
- Illustratie 3b: Velzeke: Hof ter Haandert.
- Illustratie 4a: Herzele: landboek van 1710, nr. 300, met een schets van het perceel met de naam Eegde (*dHeede*).
- Illustratie 4b: Herzele: landboek van 1710, nr. 250 met een schets van het perceel met de naam Schildeken (*het Schildeken*).
- Illustratie 5: Velzeke: landboek van 1703-1704, f° 4 r.
- Illustratie 6: Velzeke: reconstructie van de Vrijheid (beloop XII) en omliggende, toestand in 1703-1704.